Goran Livazović

UVOD U PEDAGOGIJU SLOBODNOG VREMENA

Nakladnici
Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet
Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb

Za nakladnike
prof. dr. sc. Loretana Farkaš
Anita Šikić

Recenzenti
prof. dr. sc. Vlatko Previšić
prof. dr. sc. Vesnica Mlinarević
izv. prof. dr. sc. Vesna Buljubašić Kuzmanović

Lektura i korektura
izv. prof. dr. sc. Goran Tanacković Faletar

Kazalo pojmova
Iva Mudrinić, mag. pedagogije i povijesti

Grafičko-likovni urednik
Krešimir Rezo

© Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku, Hrvatska sveučilišna naklada i autor, Osijek 2018.
Nijedan dio ove knjige ne smije se umnožavati, fotokopirati ni na bilo koji drugi način reproducirati bez nakladnikova pismenog dopuštenja.

Knjiga je objavljena uz financijsku potporu
Ministarstva znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske.

ISBN 978-953-314-102-2 (Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet)
ISNB 978-953-169-386-8 (Hrvatska sveučilišna naklada)

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Gradske i
sveučilišne knjižnice Osijek pod brojem 140908056.

Tisak
Krešendo, Osijek
Tiskanje završeno u travnju 2018.

Goran Livazović

UVOD U PEDAGOGIJU SLOBODNOG VREMENA

SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU
FILOZOFSKI FAKULTET

Hrvatska sveučilišna naklada

Osijek, 2018.

SADRŽAJ

I. POVIJESNI RAZVOJ SLOBODNOG VREMENA 11

1. Prve civilizacije i razvoj kulture 11

Značajke slobodnog vremena prvobitnih ljudskih zajednica 13

O slobodnom vremenu razvijenih kultura 16

2. Slobodno vrijeme u antičko doba 20

Ideal slobode i klasično poimanje odgoja za dokolicu 22

Schole i otium – izvori dokolice starih Grka i Rimljana 25

3. Srednjovjekovne značajke slobodnog vremena 28

Društveno raslojavanje i posebnosti slobodnog vremena plemstva 30

Slobodno vrijeme u prijelaznom razdoblju: rad, svečanosti i razonoda 32

4. Buđenje Europe i renesansa slobodnog vremena 37

Društvene promjene i nova uloga rada
– reformacija koncepta slobodnog vremena 41

Važnost znanstvenih i kulturoloških promjena
za poimanje slobodnog vremena 45

5. Slobodno vrijeme u industrijskoj eri 50

Građanska emancipacija slobodnog vremena 52

Racionalizacija i jačanje uloge slobodnog vremena 55

6. Moderna i postindustrijsko društvo 60

Distributivna pravednost i pokret za slobodno vrijeme 65

Humanizacija slobodnog vremena u eri industrijskog sustava 72

7. Postmoderna i znanstveno istraživanje slobodnog vremena 76

Postmodernizam, dokolica i masovna kultura 80

Kulturološki obrat i postmoderni identiteti u slobodnom vremenu 82

8. Informacijska revolucija i izazovi društva budućnosti 90

Hipermoderno društvo i civilizacija dokolice 94

II. SLOBODNO VRIJEME KAO DRUŠTVENA POJAVA 99

1. Pojmovna određenja slobodnog vremena 99

Pokušaj definiranja slobodnog vremena i dokolice 101

Polazišne ideje o slobodi i vremenu 103

2. Vrijeme kao čimbenik strukture društvenog života 104

Pojava *totalnog vremena* i promjene u sustavu društvenog života 105

3. Dihotomija odnosa rada i slobodnog vremena 107

Rad, ličnost i dokolica 110

Otuđeni rad i potrošačka dokolica 113

4. Slobodno vrijeme, kultura i obrazovanje 122

Pesimistička perspektiva uloge slobodnog vremena – pasivnost u dokolici 129

Optimistička perspektiva uloge slobodnog vremena – produktivna dokolica 136

5. Temeljne uloge i funkcije slobodnog vremena 140

Odmor, razonoda i razvoj ličnosti 145

Preventivna, odgojno-formativna i kurativna funkcija slobodnog vremena 149

6. Teorije društva, socijalna hijerarhija i slobodno vrijeme 156

7. Klasične sociološke interpretacije slobodnog vremena 162

8. Američka tradicija istraživanja slobodnog vremena 165

9. Europska tradicija istraživanja slobodnog vremena 175

10. Prinosi istraživanju slobodnog vremena u Hrvatskoj 178

11. Suvremeni okvir istraživanja slobodnog vremena 181

Postindustrijsko društvo i ekonomizacija slobodnog vremena 191

Društveni resursi, kulturni kapital i slobodno vrijeme 200

Sociodemografske razlike u kvaliteti slobodnog vremena 202

Životni stilovi i emocionalna inteligencija 215

III. PEDAGOGIJSKE OSNOVE SLOBODNOG VREMENA 221

1. Slobodno vrijeme kao čimbenik odgoja i obrazovanja 221

2. Pedagogija slobodnog vremena kao znanstvena disciplina 224

3. Predmet i zadaci pedagogije slobodnog vremena 230

4. Pluralizam sadržaja i aktivnosti slobodnog vremena 234

5. Pedagoške smjernice organizacije slobodnog vremena 238
6. Čimbenici strukturiranja i provođenja slobodnog vremena 243
7. Osposobljavanje pedagoških stručnjaka za slobodno vrijeme 250
8. Fenomenologija slobodnog vremena 254
9. Izvannastavne i izvanškolske aktivnosti u slobodnom vremenu 267
10. Sport, igra i rekreacija u slobodnom vremenu 277
11. Slobodno vrijeme i turizam 285
Putujuće društvo i pedagogija doživljaja 287
Odgoj i obrazovanje za kulturu turizma 299
Pedagoška uloga i funkcije turizma 310
12. Slobodno vrijeme djece i mladih 315
Socijalno-pedagoški aspekti slobodnog vremena 317

IV. Zaključak 327

V. Popis literature 331

VI. Kazalo pojmova 359

PREDGOVOR

Knjiga *Uvod u pedagogiju slobodnog vremena* predstavlja pregled geneze jedne od suvremenijih pedagogijskih disciplina. Naime u svjetskoj i našoj znanstvenoj tradiciji tema slobodnog vremena prvobitno se obrađivala u području filozofije i sociologije, dok se u znanosti o odgoju *pedagogija slobodnog vremena* javlja na početku šezdesetih godina prošloga stoljeća u stručnoj periodici, a do kraja dvadesetog stoljeća snažnije razvija kroz znanstvena istraživanja, objavljivanjem opsežnijih studija te triju cjelovitih knjiga koje neposredno obrađuju slobodno vrijeme u pedagoškoj teoriji i praksi. Iz tog razdoblja prepoznavanja važnosti slobodnih aktivnosti učenika izvire i potreba za uvođenjem sadržaja iz slobodnog vremena u nastavni plan i program studija pedagogije na sveučilišnoj razini. Ipak, ova knjiga teži premostiti višegodišnji manjak aktualne i referentne pedagogijske literature iz vrlo plodnog područja interdisciplinarnog istraživanja fenomena slobodnog vremena.

Tekst pred vama tek je pokušaj sustavnog strukturiranja znanstvene discipline kao istraživačkog i nastavno-praktičnog područja s ciljem boljeg razumijevanja jednog integralnog područja života suvremenog čovjeka. Sadržajna obrada podrazumijeva analitički i komparativni pristup, kao konstruktivnu podlogu uočavanja i usvajanja znanja ne samo o povijesnoj i kulturološkoj već i o filozofskoj, sociologijskoj, ekonomskoj te, nadasve, pedagogijskoj dimenziji fenomena slobodnog vremena.

Cilj pisanja ove knjige bio je vezan uz poticanje interesa i osiguravanje uvida u najnovije spoznaje o slobodnom vremenu, ali i uz postizanje nužne znanstvene težine i informativnosti bez obzira na profil čitatelja i svrhu uporabe – kao znanstvene studije ili sveučilišnog udžbenika. Važan je dio knjige posvećen pedagogijskom poimanju slobodnog vremena, kroz sustavno izlaganje odgojno-obrazovne uloge slobodnog vremena, smjernica i preporuka za njegovu kulturnu organizaciju i provedbu, primarno sa svrhom doprinosa funkcijama odmora, rekreacije i razvoja ličnosti svakog pojedinca, ali i društvene zajednice. U tom smislu operacionalizirane su preporuke o osposobljavanju pedagoških stručnjaka za rad u slobodnom vremenu s ciljem promicanja odgoja „kroz“ i „za“ slobodno vrijeme.

Ovaj tekst predstavlja pokušaj znanstveno utemeljene studije i udžbenika u području odgoja i obrazovanja te može pomoći suvremenom shvaćanju predmeta pedagogijske znanosti kroz iskorak iz tradicionalnih okvira učenja i poučavanja u obitelji i školi. Kao takva, knjiga može poslužiti i kao znanstvena studija, udžbenik ili priručnik mnogima – od učenika i studenata, pa sve do učitelja, pedagoga, roditelja i znanstvenih djelatnika različitih profila. Ugodno čitanje!

Svim prinčevima i princezama dokolice…

Autor

I. POVIJESNI RAZVOJ SLOBODNOG VREMENA

1. Prve civilizacije i razvoj kulture

Slobodno je vrijeme promjenjiva društveno-povijesna pojava koja u različitim oblicima postoji otkad je i čovjeka. Kako se ljudski život kreće u dvije dijalektički povezane sfere, onoj rada ili nužnosti te sferi slobodnog vremena, dokolica pruža novu dimenziju, prostor i mogućnost svestranog razvoja čovjekove ličnosti. Vrijeme za čovjeka predstavlja neizbježnu i vječnu osudu, a sloboda ideal i nedostižnu težnju. Fenomeni vremena i slobode predmetom su rasprava i znanstvenih promišljanja od antičkih začetaka znanstvene metode, a o vremenu i slobodi kao apstraktnim idejama ljudskog postojanja napisani su neki od najljepših tekstova u povijesti civilizacije. Izazov osobnog i društvenog poimanja vremena i slobode međutim ne leži u njihovoj zadanosti ili nedostižnosti, već u njihovu subjektivnom shvaćanju i doživljaju. Slobodno će vrijeme stoga za svakoga od nas biti poseban individualni simbolični prostor u kojem se rasplamsavaju iskustva, strahovi, želje, nade, težnje i interesi. Slobodno vrijeme, ovisno o tradiciji, odgoju, dobi, društvenom i materijalnom statusu ili osobnom i društveno-povijesnom trenutku, predstavlja priliku i pruža mogućnost za intelektualni, emocionalni, tjelesni, moralni, estetski ili radni zamah i napredak. No kao i za slobodu, za smisleno se vrijeme pojedinac mora izboriti, pripremati, osposobiti i ustrajati. Dokolica je privilegija suvremenog čovjeka u kojoj se razigrava bogatstvo života, rada i kulture, susret tradicije i budućnosti, vrlina i tragedija današnje civilizacije, ali i nudi prigoda za osvrt na vlastite snage, nedostatke i slabosti te mogućnost za funkcionalnu kompenzaciju, učenje i razvoj vještina i sposobnosti. Stoga je slobodno vrijeme istovremeno i prigoda za bijeg od otuđenosti ili promašenosti vlastite radne ili kakve druge društvene uloge.

Upravo u dijalektici odnosa fenomena *slobode* i *vremena* ogleda se složenost teorijskog i praktičnog promišljanja slobodnog vremena kao čimbenika odgoja i obrazovanja, odnosno njegove pedagoške i humane iskoristivosti. Stoga je slobodno vrijeme interdisciplinaran i aktualan znanstveni problem čiji pozitivni i negativni utjecaji mogu imati snažne učinke i posljedice po kvalitetu života čitavih kultura, društava, grupa i pojedinaca. Slobodno vrijeme kao temu prati bogatstvo znanstvene misli iz filozofijske, sociologijske, ekonomske, političke, povijesne te, nadasve, pedagogijske perspektive. S obzirom na različitost i povijest znanstvenih tradicija europskog i američkog podneblja, između kojih nije došlo do veće povezanosti i međusobnog utjecaja, u analizi teorijskih polazišta kreće se

od zajedničkih društveno-povijesnih, tehnoloških, političkih i općecivilizacijskih promjena koje su unificirale stilove društvenog i osobnog života Europe i svijeta u doba industrijske revolucije te značajno utjecale na društvenu ulogu, položaj i odnos čovjeka prema radu, ali i vremenu nakon njega. Istraživati slobodno vrijeme znači zahvatiti ukupnost duha vremena koji je vodio rađanju prvih velikih kultura, nastanku industrijske civilizacije i društva masovne potrošnje, a zatim i svijeta kao hipermodernog *globalnog sela*. Nesumnjivo, povijest i dinamika društvenih mijena, porasta tehnoloških i proizvodnih inovacija u radu, kao i demokratizacije društvenih odnosa te ostvarivanja temeljnih ljudskih prava, snažno se odražavaju upravo u sferi slobodnog vremena kroz stilove ponašanja, odmora i razonode, arhitekturu, modu, stanovanje, sport, turizam, hobije ili stvaralaštvo kao neke od izraza kontinuirane kulturne tranzicije ljudske vrste. Pedagogija kao znanost o odgoju, tom temeljnom procesu i mehanizmu civilizacijske reprodukcije te tradiranja kulture, posebno u istraživanju slobodnog vremena, ali i za slobodno vrijeme, zauzet će i ima središnje mjesto. O slobodnom vremenu može se raspravljati jedino kroz pregled i analizu njegove društveno-povijesne i kulturološke uvjetovanosti, jer ono je društvena pojava i, kao takvo, neodvojivo je od geneze čovjeka u okviru društvene zajednice, odnosno ljudske kulture koja ga je stvorila. A. Kroeber i C. Kluckhohn, dva poznata američka kulturna antropologa, 1952. g. objavili su knjigu u kojoj predstavljaju više stotina različitih određenja kulture. Pojam kulture prvi je znanstveno opredmetio i istraživao engleski etnolog E. B. Tylor, iako su slično činili i mnogi prije njega. U svom djelu *Primitivna kultura* iz 1871. g. Tylor je kulturu odredio kao „slovnu cjelinu koja uključuje znanje, vjerovanje, umjetnost, moral, pravo, običaje i sve druge sposobnosti i navike što ih je čovjek stekao kao član društva". Naziv *kultura* latinskog je podrijetla (od *cultus*) i izvorno znači „gajenje, odgoj, obrađivanje, obrazovanost, štovanje", kao što je latinskog korijena i naziv *civilizacija* (od *civilitas*) u značenju „uljudnost, udvornost, uglađenost, oplemenjenost", dok neki naziv vežu uz latinsku riječ *civis* (građanin, državljanin, podanik), a drugi uz riječ *civilis* (građanski, državni, uljudan, udvoran, usrdan). Riječ kultura ušla je u širu uporabu nakon što je Adelung 1782. g. u Njemačkoj tiskao djelo *Povijest kulture*, dok su riječ civilizacija prvi u uporabu stavili francuski prosvjetitelji iz 18. stoljeća označujući tim pojmom sadržaj koji je suprotan srednjovjekovnoj feudalnoj baštini, iako je korišten i ranije, kod Montaignea. Kulturu prema Tyloru čini sve ono što su ljudi proizveli u svojoj povijesti, svi materijalni i duhovni proizvodi, pri čemu se među duhovne ubrajaju i organizacijski oblici života, oblici ponašanja, pravila, norme i jezik (Durant, 1942).

Ipak, ustroj pojedine kulture zapravo je drukčiji jer se kod kulture prvo uočava materijalne predmete i umjetnine, onda ponašanja ljudi i vještine, a tek se zatim

počinje razabirati statuse i statusne odnose, institucije i, na kraju, određena vjerovanja. Prema važnosti i djelotvornosti, tvrdi Eduard Kale (1990:7), slijed dijelova kulture postaje obratan: svjetonazori, vrednote, institucije, statusi, pravila – među kojima su mnoga i rezultat praktičnih znanja – te materijalni i umjetnički proizvodi. *Svjetonazor* neke zajednice govori o tome kako ona vidi svijet (svemir) i položaj čovjeka u njemu, pa stoga čini samu osnovicu vjerovanja neke kulture. *Vrednote* su ideali ili težnje koje daju smisao življenju i djelovanju ljudi u kulturnim zajednicama (npr. poštivanje starijih, vjernost partneru, ljubav prema domovini, istinoljubivost i dr.). Iz vrednota se izvode pravila ponašanja i življenja, kao i organizacija funkcioniranja zajednice kroz institucije radi potreba i pravila praktičnog djelovanja. One su organiziran skup općih vjerovanja, stavova i mišljenja o onom što je ispravno, dobro i poželjno. Milton Rokeach u djelu *The Nature of Human Values* (1973) definira ih kao trajna vjerovanja da su određena ponašanja i normativni stilovi života osobno i društveno poželjniji od drugih. Vrednote nisu inherentne, već ih se stječe i oblikuje kontinuirano tijekom života u odnosu prema osobama, predmetima i okolnostima. Lord R. Fyffe (2006) kategorizira ih kao moralne, obrazovne, estetske, socijalne, političke, religiozne, intelektualne, kulturne, ekonomske i druge. Prema vrednotama i ustroju djelatnosti unutar određene kulturne zajednice određuju se i statusi ili položaji u toj zajednici (rang, zanimanje, zvanje itd.), s materijalnim predmetima uz koje se preživljava te umjetničkim proizvodima koji imaju svrhu odgajanja u duhu određene kulture – svaka se pojedinačna kultura sastoji od navedenih dijelova, ali i razlikuje prema njihovu opsegu ili bogatstvu. Stoga u *civilizaciju* pripadaju proizvodi tehnike i znanosti — ono što zapravo čini proizvodne snage i što je po svojoj naravi kumulativno – dok *kulturu* čine proizvodi umjetnosti, književnosti, filozofije, morala i prava, tj. dimenzija stvaralaštva. U 19. st. zbog prevlasti stava o jednolinijskom kulturnom razvoju civilizacijom se nazivalo razdoblje u kojem se pojavljuju pismo, gradovi, države, klase, robno-novčana privreda i veće tehnologijske diobe rada, pa se u tom duhu govorilo o jednoj civilizaciji koju se dijelilo na *vijekove* (stari, srednji i novi) ili *epohe* (Durant, 1935).

Značajke slobodnog vremena prvobitnih ljudskih zajednica

U pogledu biološkog razvoja i evolucije čovjeka, *era hominida* zajedno s našim najbližim živim organskim srodnicima *pongidima* ili čovjekolikim majmunima pripada superobitelji *hominoidea*. Ta pak obitelj pripada podredu *antropoida*, a antropoidi redu primata. Kako razvoj u organskom svijetu ne teče jednolinijski, nego razgranato, ljudska se vrsta nije razvila iz danas živih čovjekolikih majmuna, već i jedni i drugi imamo zajedničke daleke organske pretke. Odvajanje antropoida pa-

leontolozi datiraju poslije velikih klimatskih promjena na Zemlji prije šezdesetak milijuna godina, kada su se velika šumska područja pretvorila u savane. U genezi antropoida mogu se razlikovati tri razdoblja: prethumano ili prijelazno (*australopitekusi*) i ljudsko s nekoliko ljudskih vrsta. Razvoj prema vrsti *homo sapiens* odražava se u značajnim promjenama poput izraženijeg korištenja ruku i mozga za opstanak, odnosno uspravljanjem, hodom na dvije noge i novom manipulativnom namjenom prednjih udova koje postaju ruke te, presudno, rastom obujma mozga (Kale, 1990:11; Goldstein, 2007). Te su organske promjene dovele do toga da je čovjek postao jedino biće koje ima sposobnost mišljenja, biće koje se može služiti simbolima – stvarati ih i razumjeti te na njima temeljiti kulturu kao zbilju, slično zasnivanju organskog svijeta na stanici. Simboli postaju sredstvo komunikacije i služe prijenosu znanja, pa stoga čovjek počinje prikupljati iskustva i znanja te transgeneracijski tradirati kulturu odgojem. Nadalje, kao jedino biće koje izrađuje oruđe ustaljenog oblika od postojanog materijala za trajnu uporabu, odnosno alat za proizvodnju drugih oruđa, čovjek se razlikuje od ostalog živog svijeta. Dapače, nastanak kulturnog bića jedna je od bitnih čovjekovih odlika i stoga su čovjek i kultura sudbinski povezani. Čovjek je i organsko biće, nastalo razvojem u organskom svijetu koji su omogućila dva čimbenika – *vanjski* kroz promjenu prirodnih uvjeta i *unutrašnji* kroz sposobnost organizma za prilagodbu. Biolozi svrstavaju sve današnje ljude u vrstu *homo sapiens*, koja s izumrlim ljudskim vrstama čini ljudski rod (*homo*), a taj rod s rodom *australopitekusa* tvori obitelj. Ostaci prvih ljudi nađeni su u slojevima iz donjeg pleistocena, dok je staro kameno doba najstarije razdoblje u povijesti kulture. Slika povijesti čovjeka, kako organske tako i povijesti kulture, postupno se popunjava, iako oko datuma, pojedinih nalaza i određivanja ljudskih vrsta još traju sporovi među paleontolozima, antropolozima i arheolozima. Godine 1962. arheolog L. Leakey pronašao je u istočnoj Africi fosilne ostatke hominida te je na njima utvrdio gotovo sve izrazito ljudske odlike i pokazao da je oruđe nađeno u blizini izrađeno od oblutaka (engl. *pebble tools*). Leakey je smatrao kako je riječ o pripadniku ljudskog roda i nazvao ga je *homo habilis*. *Homo erectus* ili uspravan čovjek, tako nazvan iako su već australopitekusi hodali uspravno, rasprostranio se po svim kontinentima Starog svijeta te se služio grubo obrađenim oruđem različitih oblika, izrađenim od raznovrsnog kamenja za različite namjene (sječenje, struganje), od kojih se naročito ističu ašelski ručni klinovi ili sjekire. Uz pekinškog su *homo erectusa* pronađene kosti velikih životinja i pepeo vatre, iz čega se može zaključiti da je lovio velike životinje i poznavao vatru. Nalazi iz trećeg međuledenog i posljednjeg ledenog doba upućuju na još jednu ljudsku vrstu, *neandertalca*, nazvanu prema nalazištu u Njemačkoj, a koju se naziva i *homo sapiens neandertalis*. U vrijeme posljednjeg ledenog doba, prije četrdeset do pedeset tisuća godina, javlja se

nova i posljednja ljudska vrsta, naša vrsta, *homo sapiens* ili *homo sapiens sapiensis*. U tom vremenu nestaje vrsta neandertalca, uz raniji nestanak *homo erectusa*. Većina antropologa smatra da *homo sapiens* nije neposredan potomak neandertalca, jer su uočljive mnoge fizičke razlike, već podrijetlo veže uz vrstu *protosapiensa*, koja se poistovjećuje s nalazištima Steinheim, Swanscombe, Fontéchevade i drugima. Time počinje razdoblje gornjeg pleistocena i mlađeg paleolitika (Durant, 1935:90). Iako su se prethodne vrste služile glasovnim simbolima (riječima), one, očito, nisu stvorile jezike, pa se stoga jezici drže tekovinom *homo sapiensa*.

Izvor: pixabay.com, https://pixabay.com/en/bison-cave-of-altamira-1171794/, pristupljeno 24. 1. 2018.
Slika 1. Prikaz oslikavanja unutrašnjosti spilje Altamira, Španjolska, 33.000 g. pr. n. e.

Upravo će simbolični sustavi poput jezika i pisma, a kasnije i sredstva za prijenos informacija (npr. knjige), presudno utjecati na obogaćivanje kulturne zbilje, pa je stoga nakon pojave *homo sapiensa* započeo ubrzani razvoj kulturne zbilje, za razliku od stotina tisuća godina prije, obilježenih zamjetnim kulturnim siromaštvom (Kale, 1990:12, Goldstein, 2007). Stoga je već u paleolitskom razdoblju, do prije kojih petnaest tisuća godina, *homo sapiens* znatno obogatio kulturnu raznovrsnost šireći se u sve prostore svijeta, čak i Ameriku, te prvi počinje i umjetnički oblikovati. Pronađeni su brojni ostaci crteža i špiljskih gravura, poput Altamire, Lascauxa i drugih, zatim mnoštvo kipova, posebice čuvenih ženskih figura zvanih „pretpovijesne venere“, ali i životinjski likovi te raznovrstan nakit. Paleolitski *homo sapiens* gradio je privremena skloništa u zemlji ili kao šatore te je imao mnogo bolja i raznovrsnija kamena i ko-

štana oruđa. Arheolozi stoga u ovom vremenu ističu postojanje dvaju osebujnih kulturnih područja u Starom svijetu — *orinjačko*, koje se prostiralo jugom Europe preko prednje Azije do Afganistana, a koje odlikuju navedeni crteži, te sjevernije *gravetinsko* do Kine (Durant, 1935:97). Mlađe kameno doba pretvorilo je čovjeka iz skupljača hrane u proizvođača. Iako su pastiri i dalje nomadski lutali sa svojim stadima, zemljoradnici se stalno nastanjuju i počinju eru sedentarizma. Neolitik udara temelje novom životu ljudi, novom smjeru razvoja i bržem obogaćivanju kulturne zbilje, što postaje osnovom pojave civilizacija. „Ljudi su počeli kopati, sijati, saditi, žeti i mljeti, spremati ljetinu u košare i ambare, kuhati u glinenim loncima, jesti iz posuđa i piti iz kamenih vaza, pripremati jela, raznovrsna i sa začinima, stanovati u kućama od drva, pečene zemlje ili kamena s pokućstvom u njima, neki su živjeli u naseljima opasanim jarcima, a bilo je i kuća svetišta." (Kale, 1990:14). Fino brušeni kamen ostaje glavni materijal za izradu oruđa; otvaraju se kamenolomi, a ljudi putuju kopnom, morem, rijekama i jezerima na tovarnim životinjama, u saonicama, na splavima i u brodovima s jedrom te trguju. Zajednice postaju veće, statusi i institucije brojniji, odnosi u zajednicama složeniji, a duhovni život, očito, još bogatiji. Različite sredine počinju stvarati svoje izrazito osebujne kulture, pa stoga u neolitskim zajednicama nastaju gospodarske osnove za razvoj prvih civilizacija s gradovima i klasom ljudi koji žive od rada drugih, plaćanjem poreza ili danka zamišljenom božanstvu ili kralju, javnim zgradama za sabiranje viška rada poput hramova, skladišta, dućana i obrtničkih radionica te pojavom vladajuće klase isključene iz neposrednog proizvodnog rada koja preuzima javne poslove zajednice i posvećuje se duhovnom radu. Sve navedeno uvjetuje izum pisma koje omogućuje znanost (aritmetiku, geometriju i astronomiju) te višak proizvoda i međunarodnu trgovinu uslijed zahtjeva više klase za luksuznim predmetima, ali i potreba obrtnika za materijalom te, konačno, razvoj široke strukovne podjela obrtnika koji svojim radom namiruju potrebe nove zajednice.

O slobodnom vremenu razvijenih kultura

Prve se civilizacije pojavljuju u prostorima gdje već postoje pretpostavke za njihov razvoj, poput prostora prednje Azije, Egipta, oko Inda, Žute rijeke (Huang He), jugoistočne Europe te Srednje Amerike i Južne Amerike uz obalu Tihog oceana. Iako se sve antičke civilizacije nisu pojavile uz naplavne rijeke, one ipak jesu najranije i stoga su te dvije činjenice kauzalno povezane. Prema Kaleu (1990:16) prostori prednje Azije predvodili su u neolitskoj promjeni, pa se na tom području javlja *prva civilizacija u povijesti* – sumerska civilizacija – na ušću Eufrata i Tigrisa u 5. i 4. tisućljeću pr. n. e.. Na nekima od tih područja uočavaju se obilježja okupljanja većeg broja stanovnika na jednom mjestu s elementima grada, društvena raslojenost, podjela

rada (poljoprivreda, stočarstvo, obrt, trgovina i uprava), neka vrsta političke organizacije i planskog vođenja života. U prvom razdoblju, zvanom razdoblje Uruka, s kraja 4. i početka 3. tisućljeća pr. n. e. već postoji politički i gospodarski procvat gradova država, monumentalno graditeljstvo, procvat obrta, notarstvo, ovladavanje umijećem gradnje kanala, vidan razvoj poljoprivrede i već razgranata trgovina. Stara Asirija na sjeveru i Babilon na jugu kao kraljevstva postoje od 2900. g. pr. n. e. sve do vremena Aleksandra Velikog i 330. g. pr. n. e., a u slobodnom vremenu njihovi stanovnici upuštali su se u rekreativne aktivnosti poput boksa, hrvanja, streljaštva i niza igara na ploči. Osim zabave na plesovima ili slušanja glazbe, popularan je bio i lov na divlje zvijeri, pješice ili koristeći se bojnim kolima s kopljem. Postoje i dokazi o namjerno uređenim parkovima i lovištima za kraljevsku svitu, ali i zabave, okupljanja te društvene ceremonije, s posebno spektakularnim Babilonskim vrtovima.

Drugo civilizacijsko središte nastalo je na području današnjeg Egipta uz rijeku Nil, gdje se pod utjecajem iz prednje Azije počeo razvijati neolitik u 5. tisućljeću pr. n. e. u Donjem Egiptu, u delti Nila, a nešto kasnije i u Gornjem Egiptu. Kultura *Naqade* razvijat će se i širiti, pa se stvara država čiji vladari ujedinjuju Gornji i Donji Egipat krajem 4. tisućljeća pr. n. e.. Početkom 3. tisućljeća pr. n. e. Egipćani se već služe pismom. Prapovijesne civilizacije poput egipatske razvile su bogat sustav znanja o astronomiji, arhitekturi, građevini, poljoprivredi i inženjerstvu, s jasno strukturiranom klasnom podjelom.

Izvor: Wikimedia commons, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Toutankamon-expo_89_jeu.jpg, pristupljeno 24. 1. 2018.

Slika 2. Igra „dvadeset polja“ (senet) igrala se na postolju od bagremova drveta, a potječe iz vremena 1570. – 1069. g. pr. n. e. Dva igrača igrala su krećući se s po 5 bakrenih figura niz ploču, naizmjence, bacanjem kocke ili štapa, a igra je simbolizirala prijelaz u vječnost i ponovno rađanje.

Egipćani su vodili bogate i raznovrsne živote koji su se kretali između umijeća života i umijeća smrti. Bavili su se sportom kao sastavnim dijelom obrazovanja i slobodnog vremena, poput hrvanja, gimnastike, podizanja utega i igara loptom. Popularan je događaj bila borba s bikovima, i to kao religijski inspiriran ritual. Glazba, drama i ples s bogatim instrumentalnim orkestrima bili su oblik društvene zabave, ali su imali i vjerska obilježja u dane važnih obljetnica ili svečanosti, pa su postojale grupe izvođača i zabavljača koji su bili pripadnici pojedinog hrama ili palače. *Treće civilizacijsko središte* razvilo se u dolini Inda, gdje na bogatim neolitskim temeljima nastaje indska civilizacija koja je u drugoj polovici 3. tisućljeća pr. n. e. bila u punom cvatu s dva velika gradska središta: Harappe i Mohendžo-Daro. S obzirom na površinu, u to je vrijeme najveća i za to vrijeme iznenađujućeg stupnja urbanizacije (Kale, 1990:18, Durant, 1942:546–547). Četvrto civilizacijsko središte pojavilo se na dalekom istoku, u srednjem toku Žute rijeke (Huang He) u Henanu, odakle se širilo do prostora današnje Kine i preko njezinih granica u Koreju, Japan i djelomice Indokinu. I ovdje se civilizacija razvila na bogatim neolitskim temeljima. U 14. st. pr. n. e. susreće se pismo, a još prije toga gradski život i očiti znakovi državne zajednice. Za prve povijesne dinastije Shang, koja vlada do 1111. god. pr. n. e., oblikovani su temelji kineske civilizacije, kulture koja je asimilirala sve one na koje se širila i sve koji su napadali Kinu. Kroz ples, pjevanje, pripovijedanje i sviranje tradiralo se i prenosilo kulturu, pamtilo tradiciju, a šamani i vračevi prakticirali su rituale liječenja. U Kini su pronađene frule od kosti stare između 7000 i 9000 godina koje se smatraju najstarijim instrumentima na svijetu, a dokaz su uporabe glazbe kao oznake osobnog izražavanja i kulturno važnog elementa.

Peto civilizacijsko područje jest Amerika sa svoja dva središta, prvim u Srednjoj, a drugim u Južnoj Americi, pa se krajem 2. tisućljeća pr. n. e. javlja prva civilizacija s tog područja, *olmečka*, koja se smatra i matičnom. Razvija se u predjelu meksičke države Vera Cruz, a poznata je po monumentalnim kipovima i liku boga jaguara, simbolu mnogih kasnijih američkih kultura. Prije kraja 1. tisućljeća pr. n. e., gašenjem olmečke kulture, u Srednjoj se Americi na prostoru današnjeg Meksika javlja Teotihuacan, grad s hramovima, tržnicama i stambenim četvrtima – vjersko, političko i trgovačko središte. Usporedno s Teotihuacanom, južnije od postojbine Olmeka na Yucatanu, u Gvatemali i Hondurasu, razvila se, civilizacijski gledano, najsjajnija kultura pretkolumbovske Amerike, kultura Maja koje su gradile impozantne hramove, koristile se pismom i posjedovale napredna tehnička znanja. Još su uvijek dojmljivi ostaci njihovih gradova iz razdoblja do 6. st. n. e., poput Copana ili Tikala. Drugo civilizacijsko središte pretkolumbovske Amerike nastalo je na području današnjeg Perua i oko jezera Titi-

Izvor: Wikimedia commons, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Chich%C3%A9n_Itz%C3%A1_Goal.jpg, pristupljeno 24. 1. 2018.
Slika 3. Majanska igra loptom „tlachtli", 1400. g. pr. n. e.

caca u bolivijskom dijelu Južne Amerike, gdje se civilizacija javlja tisuću godina kasnije nego u Srednjoj Americi. Kao što je *olmečka* kultura matična za Srednju Ameriku, tako je kultura *chavin* izvor južnom području. Ostaci te kulture velike su građevine i bogati umjetnički predmeti od zlata, pa se krajem 1. tisućljeća pr. n. e. pod utjecajem *chavina* oblikuju brojne lokalne kulture u priobalnom području današnjeg Perua, a njezin civilizacijski utjecaj dopire i u visinska područja (Goldstein, 2007; Aydon, 2012). Predtehnološke civilizacije nisu imale tako jasnu podjelu rada i slobodnog vremena jer se radilo onda kada je to bilo nužno, a rad je bio isprepleten s ritualima ugode, raznovrsnosti i kreativnosti – radne aktivnosti nisu predstavljale standardiziranu i usko definiranu vještinu svojstvenu modernoj industriji, već su često bile praćene molitvom, plesom, žrtvovanjem ili gozbom. Izvori igre i sporta u slobodnom vremenu za primitivnija društva često su bile simbolične predodžbe rata, instrumenti s religioznim i obrednim svrhama, a lončarstvo, slikanje i izrada predmeta omogućavali su dokumentiranje i praćenje svakodnevnog života s aspekta kulturne mitologije. Nakit, oruđe i oružje često su bili vanjski iskaz individualnog statusa ili grupne pripadnosti. Često su aktivnosti ili vještine koje višu nisu imale praktičnu svakodnevnu svrhu, poput lova ili ratovanja, postajale ritualne vrste sporta kojima

je pojedinac mogao vježbati ili dokazati tjelesnu snagu ili vještinu taktiziranja s ciljem simboliziranja vječne borbe dobra i zla. Dobar je primjer igra *tlachtli*, verzija pretkolumbovske košarke koja je prakticirana diljem Srednje Amerike u olmečkoj, aztečkoj i majanskoj kulturi kao oblik natjecanja koji se održavao na igralištima dugim 40 metara i širokim 6 metara u blizini hramova, s visoko postavljenim kamenim prstenima kroz koje su igrači na oba kraja koristeći se nogama morali provući loptu. Lopta je simbolizirala kretanje Sunca, a igra je imala ozbiljne posljedice jer se od gubitnika očekivala ritualna žrtva koja je podrazumijevala smrt. Na sjevernom kontinentu, među pripadnicima indijanskih plemena, igra je pripremala mlade za život odraslih – mladići su morali iskazati vještinu preživljavanja, spretnost i hrabrost, a djevojke znanja iz domaćinstva i obiteljsko-odgojnog konteksta.

2. Slobodno vrijeme u antičko doba

Prva civilizacija na tlu Europe pojavila se na otoku Kreti među bliskoistočnim doseljenicima, ali i pod utjecajem Egipta. Naziva se kretskom ili minojskom (po legendarnom Minotauru), ali se ona zajedno s mikenskom, kojoj je starija suvremenica, naziva i kretsko-mikenskom (Durant, 1942:13,190). Položaj Krete u Sredozemnom moru kao sjecištu pomorskih trgovačkih putova civiliziranog juga (Egipta) i istoka (prednje Azije) te sjevera s razvijenim neolitikom bit će presudan za rani razvoj civilizacije već u drugoj polovici 3. tisućljeća pr. n. e.. Srednje razdoblje te civilizacije traje od početka 20. do početka 16. st. pr. n. e. kada se naveliko proizvodi bronca, obogaćuje tehnologija i gušće nastanjuje stanovništvo, dok iz grada kao društvenog središta počinje politička uprava s vjerskim autoritetom, a država uređuje i nadzire privredni život; grade se prometnice i uvode kola, jače se razvija pomorska razmjena te se uvodi pismo radi trgovine i uprave. Civilizacija i umjetnost doživljavaju zenit od 1600. do 1400. g. pr. n. e., kada nastaje sjajna vladarska palača u Knososu koja još odolijeva vremenu. Ipak, oko 1400. g. pr. n. e. kretsku državu ruše Mikenjani (Aydon, 2012). Val doseljenika koji je u 12. st. pr. n. e. izazvao poremećaje na Bliskom istoku (srušio Hetite i označio političku propast Egipta) zahvatio je i Grčku, koja najezdom Dorana u to vrijeme pada u višestoljetni mrak, s tek nešto života u Atici. Od 8. st. pr. n. e. počinje obnova i procvat tijekom kojega Grčka s Fenicijom, a onda i sama, nekoliko stoljeća gospodari Sredozemljem osnivajući kolonije. U 5. su stoljeću pr. n. e. Grci zaustavili Perzijance u prodoru prema zapadu, a u 4. st. pr. n. e. grčku je kulturu do Inda proširio helenizirani Aleksandar Makedonski. Zapadnije, na Ape-

Izvor: pixabay.com, https://pixabay.com/en/rome-forum-roman-coloseum-ruins-2305365/, pristupljeno 24. 1. 2018.
Slika 4. Antički svijet, Forum Romanum.

ninskom poluotoku, postojala je već civilizacija Etruščana, naroda kojemu se ne zna podrijetlo niti su odgonetnuti njegovi zapisi, s više gradova između Ebra i Tibera iz kojih Etruščani šire vlast do Poa na sjeveru i Kampanije na jugu. Njihov je kulturni utjecaj bio i širi jer su kao vješti trgovci i obrtnici bili narod bogat umjetninama, sa živim gradskim životom, pa su stoga presudno kulturno utjecali na Rim (Kale, 1990:49). U antičkoj Grčkoj tijekom *zlatnog doba* Perikla (500. – 400. g. pr. n. e.) razvila se filozofija, kultura obrazovanja i sporta s atletikom. Privilegirano plemstvo upuštalo se u aktivnosti stjecanja vrlina i postizanja skladnog ideala kalokagatije kroz religijske festivale, glazbene i instrumentalne nastupe, sportska natjecanja, poeziju, teatar, gimnastičke i atletske priredbe u trajanju od 70 dana godišnje. Djeca su od najranije dobi bila uključena u niz sportskih i kulturnih aktivnosti, koristila su igračke, zmajeve i lutke, a nakon 7. godine u školi su učili i vježbali boks, ples, bacanje koplja i diska, plivanje i igre loptom. Grci su razvili umjetnost planiranja javnih prostora te prilagodbe prostora za slobodno vrijeme i ugodnu rekreaciju stanovnika pomoću parkova i vrtova, otvorenih kazališta i vježbaonica, kupelji, igrališta i borilišta te stadiona. U vrijeme Platona parkovi i vježbališta bili su povezani prekrasnim prirodnim okruženjem sa zatvorenim hodnicima, vrtovima i zgradama za glazbene priredbe. Iako se prvotno od svih građana očekivalo da sudjeluju u sportu i igrama, nastala je postupna promjena u grčkom pristupu slobodnom vremenu kao posljedica korupcije, spe-

cijalizacije i komercijalizacije javnih događanja te Olimpijskih igara. Posebno je to razvidno u kasnijem starom Rimu, u kojem su u dane igara i praznika, kojih je nekada bilo i 200 godišnje, politički utilitarna komercijalizacija i krvavi spektakl preuzeli primat s ciljem održavanja popularnosti vladara i zabave dokonih masa. Javni prizori smrti i mučenja ljudi i životinja, dekadencija, manipulacija i perverzna politička instrumentalizacija, a posebno korupcija, kasnije su imali značajne implikacije i u propasti samog Carstva (Aydon, 2012).

Na mjestu Rima ranije su bila latinska naselja koja su razvijali Etruščani, izgradivši i čuveni forum. Kada se Rim 509. g. pr. n. e. pod Tarkvinijem osamostalio, bilo je to sudbonosno za Etruščane, koji su slabjeli sve do početka nove ere. Od grada republike 509. g. pr. n. e., Rim je ubrzo pretvorio Sredozemlje u „vlastito jezero". Rimska se povijest obično dijeli u tri razdoblja – *doba kraljeva* (do 509. g. pr. n. e.), *doba republike* (od 509. do 31. g. pr. n. e.) i *doba carstva* (od 31. g. pr. n. e. do pada grada Rima 476. g.). To tisućgodišnje razdoblje bogato je političkim i društvenim događajima. Razdoblje od 7. do druge polovice 4. st. pr. n. e. u znaku je borbe patricija i plebejaca, pri čemu se davanjem političkih prava plebejcima uspostavlja relativni mir i stvara bogatiji gospodarski život. Ali Rim se otada prvenstveno posvećuje ratovanju, pa je do sredine 3. st. pr. n. e. zavladao Apeninskim poluotokom, a zatim osvajao sredozemne zemlje – najprije u ratovima s tadašnjim gospodarom zapadnog Sredozemlja Kartagom (264 – 146. g. pr. n. e.), a zatim i s drugim državama i narodima. Do kraja Republike (31. g. pr. n. e.) pod vlašću Rima bili su Mala Azija, Sirija, Egipat, današnji Tunis, Španjolska, Galija do Rajne, Panonija, Ilirija, Makedonija i Grčka. Ta su područja postala provincije Rima, a obilježile su ih velike gospodarske i društvene promjene: s jedne strane velika bogatstva stečena ratovima, velik priljev bogatstva u Rim iz provincija, porast broja robova i gospodarski rast, a s druge strane smanjivanje rimskog seljaštva zbog ratnih pohoda, rast moći zemljišne aristokracije i pojava sloja novčarskih i poduzetničkih bogataša. Propadanje seljaštva, ustanci velikog broja robova, međusobne borbe stare i nove aristokracije te pobune naroda u golemim pokorenim područjima, kao i ugroženost granica od drugih država i naroda, zahtijevaju izražene društvene i političke promjene (Aydon, 2012).

Ideal slobode i klasično poimanje odgoja za dokolicu

Fenomen slobodnog vremena sociogenetska je pojava nastala u tokovima društvenih zbivanja s izrazito povijesnim i klasnim obilježjima. U genezi slobodnog vremena Plenković (2000:7) razlikuje tri faze. *Prva etapa* obilježena je statusom *homo erectusa* i stjecanjem kinetičke i gestovne komunikacije s ciljem

orijentacije u prostoru kao preduvjeta nastanka kolektivnog rada (prije 1.8 mil. g.). U novonastalom egzistencijalnom trojstvu rada, dokolice i stvaralaštva odvija se povijest i dramatika ljudskog života, jer se radom priskrbljuju sredstva za život, dokolicom se život obnavlja, olakšava i relaksira, a stvaralaštvo postaje oblik progresa i otkrivanja novih mogućnosti humanizacije života. *Drugu fazu* obilježava preobrazba u *homo habilisa* (500.000 g. pr. n. e), samostalnije i učinkovitije biće koje posjeduje verbalnu i temporalnu komunikaciju kojom zahvaća perspektivu prošlosti, sadašnjosti i budućnosti te stvara predodžbenu svijest, vlastitu tradiciju i mitove, a u proizvodnom smislu omogućava prijelaz s pasivne i skupljačke privrede na aktivno poljodjelstvo i uzgoj domaćih životinja. U društvenom i prirodnom okruženju *homo habilis* strukturira prve zajednice, rodove i plemena, a život u grupi prati ciklus rođenja, života, rada i smrti. Slobodno se vrijeme usložnjava, pa se zajednice posvećuju sakralnim ili prirodnim ritualima, pjesmi, plesu ili borbi kao mehanizmima inicijacije i inkulturacije.

Treću fazu razvoja čini pojava pismoslovne komunikacije i prebrazbe u *homo sapiensa* (60.000 g. pr. n. e.) kao kraja prapovijesti i početka suvremenih oblika kolektivnog života koje materijalno pratimo iz civilizacija stare Grčke i Rima. Tek na tom stupnju slobodno vrijeme poprima vrijednosne značajke jer više nije samo funkcionalno (kao popratna pojava rada) već i posebno, te stoga zadobiva odlike najvrednijeg oblika ljudskog života. Prethodno većinom vezano za oblike tjelesne agonistike (igre i vježbe), slobodno vrijeme sada obaseže nove duhovne forme poput plesa, glazbe, pjesništva, sporta i filozofije, odnosno prolazi fazu *intelektualizacije*. Proširivanjem komunikacijske prakse, posebno izumom tiskarskog stroja i omasovljenjem obrazovanja te dostupnošću informacija, slobodno vrijeme ulazi u fazu znanstvenog proučavanja u sociologiji, filozofiji, antrolopologiji, pa i pedagogiji. Rad je dakle dominantan na početku ljudske povijesti te se kao takav održava do industrijske revolucije i pojave strojeva koji kompenziraju i zamjenjuju manualni rad čovjeka otvarajući simboličan prostor prijelazne forme slobodnog vremena koju obilježava rekreativno-kreativno djelovanje, odnosno novi smisao egzistencije (Plenković, 2000:12). Janković (1973:15) tvrdi da je još u antičkoj Grčkoj, raspravljajući o smislu i značenju slobodnog vremena – *schole* – u svom djelu *Politika*, Aristotel naveo „da se građani ne trebaju baviti manualnim radom niti trgovinom, jer takav život u sebi nema ničega plemenitoga i protivan je vrlini (areté). Ne trebaju se baviti ni zemljoradnjom, jer za njegovanje vrline i za državne poslove potrebno je dosta slobodnog vremena." Cijeli se život po Aristotelu dijeli na rat i mir, na poslove koji su nužni i korisni i na poslove čiji je cilj dobrota. „Ljudi se odlučuju na rat zbog mira, za rad zbog slobodnog vremena, a za ono što je nužno i korisno zbog onog što je dobro i lijepo. Cilj rata je mir, a

cilj rada je slobodno vrijeme. Za dokolicu i razonodu korisne su kako one vrline koje se odnose na slobodno vrijeme, tako i one koje se odnose na rad." (Aristotel, 1960:236). Ako čovjek provodi slobodno vrijeme samo kad je slobodan, dobra država mora postojati da mu pruži slobodno vrijeme. Život u slobodno vrijeme jest jedini prikladan za Grka, pa stoga država treba biti razborita, hrabra i nepokolebljiva jer slobodno vrijeme nije za robove. Priroda, tvrdi Aristotel, traži ne samo da radimo već i budemo u stanju korištenja slobodnog vremena jer je ono „početak svega". Prema Aristotelu, ljudska vrsta predstavlja vrh životinjskog carstva, pa stoga muškarci i žene djelomično dijele nutritivne, reproduktivne i motoričke funkcije te konstituciju ostatka prirodnog svijeta od kojeg se razlikuju samo razumom. Za njega je život opažanja, meditacije, kogitacije i spekulacije najviše ispunjenje svrhe razuma. U tom je smislu *dokolica* najplemenitija djelatnost kojoj se čovjek može posvetiti. Aristotel problem obveznog rada kao oblika stjecanja resursa za preživljavanje prevladava providnošću, smatrajući da samo dio odabranih posjeduje moć ili potencijal da se razvije u biće razuma, dok prirodni poredak i društvene konvencije nalažu obvezu robovske klase koja će odrađivati nužni rad potreban za opstanak društva. Iznad takve podstrukture postoji slobodna, superiorna klasa posvećena intrinzičnim fenomenima slobodne prakse koji su kulturološki vrijedni za društvo.

Takav ideal slobodnog vremena procvat doživljava u kasnijem *pokretu razumne dokolice* i egalitarističkim težnjama 18. i 19. stoljeća. Predstavlja izuzetno dvojbenu perspektivu slobodnog vremena koja posebne probleme izaziva u vrijeme borbe za ravnopravnu distribuciju i alokaciju resursa slobodnog vremena širim slojevima društva. Aristotel dokolicu definira kao stanje uma dano nekolicini na kultivaciju, pa stoga kao pripadnik elite pojedinac ima slobodu kontemplacije i opažanja do mile volje, pri čemu takav model slobodnog vremena prešutno afirmira iskorištavanje većine. Kako su za Aristotela mir i blagostanje za jednu zemlju opasni ako se ne zna što učiniti sa slobodnim vremenom, antička je aristokracija slobodno vrijeme provodila u neprofesionalnim, izvanproizvodnim djelatnostima poput javnih rasprava, meditacija, filozofiranja i javnih prikazivanja komedija i tragedija, u glazbi i likovnom stvaranju te različitim atletskim disciplinama u okviru pentatlona (Janković, 1973:16). Dakle djelatnostima koje razvijaju vrline, jer se prema shvaćanju antičkog vremena do mudrosti i slobode duha može uzdići samo onaj koji ima slobodno vrijeme kako bi ovladao životom i u punoj mjeri uživao u njemu.

Schole i otium – izvori dokolice starih Grka i Rimljana

U staroj Grčkoj jedan se dio slobodnog vremena aristokracije i građanstva provodio na organiziranim javnim spektaklima poput Olimpijskih igara, Dionizijskih, Pitijskih ili Nemejskih igara na kojima su se natjecali najbolji pojedinci u različitim aktivnostima slobodnog vremena. Uz dionizijski kult, postojao je i suprotan orfički kult sa svojim utemeljiteljem – legendarnim pjevačem i sviračem Orfejem. Orfisti su razmišljali o ljudskoj naravi, o „božanskoj duši u čovjeku" i našoj sudbini nakon smrti. Zagovarali su prijezir prema tijelu postom i drugim oblicima asketizma, uz odanost idealima pravde, osobne odgovornosti i svetosti. Orfisti su bili prvi teolozi u Grčkoj, tražili su molitvu i propovijedali o seljenju duša, o *hadu* i blaženstvu, a postojali su i orfički proroci, pjevači i svećenici. Snažno su utjecali na Platona i druge grčke moraliste te na kasnije kršćanstvo. Dionizijski i orfički kult bili su kultovi nižih slojeva, dok je plemstvo imalo vlastiti, apolonski kult – boga ljepote, vječne mladosti, plemenita i ponosna, zaštitnika pravde, zakona i čistoće, pred kojim su obavljani obredi čišćenja, a diljem Grčke građena i brojna svetišta i proročišta Apolonu, s najpoznatijim Delfijskim. Ti grčki kultovi bit će značajni i za kasniju kulturu u Europi – orfisti su utjecali na kršćanstvo, iz dionizijskog kulta razvit će se kazalište, a apolonski kult bio je presudan za likovne umjetnosti. Za vladajuću klasu i njezine filozofe potpuno slobodno vrijeme preduvjet je za sve što je dobro i lijepo, pa se ono stoga smatra neprocjenjivim blagom koje život čini dostojnim življenja. U klasičnom smislu slobodno vrijeme shvaćeno je kao sloboda od nužnosti. Stoga Borsch (1963) ističe kako je za Platona, Sokrata, Aristotela i Epikura sreću moguće pronaći samo u slobodnom vremenu, pri čemu slobodno vrijeme nije igra ili jačanje za novi rad (rekreacija), već se provodi radi njega samoga.

Antički je Rim u carstvu koje je tada činilo oko 50 milijuna stanovnika, preuzevši dio kulture i običaja pokorenih zemalja, prihvatio grčki stil slobodnog vremena – *otium*, iako je postojao i dio patricija koji su ga provodili u smislu *scholé*, koji je posebno cijenio Seneka. *Otiumu* su graditelji Imperija suprotstavili *negotium*, koji podređuje slobodno vrijeme proizvodnim aktivnostima i djelovanju, a koje Seneka vidi isključivo kao vrijeme za filozofiranje i istinski užitak, u kojem pojedinac može izabrati model vlastita života (Borsch, 1963:163). Rimski se stil provođenja slobodnog vremena za sve slobodne građane događao na javnim mjestima, forumu, amfiteatrima ili termama s raznovrsnim sadržajima poput kupališta, palestri, bazena ili knjižnica, a posebno na stadionima (današnji *Foro Italico*) i cirkusima (antički *Circo Massimo*) koji su bili poprište spektakla sportskih, gladijatorskih i drugih natjecanja vezanih uz velike ratne pobjede, pogrebe

ili obljetnice smrti careva, ali i krvava poprišta vođena tradicijom rimske vojne discipline koja su bila i mjesta masovnih javnih smaknuća. Kao najpopularnije igre isticale su se *ludi circenses* s natjecanjima dvoprega i četveroprega, kazališne predstave (*ludi scaenici*), *ludi Romani*, *plebei*, *Apolinares*, javni pogrebi vestalki ili druge simbolične i teatarske prezentacije konflikta vladara i podanika, tijekom kojih je kroz tiraniju i nasilje zapravo ostvarivana imperijalna legitimacija uspostavljanja *reda iz kaosa* (lat. *Ordo Ab Chao*).

Izvor: pixabay.com, https://pixabay.com/en/colosseum-rome-roman-coliseum-777816/, pristupljeno 24. 1. 2018.
Slika 5. Slobodno vrijeme u starom Rimu, prikaz Koloseja (Amfiteatar Flavijevaca, 70.g.).

Dani u kojima su se priređivale igre povećavali su se tijekom vremena, od 65 krajem ere Republike do 135 godišnje u 2. st. n. e., pri čemu su programi bili sve bogatiji i opsežniji, pa se život grada zaustavljao dok se narod skupljao u kazalištu, amfiteatru ili Koloseju radi novog spektakla. No kako navodi Janković (1973:17), Rimljani nisu pridavali radu previše nezaslužene pozornosti i stoga su slobodnom vremenu pristupali nakon radnih obveza, čak i rano, oko tri sata poslijepodne, dok je sunce još stajalo visoko na horizontu i kada je počinjala „večer“, *Forum* se ispraznio, a staleži poštivali običaj u kojem se krajem popod-

neva svatko posvećivao sebi (Grimal i sur., 1968). Nova faza društvenog razvoja nastala je kroz *collegia*, udruženja osnovana u religijske i obredne svrhe koja su brinula o zadaćama poput proslava, javnih usluga, pogreba, svečanosti i igara, u kojima su djelovali obrtnici, trgovci i slobodne profesije poput liječnika ili ljekarnika (Goldstein, Gračanin, 2007:59). Oni koji su živjeli od vlastitog posla radili su od jutra do večeri, a uglednici samo tijekom dana, pri čemu su uvečer odlazili na gozbe, kupelji i zabave u vilama. Udane žene iz visokog društva nisu obavljale kućanske poslove, već su nakon jutarnjih tretmana za tijelo i odijevanja odlazile u kupovinu i na druženje s prijateljicama, za razliku od starih vremena kada su nadgledale rad robinja ili plele odjeću. Podizanje djece bilo je jedna od najvažnijih zadaća, s osnovama rimske tradicije, govorništva, filozofije i pisanja te čitanja poezije. Tijekom dana uzimala su se obično tri obroka, od kojih je najvažniji bio večera (*cena*) s više slijedova ribe, divljači i ptica, a jelo se rukama, tijela ispružena na ležajeve (*klinai*), uz obvezno vino i umake (*garum*). Nakon večere u tišini bi se prinosilo žrtvu kućnim larima (duhovima), a zatim uz zdravice (*propinationes*) pjevalo, plesalo, recitiralo i govorilo ili smijalo uz igre lutrije (*apophoreta*), budalaštine (*derisores*) ili orgije kao rezultat neumjerenosti, pa tako na starom rimskom natpisu stoji: „venari, lavari, ludere, ridere: occest vivere“ (*ići u lov, kupati se, igrati se, smijati se: to znači živjeti*) (Goldstein, Gračanin, 2007:277). Mladi su, osim kupelji, sportova i vježbanja, voljeli ići u šetnje vrtovima, plivati u Tiberu, posjećivati javna mjesta poput krčme (*cauponae*) gdje su kartali ili kockali te igrali inače zabranjene igre (osim tijekom Saturnalija) poput šaha, dame (*ludus latrunculorum*) i igre oraha. Muškarci su voljeli plesati muževnije i ratničke italske plesove (*saltatio*) te ići u lov i ribolov. Najveću zabavu činile su priredbe (*ludi*) s utrkama, borbama, komedijama, tragedijama i pantomimom, kada su se posebno odijevali, kitili i pripremali za dostojanstven izgled. Žene su glumile uloge bludnica, najčešće pod maskama, i to samo u vrijeme svečanosti *floralia*.

Rimljani, za razliku od Grka, unatoč dobroj cestovnoj mreži nisu voljeli putovati zbog nedostatka sigurnih i udobnih prenoćišta. Provođenje slobodnog vremena općenito je imalo pasivan karakter promatrača, a sami su akteri bili ponajviše robovi i profesionalni borci. Stoga se u prvom redu slobodno vrijeme starog Rima vodilo glasovitom krilaticom *panem et circenses*. Međutim Rimljani su u sadržajima slobodnog vremena kod patricija održavali i kulturne aktivnosti, javne govore filozofa, deklamacije retora, javne recitacije, kazališne predstave, posebno Plautove komedije i atletska natjecanja na Marsovu polju. Janković (1973:18) stoga ističe osnovne karakteristike antičkog slobodnog vremena, grčke *schole* i rimskog *otiuma*:

a) aristokratizacija korištenja slobodnog vremena bila je privilegija vladajućih koji se nisu bavili proizvodnim radom, već su živjeli od rada robova i nižih staleža
b) smisao slobodnog vremena bilo je stjecanje vrlina, individualni razvoj u duhu kalokagatije, samoobrazovanje i afirmacija ličnosti
c) sadržaji slobodnog vremena bile su većinom kulturne, umjetničke, sportske i zabavne djelatnosti
d) mogućnosti masovnog korištenja slobodnog vremena osiguravalo je društvo uvođenjem i organiziranjem svečanosti i igara te izgradnjom infrastrukture
e) sastavni dio odgoja slobodnih građana bilo je pripremanje mladih generacija za kulturno i čovjeka dostojno provođenje slobodnog vremena.

U europskom bazenu s propašću Rima (476. g.) središte bivšeg carstva premješta se u Bizant, pa je stoga to zapravo kraj rimskoj civilizaciji. Za početak povijesti Bizanta uzima se 330. g. i svečana posveta grada pod imenom *Novi Rim* od strane cara Konstantina. Politički, to će se carstvo održati 1123 godine – do pada grada 1453. godine.

3. Srednjovjekovne značajke slobodnog vremena

Dok je Rim u Bizantu nastavio politički živjeti na jugoistoku Europe i u dijelu Azije, provale naroda i ratovi u srednjoj i zapadnoj Europi za nekoliko će stoljeća ugasiti civilizacijski život i desetkovati stanovništvo (Durant, 1944). Eduard Kale (1990:80) navodi: „Od 4. do 11. st., od pustošenja Vizigota do smirivanja Normana, ustaljenja Huna i potiskivanja Islama iz Sicilije i velikog dijela Španjolske, zapadna Europa u znaku je upada i međusobnog uništavanja pripadnika brojnih naroda te rušenja civilizacije. Rat, ubijanje, glad, bolesti i pustoš – to je bila slika zapadne Europe tog vremena. Stoga je u 10. st. zapadna Europa bez prometnica, ceste su uništene, a morski promet ugasnuo, bez trgovine i pošte, dok su gradovi razoreni i stoga se svuda nalaze golemi pusti prostori. Znanja, vještina pa i umjetnosti gotovo je nestalo, rijetko je tko bio pismen i rijetko je tko znao dobro latinski, koji će kasnije postati službeni jezik. Stanje se u Europi popravlja zapravo tek nakon smirivanja Normana i Huna u 11. st., pa se civilizacijski život počinje istinski buditi tek od 11. stoljeća. Do tog vremena kršćanska crkva uspjela je postati vladajućom, a kršćanstvo proželo cjelokupni život."

Nakon propasti Rimskog Carstva, pod navalom barbarskih osvajača, Crkva se postupno nametnula kao ujedinjavajući čimbenik univerzalnog građanstva Eu-

rope. Kao oblik osude prethodnog neumjerenog hedonizma carske civilizacije, kršćanska se ideologija orijentirala prema fanatičnom asketizmu i mazohističkoj samodeprivaciji koja je trebala voditi i omogućiti ideju iskupljenja i milosti u očima božanstva. Velik je stoga dio starorimske društvene prakse, poput amfiteatara ili stadiona, kupelji i vježbaonica, uništen ili smatran neprimjerenim u vrijeme tamnog srednjeg vijeka. Kulturu zabave, razonode i opuštanja Rima zamijenila je nova kršćanska doktrina rada nošena djelovanjem benediktinaca, u kojem je „dokonost postala veliki neprijatelj duše". Ipak, Crkva nije zabranila sve oblike igre, a jedan se dio religijske prakse zadržao i u novoj kršćanskoj stvarnosti kroz blagdane i festivale tijekom kojih se plesalo, molilo i pjevalo. Nakon smrti Atile Huna i njegovo je carstvo nestalo, a oba su dijela Carstva odahnula, posebno Istok, kojemu se on između 443. i 445. godine dvaput približavao. Stoga se Istok nalazio u boljoj situaciji od Zapada, koji je u sastav Carstva primao barbarska plemena (Goldstein, Gračanin, 2007:36). U međuvremenu je Crkva u svoje redove primala istaknute nositelje tradicionalnih rimskih vrijednosti, osiguravajući kontinuitet kulture i civilizacije koja je vodila od poganskog do kršćanskog svijeta. Intervencije Crkve u gospodarskim aktivnostima, putem posjeda stečenih donacijama i nasljedstvom, ali i smanjenje javne administracije i sudstva, omogućuju kasnije ovlasti biskupa kojima je dana javna vlast i znatna moć na ekonomskom planu. Širenje kršćanstva utjecalo je i na javni život kroz arhitekturu i nova pravila društvenog života putem dogmatske čistoće kršćanske doktrine, koju obilježava napuštanje profinjene antičke urbane kulture koja je u procvatu u ljudsku svijest unijela osjećaj za pravdu i poštovanje čovjeka. Kršćanski „novi čovjek" uvodi novu praksu doktrinske inicijacije, s određenom tajnovitošću i mistikom u pogledu asketizma i simboličkog samokažnjavanja radi konačnog iskupljenja, ali ga obilježava i bezinteresna milost te solidarnost prema najpotrebitijima (*caritas*). Rad se u poganskom svijetu, posebno fizički, gledao kao nužnost koja ponižava čovjeka, dok je u kršćanskoj ideologiji usmjeren na slavu božanstva. Znanost je bila utilitarno realna i satirična, retorika i rasprave napuštene su nakon gubitka važnosti Senata, a umjetnost obilježava promatrački duh usmjeren na čovjeka. Tako primjerice Fedrove basne, Marcijalovi epigrami i Petronijev Satirikon opisuju ukus, mentalitet, težnju i nadu nižih i srednjih društvenih slojeva izniknulih u gospodarskom procvatu. Različitost kulturnih interesa tog vremena jasno odražava postupno širenje rimsko-italskog humanizma, a važno je naglasiti i širenje obrazovanja, veći ugled učitelja i razvoj klasične škole (gramatika, filozofija, retorika i pravo uz stenografiju), dok se popularizacija kulture širi i biografskim i povijesnim priručnicima. Kršćanski propovjednici poput sv. Ambrozija, pišući traktate o kršćanskom moralu, brošure, propovijedi i

hvalospjeve, diseminirali su knjige, a sv. Jeronim, osim prevoditeljstva i tumačenja brojnih tekstova i biografija, utemeljio je i prve samostane.

Društveno raslojavanje i posebnosti slobodnog vremena plemstva

Može se reći da se u 5. i 6. st. dovršilo pokrštavanje Italije, kada je latinski jezik opstao kao narodni jezik. Crkva je pomoću institucija redovništva i crkvene organizacije okupljene oko biskupa imala temeljnu kulturnu i ekonomsku ulogu, kasnije učvršćenu savezom papinstva i Franaka (kraj 8. st.). No utjecaj langobardske kulture Franaka i Karla Velikog kao ujedinitelja europskog kršćanstva i začetnika „karolinške renesanse" u 8. st., s idejom zajedničkog europskog identiteta i pripadnosti, može se promatrati s tri važna gledišta: stanovništvo, gospodarstvo i okoliš. Oblik organizacije rada u ranom srednjem vijeku bio je *curtis* (gospodarevo upravljanje preko slugu i dio dan slobodnim ljudima na upravljanje), kojim se kontrolirao sustav proizvodnje te je nastao veleposjednički zemljišni režim. Srednjovjekovno je društvo postalo rigidno stratificirano, a ispod plemstva i svećenstva živjeli su slojevi seljaka, slobodnjaci i robovi. Kada su krajem 13. st. pape zatražile još odlučniju riječ u politici, a vladari uslijed buđenja civilizacije i života zahtijevali šire ovlasti za sebe, počela je i kriza europske srednjovjekovne kulture. Za razliku od Kine, koja je bila preteča brojnih izuma i dostignuća tog vremena u području znanosti, kulture i proizvodnje, izumi kao što su proizvodnja papira, tisak, barut, kompas i mehanička ura uslijedili su u Europi pet stotina ili tisuću godina kasnije te su imali ogroman značaj za razvoj europske znanstveno-tehničke civilizacije (Durant, 1950). Bez kompasa, baruta i oružja ne bi se moglo putovati i otkrivati daleke prekooceanske zemlje niti pokoriti tamošnje narode i kolonizirati daleka područja. Bez papira i tiska izostalo bi omasovljenje školstva koje u Europi, a potom i u svijetu, teče poslije Gutenberga, dok bi bez mehaničkog sata bio nezamisliv život današnjeg svijeta, pa i radno ili slobodno vrijeme. Krajem 11. st. zapadna Europa prožeta kršćanstvom krenula je u križarske pohode. Tada se počinje buditi i civilizacijski život u zapadnoj Europi, pa oživljava gospodarstvo, raste stanovništvo, obnavljaju se stari i nastaju novi gradovi s gradskim slojevima trgovaca i obrtnika, počinje drukčija organizacija uprave, otvaraju se škole i više je pismenih ljudi, a bude se i graditeljstvo i umjetnost. Na prostoru na kojem se kršćanstvo proširilo Crkva je dobila odlučujuću ulogu i stoga je mogla ispunjavati funkciju kulturnog ujedinitelja (Aydon, 2012; Kale, 1990:81). Polazeći od stava da je Bog ishodište svakog prava, pravo se stapa s ćudoređem, a ćudoređe s vjerom. Svjetovno postoji zbog duhovnih ciljeva, pa sve svjetovno biva uređeno od duhovnika kao službenika Crkve. Crkva koja zastupa Božji mir dobiva zadaću održavanja javnog ćudo-

ređa. Istovremeno, Crkva traži Božje primirje među vitezovima, javne zakletve i ekskomunikaciju prekršitelja, a javlja se i kao zaštitnik siromašnih i napadnutih. Kako joj za svjetovnu misiju trebaju odgoj i disciplina vlastitih službenika, gradi samostane, osniva nove redove, organizira obrazovanje i uvodi celibat. Otvaraju se brojni samostani kao *Božji gradovi* (Božje države) koji postaju kulturna središta u Europi. Svećenici kao jedini pismeni ljudi ne obavljaju samo vjerske dužnosti već uređuju i svjetovni život, pa stoga imaju funkcije sudaca i matičara te, osim ratovanja, obavljaju sve druge sekularne poslove, a kasnije se bilježe i viteški crkveni redovi poput teutonaca u 12. stoljeću. Svećenici su i agronomi, medicinari, graditelji i umjetnici, dok samostani cistercita postaju oaze primjene tehnike u proizvodnji, a latinski jezik Crkve postaje *lingua franca* zapadne Europe kao jezik uprave, književnosti i viših slojeva (Aydon, 2012; Goldstein, Gračanin, 2007).

Izvor: pixabay.com, https://pixabay.com/en/monastery-lavender-levandu%C4%BEov%C3%A9-field-2258291/, pristupljeno 24. 1. 2018.
Slika 6. Srednjovjekovni samostan, Abbaye de Senanque.

Iako se može govoriti o oštroj klasnoj podvojenosti u feudalnoj Europi na feudalce i kmetove, odnosno na zemljoposjednike i gospodare na jednoj te bezemljaše i sluge na drugoj strani, u srednjem je vijeku postojala razgranatija društvena raslojenost s obzirom na položaj, pravo, zanimanje i življenje. Kale (1990:85) navodi: „Među feudalcima su postojali svjetovni feudalci i crkva. Unutar crkve kao posebne institucije utvrđena je također razlika između višeg svećenstva, koje su

uglavnom činili plemići, a koji su držali više crkvene položaje, živjeli u gradovima, bili bogatiji i pismeni, i nižega – koje su činili siromašniji pojedinci na selu, živjeli skromnije i bili neuki. Uz feudalnu hijerarhiju i slobodne seljake valja spomenuti i poseban sloj vitezova (konjanika) kao vrste profesionalnih ratnika koji se regrutirao iz kruga osiromašenih plemića." Počevši od 14. st., Europljani su suočeni sa stvaranjem velikih i snažnih država poput Francuske, Engleske, Španjolske, Portugala, Nizozemske, Pruske, Austrije i Rusije, uz istovremeni sukob država s papinskom vlašću i vjerskim herezama, ali i slabljenjem moći Crkve te utjecaja vjere, odnosno s vjerskim, političkim, socijalnim i kolonijalnim ratovima, gospodarskim, socijalnim i upravnim promjenama uz prateći razvoj znanosti, tehnike i školstva (Blaydes, Chaney, 2013). Osnažena Europa krenula je u otkrivanje i osvajanje svijeta kroz politički, gospodarski i općekulturni imperijalizam, čime se stvara posve nova slika svijeta i nov svjetonazor u Europi (Goucher, LeGuin, Walton, 1998). Veliko je značenje u tim promjenama imao dodir Europljana s izvaneuropskim kulturama, počevši od križarskih ratova i venecijanske trgovine u još ranijem razdoblju, pa do putovanja i osvajanja Portugalaca i Španjolaca, a zatim Francuza, Engleza, Nizozemaca i Nijemaca u Africi, Indiji, Americi, jugoistočnoj Aziji i na tihooceanskim otocima (Durant, 1950:242, 615–616). Iako je za gospodarske i druge promjene presudno bilo bujanje gradova i trgovine, poljoprivreda je ključna jer je 1700. g. u zapadnoj Europi na selu živjelo 80 % stanovništva. S rastom stanovništva u Europi nakon 12. st. porasle su i potrebe za hranom i prostorom, pa su se počele krčiti šume, isušivati močvare, mora i rijeke (Nizozemska), natapati (Italija, Španjolska) i bolje obrađivati zemljišta. U Europi se razvija povrtlarstvo i voćarstvo te se donose i nove biljke poput krumpira, kukuruza ili rajčice. Uz razvoj stočarstva i ratarstva oživljava gradsko gospodarstvo, trgovina i novčarstvo jer se poljoprivredna proizvodnja okreće tržištu. Gospodarski polet protegnuo se na druge gospodarske grane, posebice industriju, te je oslabio moć cehovskih organizacija koje su se, štiteći obrt i obrtnike, suprotstavljale poduzetništvu i tržišnom natjecanju. Kako je veća uloga tržišta zahtijevala i veće pothvate, radionice, nova oruđa, veće i bolje sirovine, opsežnije trgovačke poslove i zalihe za promjene na tržištu, uz jače se izvore plaćanja javio i poduzetniji duh s većim kapitalom (Kale, 1990:109; Durant, 1965; Goldstein, Grgin, Blažević, 2007).

Slobodno vrijeme u prijelaznom razdoblju: rad, svečanosti i razonoda

Život u srednjem vijeku bio je grub i okrutan – vitezovi su se borili za vlastite mecene, a dvorci i imanja bili su prenapučena, mračna i vlažna mjesta. Kao oblik sportske aktivnosti, lov i sokolarstvo bili su oblik razonode, natjecanja i borbe

protiv dosade, ali i pripreme za moguće ratne sukobe. Druge vrste razonode vezane su uz ples, glazbu, sport i viteška natjecanja s kopljima. Uz njih, popularne su bile i igre na ploči poput šaha ili dame te kockanje, iako je ono bilo zabranjeno. Na dvorovima je posebno popularan bio viteški dvoboj kopljima, pri čemu su se samo plemići i vitezovi borili na konjima, a iz čega će kasnije stasati novo profesionalno konjaništvo kao oblik stajaće vojske feudalnih vladara. Među običnim pukom i dalje je postojala sklonost seoskim zabavama, sportskim nadmetanjima u bacanju, brzini ili vještini, praktičnim šalama i izrugivanju, hrvanju i borbama pijetlova ili bikova. Organizirani su javni plesovi na livadama i travnjacima te popularne dramske predstave s temama iz religije ili svakodnevice, iako se cijela manifestacija zbog obveze pripreme za rad završavala za dnevne svjetlosti. Seljaci su bili većinom nepismeni, mnogi su pili, a lov je za njih primarno bio sredstvo osiguravanja hrane. Igre su se dijelile na plemićke i sirotinjske, pa je nastala i distinkcija urbanog i ruralnog sporta. Popularna su postala i putovanja te razgledavanja, a sajmovi, lokalne svečanosti, vojne parade i praznici okupljali su velik broj ljudi. Priredbe na kojima bi kralj darivao pučanstvo hranom i pićem često su praćene nastupima glazbenika, žonglera, trubadura, zabavljača i glumačkih skupina. Raspon popularnosti slobodnog vremena u srednjem vijeku često oslikavaju prizori dječjih igara flamanskog umjetnika Pietera Bruegela, poput špekulanja, igara lutkama, kuglanja, žabljih skokova, lovice i preskakanja, igara oponašanja i mnoštva drugih koje postoje i danas. Krajolik ranog srednjeg vijeka obilježilo je raseljavanje stanovništva, šumsko-pastirska ekonomija i nepripitomljeni okoliš s naseobinama kao otocima okruženim divljom prirodom. Sve to pogodovalo je razvoju kolektivnih fantazija i vjerovanja koja su često vodila u nasilje, ratove i njihove prikaze u ritualima, turnirima i lovu kao slici europskog društva na prijelazu iz antičkog u srednjovjekovni svijet. Evangelizacija je igrala važnu ulogu jer su se prema benediktinskom modelu samostani pretvarali u proizvodna gospodarstva, skloništa i svratišta, kulturna središta u kojima je očuvana ostavština antičkog svijeta, prerađena i predana potomcima (Goldstein, Gračanin, 2007:315). Posebno je zanimljivo viteško pjesništvo i *karolinški ciklus* u 11. i 12. st. kojim se razrađivalo i prenosilo ideje srednjovjekovnog društva, poput hrabrosti i drugih ratničkih vještina, herojskog poimanja života, produhovljenog i discipliniranog te profinjenog života na dvoru, pravde i bratstva među ljudima te prosvijetljenih sklonosti prema kulturi i umjetnosti.

Izvan Europe, arapski monoteistički islam izvršio je vojnim pohodom ekspanziju na tri kontinenta, s važnom ostavštinom i kulturnim utjecajem karavanskih staza praćenih prodorom arapskih i kineskih dostignuća u Europu. U Kini, između stalnih klanovskih prevrata, događao se procvat uzvišene kulture dinastija Tang i

Izvor: pixabay.com, https://pixabay.com/en/middle-ages-knight-armor-2062297/, pristupljeno 24. 1. 2018.

Slika 7. Prikaz oklopa i viteškog turnira kod dvorca Camelot.

Sung s izdvojenim paviljonima i dvoranama carskih palača pored kojih su u glavnim gradovima razvijani svi oblici zabave i razonode običnih „malih" ljudi kao oblika oponašanja luksuza bogataških obitelji, poput kuća za pijenje čaja ili rascvjetanih vrtova s grupama plesača, akrobata, popularnih govornika s pričama o ljubavi i avanturama te kazališnih grupa (Goldstein, Grgin, Blažević, 2007:43).

U znanosti, karolinški preporod usmjerio se na izučavanje latinskih klasika, pitanja prirodnih znanosti, tumačenje Biblije i razvoj Achenskog dvora kao centra kulturnog procvata na koji je pozivana intelektualna krema onog vremena. Razdoblje od 9. do 12. stoljeća u Europi je obilježilo postojanje strateški i trgovački važnih pomorskih gradova opasanih zidinama i utvrdama, nova uloga trgovačke flote mletačke pomorske države u Sredozemlju i veze s Istokom, kao i križarski ratovi vođeni iz ekonomskih, socijalnih i vjerskih razloga. Razdoblje 13. st. obilježava pokret vjerske reforme s ciljem propitivanja autoriteta Crkve i jačanja morala života klera, ali i nastanka i djelovanja prosjačkih redova poput dominikanaca i franjevaca koji su nastojali uključivati različite oblike heretičkih ideja i ciljeva u svojevrstan oblik pravovjerne religioznosti. Razvoj, propadanje i ponovna obnova između 11. i 15. st. dokumentirani su vrlo šturo, iako se može govoriti o demografskoj obnovi, širenju obradivih površina te procvatu gradova kao posljedici tehničkog napretka, unatoč

gladi i epidemijama kuge u 14. stoljeću kao najvećem zlu srednjeg vijeka. Giovanni Boccaccio 1348. g. u *Dekameronu* je opisao kako je kuga izazvala opće nepovjerenje, koje se prelilo i na sadržaje slobodnog vremena. Bježeći od oboljelih u uvjetima loših stambeno-higijenskih okolnosti, jedan se dio zdravih stanovnika okupljao u kućama izbjegavajući svaku vrstu razvrata, „čameći" uz zvukove glazbe i one užitke koji su bili dostupni. Drugi se dio opijao, uživao ili skitao uz pjevanje i ismijavanje stvarnosti od gostionice do gostionice, dok su treći napuštali gradove bježeći od bolesti (Goldstein, Grgin, Blažević, 2007:282). Gradovi su posebno privlačili došljake, koji su bili vezani uz ekonomsku ili društvenu djelatnost u gradu s obzirom na specifičan teritorijalni položaj, gospodarsku ulogu ili društveni značaj. Karakteristike aristokracije srednjeg vijeka jesu veliki zemljišni posjedi, povezanost s kraljevskim dinastijama, rodbinska solidarnost, vojnički stil života i posjedovanje naoružanih podanika, a isticali su se vođenjem pokreta obnove kulturne tradicije sredozemne baštine. Marrou, Riche i Fontaine (prema Goldstein, Gračanin, 2007:473) u studijama ističu ustrajan pedagoški utjecaj elitne kulturne tradicije u filološkom, književnom i intelektualnom smislu, koja je bila probrana, reducirana i podređena vjerskim ciljevima. Dok su se bogati nadmetali u darovima vjerskim institucijama s ciljem povećavanja utjecaja, siromašni su se radi zadovoljenja moralnih i vjerskih potreba ritmom života uklapali u službeni kulturni kontekst žrtvenih obreda, čudotvornih djela, relikvija, ikona i svetačkih legendi. Jacques Le Goff pokazao je kako je u merovinškom dobu crkvena kultura, učena, latinska pisana kultura, reagirala u susretu s „folklornom" kulturom čaranja, magije i folklora: negirajući ju i globalno odbacujući, i to eksplicitno, jer je bila znak poganstva kao supstrata rimske i keltske tradicije, ili pokušajem denaturalizacije i podvođenja poganskih običaja u crkvene svrhe – izvrstan je primjer legenda o Marcelu Pariškom i zmaju, kojeg je Crkva prikazala kao sveca u borbi protiv vraga. Može se dakle govoriti o simboličnom sukobu „korizme i karnevala" koji slikovno prikazuje Pieter Bruegel (1559). Stvarajući nov kodeks doličnosti s ciljem društvene kontrole, posebno od 15. st., pravnici, humanisti i propovjednici snažno pridonose izoliranju, odvajanju od ostalih, od „pučana" koje se smatra sirovima i nepoštenima. Istovremeno, mijenja se i značenje vremena, jer je do tada „vrijeme bilo dobro od Boga" – čovjek ga nije mogao kupiti, njime manipulirati niti ga prodati. Takva je vrsta tabua uvjetovala promjenu u 14. st. uvođenjem novčanih zajmova s odgodom vraćanja, čime započinje spekulacija vremenom. U trenutku kada se organizira trgovačka mreža na širokom prostoru, vrijeme, koje je i od Boga i od čovjeka, postaje prvenstveno mjerno sredstvo kao i svako drugo. Crkveno je vrijeme radi racionalizacije zamijenjeno novim vremenom, potpuno svjetovnim ili barem odvojenim od crkvenih potreba, čime se dva vremena počinju preklapati: umjesto vremena određenog zvonikom, počinje vrijeme grad-

skih tornjeva i satova jer se posao i trgovina obavljaju à des heures fixes (franc. „u određenim rokovima"). Ono što se može nazvati „radnim vremenom" ušlo je u krizu od kraja 13. st. jer radnici traže povećanje opsega posla i dulje radno vrijeme – pojavljuju se *werkglocke*, tj. radna zvona koja oštrim taktovima udaraju ritam rada, a Karlo V. 1370. g. nalaže da se svi satovi u Parizu usklade s onim na kraljevskoj palači. Sve to pokazuje trendove promjena i početka dominacije vremena ekonomske prognoze prema načelu ponude i potražnje. Kasniji rezultati navedenih inovacija vodit će dvojnom računovodstvu, mjenicama, ugovorima o osiguranju, priručnicima za trgovinu i konačno – kapitalizmu.

Izvor: pixabay.com, https://pixabay.com/en/medieval-market-meadow-dance-341122/, pristupljeno 24. 1. 2018.
Slika 8. Prikaz srednjovjekovnog narodnog plesa.

Rat, epidemije, smanjenje proizvodnje, usporavanje trgovine, promjene u poljoprivrednim strukturama i odnosima proizvodnje i progresivno oduzimanje zemlje seljacima neki su od glavnih razloga raspadanja tradicionalnih društvenih veza, odljeva radne snage i osiromašenja. Takva je situacija od 13. do 15. st. dovela javni prostor gradova u nepovoljan položaj jer su brojni prosjaci, kriminalci, beskućnici i marginalci zaposjeli ulice i trgove gradova, s fizičkim napadima, prijevarama i krađama na svakom koraku, stvarajući opće nepovjerenje među stanovnicima. Javlja se čitav sloj dokonih skitnica, pojedinaca koji se udružuju u

grupe bandi i prosjaka, o kojima sudska dokumentacija onog vremena svjedoči kao o „seljacima koji umiru na vješalima“, a čiji se životni put sastojao od istih etapa – krčme, bordela i zatvora – u kojima traže zaštitu ili pravdu. Borave na mjestima lošeg glasa, na kojima se psuje, igraju se igre na sreću, džepari se, krade i ubija ili lako postaje žrtvom kriminalne urote. Za takve su osobe teških sudbina kasnije organizirani srednjovjekovni hospitali, a uskoro se diljem Europe i zakonskim odredbama svim „besposličarima“ nametnula obveza rada, uz zabranu dijeljenja milostinje onima koji su u dobrom fizičkom stanju i bez prihoda (Goldstein, Grgin, Blažević, 2007:318).

Izvor: pixabay.com, https://pixabay.com/en/evening-abendstimmung-illuminated-205996/, pristupljeno 24. 1. 2018.
Slika 9. Prizor pročelja stare europske gostionice.

4. Buđenje Europe i renesansa slobodnog vremena

Renesansa započinje u Italiji oko 1350. g., u Francuskoj oko 1450. g., a u Engleskoj oko 1500. godine kao vrijeme tranzicije između srednjeg vijeka i modernog doba. Kao posljedica stabilizacije europskih nacija u okviru monarhija, moć je od Crkve povjerena kraljevima, koji su posebno u Italiji i Francuskoj postali pokrovitelji novog kulturnog vala sekularne umjetnosti, glazbe, kiparstva, slikarstva i drame. Ples i kazalište postali su složeniji i raznovrsniji, a u dvorcima

diljem Europe priređivani su raskošni spektakli, balovi, priredbe i zabave. Igra zapravo postaje oblik obrazovanja, pa Michel de Montaigne ističe kako „vježbanje i rekreacija, trčanje, hrvanje, glazba, ples, lov, jahanje i mačevanje postaju sastavnim dijelom obrazovanja... ne razvijamo samo duh ni samo tijelo, već cjelovitog čovjeka“ (prema Leonard, 1923:55). Još od antike igra je smatrana važnim dijelom odgoja, koji su u vrijeme renesanse naglasili J. Locke, F. Rabelais i Jean Jacques Rousseau. Rabelais je naglasio potrebu tjelesnog vježbanja i igara vezanih uz pjevanje, plesanje, modeliranje ili slikanje, proučavanje prirode i razvoj praktičnih vještina, odnosno igre kao sinteze uma i tijela. Locke je također naglasio igru kao model učenja koji treba nadzirati i usmjeravati s ciljem razvoja osobnosti i korisnih navika. Locke pritom razlikuje igru od slobodnog vremena i rekreacije, tvrdeći da slobodno vrijeme nije dokonost, već olakšavanje svakodnevice promjenom područja interesa.

Renesansa i humanizam pokrenuli su revoluciju promicanjem ideala nove orijentacije slobode čovjeka na temeljima širenja starogrčke i rimske kulture, iako još uvijek i samo u odabranim krugovima plemića klase i aristokratske inteligencije. Ostatak je zajednice simbolički spas i dalje tražio u crkvenim vjerovanjima, vjerskim običajima, molitvi i radu. Usporedno s promjenama u Crkvi i vjeri, oživljavanjem gradova i gospodarstva, socijalnim i upravnim promjenama, tekle su i duhovne, odnosno idejne promjene, ali i razvoj znanosti i tehnike. Na promjene je djelovalo i to što su Europljani došli u dodir s drugim kulturama od Amerike do Japana i obnovili grčko-rimsku kulturu. Važno je bilo otvoriti prostor za slobodnu misao koju je Crkva sprečavala i čije je nositelje kažnjavala smrću, iako se i tada promišljalo o pitanjima slobodne volje i grijeha ili jednakosti ljudi pred Bogom. Uskoro nastaju i sveučilišta te prve svjetovne škole. Već je 14. st. u znaku buđenja svjetovne misli, a 15. i 16. st. obilježava kritika vjerskih dogmi (Erazmo, More, Luther, Vlačić, Calvin) i crkveno-papinske svjetovne moći (Machiavelli, Bodin), što je Giordana Bruna 1600.g. stajalo lomače zbog stava da je slobodno mišljenje najveća vrednota. S obnovom antike, umjetnici 14. st. raspiruju svjetovni život, kult prirode i duh individualizma. U 15. st. brojni čimbenici omogućuju bogatiji duhovni život, poput izuma tiska, pa nakon pada Carigrada dolazi do odlaska učenih ljudi na Zapad sa znanjima o antici, a zatim i do Kolumbova otkrića Amerike. U 16. st. buknuo je protestantizam, Magellan je oplovio zemaljsku kuglu, Kopernik objavio djelo o heliocentričnom sustavu, Vasalius o anatomiji, Paracelsus o kemiji, a Galilei je već postigao otkrića u fizici. Sedamnaesto stoljeće u znaku je temeljnih znanstvenih otkrića i brojnih tehničkih izuma. Kopernik je izmijenio sliku o Zemlji i čovjeku kao središtu svemira, a otkrića novih zemalja i naroda pokazala su postojanje brojnih različitih kultura,

vjera i običaja. Obnova antike afirmirala je bogatstvo i privlačnost svjetovnog života, a djela umjetnika i dostignuća u znanosti i tehnici snagu čovjeka i razuma, uz razvijeniji promet i, posebice, tisak, koji su omogućili diseminaciju znanja. R. Descartes objavljuje *Raspravu o metodi*, ističući načelo prema kojem je čovjek biće razuma, čime postavlja teorijske temelje racionalnoj znanstveno-tehničkoj civilizaciji. Stoljeće je to Hobbesa, Grotiusa, Lockea, Spinoze, F. Bacona, Komenskog, Campanelle i Charlesa Perraulta, uz druga velika imena u znanosti i umjetnosti.

Tako je 18. st. u znaku kristalizacije svjetonazora nove civilizacije, idejno radikalne kritike srednjovjekovne kulture i političke borbe protiv njezinih institucija. Tri će vrednote činiti okosnicu tog svjetonazora: *razum*, *priroda* i *razvoj* kao napredak (progres). Iako se i kršćanska teologija morala služiti pojmom razuma zato što je sporno bilo pitanje grijeha i slobodne volje, ali i zato što se, osim na Platona, oslanjala i na Aristotela, tek je s obnovom antike istinski obnovljen duh slobodnog mišljenja, pa se razum sve više nameće kao najveća vrednota prema Descartesovom načelu jasnoće i razgovjetnosti po uzoru na matematiku. Učvršćuje se uvjerenje da razum vlada prirodom i ljudskim društvom te da su čovjeku kao posjedniku sposobnosti mišljenja (razumskom biću) dohvatne sve istine svijeta i života. Za razum dakle nema tajni, nema transcendentnog; razum pristupa pojavama svijeta i, kako su one same razumski uspostavljene (uređene), može otkriti njihovu zakonitost. Razum ograničava prostor vjere, a istodobno znanstvenim otkrivanjem zakona prirode i njihovom praktičnom primjenom tehnika poboljšava život ljudi.

Jačanjem gospodarstva i većim zanimanjem za materijalna dobra te buđenjem svjetovnog življenja renesansnom umjetnošću Europljani se sve više okreću prirodi – vanjskom fizičkom svijetu koji dohvaćamo osjetilima. Iako svjesni varljivosti osjetila, prihvaćaju ideju da je priroda organizirana te da se pravilnim mišljenjem može utvrditi njezin stvarni smisao. Dokaz tomu bila su otkrića znanstvenika, pa je oživljeno zanimanje za ovozemaljsko vodilo shvaćanju da upoznati prirodu, pravilno ju razumjeti i primjereno tomu živjeti znači biti sretan na Zemlji. Tako je pojam *priroda* dobio dva značenja, *priroda* u smislu fizičkog, vidljivog svijeta i *priroda* u smislu vrednote, tj. toga kako valja živjeti te *priroda* u smislu onoga što postoji (materijalnog), za razliku od nepostojećega i natprirodnoga, odnosno *prirodno* kao ono što je u skladu s prirodnim zakonima – suprotno od neprirodnoga. Dok na prostorima mnogih srednjovjekovnih civilizacija život i dalje teče ustaljenim kulturnim tokovima, u zapadnoj Europi navedene promjene dovode do novog svjetonazora, vrednota, pravila, institucija i ostalih kulturnih oblika – do nove *kulture*. Zanimanje za materijalna dobra potaknuto trgovinom

prihvatila je industrija, što je iniciralo razvoj tehnike i znanosti. Zanos prirodom i ovozemaljskim životom koji je probudila renesansa kroz individualizam, a nastavljen je protestantizmom i zastupnicima prirodnog prava kao vjere u razum koja je klijala još u skolastici, oživotvorio je Descartes, a zastupali prosvjetitelji, kao nov odnos prema svijetu i životu, oblikovanje novog svjetonazora i kulture u Europi. Taj je novi svjetonazor istodobno materijalistički, mehanicistički, racionalno-matematički, evolucijsko-progresivan i antropocentričan (Kale, 1990). Nakon srednjovjekovnog duhovnog siromaštva, skrušenosti i duhovne skučenosti ljudi, izbijaju ti divovi duha, snage i umijeća, bilo da su njihova djela u znaku istančane osjećajnosti kao npr. u Petrarce, Botticellija, Leonarda ili Rembrandta, zadivljujuće snage kao npr. u J. Dalmatinca, Michelangela ili Tiziana, raspusne osjetilnosti kao npr. u Boccaccia, Rabelaisa ili Rubensa, osjećaja za društvenu realnost kao npr. u Bruegela ili Velasqueza, čudesnih vizija H. Boscha, smijeha i poruge M. Držića i Molièrea ili sadržajne širine književnika od Dantea do Cervantesa i Shakespearea. Upravo kao takvi mogli su simbolizirati snagu čovjeka i snagu duha te popularizirati veličinu svjetovnog. Renesansni je umjetnik postao uzorom svestrana čovjeka. Stoga su istaknuti renesansni i humanistički mislioci istaknuli težnju novom, pravednijem i boljem društvenom uređenju slobodnih ljudi, s humanijim međuljudskim odnosima, pri čemu su osobitu pozornost pridavali organizaciji i ulozi rada i slobodnog vremena.

Tijekom srednjeg vijeka, potreba obrambenog ograđivanja urbanih sredina ostavljala je malo prostora za kretanje i bavljenje sportom, pa su oko gradova razvijane ciljane zone za kretanje i boravak stanovnika, iako uz malo planiranja. U vrijeme renesanse europske gradove karakterizirale su široke avenije, izduženi prilazni putovi, otmjene zgrade i monumentalna zdanja. Od 1500. g. sve do 18. st. europsko je plemstvo razvijalo raskošne privatne posjede s prostorima za jahanje, rekreaciju, igre i domjenke, pa su nastali glasoviti vrtovi poput pariškog Tuileriesa i Luxembourga te Versaillesa, koji su s vremenom otvoreni javnosti. U Engleskoj se planiranje izgleda grada javilo tijekom 18. st., pa su popločane poslovne i rezidencijalne ulice, a s ciljem prevencije masovnih okupljanja i širenja zaraza trgovi su pretvoreni u zelene površine i manje parkove radi prozračnosti i čistoće gradova. Plemstvo je ukrasilo imanja raskošnim vrtovima, koji su često bili otvoreni za javnost, sa šetnicama, statuama i središnjim dijelom za okupljanje, dok su vjerski redovi gradili klubove, vrtove i streljane za vježbu u kojima su se održavala natjecanja. Za renesansnog doba nastala su i dva velika tipa parkova u Europi. Prvi je tip parka *kraljevski rezervat* za lov i razonodu plemstva, poput bečkog Pratera i berlinskog Tiergartena. Drugi tip parkova jest *formalni tip* francuskog krajobraznog parka i engleskog tipa koji je više oponašao

prirodnu okolinu. U Engleskoj je s ciljem razonode i zabave za vrijeme Charlesa II. nastao glasoviti Vauxhall, gusto pošumljen park sa šetnicama, rasvjetom, mlinom, mostovima, umjetnim spiljama te prostorima za objed i ispijanje čaja, koji su posjećivali lokalni trgovci, plemstvo i poslovni ljudi s obvezom plaćanja ulaznice. U razdoblju *restoracije* poznati su i Hyde Park te St. James Park kao otmjena mjesta za pripadnike više klase koji su provodili rana poslijepodneva promatrajući natjecanja u hrvanju, utrke pasa i konja, vojne priredbe i vatromet ili su sudjelovali u tombolama i kockarskim igrama kao novom trendu. U gradovima su se pojavile nove kavane i okupljališta za čitanje novina, igranje domina, šaha, dame ili bilijara, dok se na selu razvio nogomet, kriket te hrvanje s nizom folklornih igara pjevanog ili plesnog karaktera. Iako su inicijalno oponašali njihove aktivnosti, nastajući sloj građanstva i radnička klasa ubrzo su došli u sukob s bogatom elitom koja je slobodno vrijeme provodila uživajući u prirodi, baletu, operi ili specijaliziranim klubovima.

Društvene promjene i nova uloga rada
– reformacija koncepta slobodnog vremena

Provalom barbarskih plemena i padom Zapadnog Rimskog Carstva koje je omogućilo širenje i pobjedu kršćanstva, ali i raspadom robovlasničkog poretka, izgrađuje se feudalno društveno uređenje s novim ekonomskim, političkim i klasnim osobitostima na svim područjima života. Navedene novine odrazile su se ne samo u domeni proizvodnog rada već i u domeni slobodnog vremena. Pojam slobodnog vremena prvi se put u njemačkom jeziku koristi 1350. g., kada se pravopisno označavao kao *freyzeyt*. *Freyzeyt* je bio pojam koji se tada upotrebljavao u smislu tržišne slobode, koja je značila slobodu trgovanja i sigurnost posjetitelja na tržnici. Vremenski, bio je ograničen na razdoblje od 7. rujna do proslave *Remigius* koja se održavala 1. listopada (Opaschowski, 1996:100). Za to je vrijeme utjecaj Crkve na život i društvene uloge ubrzano rastao. Početak industrijalizacije i značaj rada za ljudske živote donijeli su povećanje obveznog radnog vremena od kasnog srednjeg vijeka (Tokarski, Schmitz Scherzer, 1985:28; prema Schroeder, 2006: 14). Prema Opaschowskom, slobodno vrijeme nastaje kao posljedica *reformacije*. Pokret Martina Luthera unio je promjene u vjerski, ali i gospodarski, društveni i politički život, koji se naziva modernom (Opaschowski, 1996:102). Crkva i religija dominirali su životima ljudi i postavili stroge podjele životnih sfera. Rad više nije bio viđen samo kao sredstvo preživljavanja, već kao smisao života, što je predviđeno vjerskim normama. Ritam života u toj epohi bio je strogo podijeljen na visoko cijenjeno *vrijeme rada* u kojem su pojedinci slijedili vlastitu

profesiju te *slobodno vrijeme* koje je u svjetlu reformatske pobožnosti smatrano moralno dvojbenim (Schroeder, 2006: 14).

Jačanjem organiziranog monoteističkog pokreta raspodjela tjednih, mjesečnih i godišnjih aktivnosti mijenja se i prilagođava novoj etici i duhu vremena, pa Crkva tako nedjelju proklamira kao dan odmora i molitve, pri čemu uz druge vjerske blagdane i svjetovne praznike te svečanosti pojedinac na raspolaganju ima oko 70 slobodnih dana godišnje. Janković (1973:19) navodi da najveće promjene nastaju u pogledu shvaćanja rada i njegova značenja u životu ljudi, jer se pod utjecajem religije oblikuje novi ovozemaljski značaj i smisao rada usmjeren prema postizanju milosti naspram božanstva i spasu duše na drugom svijetu. Molitva i rad ili, benediktinski, *ora et labora* postaju glavna deviza života. Stoga umjesto tegobe svakodnevice rad postaje sredstvo postizanja vlastitog spasenja, a slobodno vrijeme početak svih opačina. Međutim opisano se odnosilo samo na kmetove, slobodne seljake i obrtnike, dok visoki crkveni sloj i svjetovni feudalci uživaju u plodovima rada nižih klasa društvene zajednice. Huizinga (1964:57) zato navodi da tadašnji društveni trenutak najbolje opisuje sljedeća tvrdnja: „Bog je stvorio prosti narod da obrađuje zemlju, da trgovinom ostvaruje trajno održavanje života, svećenstvo radi vjerskih poslova, a plemstvo da uzdiže vrlinu i rukovodi pravdom, da djelima i običajima života u ljepoti služi drugima za uzor." Dok su niži slojevi društva danonoćno radili kako bi održali blagodati života najvišeg sloja plemića i crkvenjaka, njihovo je slodobno vrijeme bilo uvjetovano potrebom za nužnim odmorom, obnovom psihofizičkih snaga i molitvom. Više razine intelektualnog života poput znanstvenog rada i promišljanja, umjetnosti i književnosti te opće diseminacije kulture najčešće su zbog ograničenosti obrazovnih mogućnosti bile vezane uz plemićke dvorove, samostane ili rijetke urbane sredine onog vremena, dok se plemstvo zabavljalo priređivanjem turnira i natjecanja, lova i dramskih sadržaja.

Stoga su kraljevski dvorovi postali kulturna središta umjetnosti, glazbe ili književnosti na kojima su profesionalci u službi kraljeva i plemića mecena stvarali pojedina umjetnička djela. Usporedbom s antičkim karakterom i potencijalom slobodnog vremena, ono je u doba starog i srednjeg vijeka izgubilo prvobitni kreativni i kulturni karakter. Reformacija u tom smislu ne donosi značajnije promjene s obzirom na činjenicu da su sve protestantske crkvene zajednice tumačile rad kao „posljednju svrhu života za slavu Božju". Utjecaj protestantske reformacije ostvaren je kroz nastanak odmetnutih sekti i vođa kojim je naglašen proces stasanja nove srednje klase, koja se udružila s plemstvom radi izazova moći Crkve. Diljem Europe tog vremena postojala je aura posvećenosti poslu i starim običa-

Izvor: pixabay.com, https://pixabay.com/en/accolade-knight-middle-ages-award-63001/, pristupljeno 24. 1. 2018.
Slika 10. Svečanost kraljevskog imenovanja vitezom plemićem.

jima zabrane igara i slobodnog vremena. Protestantska etika nastala reformacijom nametnula je stroga ograničenja slobodnog vremena i rekreacije, vođenih moralnim nadzorom i kontrolom života zajednice s ciljem prevencije hereze. Puritanizam ponašanja bio je nužda koja se odnosila na zabranu kockanja, pijenja, plesanja, pjevanja ili proslava, pa čak i šetanja ulicom u raskošnoj odjeći. Zabranjivani su festivali, zabave i kazališta, a umjetnička djela i glazba odstranjeni su iz crkava (Miller, Robinson, 1963:66). Anglikansko svećenstvo zabranjivalo je od 16. do 18. st. sportske i zabavne aktivnosti, javne predstave ili okupljanja, kockanje, kuglanje i druge „vražje opačine" poput sokolarstva, lova, tržnih okupljanja ili čitanja lascivnih knjiga. James I., shvativši da zabrane izazivaju bijes javnosti, *Deklaracijom o dopuštenim sportovima* iz 1618. g. omogućio je bavljenje sportom radi vojničke spreme i prevencije alkoholizma. Međutim između 1400. i 1500. godine broj sveučilišta u Europi porastao je s dvadeset na sedamdeset kao rezultat triju važnih promjena – *izuma tiskarskog stroja*, *otkrića drevnih znanja* i *novih sveučilišta*. Time su omogućeni razmjena i kolanje ideja kojima je stvorena

eksplozija znanstvenog ispitivanja prirodnog i društvenog svijeta te je nastao kopernikanski obrat putem razmjene ideja između znanstvenika diljem Europe, početak otkrivanja Novog svijeta, Galileova heliocentrična teorija, ali i Crkvena prohibicija knjiga s *Index librorum prohibitorum* ili „Popisa zabranjenih knjiga".

Sve će to dovesti do Lutherove reformacije koja će znanstvenike osloboditi obveze da slijede papino vodstvo. Nakon reformacije mijenja se i praksa društvenih aktivnosti u slobodnom vremenu, jer je kao posljedica tiskanja knjiga i luteranske promidžbe npr. broj pismenih u Njemačkoj u 16. st. porastao s 400 000 na milijun čitatelja koji su u slobodno vrijeme sudjelovali u zajedničkom čitanju, slušanju, recitacijama, javnim raspravama ili pjevanju na javnim gradskim prostorima (Goldstein, Grgin, Blažević, 2007:591). Tako je primjerice Ženeva od 1540. do 1560. g. postala središte druge generacije kalvinizma sa strogim moralnim, svjetovnim i crkvenim nadzorom pohađanja misa, sudjelovanja u pričesti ili kućnih čitanja uz zabranu kockanja, kartanja, ekscentričnih frizura i plesova, igre djece na ulici, svih oblika razmetanja ili luksuza, kazališnih predstava te odlaska u krčme (Goldstein, Grgin, Blažević, 2007:602). Nastupa doba humanizma i renesanse, 15. i 16. st., koje su obilježili intenzivna i radikalna obnova te oslobađanje kulture – pobjede nade u znanost i istinu kao iskaza antiteze „svjetla vrlina" i „tame grijeha". Vrijeme je to i prvih velikih didaktičara i učitelja, poput Guarina Guarinija (1374. – 1460.) koji je poučavanje podijelio na osnovnu, gramatičku i retoričku školu ili Vittorina de› Rambaldonija iz Feltrea koji je nakon obveznog učenja u školi učenicima predlagao povezivanje slobodnih umijeća gramatike, retorike, poezije, slikarstva, arhitekture ili glazbe sa svakodnevnim životom kroz praktične radionice da Vincijeva tipa. Već je 16. st. donijelo drukčije paradigme kojima vladaju nepomirljivi sukobi i duhovni nemir s pratećim nestajanjem ekumenskog ideala iz 15. stoljeća. Zato se sve do 17. st. i Newtona znanost u složenoj kulturnoj klimi kretala usporedno s ezoterijom i magijskim temama, oslobodivši se postupkom „raščaravanja" agrarnog univerzuma drevnih mediteranskih civilizacija. Kao što je Kolumbovo putovanje promijenilo lice Zemlje i posijalo sumnju u adamitsko podrijetlo čovjeka i sve teže rješiva teološka, moralna i pravna pitanja, kopernikanski obrat bio je znak duboke promjene svih dimenzija zapadne kulture koja je počela iščekivanjem „novog doba", a završila otkrivanjem Novog svijeta i beskrajnog univerzuma.

Tako je Thomas Moore (1964:99), engleski filozof i državnik, u svojoj viziji idealne države *De optimo statu reipublicae deque nova insula Utopia* ili, skraćeno, *Utopia*, predviđao šest sati rada dnevno, po tri prijepodne i poslijepodne. Moore prepušta pojedincu slobodu da sate oslobođene od rada, one izvan ručka, fizioloških potreba, večere, obveznih sati odmora i spavanja provodi po svojoj volji.

Međutim ne upućuje pojedinca na to da ljenčari ili uživa, već da se bavi ugodnim aktivnostima izvan svog primarnog zanimanja, poput jutarnjih ili večernjih predavanja, dok se kao praznici slave prvi i posljednji dani u mjesecu i radnoj godini. Drugi je primjer novog, iako idealiziranog, društvenog uređenja iznio Tommaso Campanella u svojem djelu *Grad Sunca* ili *O ideji republike* (*Civitas Solis idea republicae philosophicae*). Campanella u *Gradu Sunca* predviđa da nakon raspoređivanja službi, poslova, vještina i državnih dužnosti pojedincima na raspolaganju ostaju 4 sata. Ostalo vrijeme troši se na učenje nečeg ugodnog, razgovore, čitanje, pričanje, pisanje, tjelovježbu i obogaćivanje čovjekova duha, pri čemu nisu dopuštene sjedeće igre, kockanje, šah i slično (Campanella, 1964:27). Elaborirane koncepcije Moorea i Campanelle klasičan su primjer etike humanizma koja znatno obogaćuje antički duh i naglašava vrijednosti proizvodnog rada, ali i nužnosti odmora kroz kvalitetno slobodno vrijeme koje nema obilježje dokonog plandovanja, već aktivnog odmora i produktivne dokolice, razonode i učenja te svestranog usavršavanja čovjekove ličnosti. Kasnija industrijska revolucija dubinski je izmijenila dimenzije rada te tehnike i metode proizvodnje restrukturiranjem manufakturne i industrijske proizvodnje, povećanom urbanizacijom i omasovljenjem obrazovanja te osposobljavanja radničke klase.

Važnost znanstvenih i kulturoloških promjena za poimanje slobodnog vremena

Kapitalistički monopol tehnizacije i automatizacije vladajućoj je građanskoj klasi omogućio stvaranje kulta i etike rada kao pokretačke snage industrijske civilizacije i kapitalističke proizvodnje. Utrka za profitom te bezobzirno otuđivanje viška rada i njegovih vrijednosti uvjetovali su eksploataciju širokih masa koja u radu više ne vidi smisao stjecanja milosti Božje ili osobnog spasenja, već najveći životni teret, tlaku i prokletstvo. Kao posljedica težnje za distributivnom jednakošću sredinom 19. st., industrijska elita rekonceptualizirala je antički ideal slobodnog vremena pretvorivši ga u utočište svakom članu društvene zajednice. Pod utjecajem „pokreta uljepšavanja“ u slobodnom su vremenu pronašli sredstvo univerzalnog proširenja mogućnosti kontemplacije, zajedništva i kultiviranosti u urbanim sredinama s ciljem poboljšavanja ravnoteže odnosa rada i života. Dokolica više nije bila privilegija odabrane elite, već instrument društvenog inženjeringa i socijalnih reformi kojima se borilo protiv posljedica industrijalizacije, urbanizacije, nejednakosti i konzumerizma. To međutim nije redefiniralo slobodno vrijeme kao sredstvo opozicije ili otpora, jer je spajanje slobodnovremenskih aktivnosti sa stanjem duha zadržano – organizirano slobodno

vrijeme imalo je terapijske funkcije osnaživanjem međusobne identifikacije naci-je, vjere i opće dobrobiti. Stoga su u neradne dane, vikendom, blagdanima i praznicima, široke radničke mase u slobodnom vremenu tražile priliku za oporavak i obnavljanje prirodnih i tjelesnih snaga koje će im omogućiti ponovno sudelovanje u dugotrajnom i mukotrpnom radnom procesu. Aristokracija, kapitalistički i nadirući buržoaski građanski sloj i dalje su višak slobodnog vremena koristili na privatnim imanjima, dvorcima i ljetnikovcima na kojima su lovili ili se bavili sportom, ali i u sve brojnijim javnim ustanovama za promicanje kulture poput kazališta, muzeja ili prvih kavana i restorana u kojima se okupljala intelektualna elita na koncertima instrumentalnih i vokalnih umjetnika, baletima, krabuljnim plesovima ili plesnjacima, kao i u društvenim raspravama o politici, umjetnosti, znanosti ili kulturi. Postupnim slabljenjem plemstva, nacionalnim revolucijama, padom velikih dinastija i carstava te monarhija središnje i zapadne Europe koji je omogućio jačanje sekularne građanske klase, mijenja se odnos moći, uloga i društvenih položaja buržoazije i plemstva. Materijalnim bogaćenjem građanstva povećava se ne samo blagostanje već i raspoloživo slobodno vrijeme koje buržoazija isprva koristi oponašajući elite, a zatim i osmišljavajući originalne stilove slobodnog vremena u koje se prvotno privilegirano, a sada obespravljeno i osiromašeno plemstvo, sve više i samostalno uključuje.

Treba istaknuti da je u procvatu znanosti, osim omasovljenja tiskanih medija, trgovine i otkrivanja novih kontinenata, materijala i namirnica, važnu ulogu odigralo i sazrijevanje nove grupe jezika (talijanski, španjolski i francuski i engleski) te renesansa u književnosti, arhitekturi, kiparstvu i slikarstvu, ali i urbani okoliš u kojem se razvila umjetnost i znanost, viškovi hrane koji su omogućavali razvoj urbanog okoliša s novim mogućnostima i tehnologijama koje su vodile kulturnom skoku i akumuliranom bogatstvu. Nastale su dvije razine razmjene dobara – prva, koja je služila za preživljavanje, te druga, koja je bila usmjerena na luksuz i uljepšavanje života, a odnosila se na društvenu različitost stilova života, želju za isticanjem, dominantnim kulturnim oblicima odijevanja i provođenja slobodnog vremena ili društvenim ritualima. Prvu razinu predstavljali su radnici, obrtnici i seljaci udruženi u korporativne cehove s dosta strogim pravilima proizvodnje, unutarnje discipline i karijere. Druga je razina međutim iskorištavala udaljenost mjesta proizvodnje ili nedostupnost resursa i namirnica, poput tkanina, začina ili plemenitih metala, kojima je elita stjecala društveni prestiž. Začetak je to pojave legitimacije društvenog položaja i povećavanja socijalnih razlika na temelju društvene strategije pokazivanja bogatstva, koju u ono vrijeme najbolje oslikava obitelj Medici iz Firenze ili dinastija Fugger iz Augsburga s brojnim dvorcima, palačama i vilama, plaćenim umjetnicima i pokroviteljstvima. Plemići se od ostalih

klasa izdvajaju vidljivim razlikama u stilu življenja, moderniziraju kuće i vrtove u europskom stilu, uz tapiserije, luksuzni namještaj, karte svijeta, satove i stilove odijevanja. Tri stoljeća nakon objavljivanja Gutenbergove *Velike Biblije* bila su doba velikog blagostanja i demografskog rasta u Europi. Gradovi su se širili, a Pariz i London postali su košnice života, s brojnim krčmama u kojima se kratilo slobodno vrijeme pod geslom „pijan za peni – mrtav pijan za dva", što je kasnije ubrzo izazvalo brojne poreze i ciljano usmjeravanje stanovništva prema čaju kao javno dostupnoj namirnici. Najveći gradovi u razdoblju prijelaza iz feudalizma u kapitalizam bili su živa mjesta s industrijskim pogonima i aktivnim trgovinskim centrima između kojih su ljudi tražili zabavu i razbibrigu na zabavama, koncertima, konjskim utrkama, balovima, književnim susretima, konferencijama te znanstvenim i stručnim kružocima. Tako je Cosimo Bardi 1580. g. opisao istaknuti oblik društvene zabave u 16. st. u Italiji kao *calcio storico* ili ranu verziju „povijesnog nogometa". Smatra se da je nastao još u 15. st. na zamrznutoj rijeci Arno.

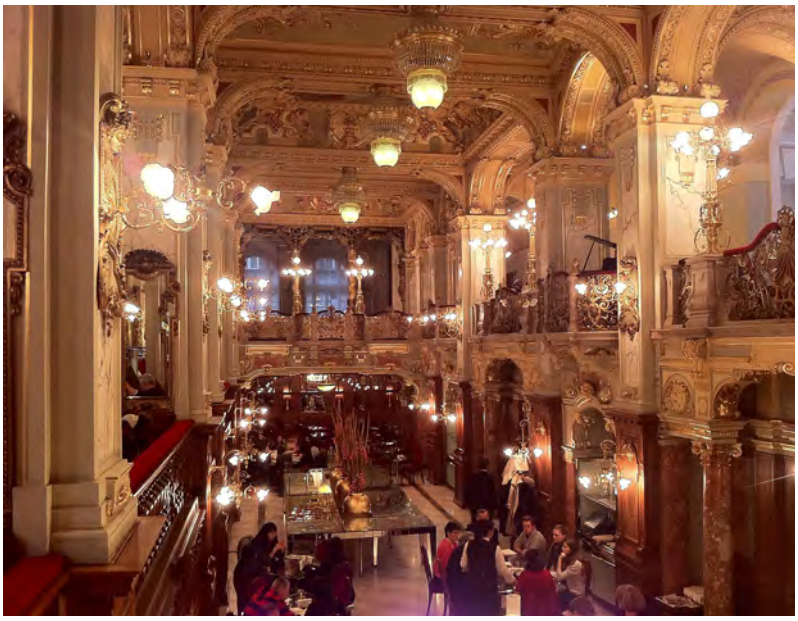

Izvor: Wikimedia commons, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Calcio_fiorentino_1688.jpg, pristupljeno 24. 1. 2018.
Slika 11. Calcio Storico Fiorentino, 1688. g., sačuvan reljef s Piazze Santa Croce.

Kao moderna verzija starorimskog *harpastuma* 1530. g., u inat vojnoj opsadi Karla V. na Piazzi Santa Croce u Firenzi, odigrana je prva utakmica kasnije masovno poznate *il gioco del calcio fiorentino* ili „firentinske udaračke igre". Prvotno je igra bila rezervirana za plemstvo i aristokraciju, pa su se čak i pojedini pape poput Kle-

menta VII., Lea XI. ili Urbana VIII. tim sportom bavile u Vatikanu. Igra je često bila vrlo nasilna, pa je ostala poznatom izreka Henrika III. koji je promatrajući jednu od utakmica viđeno opisao riječima „premalo za pravi rat, a pregrubo za igru". Natjecanje u trajanju od 50 minuta podrazumijevalo je dvije momčadi s po 27 igrača koji su uz uporabu ruku i nogu trebali ubaciti loptu u dugačku protivničku mrežu (tal. *cacce*), a igru je nadzirao glavni sudac, uz 6 linijskih sudaca i vođu polja. Razdoblje 17. st. predstavlja apsolutizam praćen merkantilizmom koji karakterizira koncept „državnog razloga", shvaćen kao opće dobro (lat. *salus populi*) s obzirom na interese podanika i vladara u kontekstu suvereniteta i prava naroda na otpor tiraniji kroz predstavnička tijela putem znanja, znanosti i tehnike (Goldstein, Grgin, Blažević, 2007:262). Apsolutizam obilježavaju teorije Thomasa Hobbesa (1588. – 1679.) i Johna Lockea (1632. – 1704.) o prirodnom pravu pojedinca na život, slobodu i vlasništvo, između prirodnog stanja i građanske države. Za Hobbessa i Lockea cilj političkog ustrojstva nije uspostavljanje slobode, jer je sloboda pojedinca destruktivna. Stoga je *društvenim ugovorom* moguća jedino sloboda države koja podvrgnutom pojedincu vlašću jamči razum, mir, sigurnost, bogatstvo, društvenost, profinjenost, znanost i dobrohotnost. Istovremeno, na tragu Galileovih otkrića Christopher Huygens, nizozemski horolog, 1656. g. izumio je prvi mehanički sat s njihalom (klatnom) koji je značajno utjecao na novo shvaćanje i podjelu vremenskih razdoblja u danu i praćenje rada. Nova mehanicistička filozofija utemeljena na matematici fizikalnih zakona Newtona i Leibniza od prostora, vremena, brzine, mase, težine i sile stvorila je jednostavno opisive prirodne fenomene, koji su se ubrzo proširili na razne društvene sfere i funkcioniranje institucija moderne države. Na prijelazu u moderni svijet promijenila se i sloboda ponašanja te društveni odnosi, posebno prema siromašnima, javnom poretku i kriminalu. Proces društvene pretvorbe tekao je usporedno s tehnološkim i znanstvenim napretkom i mijenjao kvalitetu života – državna je vlast represijom nastojala osigurati autoritet kroz praksu, ustanove, sredstva i ideologiju prisilnog upravljanja putem zatvaranja, prisilnog rada, preodgoja, tjelesnog kažnjavanja ili isključivanja raznih sekti, bandi, pljačkaških grupa, razbojnika i prevaranata.

Vladajući su očekivali da će svatko znati gdje mu je mjesto, pa ključ stabilnosti u društvu predstavljaju „ceremonija i poredak". Svakodnevni ritam života tako je naglasio disciplinu, misu i vjeronauk, uz veću kontrolu krčmi i plesova te širenje mreže škola s jasnom spolnom segregacijom. Dobar su primjer prve kavane, otvorene u islamskom svijetu još tijekom 16. stoljeća, o čemu u Istanbulu postoji i arhivirani zapis. To su bila mjesta rezervirana isključivo za muškarce, gdje su se posluživali topli napici, kava, čaj i čokolada, a točenje alkohola bilo je zabranjeno. Prve kavane na europskom tlu otvorene su u Veneciji i Oxfordu 1645. godine. U

Izvor: pixabay.com, https://pixabay.com/en/new-york-k%C3%A1v%C3%A9h%C3%A1z-hungary-budapest-1627918/, pristupljeno 24. 1. 2018.
Slika 12. Café New York, Budimpešta, najljepša kavana na svijetu izgrađena 1894. g.

Parizu, prva je kafeterija otvorena 1672. g., a u američkom Bostonu 1676. godine. Pojava objekata poput kavana promijenila je običaje i utjecala na životne navike ljudi, uz česte zabrane i kontrolu od strane vlasti zbog revolucionarnog potencijala i prijetnje okupljanja te razmjene ideja. Umjesto da dan počinju blago zaljuljani i „previše opušteni", kava je ljude poticala i razbuđivala te utjecala na poslovnu učinkovitost, pa stoga kavane postaju mjesta na kojima se odvijaju filozofske, političke i druge intelektualne rasprave. Nakon pojave prvih kavana na europskom tlu sredinom 17. st., u 18. i 19. st. uslijedit će velika ekspanzija kavanskih objekata te proširenje ponude. Jedna od prekretnica za razvoj društva i tehnologije, ali i okupljanja u kavanama, uslijedit će u industrijskoj revoluciji, jer smanjenjem troškova proizvodnje i distribucije alkohola, kao i povećanjem broja radnika, odnosno potrošača, kafići, kavane i ostali ugostiteljski objekti sličnog tipa postaju središta društvenih zbivanja. Naravno, i arhitektura je također pratila duh vremena, pa nastaju funkcionalne promjene koncepata interijera, ali i javnih površina poput glasovitih „francuskih" i „engleskih" parkova kao prostora osmišljenih za boravak i šetnju, uređenih s geometrijskom točnošću i simetrijom, s ravnim putevima posutim pijeskom, orezanim grmljem, mnogobrojnim fontanama i alejama s cvijećem, skulpturama i skrivenim labirintima.

Počeci francuskog parka datiraju od 16. st. u Italiji, primjerice u palači Piti u Firenci, odakle ideju preuzimaju u Francuskoj. Vrhunac razvoja francuskog parka ostvaren je u Versaillesu za vladavine Luja XIV., ali i u habsburškom dvorcu Schönbrunn i palači Belvedere u Beču – danas omiljenim prostorima za slobodno vrijeme. Engleski park s jezercima, travnjacima, paviljonima, mostovima, imitacijom antičkih hramova i idealiziranom slikom prirodnog okoliša razvija se sredinom 18. st. te ostvaruje izuzetan utjecaj na kasnije javne parkove i urbane vrtove za odmor i razonodu stanovništva.

Izvor: pixabay.com, https://pixabay.com/en/versailles-castle-paris-880360/, pristupljeno 24. 1. 2018.

Slika 13. Francuski formalni vrt, palača Versailles, 1661. g., prema narudžbi Louisa XIV.

5. Slobodno vrijeme u industrijskoj eri

Izvori promjena zabilježeni su u Italiji, gdje se novčani kapital ulagao u zemlju i trgovinu, ali i u industriju. Stoga su bankari i trgovci bili istodobno i veleposjednici i industrijski poduzetnici već u 14. stoljeću. Tako se počinje razvijati industrija na široj manufakturnoj osnovi, pri čemu je prva i najznačajnija industrija bila tekstilna, naročito razvijena u Italiji i Flandriji (Kale, 1990:109; Durant; 1965). U industriji se proizvodnja specijalizira ne samo po područjima nego i u samom radnom procesu. Podjela rada, savršenija tehnika, koncentrirana proizvodnja, jeftini radnici i prošireno tržište pojeftinjuju i same proizvode u usporedbi s pro-

izvodima obrtnika. Da bi tržišnim natjecanjem došli do veće zarade, poduzetnici nisu samo iskorištavali radnike već su i primjenjivali nove tehnike i poticali proizvodnju, pa stoga od 1700. g. u industriji raste važnost mehanizacije. Novi oblici automatizirane proizvodnje utjecali su na postupno skraćivanje obveznog radnog vremena, kojemu je preteča bio engleski tvorničar Robert Owen. U tvornici u New Lanarku u Škotskoj uveo je desetipolsatni radni tjedan, a za slobodno vrijeme vlastitih radnika uredio je funkcionalne prostorije sa sadržajima za zabavu, poučna predavanja, plesove, koncerte, večernje škole i čitaonice. Industrijsku proizvodnju omogućio je presudan utjecaj razvoja snažne trgovine. Trgovci su pokrenuli gospodarski uzlet, a tržište je zauzelo središnju ulogu u gospodarstvu. Iako su do 14. st. trgovinu i novčarske poslove svjetskim morima vodile druge kulture i narodi (islam, Bizant, Indija, Kina i Japan), od 14. st. gospodarenje istočnim, a nakon otkrića Amerike i zapadnim dijelom Zemlje, preuzimaju mletački i đenoveški, a zatim portugalski i španjolski, nizozemski, engleski, francuski i njemački trgovci (Durant, 1950, 1965). Europski trgovci bili su pokretači kapitalističkog načina proizvodnje koja se temelji na načelima da „novac rađa novac" i privređivanja okrenutog tržištu, tako da se potrošnja potiče i organizira. Pritom državne vlasti sve više preuzimaju gospodarsku politiku, iako njihove mjere ne nailaze uvijek na odobravanje svih društvenih slojeva i sudionika gospodarstva – od cehova kojima su se ukidale povlastice do poljoprivrednika, poduzetnika i trgovaca.

Rađanje moderne države događa se kao posljedica reformacije i vjerske krize u prvoj polovici 16. st., kada dinastičke promjene te stvaranje dobro opremljenih stajaćih vojski s jačanjem državne uprave omogućavaju centralizaciju i unifikaciju kojima se smanjuje lokalna ovlast feudalaca te preuzima teritorijalno, ekonomsko, kulturno i institucionalno upravljanje omogućeno konceptom „granica". U 17. i 18. st. prevladava ideja da snažna politička država mora počivati na čvrstom gospodarskom temelju, pa stoga vlast mora u cijelosti nadzirati gospodarski život (Kale, 1990:110). Prema Durantu (1965), Europa prijelaznog razdoblja glede društvene strukture formalno je feudalna, u znaku triju staleža i dviju klasa, ali se u stvarnosti događaju društvene promjene. Svećenstvo, plemstvo, slobodni seljaci i kmetovi još su uvijek po broju i utjecaju značajni slojevi, ali se kao ključan sloj tog razdoblja javlja građanstvo (buržoazija). „Kao što su u gospodarstvu odlučni bili trgovina i novčarstvo, tako je i u pogledu društvene strukture u prvi plan izbilo građanstvo. Te su promjene najviše zahvatile zapadnu Europu, nešto manje srednju, a u istočnoj se gotovo u cjelini zadržala stara feudalno-klasna struktura." (Kale, 1990:111).

Građanska emancipacija i kompetentnost za slobodno vrijeme

Građanstvo zapadne Europe izrasta u ovom razdoblju u snažnu, a Francuskom revolucijom i u formalno vladajuću klasu, jer odigrava presudnu ulogu u razbijanju staleških i klasnih granica te otvara međustalešku i međuklasnu mobilnost, koja u dotadašnjoj povijesti gotovo ni u jednoj civilizaciji nije bila takvog značenja i opsega. Građanstvo napušta shvaćanje da klasna ili staleška pripadnost mora određivati materijalni, politički, pravni i obrazovni položaj pojedinca, pa stoga u zapadnoj Europi rastače staleške i klasne granice i mijenja ideju kako su moć, bogatstvo i pravo na znanje i školovanje povlastica samo jedne klase ili staleža. Građanski sloj odigrao je povijesnu ulogu u stvarnom životu i idejama o prirodnom pravu i vjeri u razum, snagu znanosti, tehnologije i rada, vjeri u progres i jednakost svih ljudi – idejama s kojima će ići u Francusku revoluciju (Kale, 1990:112). Druga značajna promjena u Europi tog razdoblja jest mijenjanje položaja žena. U osnovi gotovo svih religijskih i gospodarskih uređenja prethodnih civilizacija žene su bile isključene iz javnog života. Njihovu vezu s gospodarstvom valja istaknuti zato što su se sve civilizacije temeljile na poljoprivredi, a imanje je u pravilu nasljeđivao muškarac i stoga su žene bile materijalno ovisne (Durant, 1950:825–828). Za emancipaciju žena od ovisnosti o muškarcima i njihov proboj u javni život presudno je bilo stjecanje ekonomske autonomije. Pomalo paradoksalno, jedan od ključnih elemenata bio je odlazak u samostan, kojim se žena odricala materinstva, ali je i postajala materijalno neovisna o muškarcu uz istodobnu dostupnost obrazovanja (Kale, 1990:112). Tako su časne sestre postajale bolničarke ili su ih bogatije obitelji angažirale kao učiteljice svojih kćeri, što je omogućilo stjecanje javnih zvanja. Kasnije renesansa obnavlja kult žene, a pjesnički motivi i umjetnička djela slave njihovu metafiziku, čime se otvaraju vrata novog društvenog položaja žena. U otmjenim salonima žene preuzimaju uloge domaćica i kreću se u krugu učenih i uglednih pojedinaca, neke osnivaju samostanske redove ili postaju vođe ustanka poput Ivane Orleanske, a brojne će postati i vladaricama, od Izabele u Španjolskoj do Katarine II. u Rusiji, ili pak utjecajne na dvorovima poput Pompadoura.

Značajne su i novonastale prilike u Europi s bogatim trgovcima i siromašnim plemićima, čije kćeri mogu u miraz nositi pokretno bogatstvo – novac. Kako je plemićima bilo u interesu doći do novca, a trgovcima do veza s plemstvom, kćeri iz bogatih građanskih obitelji razbijale su udajom za plemiće krvno-stalešku barijeru (Durant, 1950:625–630). U pogledu uprave, građanska je klasa pomogla jačanju vlasti mnogih kraljevskih obitelji u Europi, ali ju je i ograničavala borbom za ljudske slobode i odgovornu vlast te za institucije njihova osiguravanja. Iako se Francuska revolucija smatra znakom prestanka vladavine feudalnog društve-

nog ustroja, vladarskog apsolutizma i merkantilističkog gospodarstva u Europi, zapravo su parlamentarna demokracija i slobodno tržište (liberalni kapitalizam) omogućili nastanak i slobodu kapitalistima. Načela o slobodi, jednakosti i bratstvu ostala su parole viših slojeva, a demokracija samo formalnost. Stoga će to razdoblje biti u znaku klasnih i narodnooslobodilačkih borbi i u samoj Europi, pri čemu nema ni promjene odnosa moćnih europskih država prema izvaneuropskim narodima. Nastavit će se težnja za moći, proširenjem područja utjecaja, za upravnim, gospodarskim i kulturnim kolonijalizmom, koji će se tehničkim razvojem još uspješnije ostvarivati, pa imperijalizam ubrzo zamjenjuje liberalni kapitalizam. Gospodarski rast povećao je brojnost industrijskog radništva, a imperijalizam čitave narode pretvorio u obespravljene niže klase, što je izazvalo pobunu. Unatoč izraženom egoizmu država, relativno je poboljšanje položaja radništva nastupilo tek pojavom socijalističkih zemalja i oslobađanjem mnogih naroda od kolonijalne uprave. Imperijalistička politika tog razdoblja temeljila se na ciničnim idejama „širenja civilizacije", „proširenja životnog prostora" i „pobjede rase", pa sve do „zaštite" demokracije i socijalizma.

U isto vrijeme, na američkom jugu robovlasnička ekonomija i društveno uređenje segmentirani su na dva dijela – s jedne strane aristokraciju i robovlasnike pod utjecajem europskih doseljenika i kulturne razmjene te na obične stanovnike i robove koji su njegovali lokalni folklor vezan uz plesove, zabave, pripovijedanje i glazbu. Ples i glazba kao integralni dijelovi kulture vezani su uz religijske i narodne običaje, ali i sekularnu rekreaciju. Robovi, koji su radili i do 14 sati dnevno šest dana u tjednu, nisu imali vremena za odmor i razonodu, ali su ipak visoko cijenili vrijeme provedeno u društvu drugih, posebno obitelji. Može se reći da su ih robovlasnici slobodnim vremenom čak i nagrađivali s ciljem podizanja morala, iako je održavanje reda u slobodnom vremenu bilo strogo kontrolirano radi bolje asimilacije u zapadnu (radnu) kulturu. Tehnologija je doslovno omogućila civilizacijske promjene jer je u prvom redu stvorila gospodarski polet i razvoj znanosti, ali i utjecala na društvene odnose. Naravno, i sam razvoj tehnologije povratno je potican raznim čimbenicima, poput težnje za većim materijalnim bogatstvom, razvojem znanosti i osnaživanjem država. Zahtjevi povećane proizvodnje potaknuli su iskorištavanje novih izvora energije – vode, vjetra, pare – ali i izume strojeva i sprava kojima je potaknut razvoj industrijske proizvodnje i nove grane industrije (Kale, 1990:116; Goldstein, Grgin, Blažević, 2007). U početku tog razdoblja povezani su obrtnici i izumitelji, zatim poduzetnici i izumitelji, a na kraju i izumitelji i znanstvenici. Izumi su dolazili od ljudi iz prakse, pa su npr. dalekozor i mikroskop djelo brusitelja stakla, trgovci i bankari omogućili su pojavu mehaničkih računala, a liječnici medicinskih pomagala.

Kad su mikroskopom (mikrosvijet) i dalekozorom (svemirska prostranstva makrosvijeta) otkriveni novi nevidljivi svjetovi, niču nove pojave i otvaraju se nova pitanja, a znanost stupa u prvi plan. Znanost sada počinje odgovarati na pitanja, otkrivati zakonitosti u pojavama – fizičke i kemijske procese, procese u biljnom i životinjskom svijetu, kao i prve društvene fenomene, pa je u tom razdoblju tehnologija znatno izmijenila život velikog dijela zapadne Europe (Durant, 1967). Došlo je do promjena u prehrani, odijevanju, stanovanju i, općenito, u stilu življenja. Sve više pobjeđuje ideja da škola umjesto vjernika treba školovati državne podanike i službenike, odnosno građane, dok umjesto pouke o vjeri obrazovanje mora pružiti humanističko, znanstveno i stručno obrazovanje napuštanjem srednjovjekovnih metoda. Već je 17. st. u znaku značajnih pedagoških učenja, među kojima se ističu Komensky i Locke koji ističu zahtjeve za praksom učenja na narodnom jeziku, obvezno pohađanje škole djevojaka te zamjenu metoda učenja napamet metodama buđenja radoznalosti kod učenika. Komensky zagovara stupnjevanje obrazovanja primjereno dobi učenika i prilagođavanje nastavnih sadržaja i materijala isticanjem da učionice moraju biti udobne i da se pažnja treba posvetiti tjelovježbi. Komensky (1657) je u svom radu *Didactica magna* ukazao i na „izričito polariziran školski sustav vremena za poučavanje i slobodnog vremena", zauzevši stajalište da je važno za učenike da tijekom boravka u školi, kao razdoblja posebnog intelektualnog opterećenja, imaju razdoblja opuštanja (Komensky, 1657: 104). Njegov rad inspirirao je progresivne ideje i znanstveno osuvremenjivanje koje rezultira nastankom prvih Akademija znanosti, poput rimske, napuljske i firentinske te Royal Societya u Londonu i Academie Royale des Sciences u Parizu iz 1666. g., kao i Leibnizove Berlinske akademije iz 1700. godine, ali i američkog Harvarda (1636.), Yalea (1701.) i Princetona (1746.), pa su gradske sredine s više od 100 obitelji morale imati višu školu (Goldstein, Grgin, Blažević, 2007:519). U vezi s našim krajevima, valja spomenuti da je krajem tog razdoblja došlo do temeljite reforme školstva u Carevini Austriji otvaranjem pučkih (osnovnih) škola, gimnazija i škola za tehničko obrazovanje. Školstvo je bilo uređeno i centralizirano pod strogim nadzorom države, a posebno je značajno to što je u istom razdoblju 1669. g. osnovano i Zagrebačko sveučilište (Kale, 1990:121). Pestalozzi (1774) također naglašava važnost slobodnog vremena za učenike, koje im omogućava slobodu individualnog razvoja osobnosti, odmor, ali i samorazvoj (Pestalozzi, 1774:104; prema Schroeder, 2006). Schleiermacher (1783) je u pedagoškim radovima o slobodnom vremenu učenika zatražio ukidanje pretjerane razine „nadzora i skrbništva nad svakim pojedincem" i „uništavanje svake osobne slobode" uvjetovane tradicijom pobožnosti, kako bi se slobodno vrijeme prilagodilo mladima. Schleiermacher je u kulturnom slobodnom vremenu vidio priliku za pripremu djece i mladih za ispunjavanje uloga u odraslom

životu. „Sve će ovisiti o odnosu distribucije vremena između stroge školske prakse i slobodnih aktivnosti." (Schleiermacher, 1783:108; prema Schroeder, 2006).

Slobodno vrijeme oblikuje se za „obrazovanje i slobodu" (Nahrstedt, 1990:82). Stoga je stvorena nova pozitivna koncepcija slobodnog vremena koju odlikuju značajke zabave, prosvjetljenja, obrazovanja i rekreacije. Pritom međutim kulturno slobodno vrijeme prvi put postaje pravo i privilegija svakog pojedinca kao priznata društvena norma i stvarnost. Schroeder (2006) tvrdi da je ideja slobodnog vremena nastala kao rezultat emancipacije i kretanja radnika protiv plemstva. Prvi su termin konceptualno opisali J. J. Rosseau (1760), Fröbel (1823), Schleiermacher (1826) te Kant i Schiller (prema Schroeder, 2006). Slobodnom vremenu pridaju se pozitivne vrijednosti te je ono značilo „izlazak čovjeka iz njegove samonametnute nezrelosti". Locke je isticao da je osnovna zadaća škole razvijati vrline i pružiti učenicima poznavanje znanosti, da školovanje treba biti podređeno praksi, tj. služiti kao priprema za građansku i poslovnu djelatnost, a ne za stvaranje ljubitelja lijepe književnosti. Stoga je zagovarao program zemljopisa, aritmetike, astronomije, geometrije, povijesti, prava i prirodnih znanosti (Durant, 1967). Predlagao je da se za siromašnu djecu otvaraju „radne škole" koje bi ih pripremale za neku vrstu rada. Naročito su se u Francuskoj u 18. st. razbuktale rasprave o školstvu, pa među prosvjetiteljima gotovo da i nije bilo značajnijeg mislioca koji nije posvetio pozornost temi odgoja.

Međutim nisu svi prosvjetitelji imali ista mišljenja o školstvu. Denis Diderot isticao je da škola mora biti dostupna svoj djeci i besplatna, za siromašne se treba osigurati i prehrana, a djeci se moraju pružiti osnovna znanja iz svih disciplina, ali na prvom mjestu iz duhovne pouke i vjere, etike i povijesti, dok je J. J. Rousseau u *Emileu*, u skladu s vlastitom filozofijom odgoja, odbacio svako institucionalno obrazovanje i zagovarao slobodni odgoj djeteta – tada gotovo bogohulnu ideju. Svi navedeni pedagozi kasnije će otvoriti put razvoju alternativnih pedagoških ideja i pravaca koji su krajem 19. st. u filozofiju odgojno-obrazovne prakse uveli individualizam i humanizam, pedagošku autonomiju i slobodu kroz prilagodbu didaktičko-metodičkih metoda poučavanja te aktivan položaj i pravo djeteta na obrazovanje kao obilježje demokratizacije društva s ciljem prevladavanja materijalizma i lekcionizma u obrazovanju.

Racionalizacija i jačanje uloge slobodnog vremena

Nakon 18. i 19. st. kao vremena revolucija koje su donijele brojne društvene promjene i pojavu građanskog sloja, osamostaljivanje američkih kolonija i prihva-

ćanje Monroeove doktrine iz 1823. g. o nepovredivosti tla Sjedinjenih Američkih Država, u Europi je škotski profesor Adam Smith napisao *Bogatstvo naroda* (*The Wealth of Nations*), djelo koje se smatra osnivačkim dokumentom ekonomske znanosti, a kojim je opisao temelje novih proizvodnih odnosa i podjele rada na temelju izuma parnog stroja i industrijske revolucije. Godine 1800. čak je 50 % od ukupnog broja svih strojeva bilo instalirano u Britaniji. Tvornice su na širem planu omogućile povezivanje industrijalaca, znanstvenika i inženjera, revoluciju u proizvodnim tehnikama, prometu dobara, arhitekturi, poljodjelstvu i društvenim odnosima, odnosno naglašavanje zakona potreba i potražnje. „Brzi rast" gradova poput Liverpoola ili Manchestera, omogućen standardizacijom i masovnom proizvodnjom, razvojem transportnih luka i poduzetničkim poletom, stvarao je nova bogatstva kapitalističkog sloja, izrabljivao radnike koji su radili po deset ili dvanaest sati, a često su zbog nedostatka radne snage u rad bila uključena i djeca.

Izvor: pexels.com, https://www.pexels.com/photo/
adult-art-black-and-white-group-417827/, pristupljeno 24. 1. 2018.
Slika 14. Radnička jutarnja smjena u rudniku.

Od 1820. g. i završetka prve faze industrijske revolucije, tračnice su premrežile Britaniju, Europu i Ameriku, a parna željeznica omogućila je novi uzlet gospodarstvu kroz novostečenu povezanost, brzinu i pouzdanost. Kasnija primjena parnog stroja u brodogradnji, automobilskoj industriji i preradi, kao i razvoj komunikacijskih sredstava, „odapela" je svijet u moderno doba i omogućila glo-

balno spajanje trgovačkih i prometnih ruta. Naposljetku, Darwinova otkrića o teoriji evolucije iz 19. st. omogućila su buduće „stoljeće i pol znanstvenih istraživanja", a Engelsovo djelo „Položaj radničke klase" u Engleskoj iz 1844. g. opisalo je polazišta „znanstvenog socijalizma", koji je kroz kasniju suradnjom s Marxom rezultirao dubinskom kritikom kapitalizma i analizom klasnih razlika u društvu.

Naime raslo je nezadovoljstvo građanskog sloja, u kojem postignuti napredak nije mogao zatomiti političke zahtjeve koje je potaknuo nov način življenja, nove ideje i ustanove u kojima se različito odgojene i socijalizirane osobe navikavaju živjeti na jednak način, pri čemu nacionalni ustavi, zakoni i navike zamjenjuju lokalne običaje. *Napoleon* je, konačno, umjetnost smatrao političkim instrumentom i sredstvom vladanja, pa je njegova era ostala zaglavljena između „poezije vječnosti nasuprot istini trenutka" (Goldstein, Švoger, 2007:250). Nasljeđe postnapoleonske Europe, koja je iza sebe ostavila staru, monarhijsku, feudalnu, aristokratsku Europu, obilježilo je vrijeme u kojem su sekularizirana crkvena dobra, centralizirana hijerarhija državne uprave, osnaženo privatno vlasništvo i obitelj, laicizirano srednje školstvo te uvedeni civilni brak i razvod, čime je otvoreno prijelazno razdoblje između prosvijećenog apsolutizma i doba revolucija, nošeno razdobljem romantizma kao iskaza oporbenog pokreta nacionalnog duha i separatizma. Liberalna struja elitama se revanširala fantastičnim procvatom romantično-liberalno-nacionalnih pokreta i tajnih društava učene klase u svim europskim zemljama, posebno u Rusiji, kroz umjetničku, književnu, kazališnu, glazbenu, slikarsku, kiparsku i plesnu produkciju. S druge strane svijeta, primjerice, američki su gradovi s vremenom prihvatili igru i razonodu kao sastavne dijelove života, pa se javnim gradskim lutrijama često financiralo infrastrukturne radove.

Ipak, zbog prisutnog puritanstva nije se toleriralo kockanje i konzumacija alkohola. Stoga su prijestupnici često bili kažnjavani prišivenim simbolima na odjeći, gubitkom prava glasa i zatvorom. Kasnije su otvorene prve taverne i saloni, a slobodno vrijeme postalo je obilježeno glazbom, igrama, plesom i veseljem koje je pratilo izgradnju nastambi, rad u polju ili s domaćim životinjama, u pčelarstvu i uzgoju konja. Tako bi se u dane izbora, odnosno vojnih vježbi, u Bostonu tisuće vojnika okupljale na javnim mjestima i vježbale gađanje, nakon čega bi odlazile u lokalne gostionice na partiju bilijara, kartanje ili druge oblike razonode. Iako su religijska dogma i zabrana uživanja s dominacijom rada i dalje bili prisutni, nadzor je bio manji, ali se nedjeljom i dalje zabranjivala svaka aktivnost vezana uz igru ili zabavu. Kolonijalno razdoblje u Americi obilježio je pokret razvoja parkova, pa su gradovi poput Connecticuta, Vermonta, Massachusettsa i New Hampshirea planirani s ciljem očuvanja otvorenih zelenih površina, a ka-

snije tako i ciljano građeni (Washington D.C., Philadelphia, Savannah). U zlatno doba Europe, koju je nakon Bečkog kongresa 1815. g. obilježila era vladavine Habsburgovaca, s mnogo novca iz prekomorskih kolonija, u najvećim gradovima nastajale su ulice po kojima se ti gradovi i danas pamte. Osamnaesto i devetnaesto stoljeće bili su zlatno doba nastanka širokih avenija i bulevara, koje su u to doba bile glavno mjesto društvenih događanja. Njima se šetalo, vozilo kočijama, pokazivala se slava, moć i bogatstvo monarhije. *Ringstraße*, glavna bečka avenija i jedna od najljepših ulica svijeta, nastala je planski 1865. godine po nalogu austrougarskog cara Franje Josipa nakon osam godina izgradnje. Ring je nastao na praznom prostoru rušenjem gradskih zidina, a ideja je bila povezivanje središta s vanjskim kvartovima grada i humanazicija urbanog prostora.

Izvor: pexels.com, https://www.pexels.com/photo/gray-and-black-concrete-bridge-during-daytime-159177/, pristupljeno 24. 1. 2018.
Slika 15. Kraljevski dvorac u Budimpešti.

Kako je industrijalizacija dugoročno reducirala radno vrijeme s otprilike 3 000 do 3 600 sati godišnje u 1840. g. na današnjih otprilike 1 800 do 2 000 radnih sati, redistribucija vremena omogućila je nove oblike iskorištavanja slobodnog vremena u večerima, vikendom, za vrijeme plaćenih godišnjih odmora, ali i u prolongiranom djetinjstvu i mirovini (Cross, 1990:73). Industrijska revolucija donijela je sukob između tradicije i inovacije, konzervativizma i novih načela koja potiču društveni i politički konflikt, od javnog ukusa, umjetnosti i političkih ideala sve

do klasnih suprotnosti – takva se ambivalentnost ogledala i u suprotnosti romantiziranog veličanja kreativne slobode, spontanosti i svojevrsnog idealiziranog krivotvorenja života u odnosu na geometrijski sklad, realizam i tjeskobu industrijske civilizacije. Navedeni kontrast između korisnog i lijepoga sadržan je u manifestaciji ekonomskog produktivnog duha s kraja 18. stoljeća, odnosno umjetnosti kao pročišćenja od realnosti i zakona utilitarnosti. Život više nema umirujući, optimističan i pozitivan karakter kao u prosvjetiteljstvu, već postaje borba između obveze i želje, stalna napetost između dosade i muke koju vrijeme svojim sporim razornim djelovanjem izaziva u čovjeku, s kojom se čovjek suočava kao sa stanjem kojem se ne može suprotstaviti. Vremenu kao stanju duha koje protječe i vlada čovjekom s obzirom na to da se stalno mijenja i odrasta „suprotstavlja se vrijeme svijeta, povijesno vrijeme koje nosi razočaranja i otkriva okrutnost oduzimajući pojedincu napetost koja mu omogućuje oslobođenje od realnosti“ (Goldstein, Švoger, 2007:488). Pritom kult prirode predstavlja bijeg od tvornice, grada i diktature progresa, a duša se povlači u sebe, sluša vlastite zaključke i opaža okolinu nužnom dozom mistike i egzotične estetike snova – priroda je dakle sredstvo bijega od umjetnog suvremenog svijeta i povratka identiteta izgubljenog u stvarnosti. Kao dokaz jačanja sindikalne scene i pokušaja stvaranja načina pružanja sreće ljudima kroz racionalnu organizaciju rada (Saint-Simon, Fourier) zanimljiv je primjer Alberta-Alexandrea Martina (1815. – 1895.), pariškog radnika koji s pozicije ljevice ulazi u sastav privremene vlade i uspijeva progurati društvenu reformu ograničavanja radnog dana na 10 sati u Parizu, a 11 sati u provincijama (Goldstein, Švoger, 2007:641). Primjerice 1803. g. u Francuskoj je prvi put uvedena radna knjižica, zbog čijeg se gubitka mogla i ograničiti sloboda te pravo kretanja radnika, kasnijeg proletarijata. Kao izraz višestoljetne tradicije aristokracije, europski liberalizam u 19. st. obilježava teorija političke slobode i participacije kao izraz obveze i osjećaja služenja državi, koja društvene institucije pretvara u mjesta slobodne rasprave i kritike koja prezire slavu salona i priželjkuje uspjeh govornice. Novu elitu zadivljuje um, a ne snaga – javni događaji kojima se „lovi duh vremena“ nisu vjerski obredi, dvoboji ili borbe, već poetska natjecanja, verbalne igre i govori, javne konferencije i polemike. U slobodnom vremenu nova klasa aristokrata (engl. *gentry*) čita knjige u vlastitim bogato opremljenim privatnim bibliotekama, a odgojni se ideal usmjerava na proučavanje lijepe književnosti, kulture i klasika, pa se odbacivanjem nasilja rađa novi „sloj koji raspravlja“. Ideal novog društva u 19. st. temelji se na uzdizanju vrijednosti razuma, pravde i kulture iznad privatnih, društvenih i moralnih vrijednosti. Radi se o slobodi misli i rasprave (J. S. Mill) koja obuhvaća i slobodu izražavanja (Constant), „radost da se može govoriti, djelovati, disati bez prisile“ (Tocqueville), pravo građanina „da ostvaruje savršeno vlastite etičke ciljeve kao čovjek“ (Humboldt), pravo svakoga da slobodno iskoristi vlastite sposobnosti

(Constant), da koristi „vlastiti razum na svim poljima“ (Kant) (prema Goldstein, Švoger, 2007:520). Politička sloboda i njezine institucije tako poprimaju konačno i najviše značenje – jamče najbolji oblik vladavine ne samo zato što smiruju narod već i zato što dopuštaju utjecaj građana na „javnu stvar“, pravo kontrole i sudjelovanja. Možda ulogu države najbolje opisuje Tocqueville: „apsolutna, pedantna, sustavna, oprezna i blaga, koja brine o sigurnosti i rado djeluje za sreću podanika, predviđa i osigurava njihove potrebe, omogućava njihove užitke, vodi njihove glavne poslove, upravlja industrijom i koja je u stanju – nakon što je u ruke uhvatila i oblikovala svakog pojedinca – prekriti površinu njihovih života mrežom složenih, preciznih i jednoobraznih pravila do gašenja i otupljivanja nacije na razinu plašljivog i marljivog krda čiji je pastir vlast“. I tako, iako do svega toga neće doći, načelo slobode, kao i volja da ga se poštuje, zauvijek će označiti granicu između barbarstva i civilizacije kao veliko povijesno nasljeđe 19. stoljeća.

6. Moderna i postindustrijsko društvo

Autori Lee i Newby (1983) tvrde da je u ranom 19. st. postojalo prošireno mišljenje da je na djelu najdublja transformacija društava Europe i Sjeverne Amerike, vidljiva u 4 elementa. *Prvi* je industrijalizam i prijelaz s manufakturne na industrijsku proizvodnju, koja je uvjetovala specijalizaciju profesija, dok društvenim životom više ne upravljaju ritmovi godišnjih doba i izmjena dana i noći, već sat i raspored dana na radno i slobodno vrijeme. *Drugo* je važno obilježje kapitalizam, koji je označilo vezivanje rada uz nadnicu i posao koji se vodi radi stvaranja profita, uz nastanak novih društvenih klasa poduzetnika (buržoazije) i radnika (proletarijata). *Treći* je važan element urbanizacija uvjetovana industrijalizacijom, pa su tako London i Edinburgh jedini gradovi s više od 50 000 stanovnika prije 1750. g., dok je nakon idustrijalizacije 1851. g. čak 50 britanskih gradova imalo populaciju veću od 50 000 stanovnika s pratećim problemima sanitarija, zločina, epidemija bolesti i prenapučenosti. Četvrto obilježje jest razvoj liberalne demokracije, koja je nakon Francuske revolucije (1789.) i američkog Građanskog rata (1775. – 1783.) svrgavanjem monoteističkih monarhija i carstava moć i vlast usmjerila na građanska prava pojedinaca osnivanjem političkih stranaka i stvaranjem novih perspektiva u društvu. Istovremeno, era modernosti kao rezultat industrijske revolucije uključuje koncepte poput vjerovanja u mogućnost ljudskog napretka, racionalno planiranje s ciljem postizanja ciljeva, vjerovanje u superiornost racionalne misli u odnosu na emocije, vjeru u sposobnost tehnologije i znanosti pri rješavanju ljudskih problema, vjerovanje

u sposobnost i prava ljudi da oblikuju vlastite živote, oslanjanje na proizvodnu industriju s ciljem poboljšavanja životnog standarda.

Kao što je utvrdio E. P. Thompson (1967), nastanak industrijskog društva omogućio je ideju slobodnog vremena uklanjanjem složenog sustava obveza i dužnosti kroz stvaranje novog svijeta slobodnih radnika. Međutim novonastali svijet donio je probleme jer je radnicima omogućio mobilnost i dokolicu istovremeno im oduzevši tradicionalna socijalna prava i podršku zajednice. Pravo odabira stila i načina provođenja slobodnog vremena radnicima je bilo dano sve dok su te aktivnosti osnaživale njihove radne i potrošačke sposobnosti. Društvo je poticalo radnike na razvoj vlastitih mogućnosti i kapaciteta s ciljem potvrđivanja i proširivanja kompetitivnog individualizma te ostvarivanja profita. Takvoj čudnoj ideji „slobode" odgovara i specifična ideja „dokolice" – sloboda izbora i neradne aktivnosti povezuje se s načelima radne sposobnosti i odgovornog građanstva. Pojedincu je dana sloboda činiti što mu je volja u slobodnom vremenu sve dok njegove neradne aktivnosti afirmiraju radnu *kompetentnost* i građanski kredibilitet. Stoga je društvena zajednica s ciljem poticanja navedenih karakteristika oblikovala čitav skup pravila i kontrolnih mehanizama održavanja iluzije „slobodnog izbora", koji je toliko snažno ukorijenjen u korteks zapadnih društava da je kolonizirao ukupne svjetonazore i ideale nudeći nam specifičan vokabular, mentalitet i sustav diskriminacija koje određuju dokolicu. Nastao je transparentan i predvidiv koncept slobode kojemu se obraćamo samo kada su naša sposobnost, važnost i kredibilitet djelovanja onemogućeni, pa ono što nazivamo slobodom ovisi o uvažavanju kompetentnosti naše uloge i kredibiliteta kao građana (Rojek, 2010). Tijekom 19. st. u Europi i Americi industrijska je revolucija promijenila krajobraz društvenog života i slobodnog vremena, pa je ono postalo dostupnije i drukčije. Zdrav odmor i kulturna razonoda bili su osnovni zadaci slobodnog vremena, pa iako takvi i slični vizionarski pokreti nisu zaživjeli, ostaju zabilježeni kao utopistički pokušaji brige za radnike i njihovo slobodno vrijeme koji su značajnije prihvaćeni tek u 19. st. akcijama demokratizacije i popularizacije slobodnog vremena, pri čemu presudnu ulogu nosi građanska nomenklatura koja se oslobađa patronata i tutorstva aristokracije. Krajem 19. st. *država* je postala sekularni jamac navedenih ograničenja implementacijom triju različitih sredstava – prvo, *licenciranjem* koje određuje financijske i vremenske uvjete sudjelovanja u slobodnovremenskim aktivnostima čije bi prekovremeno upražnjavanje bilo protivno društvenim interesima. Zatim provedbom *represivnih zakonskih mjera* od strane institucija koje osiguravaju pravo i zaštitu slobode svakog pojedinca te, konačno, *uvjeravanjem* kojim se argumentirano usmjerava slobodnovremenska praksa pojedinaca prema željenim aktivnostima i društveno poželjnom pravcu. Od 19. st.

poviješću organizacije slobodnog vremena dominirala je filozofija voluntarizma, dok je nakon 1880-ih istaknut motiv bilo „kultiviranje" kroz *pokret razumne dokolice* (Borzello, 1987). Dužnost angažirane srednje klase bilo je tradiranje kulture prosocijalnih vrijednosti društva te poboljšavanje pokreta „rezervne radne snage" u slučaju potrebe za ratnom mobilizacijom. Organizirane su šetnje, stručna diseminacija i predavanja, zdravstveni sadržaji i amaterska sportska događanja, čitateljski klubovi i likovne družine kao oblik poticanja javnog angažmana, no nije zaživio uspješniji oblik holističkog pristupa organizaciji slobodnog vremena zbog urbanizacije, strelovitog demografskog i industrijskog rasta i razvoja, širenja bolesti i populacijske prenapučenosti te nereda i gužvi u metropolama. Kako bi ih se donekle ublažilo, razvijena je politika obrazovanja, zdravstvene skrbi, stambenog zbrinjavanja i socijalne skrbi. Još jedna prepreka državnoj intervenciji bio je *laissez-faire* pristup društvenih sustava u 19. stoljeću.

Izvor: Wikipedia, https://it.wikipedia.org/wiki/File:SGRoma-Norimberga-1903.jpg17, pristupljeno 24. 1. 2018.
Slika 16. Sportski klubovi kao izraz javnog angažmana, Societa Ginnastica Roma, 1903. g.

Pod utjecajem liberalnih filozofa poput J. S. Milla i T. H. Greena država je zadužena za oblikovanje i primjenu zakonskih rješenja održavanja društvene sta-

bilnosti. Ponašanje u slobodnom vremenu bilo je uvjetovano liberalnim načelima sve dok pojedinac vlastitim ponašanjem nije ograničavao slobodu drugih. Provedene su i državne kampanje racionalnog provođenja slobodnog vremena radi prevencije alkoholizma i poroka s težnjom pokušaja balansiranja odnosa život-*rad* (Rojek, 2010). Clutterbuck (2003) tvrdi da je ravnoteža života i rada uvjetovana sviješću radnika o višestrukim obvezama ulaganja vremena i truda te usklađivanja obveza između obiteljskog doma i posla. Navedena je ravnoteža obuhvatila uvažavanje uloge roditelja kao profesionalaca i odgajatelja te posvećenost osmišljavanju ravnoteže rada i života s ciljem poticanja građanske participacije. Zato su i osmišljene *društvene strategije* poput nepunog radnog vremena, *sabbaticala*, rada od kuće, porodiljnih dopusta, asistencije u radu, kao i niza dodatnih usluga na radnom mjestu, poput zdravstvenih usluga, vrtića, sistematskih pregleda, prostora za tjelesno vježbanje, plaćenih članarina za teretanu ili mjesta za razonodu i odmor. Upravo iz navedenih razloga danas multinacionalne kompanije poput Googlea ili Applea organiziraju radni prostor koji više sliči alternativnoj školi nego mjestu za rad, odnosno uspješno simulira obiteljski dom perfidnim prividom ugode i opuštenosti koja zapravo treba osigurati veću produktivnost.

U podlozi navedenih društvenih strategija stoji ideja da je „dobar građanin produktivniji radnik" (Clutterbuck, 2003). Prolongirani *laissez-faire* pristup javno zajamčenom slobodnom vremenu protezao se duboko u 20. stoljeće, još od vremena nastanka intervencionističke države s kraja 19. stoljeća koja je preuzela odgovornost reguliranja zdravstvenih standarda, obrazovanja, obiteljskih sukoba i radničkih prava, kao i brige o okolišu (Hall i sur., 1978). Između 1880. i 1980. zapadna su društva proširila moć zadiranja u brojne privatne aspekte slobode pojedinca, poput zdravlja, obiteljskih odnosa i osposobljavanja za tržište rada. Slobodno vrijeme i religija percipirani su stoga kao posljednja utočišta privatne svijesti, iako je država oštro reagirala na njihovo iskorištavanje za građanski neposluh ili izazivanje društvenih potresa (Donnelly, 1986). Dakle *država* je odredila sadržaje obrazovanja, uvjetovala obvezu savjetovanja ili pomoći u obiteljskim krizama, pritvarala članove društva koji krše pravila ili su prijetnja drugima, zabranila uzgoj određenih vrsta ili biljaka, donijela pravila kretanja i prometovanja, ali nije zadirala u slobodno vrijeme pojedinca (sve dok on nije zadirao u slobodu drugih) ili religijsku afilijaciju. Stav države prema slobodnom vremenu i njegovoj distribuciji bio je utemeljen na načelu uvažavanja *privatne svijesti* pojedinca. Suverenost privatne svijesti načelo je utemeljeno u europskoj tradiciji društvene i političke misli još od antičkih vremena, a posredovano kršćanstvom (Dumont, 1986:23). Međutim 80-ih godina neoliberalna je politika „izdvajanjem" i kompetitivnim natječajima ograničila razvoj industrije slobodnog vremena naglaša-

vanjem osobne i grupne odgovornosti za kvalitetu slobodnog vremena s ciljem smanjenja državnih izdataka. Tako primjerice klasična teza o *represivnoj državi* Marxa i Engelsa (1846) opisuje eksploatatorsku ulogu kapitalističke klase s ciljem ispunjenja ekonomskih, društvenih i političkih interesa elite.

Autori Karl Kautsky (1946, 2007) i Ralph Miliband (1969) razvili su postojeći intelektualni okvir rasprave tvrdeći da u suvremenim kapitalističkim društvima postoji uska veza između elitnog i administrativnog sloja. Kautsky (2007) tvrdi da takva veza stvara oblik *državno sponzoriranog kapitalizma* u kojem država općenito djeluje u interesu promicanja interesa elite. Povijesna analiza identificira slobodno vrijeme kao istančan izraz viktorijanskog liberalizma, koje je međutim nosilo i određenu odgovornost. Beaven (2005) je stoga istaknuo 4 faze razvoja odnosa između građanstva i slobodnovremenske prakse. *Prva faza* nastala je između 1850. i 1860. godine te je odredila slobodno vrijeme kao građansko pravo, iako je utemeljena na segregiranom modelu punog građanstva, pri čemu su načela segregacije bili spol i vlasništvo. Reforma izbornog sustava 1832. i 1867. g. proširila je pravo glasa na muškarce, ali i ograničila pravo glasa samo na zemljoposjednike, dok su nekvalificirani radnici ovlašteni tek 1884. godine. Kada je riječ o ženama, one starije od 30 godina pravo glasa dobile su 1918. g., a ono je izjednačeno s muškarcima 1928. g. *Proglasom o jednakim pravima* kojim su sve žene i muškarci stariji od 21. g. dobili opće pravo glasa. Proširenje prava omogućilo je nov odnos slobodnog vremena i građanstva. *Druga faza* koju opisuje Beaven, između kasnih 1860-ih i Prvog svjetskog rata, omogućila je nov odnos pojedinca i države usmjeren na potrebe nacije. *Treća faza* između dva svjetska rata povezala je državno podržane sadržaje i aktivnosti slobodnog vremena s ekonomskom učinkovitošću i zahtjevima poslodavaca. Posljednja, četvrta faza, tijekom Drugog svjetskog rata povezala je aktivnosti i sadržaje slobodnog vremena s izgradnjom morala i društvenom kohezijom. Tako je tijekom Drugog svjetskog rata Klatt istraživao rekreativno slobodno vrijeme i razvio teoriju i metodologiju obrazovanja u slobodnom vremenu koju je zlouporabila politika Nacionalsocijalističke stranke, navodeći kao temelj Klattovu tvrdnju da „država treba preuzeti ukupnu brigu o slobodnom vremenu“, odnosno tvrdeći da pojedinac više ne bi trebao slobodno odlučivati o svojem slobodnom vremenu (Opaschowski, 1996:115; prema Schroeder, 2006). Kroz sve četiri faze država i reformirani srednji sloj poistovjetili su vođeno slobodno vrijeme s društvenim napretkom i moralnim sazrijevanjem zajednice, a provedeno je i nekoliko istraživanja o reakcijama radničke klase na društveno lansirano moralno programiranje s ciljem diseminacije primjera dobre prakse u slobodnom vremenu (Gray, 1981; Borzello, 1987). Navedene reakcije promatrane su u svjetlu shvaćanja mladih kao ranjive populacije u smislu neorganiziranog slobodnog vremena i jeftinih ili prizemnih oblika zabave.

Distributivna pravednost i pokret za slobodno vrijeme

Razdoblje od polovine 19. st. do početka 20. st. naziva se razdobljem *Pokreta za slobodno vrijeme* (engl. *Public recreation movement*), koje karakterizira razvoj organiziranih rekreativnih aktivnosti i infrastrukture od strane države i volonterskih institucija s ciljem postizanja željenih društvenih ponašanja. S druge strane, jačanje radničkog pokreta, ali i demokratizacija društvenih odnosa, omogućuje jačanje sindikalnih akcija sa zahtjevom za skraćivanjem obveznog radnog vremena, koji je prvi put javno istaknut kao potreba uvođenja osmosatnog radnog dana na kongresu u Baltimoreu 1866. g., dok je 1882. u Berlinu održan prvi kongres o slobodnom vremenu. Postojale su 4 najvažnije razvojne struje tog pokreta: a) *pokret obrazovanja odraslih*, b) *razvoj državnih i lokalnih parkova*, c) *utemeljenje volonterskih organizacija* te d) *pokret za javna igrališta*. Pitanje cjeloživotnog obrazovanja odraslih pojavilo se kao važna dimenzija intelektualne kultivacije u odnosu na skraćeno obvezno radno vrijeme, ali i mogućnosti političke participacije. Stoga su kao obilježje te razvojne faze otvarane knjižnice i knjiški klubovi, a organizirana su i javna predavanja te obrazovni programi za odrasle. Smatralo se, posebno u Americi, da kulturno provođenje slobodnog vremena (npr. čitanje) vodi jačanju idealizma liberalnih vrijednosti kao dijela američke intelektualne tradicije, dok s druge strane obrazovanje radnika jača novu industrijsku civilizaciju. U američkoj tradiciji, izvori javne rasprave o odgoju za slobodno vrijeme nalaze se u *pokretu razumne dokolice* nastalom tijekom 1870-ih. Navedeni pokret bio je mješavina progresivnih kršćanskih, eugeničkih i urbano-reformskih snaga. Općenito shvaćeno, odgoj za slobodno vrijeme bio je oblikovan oko četiri bloka sadržaja i povezanih tradicija istraživanja.

a) *Prva je tradicija* pokreta razumne dokolice vezana uz osobni rast i obogaćivanje, pri čemu slobodno vrijeme treba poslužiti povećanju tjelesnog zdravlja i proširenja osobnih obzora. Mentalno angažirana i svjesna, tjelesno spremna populacija prepoznata je kao poželjan društveni cilj – s jedne strane zbog jačanja industrijske revolucije i potrebe za omasovljenjem radne snage, ali i vojnih sukoba država/nacija koji su obilježili protekla dva stoljeća. Stoga je uloga slobodnog vremena u osiguravanju tjelesno sposobne rezervne vojske koju intervencionistička država jednostavno može angažirati za vojne pohode bila temelj *pokreta razumne dokolice*.

Organizaciju sportskih aktivnosti i aktivnosti na otvorenom vođenih od strane udruge *Scouts and Boys' Brigade* pratila je jasna kvazimilitaristička dimenzija koja se miješala s kršćanskim načelima zajedništva i odanosti (Mackenzie 1984; Mangan, 1985; Samuel, 1988). Do početka 20. st. u Americi je već počeo pokret za slo-

bodno vrijeme i rekreaciju. Građena su kazališta, organizirane umjetničke turneje s novonastalom burleskom i vodviljem, grupama žonglera, artista i akrobata, koji su kasnijim udruživanjem stvorili fenomen „cirkusa". Najposjećenija mjesta bile su gostionice, u kojima su alkohol, prostitutke, glazba i cigarete privlačili klijentelu. Od 1800. g. u Americi je zabilježena i promocija profesionalnog sporta poput hrvačkih mečeva, veslačkih regata, atletike, utrka konja i streličarskih priredbi, koju su organizirali vlasnici brodova i trajekata. Teoretičari čak tvrde da su alkohol i kockanje bili model privlačenja publike na sportske spektakle s bogatim nagradama poput boksačkih borbi. Bejzbol je postao omiljeni sport urbanih nižih slojeva, okupljajući i prve amaterske momčadi iz redova lučkih radnika, trgovaca, mehaničara i obrtnika. Do kraja 19. st. čak su i vjerske vođe shvatile da više ne mogu arbitrarno zabranjivati igru i zabavu, pa su mnoge crkve čak organizirale i knjižnice, vježbaonice i radne prostore za slobodno vrijeme vjernika. Napredak tehnike i tehnologije, ali i potreba za dokumentiranjem brojnih društvenih promjena, dovode do nastanka fotografiranja kao hobija, a na javnim površinama igrao se tenis i kriket, klizalo se, jedrilo i jahalo te igralo nogomet, košarku i bejzbol. Aktivnosti na otvorenom postale su društveno prihvatljive i poželjne, a tjelesna i zdravstvena kultura postala je sastavnim dijelom obrazovanja kako u Europi i Americi tako i u hrvatskim krajevima u kojima je ban Ivan Mažuranić 1874. g. modernizirao školstvo. U SAD-u i Europi kao važna dimenzija pokreta za slobodno vrijeme istaknuli su se sveučilišni sportski klubovi, nastali još u 18. st., s bratstvima i sestrinstvima koja su brinula o društvenom i sportskom životu mladih.

Međusveučilišna natjecanja, poput veslanja ili glasovite *the boat race* Cambridgea ili Oxforda iz 1856. g. te nogometnog suparništva Princetona i Rutgersa još od 1869. g., kasnije su privlačila i nekoliko desetaka tisuća promatrača i navijača. Ekonomski razlozi i bolje plaće te javni prijevoz omogućili su dostupnost sadržaja i sportašima i publici. Istovremeno, amaterski rekreativni sport osnažen je utemeljivanjem gradskih amaterskih klubova, poput njemačkog *turnvereina*, čeških „sokolskih klubova" ili europskog YMCA-a (*The Young Men's Christian Association*) osnovanog u Londonu 1844. godine s ciljem vježbanja zdravog uma, tijela i duha. Žene su također počele aktivno sudjelovati u slobodnovremenskim aktivnostima – gimnastici, plesu i atletici te sveučilišnim sportskim programima poput biciklizma (1870.), planinarenja i ribolova ili kampiranja u nacionalnim parkovima i rezervatima. Kao posljedica urbanizacije, došlo je do migracija stanovništva iz ruralnih u urbana područja, ali i migracija iz Europe kao rezultata katastrofalnih klimatskih i agrikulturnih uvjeta, bolesti i propasti uroda te religijske ili društvene te političke diskriminacije. Obitelji su često u gradu živjele u skučenim stanovima, bez osnovnih sanitarnih uvjeta, pa su stoga česte bile zaraze, epidemije i prenapu-

čenost. Radnici su u pogonima, rudnicima i mlinovima radili cijele dane, a često i njihova djeca. Iako je razumno provođenje slobodnog vremena uz rekreaciju označavalo povezanost s kršćanskom idejom pobožnosti i rada na sebi, postojao je i svijet u sjeni – svijet prostitucije, kriminala, alkoholizma i droge, uličnog nasilja i drugih oblika degradacije koji su pratili neorganizirano (nedisciplinirano) slobodno vrijeme. Suprotnost između shvaćanja dokolice kao napretka prema konačnom iskupljenju i dokolice kao provalije vječnog prokletstva nosila je i snažne religijske konotacije otvaranjem mogućnosti slobode izbora svakom pojedincu.

b) *Druga je tradicija* vezana uz uljepšavanje života, pokreta *Lijepog grada* koji je nastao u SAD-u krajem 19. st. te je uključivao krajobrazne arhitekte njujorškog Central parka Fredericka Lawa Olmsteada i Calverta Vauxa, povezujući javnu dostupnost slobodnog vremena s uljepšavanjem života (Rojek, 2009). Navedeni pokret nastojao je uravnotežiti masovni razvoj „urbanih slamova" stvaranjem „betonskih vrtova" kojima bi se uskladio odnos prirode i industrije (Wilson, 1994), a ideja stvaranja zelenog pojasa izraz je humanističke težnje za boljim svijetom u kojem slobodno vrijeme i rad međusobno djeluju u duhu harmonije.

Izvor: pixabay.com, https://pixabay.com/en/balance-playground-empty-511440/, pristupljeno 24. 1. 2018.

Slika 17. *Bostonski pješčanik* (Boston Sand Garden, 1885.), simbolični prikaz.

U Americi 1864. g. počinje izgradnja javnih parkova za slobodno vrijeme te nastaje pokret *Parks and recreation*, uz posebne prirodne rezervate i nacionalne parkove poput Yellowstonea (1872.). Između 1880. i 1890. g. više od 80 američkih gradova počelo je s izgradnjom komunalnih parkova i prostora za javni boravak i kretanje stanovnika, a 1896. utemeljena je i savezna sveučilišna agencija koja je brinula o kulturi slobodnog vremena s ciljem održavanja moralnog poretka i zdravlja građana. Druga etapa razvoja nacionalnih i regionalnih parkova počela je sredinom 19. st. i dovela je do nastanka parkova kao što su Yellowstone (1872.) i Central park u New Yorku (1857.). Jedan od glavnih motiva, osim očuvanja prirodne baštine i harmoniziranja nagle urbane anomije i vertikalne arhitekture, bio je i javna uporaba prostora za boravak, zdravlje, opuštanje i rekreaciju građana. Treća etapa razvoja volonterskih organizacija vezana je uz stav o nužnosti osiguravanja kvalitetnog slobodnog vremena za djecu i mlade, odnosno javnih usluga deprivilegiranima, isprva kao socijalni i vjerski pokret, a kasnije kao sustavna briga za imigrante, manjine, sirotinju, djecu i obitelji. Prema Dickason (1983), četvrta etapa pokreta vezana je uz javna igrališta u gradovima koji su bili prenapučeni te loših životnih i sanitarnih uvjeta za stanovnike, s visokom stopom kriminala, ovisnosti i prostitucije. Posebno u siromašnim radničkim četvrtima, djeca se nisu imala gdje igrati, pa je 1885. g. bostonski Ženski klub utemeljio prvo takvo igralište u Bostonu, nazvano *Bostonski pješčanik* (*Boston Sand Garden*). U New Yorku 1890. g. postojalo je 350 000 djece bez igrališta, koja su uskoro zbog dosade i dokonosti postala i javni problem, pa su privatni donatori do kraja 19. st. otvorili prva gradska igrališta, a pokret se rasplamsao diljem Amerike i svijeta. Početak 20. st. u velikim je središtima donio infrastrukturu za provođenje slobodnog vremena poput parkova, vrtova, igrališta i kazališta, muzeja, stadiona te jezera ili trkališta. Države su, a ne više samo volonterske organizacije i privatni donatori, prepoznale važnost i javnu potrebu zakonskog i stvarnog uređivanja pitanja prostora za boravak i druženje te igru stanovnika, posebno u blizini masivnih stambenih blokova ili radničkih četvrti. Dok je uljepšavanje života smatrano opravdanim ciljem, radna etika vrednovana je kao ključ prosperiteta i napretka. Reforma industrijskog društva osnažila je ideju da organizirano slobodno vrijeme potiče radnu etiku, istovremeno potpirujući strah od dosade ili neaktivnosti u odnosu na prenapučenost, neobrazovanost i urbanu izgubljenost. Strah od ilegalnih, nekontroliranih ili invazivnih oblika provođenja slobodnog vremena potaknuo je javnu politiku upravljanja infrastrukturom i resursima, kao i moralno-pravne regulacije ponašanja u slobodnom vremenu.

c) *Treća je tradicija* vezana uz javno dostupne usluge u slobodnom vremenu, kojima se nastojalo utemeljiti vezu između aktivnosti u slobodnom vremenu

i moralne obnove društva kroz rad triju pionira *Pokreta za slobodno vrijeme i rekreaciju*: Josepha Leea, Luthera Halseya Gullicka te Jane Addams, filantropa koji su značajno unaprijedili rješavanje pitanja prostora za boravak i druženje te slobodno vrijeme stanovnika.

Joseph Lee, imućni odvjetnik, promatrao je katastrofalne uvjete u kojima su djeca provodila slobodno vrijeme i omogućio im izgradnju igrališta u Bostonu – o problemu igre pisao je i javno govorio, pa je utjecao na širenje javne svijesti o potrebama djece u slobodnom vremenu. Lee je igru i rad smatrao međusobno povezanima, kao izraz težnje za uspjehom, istraživanjem, napretkom i postignućem. Luther Halsey Gullick bio je liječnik koji se bavio istraživanjem utjecaja tjelesnog kretanja i odgoja na djecu i mlade, koje je zdušno promicao utječući na razvoj kasnijih državnih obrazovnih i javnih programa. Jane Addams bila je jedna od prvih visokoobrazovanih žena u Americi, a utjecala je na razvoj više desetaka razvojnih javnih programa za pomoć djeci, majkama i rodiljama, obiteljima, pravima žena i reformi radnog zakonodavstva. Kao pionirka socijalnog rada, feministkinja i angažirana intelektualka, nosila je reformu javne uprave i zakonodavstva koja je pomogla milijunima u borbi protiv nejednakosti, ali je istovremeno promicala i ideale tradicionalnih američkih vrijednosti kroz ulogu slobodnog vremena kao sredstva prevencije ovisnosti, nasilja i kriminala. Njihovo djelovanje kasnije je dovelo do afirmacije i globalnog širenja udruga civilnog društva.

d) *Četvrta tradicija* odnosi se na važnost zdravlja i prevencije kriminala kao dijela filozofije uljepšavanja života i urbanih prostora radi povezivanja dizajna urbane arhitekture s ciljevima poboljšanja razine općeg osobnog i javnog zdravlja te borbe protiv kriminala.

Prednosti čistog zraka i tjelovježbe uvjetovale su razvoj gradskih parkova, knjižnica, javnih prostora za vježbu i boravak građana, kao i različitih kupelji te bazena. Dodir s prirodom i vrednovanje kulture tjelesne čistoće bili su odraz težnje prema općoj mentalnoj higijeni nacije. Nakon Prvog svjetskog rada taj je *ethos* postao posebno važan u reformi zatvorskih ustanova. Alexander Patterson u Velikoj je Britaniji razvio filozofiju obrazovanja i osobnog razvoja prekršitelja zakona umjesto kažnjavanja i represije te je time započeo reinstituciju sustava Borstal (prema selu Borstal u pokrajini Kent, ukinutom 1982. g.). Kao dio kaznenopravnog sustava iz 1908. g., Borstalovi kazneno-popravni zavodi temeljili su se na vojnoj doktrini autoriteta, strogosti i discipline, a u njih su maloljetni delinkventi upućivani na temelju sudske presude. Patterson je zastupao alternativne sustave na vrijednostima privatnih škola s ciljem restitucije ugleda, ponosa i pozitivne međuovisnosti među učenicima. Nadzornici u takvim ustanovama

počeli su mijenjati pristup od represivnog prema angažirajuće-motivirajućem u odnosu na štićenike te su ih poticali na tjelesne aktivnosti, sport i različite slobodnovremenske sadržaje. Uvedeni su ljetni kampovi te je omogućen poluzatvoreni, pa čak i otvoreni zavodski sustav za dio štićenika, poput prvog takvog maloljetničkog zatvora u Lowdham Grangeu iz 1930. godine ili North Sea Campu iz 1935. godine (Ruck, 1951). Stoga je istraživanje slobodnog vremena proizašlo iz pokreta razumne dokolice, koja je slobodno vrijeme poistovjetila s osobnim razvojem, poticanjem društvene odgovornosti, napretkom društva i civilizacijskim iskoracima vezanim uz moralno ponašanje, zdravlje i brigu o kulturnoj baštini te prirodnom okolišu. *Pokret za slobodno vrijeme* usmjerio je odgovornost za kontrolu i usmjeravanje sadržaja slobodnog vremena mladih prema programima javnog sustava obrazovanja u školama, kao i medijima namijenjenim mladima, poput časopisa, književnih djela, stripova ili drugih organiziranih oblika provođenja slobodnog vremena. Istovremeno, pokret je brinuo i o urbanim lokacijama na kojima se događala prostitucija, alkoholizam ili kockanje, pa su se stoga planski uvodili sportski i kulturni sadržaji te gradila obrazovna infrastruktura (Heeley, 1986). Organizirana su kulturna i zabavna društva, otvaraju se društvene prostorije po javnim lokalima i pivnicama, staleški i interesni klubovi, međunarodne izložbe i sajmovi, a kulturni i zabavni život u potpunosti poprima karakter javnosti.

Tek od 1960-ih slobodno vrijeme postalo je građanskim pravom, sve se više resursa usmjerava na infrastrukturu, parkove i mjesta za rekreaciju, a kulturna dokolica postaje sredstvom i instrumentom socijalnog aranžiranja dobrog građanina i društva (Coalter 2006a, 2006b). Kao posljedica, javni sektor u navedenim se područjima proširio, nastalo je više poslova na tržištu slobodnog vremena i rekreacije, a porasla je i potražnja za visokoobrazovanim kadrovima u turističkoj i slobodnovremenskoj industriji. Značajnu ulogu u širenju fenomena slobodnog vremena odigrali su različiti sportski klubovi, nacionalni gimnastički, atletski, biciklistički, mačevalački ili hrvački pokreti koji su okupljali ugledne pripadnike građanskog sloja kao predsjednike, ali i članstvo. Primjerice poznata je povijest najstarijeg talijanskog nogometnog kluba Genoa (1893), koji je nastao po ugledu na engleske momčadi Notts County (1862), Stoke City (1863) ili Nottingham Forrest (1865), kao i popularne *Associazione Sportiva ROMA* s prvim predsjednikom Italom Foschiem, glasovitim rimskim prefektom. Klub je utemeljen 1927. g. kao iskaz otpora prema tada mnogo snažnijim nogometnim momčadima sa sjevera Italije kroz udruživanje triju rimskih sportskih udruga nastalih krajem 19. st.: Fortitudo-ProRoma, Roma FootBall Club i Alba-Audace. Takvi su sportski klubovi obogaćivali sadržaj slobodnog vremena građanstva i poticali zajed-

ničku identifikaciju kroz lokalpatriotizam i brigu za podmladak, dok se kasnijim modernim pokretom olimpijskih igara masovnije zahvatilo svakodnevicu i slobodnovremenske interese širih slojeva društva. U Hrvatskoj prvi materijalni dokazi o provođenju slobodnog vremena sežu od renesanse i Dubrovačke Republike, u kojoj je društvena scena onog vremena išla ukorak s ostalim razvijenim zapadnim trgovačkim i političkim centrima, uz zabave, maskerate, kazališne igre i svadbene te druge javne svečanosti u perivojima, vilama između zidina ili velikim salama ljetnikovaca s rekreativno-ladanjskim smislom. U dubrovačkim se vilama sviralo, plesalo, slikalo i učilo strane jezike; okupljale su se vesele trubadurske družine, književnici i ljubitelji književnosti koji su značajno doprinijeli općem kulturnom razvoju grada (Janković, 1973). Sličnim razvojem diče se i druge civilizirane sredine diljem Dalmacije, poput Splita, Šibenika, Zadra, Hvara, Makarske ili Sinja, u kojima su razvijani autohtoni oblici provođenja slobodnog vremena koji su obilježavali važne vojne pobjede, društvene događaje te narodne i viteške igre, poput Moreške na Korčuli ili Sinjske alke.

Izvor: Flickr, https://www.flickr.com/photos/bocko-m/29278845542, pristupljeno 24. 1. 2018.
Slika 18. Moreška, viteški ples s mačevima iz 16. st. na Korčuli (nastao oko 12. stoljeća na Mediteranu).

Plemićke obitelji Zrinskih, Frankopana, Erdödya, Ožegovića, Draškovića i mnogih drugih obogaćivale su kulturu lokalnih sredina različitim događajima u dvorcima i ladanjskim imanjima, obilježavanjem crkvenih svečanosti, tradi-

cijom obiteljskih proslava ili narodnim običajima praćenim plesom, glazbom i pjesmom. U Hrvatskoj se od sredine 18. stoljeća buđenjem nacionalne težnje prema samoodređenju osnovao i niz javnih udruga, društava i incijativa društvenog, političkog, kulturnog i staleškog karaktera. Postoje pokazatelji visoke razine kulturnog života kroz kazališta, galerije, muzeje, pučka i radnička sveučilišta, narodne knjižnice i čitaonice u gradovima i selima, ali i brojna pjevačka, instrumentalna, plesna, glumačka, vatrogasna ili sportska društva kojima je proširena i osnažena političko-patriotska ideja u borbi za nacionalnu, jezičnu i kulturnu suverenost. U smislu mode ili trendova, hrvatska je zbilja već tada disala europski i bila pod snažnim utjecajem zapadnih i istočnih utjecaja, posebno engleske i francuske tradicije. Stoga se u slobodnom vremenu bilježi prodor sportova poput skijanja, nogometa, biciklizma, tenisa, kuglanja, mačevanja i hrvanja, ali i planinarenja, lova i ribolova te streljaštva. Uznapredovala diferencijacija radničke i društvene scene, posebno radnika i obrtnika, uvjetovala je nastanak profesionalnih i strukovnih udruženja i klubova, odnosno slobodnovremenske scene.

Između dva svjetska rata, s napretkom tehnologije, medija i kinematografije te omasovljenjem obrazovanja, došlo je i do napretka ekonomskog statusa stanovništva, ali i povećanih ulaganja u pripremu i osposobljavanje djece i mladih za slobodno vrijeme. Uz primat obitelji i škole, osnivana su raznovrsna đačka udruženja i kulturna društva kojima se težilo mobilizirati i kultivirati mlade za budući samostalni život, poput podmlatka Crvenog križa, Sokolskog pokreta, omladinskih ljetovališta i izletišta za izviđače, sportskih udruženja i brojnih podružnica Ferijalnog saveza, ali i prvih značajnijih ulaganja u javnu infrastrukturu za sadržaje i aktivnosti slobodnog vremena, poput prvog srednjoškolskog igrališta izgrađenog 1935. g. u Zagrebu (Janković, 1973). U velikim je gradovima tijekom 19. st. nastao i novi oblik komercijalne zabave u raznovrsnim muzejima, plesnim dvoranama, galerijama, kuglačkim i bilijarskim dvoranama, pivnicama i salonima te „crvenim četvrtima“, koji su omogućavali nove oblike razvoja osobnosti i razonode u slobodnom vremenu, ali za koje se međutim moralo platiti. Nastaju i obogaćuju se prvi zabavni parkovi za javnost, poput bečkog Pratera (1776.) te londonskog Crystal Palacea (1851.) ili Blackpoolea (1863.), s nizom atrakcija poput različitih dizalica i kotača, karusela, vožnji, kuća straha, igara na sreću, kazališta na otvorenom i koncerata. Sve navedeno utjecalo je na uznemirenost intelektualne elite industrijom zabave, zbog koje su neki zabrinuto razmišljali o tomu kako „postoje učitelji umjetnosti, znanosti, sporta, ali ne i profesori igre i slobodnog vremena“, naglašavajući potrebu odgoja za slobodno vrijeme (Horace Greeley, 1876). Općenito, pokret za slobodno vrijeme gradio se kroz dvije dominantne ideje i faze – *prvoj*, koja je usmjerena na kvantitativno skraćivanje radnog vremena te zakonsko priznavanje i povećanje

godišnjeg odmora, kao i na borbu za bolje higijenske, sigurnosne i organizacijske uvjete rada te *drugoj*, u kojoj je na temelju postignutih kvantitativnih uspjeha nastavljena borba za kvalitativne uvjete provođenja slobodnog vremena kroz njegovo osmišljavanje kulturnijim sadržajima s ciljem napretka i humanijeg obogaćivanja čovjekove svakodnevice. Svi daljnji napori doveli su do položaja slobodnog vremena kao općeg društvenog dobra i prava koje je od klasno uvjetovane privilegije postalo fenomenom suvremene civilizacije. James Garfield, američki predsjednik, u govoru iz 1880. g. naglasio je da se povijest ljudske borbe može podijeliti u dvije etape: „prvu, u kojoj smo se kao vrsta borili da dobijemo slobodno vrijeme, i drugu, u kojoj ćemo se pitati što s njim učiniti".

Humanizacija slobodnog vremena u preobraženom svijetu

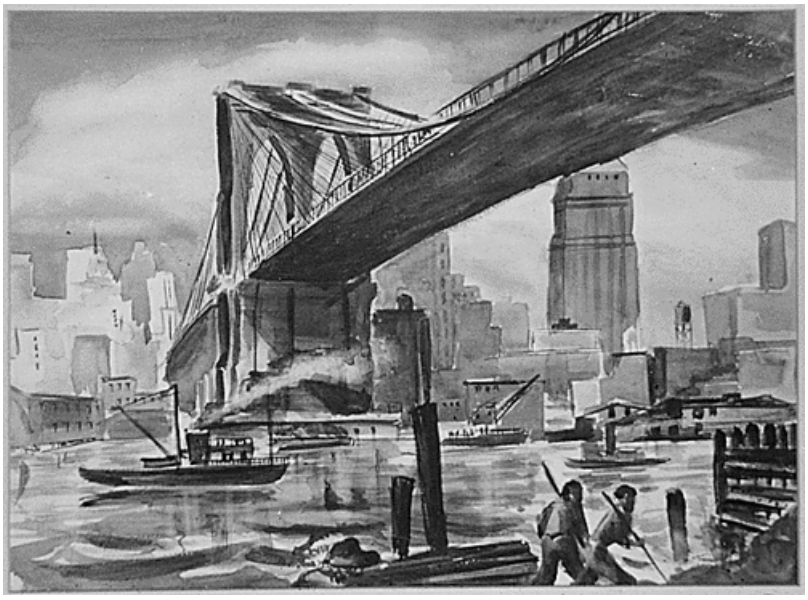
Početak 20. st. bio je vrijeme izazivanja i napuštanja nasljeđa viktorijanskog mentaliteta u obitelji, školi i crkvi – žene su se zapošljavale, postajale materijalno neovisne te počele posjećivati i javne prostore prethodno rezervirane za muškarce. Mladi su kao novopridošli društveni sloj također počeli stvarati posebnu adolescentsku kulturu klubova, zabava na plaži i simbolične reprezentacije radničke klase kroz aktivnosti slobodnog vremena (Peiss, 1986:57). Takvoj se praksi Crkva, društvo i institucije pokušavaju suprotstaviti ponudom tradicionalnih idealiziranih aktivnosti kojima se želi potisnuti novo „grešno, hedonistički orijentirano ponašanje". U određenoj mjeri, pokret za slobodno vrijeme zasnovan je na strahu da bez javnih programa i infrastrukture slobodno vrijeme odraslih može postati nekontrolirano i opasno. Dosada i dokonost, smatralo se, kroz neorganizirano slobodno vrijeme mogli bi dovesti do delinkventnosti i ovisnosti, pa su uskoro kontrole organa javnog reda pokazale da se u onim predgrađima u kojima ima igrališta i parkova događa manje zločina i maloljetničke delinkvencije te ima manje bandi – čime su društveni centri za slobodno vrijeme stekli status „spasitelja američke mladeži". Navedeni je strah bio posljedica sve većeg utjecaja medija, poput kazališta, kina i časopisa, za koje se smatralo da moralno kvare mlade, pa su primjerice plesne dvorane povezivane s prostitucijom mladih djevojaka iz manjih sredina. Upravo su istaknuti razlozi potaknuli Jane Addams na reakciju, jer su škole, knjižnice, parkovi i drugi javni prostori često uvečer zatvarani te nisu bili na usluzi građanima. S druge strane, javlja se i zabrinutost zbog pasivizacije u slobodnom vremenu kao posljedice aktivnosti koje nisu tražile aktivan angažman i sudjelovanje. Početak je to ere masovne kulture, s vrijednosnim promjenama u tradicionalnoj autoritarnoj obitelji, novim položajem žena i mladih te utjecajem *melting-pot*-filozofije te novih stilova života i ponašanja.

Izvor: pixabay.com, https://pixabay.com/en/
wedding-marriage-couple-love-dance-495271/, pristupljeno 24. 1. 2018.
Slika 19. Zabava mladih Amerikanaca u plesnoj dvorani, SAD s početka 20. stoljeća.

Nova masovna kultura stvarala je simbole novog kulturnog poretka, različite od viktorijanskih načela 19. st. poput morala, samokontrole, trezvenosti i karakternih vrlina, koji su sankcionirani i u slobodnom vremenu. Novu je masovnu dokolicu međutim obilježavao individualizam, avanturizam, otvorenost i izazovni hedonizam slobode izbora iz sve bogatije ponude popularnih atrakcija, kazališta, izložbi, galerija, restorana i štandova, plesnih dvorana, prijevoznih sredstava, putovanja, zabavnih parkova, poroka i nedoživljenih iskustava – svijeta koji najbolje opisuje *Veliki Gatsby* F. Scotta Fitzgeralda. Ipak, uloga škole početkom 20. st. omogućila je širenje infrastrukture i pokreta za slobodno vrijeme, jer su obrazovni sustavi prepoznali važnost izvannastavnih i izvanškolskih aktivnosti poput sporta ili hobija, pa su škole opremljene pomagalima i prostorima za obrazovne, ali i javne rekreativne sadržaje. U 1919. g. pokrenut je i prvi studijski program osposobljavanja za slobodno vrijeme na američkom Sveučilištu Virginia Commonwealth, a odgoj za slobodno vrijeme postao je važnim sadržajem srednjoškolskog obrazovanja. Pitanje uvjeta rada i broja obveznih radnih sati postavilo se kao važna društvena tema. Stoga je 1868. g. američki Kongres odredio osmosatno radno vrijeme za državne dužnosnike, koje se kasnije sindikalnim

djelovanjem proširilo i na ostale djelatnosti. Prosječan radni tjedan američkim je radnicima između 1860. i 1921. g. pao sa 69,7 sati na 48,4 sata tjedno, usporedno s trendovima u europskim zemljama.

Izvor: pixabay.com, https://pixabay.com/en/suspension-bridge-manhattan-bridge-67476/, pristupljeno 24. 1. 2018.
Slika 20. Izgradnja mosta Manhattan i urbani razvoj New Yorka (1909.).

Kako je smanjeno radno vrijeme, sve je izraženija zabrinutost za povećano slobodno vrijeme i njegovu ulogu u dolazećem stoljeću. Rad je naime i dalje smatran sredstvom postizanja boljeg ekonomskog i socijalnog statusa, izvorom moralnog i društvenog poretka, prije svega kroz disciplinirano korištenje slobodnog vremena. Međutim hiperprodukcija američke industrije naciju je izložila višku dobara i usluga koji se prelio i na slobodno vrijeme, pa pod utjecajem novog „evanđelja konzumacije" smisao društvenog života nije bio osiguravati više slobodnog vremena, već produktivnost i više vremena za potrošnju. *Velika depresija* 1930-ih godina bacila je SAD, ali i veći dio industrijaliziranog svijeta, na koljena, a jedan od velikih Rooseveltovih projekata kojima se u javnim radovima zaposlila milijunska radna snaga jest i obnova te izgradnja prostora za igru, javni boravak i slobodno vrijeme, poput igrališta, parkova, izletišta, bazena, stadiona i atletskih centara. Poruka je međutim bila i simbolična jer je država poručila da je briga o slobodnom vremenu – njezina. Tijekom Prvog svjetskog rata slobodno vrijeme bilo je uvjetovano ratnim djelovanjem, a obilježeno je nacionalnim organizaci-

jama koje su pokušavale pružiti rekreativne sadržaje civilima i vojnicima. Između Prvog i Drugog svjetskog rata slobodno je vrijeme ušlo i u fazu znanstvenih istraživanja, pa je u Americi 1939. g. objavljena studija *Leisure: A National Issue* („Slobodno vrijeme: nacionalno pitanje"), čime je naglašena kultura slobodnog vremena kao središnji problem socijalne politike (Lindeman, 1939:32).

Početak je to Lindemanove inicijative za osposobljavanjem pedagoga slobodnog vremena kao stručnjaka koji će naciji pomoći u izazovu dosade, potrošnje i rizika. Sa završetkom ratova mnogi su se bivši vojnici uključili u civilne programe rekreativnih i socijalnih aktivnosti za djecu i mlade te tako reintegrirali u zajednicu, a kasnije i profesionalizirali u području odgoja za slobodno vrijeme. To je začetak ere u kojoj država javnim obrazovnim i medijskim propagandnim kampanjama te osnivanjem instituta za proučavanje slobodnog vremena preuzima brigu o ulozi, organizaciji i promicanju važnosti kulturne dokolice. Ono što danas nazivamo *emocionalnom inteligencijom* odnosilo se tada na informiranost i sposobnost iskorištavanja stečenih znanja u organizaciji životnog stila. Međutim drugi aspekt rekreacije povezivao je slobodno vrijeme s dokonošću i besposličarenjem, opasnim i potencijalno revolucionarno-huškačkim stavovima, narkomanskom ovisnošću te antisocijalnim ponašanjem. Slobodno vrijeme omogućavalo je slobodnim pojedincima mogućnost slobodnog mišljenja i donošenja samostalnih odluka, što je s jedne strane moglo voditi liberalizaciji osobnog i grupnog stvaralaštva, ali i potencijalno otvoriti mogućnost sumnje u vlastiti društveni položaj u odnosu na privilegiranost elitnih slojeva prema dostupnim društvenim resursima. Upravo je navedeni potencijal različitih vrijednosnih orijentacija i životnih stilova uvjetovao potrebu znanstvenog istraživanja slobodnog vremena, stoga je potencijal fenomena slobodnog vremena istovremeno brižno čuvan i kontroliran, uz prateći oprez i strah društvenih elita.

7. Postmoderna i znanstveno istraživanje slobodnog vremena

Kako su tehnološka i industrijska revolucija napredovale, alokacija resursa slobodnovremenskim aktivnostima i rekreaciji bila je povećavana, čime je otvoreno pitanje *distributivne pravednosti*. Sve veći dio resursa usmjeravan je u javnu infrastrukturu, poput parkova, bazena i igrališta za rekreaciju, čime je naglašen jaz nejednakosti između povlaštenih bogatih i depriviranih siromašnih slojeva društva, a u znanstvenom smislu otvorena je rasprava o socijalističkim, liberalno-demokratskim i konzervativnim tradicijima političke misli (Rojek, 2010). Istovremeno, veća uloga i percipirana te stvarna važnost slobodnog vremena

industrijskih društava uvjetovala je potrebu i pojavu prvih znanstvenih istraživanja prirode i oblika slobodnog vremena društva masovne potrošnje, posebice kroz dimenziju odnosa rada i slobodnog vremena. Takva istraživanja započela su *eru sociološkog istraživanja* slobodnog vremena, prvo u okviru marksističke teorije i slobodnog vremena kao oblika viška rada koji kao nova dimenzija otvara neograničene mogućnosti razvoja, a zatim i kasnijih teorija koje su pratile ritam društvenih, političkih, tehnoloških i ekonomskih promjena.

Carstvo slobode, kako ga naziva Marx (1948), počinje ondje gdje prestaje rad, s druge strane materijalne proizvodnje, te uvjetuje borbu s vlastitim prirodnim nagonima radi održavanja racionalnog društvenog uređenja mehanizmima kontrole. Marx slobodno vrijeme razmatra u odnosu prema carstvu nužnosti kao izvoru ljudske snage, tvrdeći da prava sloboda nastaje na nužnosti – pri čemu je skraćenje radnog vremena osnovni preduvjet slobode. Ljudski se život kreće u dijalektičkom odnosu *sfere rada i nužnosti* koja nameće zakonitosti ljudskog života te *sfere slobodnog vremena* koja pruža simboličan prostor punog razvoja ličnosti i slobode kao najviše kategorije bitka i samodostojanstva čovjeka. Za razliku od antičke perspektive, marksistička teorija rad i slobodno vrijeme vidi kao dijelove neodvojive cjeline kojom se čovjek emancipira, odnosno kroz proizvodni rad osigurava egzistenciju koju zatim proživljava putem slobodnog vremena. Slobodno je vrijeme stoga i sociološka kategorija jer je društvena pojava koja je nastala, mijenjala se i evoluirala u međusobnoj zavisnosti duha vremena i civilizacijske razine društva i kulture. Znanost i tehnika, koje cvjetaju, nisu bile samo u službi poboljšanja življenja ljudi, nego jednako toliko, ako ne i više, u službi osvajanja, pritisaka te uništavanja ljudi. Čovječanstvo je uz brojne međudržavne ratove doživjelo i dva svjetska rata. Kolonijalizam je zamijenjen neokolonijalizmom i hegemonizmom, izrasle su dvije velesile i stvoreni su vojno-politički savezi te se nastavila borba oko proširenja područja utjecaja poticanjem „lokalnih ratova“ i svakodnevnim pritiscima na zemlje oko lagerskih opredjeljenja. Ni Ujedinjeni narodi, osnovani poslije Drugoga svjetskog rata, ne uspijevaju zaustaviti takva opasna kretanja. Početkom šezdesetih stvoren je Pokret nesvrstanih, uglavnom od novooslobođenih zemalja, s ciljem borbe za mir u svijetu na načelima suvereniteta i ravnopravnosti naroda, protiv svih oblika eksploatacije i podčinjavanja, protiv imperijalizma i hegemonizma. Takvo je suvremeno društvo zajednicu definiralo kao skup slobodnih pojedinaca, od kojih je svaki nositelj zajedničkih vrijednosti koje teorijski predstavljaju „veće dobro“, pa stoga voljno priznaju moralna ograničenja vlastitog ponašanja radi pripadnosti zajednici. Dakle pripadanje zajednici nosi obveze, prava i dužnosti s ciljem afirmacije i prepoznavanja te priznavanja od strane te iste zajednice. Individualna sloboda gradi se na konceptu

recipročnosti ograničenja ponašanja koje shvaćamo kao voljno stanje bivanja slobodnim čovjekom (McFarlane, 1978, 1993). Slobodno se vrijeme međutim najviše ogleda u njegovoj temeljnoj sastavnici i odlici – slobodi, jer je „otvarati put slobodi mogućnost življenja kako želiš" (lat. *libertati viam facere*). Kako se devetnaesto stoljeće bližilo kraju, dozrijevala je čitava zbirka novih tehnologija koje će promijeniti svijet. Električni motor i generator prouzročili su krajem 19. i početkom 20. st. drugu industrijsku revoluciju, koja je upotpunjena drugim velikim izumom Nijemca Nikolausa Augusta Otta, motorom s unutarnjim sagorijevanjem. Fordova poslovna koncepcija pokretne trake iz 1913. g. omasovila je uporabu motornih vozila i preobrazila život prosječne američke i europske obitelji stvaranjem obrasca masovne proizvodnje primjenjivog na širok raspon proizvoda. Tako je primjerice, u skladu s novom *fast food*-filozofijom života, pokrenut i glasoviti *Michelinov vodič*, utemeljen 1900. godine kako bi popularizirao automobilizam. Vodič je, kako mu i ime sugerira, počela izdavati danas slavna tvornica automobilskih guma koja mu je još uvijek vlasnik. U prvim su izdanjima, osim restorana koje se sugeriralo putnicima namjernicima, bile nabrojane i tada rijetke automehaničarske radionice, a Michelin je zvjezdice počeo dodjeljivati 1926. godine. Od 1908. g., revoluciju u putovanju i prometu donosi i prvi funkcionalni let zrakoplova pokretanog motorom s unutarnjim sagorijevanjem braće Wilbura i Orvillea Wrighta. Za 150 godina, od 1763. g., stanovništvo svijeta udvostručilo se skočivši s 800 milijuna na 1,6 milijardi, kao rezultat napretka medicine, prevencije zaraza i važnosti higijene, cjepiva i pitke vode. Naime prije 19. st. gradovi su bili prenapučene demografske jame u kojima je ljude najčešće čekala prerana smrt. Transportne mogućnosti uvjetovale su prekooceanske migracije, trgovinu i buđenje ekonomije s priljevom novih namirnica, proizvoda i razmjene ideja.

Po prvi put u povijesti ljudi nisu kupovali isključivo radi nužde ili preživljavanja, već i radi zadovoljstva i udobnosti, a uskoro je kupljeni proizvod postao i statusnim simbolom stila života. Ista novonastala povezanost svjetskih ekonomija, trgovina i financija kasnije će dovesti do globalnih kriza koje su se ciklički prelijevale na manje razvijene ekonomije i društva izazivajući krizu hiperprodukcije i hiperkonzumacije. Tako je 20. st. donijelo raspad i posljednjih velikih neokolonijalnih carstava uz dva svjetska rata kojima se izmijenila globalna strateška podjela snaga koja će voditi blokovskoj polarizaciji i paranoičnoj utrci u ideologiziranoj znanosti i neograničenom naoružanju. Industrijskom revolucijom svijet je „odapet" u moderno doba, a europski se kontinent kao središte znanosti, kulture i civilizacije okrenuo demokratizaciji, sekularizaciji i omasovljenju obrazovanja s ciljem osiguravanja nužne radne snage te prošao demografske i društvene pro-

Izvor: pexels.com, https://www.pexels.com/photo/adult-beautiful-elegant-eyewear-291762/, pristupljeno 24. 1. 2018.
Slika 21. Simbolički prikaz konzumerizma „američkog sna" s kraja 20. st.

mjene poput migracija stanovnika, urbanizacije i razvoja velikih gradova – uz rađanje novog društvenog sloja radničke klase – ali i bolne procese pada velikih monarhija, nastanka nacionalnih država te svjetskih ratova koji su relativno trajno zadali okvire granica novih država i nacija. Krajem 19. st. i početkom 20. st. na krilima znanosti, kulture i demokratskih promjena nošenih sve većom afirmacijom ljudskih prava, civilizacija je polagala ogromnu nadu u razdoblje moderne kao konačne pobjede ljudskog duha nad prirodom i vlastitim ograničenjima. Modernu kao epohu karakterizira sklop specifičnih sociokulturnih normi, stavova i praksi koji se odnosi na subjektivna i egzistencijalna iskustva i uvjete koji nastaju, odnosno njihov utjecaj na kulturu, institucije i politike (Berman, 2010:15, 36). Moderna se odnosi na razdoblje obilježeno propitivanjem i odbacivanjem tradicije, prioritizacijom individualizma, slobode i formalne jednakosti, vjerovanja u neizbježan društveni, znanstveni i tehnološki napredak te ljudsko savršenstvo kroz racionalizaciju i profesionalizaciju. Obilježio ju je napredak od feudalizma prema tržišnoj ekonomiji i kapitalizmu, industrijalizacija i sekularizacija, razvoj država i nacija s posebnim sustavom institucija (predstavnička demokracija, javno obrazovanje, birokracija) te sustava nadzora (Foucault, 1995; 170:77). Postmoderna je donijela napuštanje i gubitak vjere u znanost i tehnologiju, pa stanovnici svijeta postaju svjesni opasnosti nuklearne tehnologije, onečišćenja okoliša ili rizika genetskog inženjeringa, dok su ljudi općenito skeptičniji glede

koristi racionalnog planiranja. Stoga su mnogi pojedinci razvili sumnju u sustave poput birokracije i javnih službi ili moć znanstvenih istraživanja. Općenito, industrijske djelatnosti i rad u industriji zamjenjuje zapošljavanje u uslužnim djelatnostima, turizmu i slobodnom vremenu te poslovima vezanim uz telekomunikacije i informacijsku tehnologiju, dok se osobni dohodak sve više koristi i troši na zabavu i razonodu te kupovinu proizvoda koji određuju osobni stil ponašanja i života ili čak i suvremeni identitet (Haralambos, Holborn, 2002:9).

Postmodernizam, dokolica i masovna kultura

Postmodernu, tvrde Charles i Lipovetsky (2006), obilježava napuštanje moderne i skepticizam u kulturi, umjetnosti, književnosti, povijesti, filozofiji, arhitekturi, fikciji i književnoj kritici. Stoga se ona često smatra razdobljem dekonstrukcije. Razdoblje je to izražene kritike društva s naglaskom na reevaluaciji ukupnog zapadnog sustava vrijednosti (ljubav, brak, popularna kultura, prijelaz od industrijske prema uslužnoj ekonomiji) od 1950-ih i 60-ih, s vrhuncem društvene revolucije 1968. (seksualna revolucija, pokret za ljudska prava, Sputnjik-šok...). Neke od temeljnih karakteristika postmoderne stoga su netradicionalizam, destandardizacija, fleksibilnost, pluralizam, raznolikost, relativizacija, kulturni nihilizam, otvorenost, kritičnost, fragmentiranost te izraženi individualizam. U knjizi *Biotehnološko stoljeće* utjecajni američki ekonomist Jeremy Rifkin (1999) izlaže izvrsnu dijagnozu prošlosti čovječanstva te sadašnjeg civilizacijskog trenutka, tvrdeći da se industrijska saga primiče kraju. Za Rifkina je industrijska era jedinstveni trenutak svjetske povijesti obilježen snagom i brzinom. Rifkin (1999:22–28) opisuje dug evolucijski put društvenih, povijesnih i prirodnih promjena na kraju kojeg je ljudska vrsta „trijumfirala" u 21. stoljeću: „Rovali smo pod zemljom, gdje smo našli milijunima godina pohranjeno sunce u obliku ugljena, nafte i plina – naizgled neograničeni izvor energije koja se, pomoću parnog stroja i kasnijeg elektrodinama mogla iskoristiti za brže postizanje onoga što smo nazivali materijalnim napretkom. Naš smisao za mjesto i prostor iz osnova se promijenio. Milijuni ljudskih bića širom svijeta otrgnuti su od svojih seoskih domova i prisiljeni krenuti u bujajuće nove gradske enklave u kojima su tražili novu vrstu posla u slabo osvijetljenim tvornicama i vrevi ureda, daleko od mijena godišnjih doba i prastarih običaja i rituala ratarskog života." Preko kontinenata su položene tračnice, za kojima su ubrzo došle telegrafske i telefonske žice i stupovi te kilometri asfaltiranih cesta, mijenjajući predodžbe o vremenu i razdaljini. Braća Wright su poletjela, a Henry Ford počeo je svaku američku obitelj opskrbljivati standardiziranim automobilom na benzinski pogon. Vre-

menske zone i postavljene brzine bile su vjesnici novog, bržeg ritma života, a u školi, na poslu i kod kuće govorilo se o djelotvornosti, toj novoj mantri dobro organiziranoga, agresivnog stoljeća „okrenutog budućnosti".

Svugdje su se polagali cementni temelji i podizale skele, utirući put novom okomitom svijetu blistavih svjetovnih katedrala od betona, čelika, aluminija i stakla. Nakon vijekova zajedničkog rada, života i druženja, započelo se s novim radikalnim pokusom, živeći u relativnoj osami, jedni iznad drugih, uvijek u potrazi za tom neuhvatljivom nagradom koju se, u nedostatku boljeg imena, nazvalo samoispunjenjem. Bilo je to doba velikog obilja za neke i sve većeg siromaštva za druge, a divovske robne kuće i kasnije prodajne galerije bile su pune egzotičnih i beznačajnih stvari, potrepština, zanatskih i umjetničkih rukotvorina. Milijunima ljudi moda i potrošnja nadomjestili su humanističke potrebe. Znanstvenici i tehničari postali su novi autoriteti u gotovo svemu što je bilo važno – traženi, uvažavani, uzdizani i čuvani poput svetinja. Bilo je to stoljeće fizike i kemije. Zavirilo se u mikrosvijet atoma i elektrona, a otkrićem kvantne mehanike i teorije relativnosti prepravilo knjigu o prirodi. Znanstvenici su razbili atom i zauzdali novi oblik energije te stvorili atomsku bombu, odveli čovjeka na Mjesec i nazad, dok su se bavili stvaranjem novih vrsta sintetičkih tvari. Plastika se do polovice 20. stoljeća udomaćila i naizgled postala jednako bitna kao i zrak koji udišemo. Petrokemijska gnojiva i sintetički pesticidi oblikovali su agrarni krajolik kao pomoć rastućem stanovništvu. Izgradili smo podzemne kanalizacijske sustave, pročistili vodu, poboljšali prehranu i produžili životni vijek. Znanstvenici su nam dali cjepiva, anestetike, antibiotike i ostale čudesne pripravke. Ipak, približavamo se kraju ovoga jedinstvenog vremena u svjetskoj povijesti – industrijska era obuhvatila je pet stoljeća i šest kontinenata te iz osnove promijenila način na koji su ljudi živjeli, radili i sagledavali sami sebe i svoj svijet. To je, iznad svega, bilo doba pokretano obiljem jeftine prirodne energije: „Gledajući svake večeri na televiziji rat u Perzijskom zaljevu i vatre sa stotina naftnih platformi u kuvajtskoj pustinji kako plamte u nebo, tjednima, a zatim mjesecima, trošeći milijune barela skupocjene nafte, podsjetili smo se kako je suvremeni svijet postao ovisan o ovome dragocjenom gorivu. Stotinama godina trošena energija dobivena izgaranjem fosilnih goriva počela se akumulirati u biosferi u obliku opasnih plinova te stvarati tzv. efekt staklenika. Globalni porast temperature mijenja pravu biokemiju planeta i u dolazećem stoljeću prijeti temperaturnim i klimatskim promjenama nesagledivih razmjera. Istovremeno, dok naše rezerve energije nestaju, dospijeva i entropijski račun za industrijsku eru, prisiljavajući nas da gledamo crvene brojke u suvremenoj glavnoj knjigovodstvenoj knjizi. Naše obilje kupljeno je po vrtoglavoj cijeni." (Rifkin, 1999:25).

Kulturološki obrat i postmoderni identiteti u slobodnom vremenu

Chris Rojek (2010) identificira *pet razlika* slobodnog vremena u moderni i postmoderni: *prva* je da se rad i slobodno vrijeme smatraju odvojenima u moderni, a stapaju u postmoderni; *druga* je da u moderni dominira autentičnost doživljaja posjeta povijesnom kulturnom dobru, kazalištu ili muzeju, dok u postmoderni virtualna realnost, simulacija i hiperrealnost postaju prihvaćeni kao punovrijedni oblici dokolice. *Treće*, postmodernizam odbacuje koncept integriranosti koji dominira u modernističkom razmišljanju, jer moderna smatra da ljudi prolaze životne cikluse i u svakoj fazi aktivnosti slobodnog vremena biraju prema osjećaju vlastitosti i prikladnosti životnoj dobi, dok u postmoderni dolazi do izjednačavanja, pa čak i zamjene uloga, interesa ili aktivnosti mlađih i starijih generacija. Četvrto, postmodernizam ruši barijere između doma i vanjskog svijeta, javnog i privatnog života, rada i dokolice, djetinjstva i starosti, uloga žena i muškaraca, kulture bijelaca i manjina, pri čemu više ne postoje nepobitne činjenice života, a društva postaju sve pluralnija s apekta životnih stilova i identiteta. Osjećaj identiteta više nije ograničen, a dokolica nudi idealan prostor njegove razigranosti i izgradnje, za razliku od moderne u kojoj smo u dokolici bili ono što smo u stvarnom životu s obzirom na klasu, profesiju, spol ili druge značajke. I posljednje, *peto*, modernost prema Rojeku obilježava razlika između onih koji nude moduse provođenja slobodnog vremena i konzumenata usluga s hijerarhijskim odnosom, dok u postmoderni ljudi slobodno vrijeme organiziraju sami, aktivno izabirući slobodne aktivnosti. U Rojekovoj kritici navodi se da postmoderna utopijska težnja rješavanja problema suvremenog čovjeka kroz dokolicu dovodi do razočaranja i osjećaja obmane, zbog čega su očekivanja manja, ali su iskustva bolja i bogatija, što ljude čini zadovoljnijima nego ikada prije. Postmoderni subjekt obilježen je fragmentiranošću identiteta kao posljedicom političkih i društvenih revolucija u 20. st., poput pokreta za ljudska prava, seksualne revolucije, svjetskih ratova, ali i feminizma, antinuklearnog i ekološkog pokreta. Kako s Francuskom revolucijom nastupa ideja progresa i vjerovanja da ćemo uz pomoć znanosti postati sretniji, kao sekularizirana ideja iskupljenja dolazi era postmoderne koja izaziva razočaranje i gubitak vjere u napredak kao otkupiteljski proces, zbog kojeg danas živimo u postčinjeničnom razdoblju civilizacije koja se nakon svih političkih zabluda zemaljske sreće i obećanja velikih ideologija koje su željele stvoriti nadčovjeka (nacizam) ili raj na zemlji (marksizam) izgubila, a sve ideologije i politike donijele su razočaranje jer su se pokazale iluzijama. Sloterdijk (1987) je napisao knjigu znakovitog naslova *Kritika ciničnog uma* s temeljnom dijagnozom: „Eto, mi smo slobodni, razuzdani i prosvijećeni, ali apatični i depresivni." Kako živimo u eri „postfaktične politike", kao što je to nedavno definirao

The Economist[1], više nisu važne činjenice i dokaziva istina, nego ono što se osjeća kao istina – nije važno što određena ideologija nema previše smisla. Važno je to što takva ideologija potvrđuje predrasude svoje publike te daje glas dobro organiziranoj medijsko-internetskoj kanalizaciji koja onda postaje mainstream.

Posljednji i vrlo važan čimbenik jest i globalizacija koja vodi prema „učinku kulturnog supermarketa", odnosno standardizaciji, oponašanju i kulturološkom imperijalizmu, a homogenizacija globalnog potrošača tako ugrožava identitete ukorijenjene u pripadnosti određenim društvenim skupinama. Hall (1992) zaključuje da postmoderni identitet postaje decentriran i pluraliziran, što u nekim dijelovima globaliziranog svijeta vodi prema reafirmaciji njegovih tradicionalnih etničkih značajki. Zygmunt Bauman (1997) ide mnogo dalje od Halla tvrdeći da je postmoderni identitet potpuno fleksibilan jer je postao samo pitanje izbora. Bauman suvremeni identitet poistovjećuje s hodočasništvom kao strogo usmjerenom i ciljanom djelatnošću, pa tako pojedinac koji zacrta karijeru kao određenje vlastitog identiteta slijepo slijedi strategiju željenog cilja. Međutim postmoderna stvara nesigurnost koja ugrožava „hodočašće" jer „željena odredišta nestaju ili se mijenjaju prije no što se onamo stigne" (Bauman, 1996). Bauman stoga postomoderne životne strategije dijeli na strategiju *skitača lutalica* (zaigranih potrošača) koji zamjenjuju arhetip „heroja rada" u modernosti, zatim *strategiju vagabunda* kao nepredvidivo lutanje od identiteta do identiteta, potom treću, *strategiju turista*, kao nešto svrhovitije iskustveno motivirano lutanje sa željom za isprobavanjem i novim doživljajima te, konačno, četvrtu, *strategiju igrača*, prema kojoj je život igra koja se živi radi pobjede, ali rezultat nema trajne posljedice i stoga je igra uvijek nova i nepredvidiva. Ipak, neki interakcionisti i funkcionalisti, kao i konfliktni teoretičari feminizma i marksizma, naglašavaju da se velik dio članova postmodernih društava još uvijek identitetski određuje kroz tradicionalne kategorije klase, zanimanja, spola, etniciteta ili nacije (Marshall, Newby, Rose i Vogler, 1988; Jenkins, 1996; McDonough, 1997:23; prema Haralambos, Holborn, 2002:926). Za Jenkinsa (1996) će tako ideal Durkheimova *homo duplexa* predstavljati osnovu njegova „individualno jedinstvenoga" i „kolektivno zajedničkog identiteta" kojim je opisao oblikovanje osobnog identiteta kroz članstva u društvenim skupinama u procesu socijalizacije. Harriet Bradley (1997) u pogledu modernih i postmodernih koncepcija identiteta tvrdi da one nisu potpuno zadovoljavajuće jer je ponašanje varijabilno i društvo kaotično, a socijalni su odnosi promjenjivi iako imaju dimenziju stabilnosti i trajnosti. Za

[1] Dostupno na http://www.economist.com/news/briefing/21706498-dishonesty-politics-nothing-new-manner-which-some-politicians-now-lie-and.

Bradley (1997) identitet je unatoč fleksibilnosti ipak ograničen dinamičnim odnosima nejednakosti poput klase, spola, rase i etniciteta te dobi, ali i seksualnom orijentacijom te invalidnošću. Bradley razlikuje pasivni, aktivni i politizirani identitet. *Pasivni* je zapravo potencijalan identitet koji je uglavnom neaktivan, poput primjerice klasnog identiteta koji se u nekim društveno-povijesnim okolnostima može pokazati značajnim. *Aktivni* identitet osnova je svjesne akcije kao temelja samoidentifikacije pojedinca, dok su *politizirani* identiteti prisutni ondje gdje su potrebne kolektivne akcije poput feminističkog pokreta, prava seksualnih manjina ili ekoloških pokreta. Bradley naglašava da dolazi do fragmentacije, ali i polarizacije identiteta na bogate i siromašne, stare i mlade, većine i manjine, angažirane i pasivne, konzervativce i liberale, kao i ekstremne lijeve i desne orijentacije (Bradley, 1997:214).

Postmodernistički pravci izdvojili su slične argumente protiv teorije civilizacije dokolice i teorije postindustrijskog društva, propitujući pitanja jedinstva i solidarnosti kojima su pretpostavili raznolikost, fragmentiranost i promjenu. Diskurs i prezentacija oblikuju značenje jer izvan njih značenja nema, što u ekstremnoj formi pokazuju radovi J. Baudrillarda (1981, 2004) o masovnim medijima kao posredniku između iluzije i stvarnosti. Istraživanje slobodnog vremena nakon postmoderne omogućilo je napuštanje važnosti stavova poput onih da je dokolica sloboda ili da je klasna borba ključna za razumijevanje sadržaja i prakse slobodnog vremena. Otvorena je nova paradigma istraživanja slobodnog vremena, odnosno polje proučavanja promjenjivosti uloge identiteta i značenja u slobodnom vremenu, jer je postmodernizam olakšao promišljanje multidimenzionalnosti fluidnih identiteta, mnogostrukosti značenja, prepoznavanja i tolerancije različitosti. Upravo je postmodernizam omogućio usmjeravanje prema sociokulturnoj analizi multikulturalizma, multietničnosti i globalizacije, no zbog nedostatka koherentnijeg koncepta društva postavio je i izazove proučavanju slobodnog vremena u eri nastanka multinacionalnih ekonomija, globalnog zagađenja i zatopljenja, manipulacije potrošačima i rizičnog slobodnog vremena, ne ostavljajući prostora kolektivnim formama koje omogućuju promicanje kulture slobodnog vremena i društvene dobrobiti. Na osnovi Baudrillarda i Lyotarda, Scraton i Bramham tvrde da se ideja slobodnog vremena u postmoderni povezuje s fragmentacijom i nestankom razlika između visoke i masovne kulture, jer elite više nisu u poziciji diktirati što je za mase dobro, pa tako dolazi do eksplozije supkultura. Sheila Scraton i Peter Bramham (1995, prema Haralambos, Holborn, 2002:767) tvrde da prije industrijalizacije nije postojala jasna distinkcija rada i slobodnog vremena, jer su bili isprepleteni kao dan i noć. Za njih je organizirano slobodno vrijeme iskaz modernosti koji nakon plaćenog rada pojedinac ispu-

njava aktivnostima i oblicima u skladu s postojećim ekonomskim i političkim poretkom, o kojemu počinje brinuti i država kako bi osigurala zdrave, kulturne i korisne aktivnosti dokolice. Nakon dva svjetska rata, Scraton i Bramham (1995) analiziraju utjecaj američke kulture na fragmentiranost slobodnog vremena nametanjem kulturoloških obrazaca i ukusa. Postmoderno razdoblje za slobodno vrijeme, prema Scraton i Bramhamu (1995), za razliku od moderne, u kojoj se temeljilo na organizacijama koje ga planiraju, u postmoderni se temelji na pojedincima koji kupuju proizvode i usluge. Dok je u moderni slobodno vrijeme disciplinirano, u postmoderni je hedonistički orijentirano, što se najbolje odražava u trgovačkim centrima u kojima nas maze beskrajnim izborom i potiču na neumjereno uživanje i potrošnju.

Izvor: pexels.com, https://www.pexels.com/photo/architecture-building-business-ceiling-264489/, pristupljeno 24. 1. 2018.

Slika 22. Trgovački centri kao suvremeni „hramovi" kulture i slobodnog vremena.

Za Scraton i Bramhama dokolica u postmoderni posebna je i zato što se usmjerava na kult tijela, pa je vježbanje u sportskim centrima integralni dio postmoderne težnje da se razvije specifičan individualizirani životni stil, oblik tijela i društveni identitet, jer su izgled i imidž sada sve. Zaključno za Scraton i Bramham (1995) treba istaknuti da naglašavaju fenomen simulakruma koji prvi uvodi Baudrillard (1983), tvrdeći da postmoderno društvo sve više traži izmišljena iskustva i osobe koje promoviraju mediji, simulirana iskustva ili virtualnu

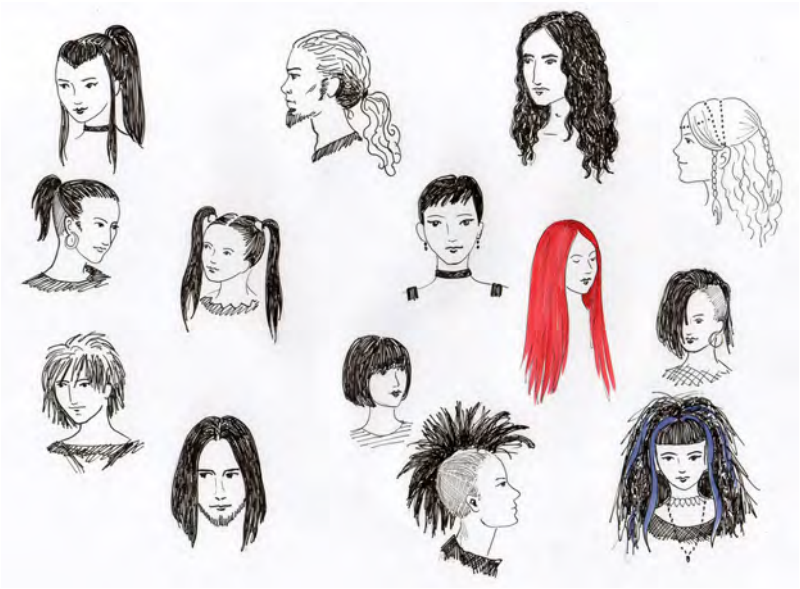
stvarnost. Tako nostalgija postaje sve važniji dio dokolice kroz posjete mjestima koja rekonstruiraju prošlost, jer su ljudi izgubili vjeru u budućnost koja je bila imanentna razdoblju moderne. John Urry (1990) ne smatra da je postmodernizam prijelaz prema sasvim novom tipu društva niti se slaže da je riječ o pojavi koja se odražava na sve aspekte društva. Urry promjene u ekonomskoj sferi tako više veže uz ideju postfordizma nego postmodernizma, koji vidi kao trend ograničen na neke elemente kulture. Scraton i Bramham (1995:34) tvrde da usredotočujući se na užitke, maštu i loše imitacije umjetničkih djela postmodernizam zanemaruje realnost života mnogih ljudi koji su pod utjecajem vlastitih iskustava siromaštva, spolne i rasne diskriminacije kao političke i društvene stvarnosti. Stoga, naglašavaju, proučavanje dokolice u doba promjena traži uvažavanje socijalnih nejednakosti. U analizi razlika moderne i postmoderne Crook, Pakulski i Waters (1992) smatraju da moderna kultura sadrži *diferencijaciju*, *racionalizaciju* i *komodifikaciju*. Diferencijacija znači odjeljivanje i specijalizaciju različitih dijelova društva (znanost, kultura, pravo, ekonomija). Racionalizacija se odnosi na reprodukciju glazbe, umjetnosti i drugih djela putem suvremene tehnologije kojom se ona diseminira i širi. Komodifikacija označava pretvaranje kulturnih proizvoda u robu koju se lako može kupiti i prodati, čime se ugrožavaju estetske vrijednosti i visoka kultura jer široki slojevi dobivaju inferiornu i degradiranu kulturu. Crook i sur. (1992) iskazuju neslaganje tvrdeći da je presudna odlika moderne kulture razvoj „ukusa". Postmoderna kultura zapravo je sva tri procesa zamijenila hiperdiferencijacijom, hiperkomodifikacijom i hiperracionalizacijom, kojom nastaje postkultura (Crook i sur., 1992). *Hiperkomodifikacija* znači da sva područja života postaju roba, kojom se brišu razlike među pojedincima u suvremenom društvu, a obiteljski život postaje fragmentiran i specificiran vlastitim željama i životnim stilovima – svatko može biti ono što izabere. *Hiperracionalizacija* se odnosi na dominaciju vizualnih medija i predodžbi u društvu u kojem umjesto autentičnih događaja prevladavaju neautentične kopije i reprodukcije ili Baudrillardova simulakra. Primjerice pojedinac će tako radije iz topline vlastitog doma pratiti prijenos sportskog natjecanja, pritom slušajući glazbu i igrajući videoigru na konzoli, nego osobno nazočiti natjecanju na stadionu i osjetiti draž natjecateljskog spektakla, što je i potvrđeno u analizama broja gledatelja na stadionima talijanske *Serie A*, koji se u zadnjih 20-ak godina smanjuje proporcionalno povećanju kvalitete medijskog praćenja utakmica. Za razliku od prijašnjih 90 minuta tijekom vikenda, sada emisije zauzimaju većinu udarnih (engl. *prime-time)* termina tijekom radnog tjedna, a prijenosi uz uvodne emisije i naknadne analize traju i do 5 sati, omogućavajući gledatelju nevjerojatnu dubinu i opseg analize sadržaja iz svih mogućih kuteva događaja – svlačionice, lože ili s terena,

uz intervjue i mišljenja svih aktera.[2] *Hiperdiferencijacija* označava čudesno mnoštvo raznolikih oblika i žanrova glazbe, umjetnosti, sporta i drugih slobodnovremenskih sadržaja i aktivnosti koji zapravo vode prema brisanju razlika između pojedinih tipova kulture, poput visoke ili popularne kulture. Gubi se legitimnost ili ekskluzivnost, vladaju fluidni identiteti i stilovi ponašanja, a hijerahiju ukusa zamjenjuje postkulturna fragmentacija.

Strinati (1995) u vlastitoj analizi postmoderne kulture ističe da se gube razlike kulture i društva, jer mediji konstruiraju doživljaj zbilje, naglašava se stil na štetu sadržaja, te stoga društvo razvija dizajnersku ideologiju s površinskim mentalitetom na štetu ozbiljnosti i intelektualne dubine. Nadalje, Strinati (1995; prema Haralambos, Holborn, 2002:918) tvrdi da umjetnost postaje doskočica, referenca ili navod, odnosno predstavlja rušenje aure originalnosti koje najbolje utjelovljuje Warholova *Mona Lisa*. Strinati tvrdi da je zbunjenost u pogledu vremena i prostora posljedica hipermoderne instant-komunikacije, koja s jedne strane u popularnoj kulturi vodi gubitku ili preskakanju linearnosti (*Povratak u budućnost*), a s druge potiče težnju izgubljenih pojedinaca za revizijom prošlosti i posjetom fiktivnim zabavnim parkovima ili autentičnim povijesnim znamenitostima koje omogućavaju referentnu točku u vremenu i prostoru. Naposljetku, Strinati ističe da je postmodernizam skeptičan prema svemu apsolutnom, univerzalnom i sveobuhvatnom te kao takav niječe povijest – nijedan stil ili žanr nije bolji od drugog, sve je podjednako valjano, a potraga za jedinom istinom besmislena je i opasna (Strinati, 1995; prema Haralambos, Holborn, 2002:919). Strinati poentira tvrdeći da postmodernizam nastaje zbog erozije kolektivnog i individualnog identiteta koji se temeljio na klasi, lokalnim zajednicama, religiji i nacionalnoj državi, a popularna kultura i mediji počinju služiti kao okvir izgradnje kolektivnog i osobnog identiteta. Prema Johannesu Frommu (1995) kontroverza između modernih i postmodernih autora nastala je nakon Habermasove reakcije i govora prilikom dodjele Adornove nagrade 1980. g. u Frankfurtu, kada je pledirao za nastavak projekta moderne. U tom smislu mogu se razaznati dva postmoderna smjera – monistički i pluralistički (Welsch, 1988:60; prema Fromm, 1995). Oba su smjera određena činjenicom da postojeće društvene uvjete karakterizira pluralnost diferencijacija životnih formi, ciljeva i vrijednosti u trenutku u kojem se istovremeno događa raspad tradicionalnih formi života, ciljeva i vrijednosti. I dok *pluralistička* perspektiva prihvaća heterogenost i raznolikost društva te pozdravlja navedenu promjenu kao prigodu, pritom odbacujući sva-

[2] http://www.repubblica.it/sport/calcio/2016/12/27/news/serie_a_milan_e_juve_aumentano_gli_spettatori_ma_gli_italiani_non_vanno_piu_allo_stadio-154940604/.

ki pokušaj zauzdavanja jedinstva, *monističku* perspektivu karakterizira činjenica protivljenja parcelaciji putem nove postmoderne jedinstvenosti, revitalizacijom predmodernih tradicija ili stvaranjem novih nilističkih mogućnosti. Pritom su u okviru projekta modernizma odgojne znanosti došle u položaj posebnog legitimacijskog pritiska (Fromm, 1995). Zapravo je postmoderna istaknula novi oblik solidarnosti kroz višeznačnost i poštivanje različitosti, za razliku od središnjeg obilježja moderne – autoritarnosti. Postmoderna estetika i životni stilovi snažno su se odrazili na nove sadržaje u arhitekturi, glazbi, umjetnosti ili modi kojima se iskazivala hibridnost i različitost, a zapadnjaci ukrašeni nakitom i odjećom koja je odražavala novi mentalitet postali su izlog nadolazećih promjena za siromašne i nezaposlene.

Izvor: pixabay.com, https://pixabay.com/en/drawing-hairstyles-heads-hair-902364/, pristupljeno 24. 1. 2018.

Slika 23. Supkulture kao izraz različitosti stilova življenja u slobodnom vremenu.

Međutim slobodno je vrijeme kulturološkim obratom i postmodernom izuzetno profitiralo jer je rad zbog utjecaja arbitrarnog kodiranja i značenja postao sekundaran, a igra i dokolica postale su novi oblik i stil društvene afirmacije i izražavanja.

Stara, rigidna podjela svijeta rada i slobodnog vremena više nije bila nužna, a granice su postale mnogo mekše, pa je rad postao oblikom dokolice, a dokolica

oblikom rada, za razliku od 1970-ih tijekom kojih je teorija civilizacije dokolice najavila kako će ona zamijeniti rad kao središnja životna vrijednost. Turnerove (1974) ideje o antistrukturama i ludičkim disciplinama nagovijestile su mnogo značajnije političke, teorijske i kulturološke promjene poznate kao „kulturološki obrat", koji je krajem 70-ih diskurs usmjerio prema značenju, a manje prema pozitivizmu kao načinu spoznaje objektivne stvarnosti. U srži je nosio ideju da su strukturna pravila kulturološki uvjetovana, odnosno naglasio odnos označitelja i znaka, simbola i značenja, te opće društvene kritike koju je George Simmel opisao „kao kultivaciju kroz pridavanje značenja izvanjskim oblicima afirmiranim kroz povijest civilizacije". Na taj način gradimo vlastite identitete, shvaćamo svijet te oblikujemo svjetonazore, vjerovanja, vrijednosti i ideale. Poststrukturalizam je preuzeo taj diskurs naglašavajući da je svako značenje višestruko, pa stoga prioritizacija jednog u odnosu na drugo znači nasilan čin jer negira različitost i onemogućava empatiju.

Kulturološki obrat nametnuo je opću analizu kulturološki kodiranog svijeta te primat *značenja* u odnosu na *stvarnost*. Ranije je marksizam naglašavao da je vokabular društvene stvarnosti odražavao ideologiju vladajuće klase i stoga je svaka epoha obilježena idejama elite. Marksizam određuje pojedinačne i grupne putanje slobodnog vremena kroz jasne društvene, ekonomske i političke okvire, ne izdvajajući pitanja slobodnog vremena iz konteksta. Marksističke teorije slobodnovremenske razvojne putanje smatraju izrazom konteksta, pri čemu je primarna kontradikcija konteksta klasna nejednakost i borba. Primjerice prvi val feminizma slijedio je sličnu logiku prigodom napada na patrijarhalnost društva, jer se žene sagledavalo kroz svijet u kojem su dominirale ideje i emocionalne preferencije muškaraca. Stoga su marksizam i feminizam kritikom vladajućih sustava nametnuli transcendentalne sustave oslobođenja, jednakosti i pravde. Ispod ludičke prirode kulturološkog obrata svaki je sustav nametao pravila i ograničenja, pa je nužnost oslobođenja postala oblikom autoritarnosti jer je po definiciji negirala *pravo na bivanje*. Struktura uvijek stvara antistrukturu, a kultura kontrakulturu. Stoga je postmodernizam negirao velike povijesne teorije i vjeru u napredak, znanost i naciju. Identitet je promatran kao nasilan oblik potiranja različitosti i brisanja značenja, što se smatralo oblikom povratka Nietzscheove renilihilizacije. Postmoderna i kulturološki obrat ukinuli su transcendentanu orijentaciju, čime pojam središnje životne vrijednosti gubi važnost. Ekspresija se usmjerila na opipljive, mjerljive kriterije, a životni stilovi postali su fleksibilni i raznovrsni, odnosno *kulturno relativni*. Pitanja istine i objektivnosti svedena su na mjeru kulturološkog kodiranja i prezentacije, a sadržaji i stilovi provođenja slobodnog vremena postali su označeni simbolom različitosti i hibridnosti.

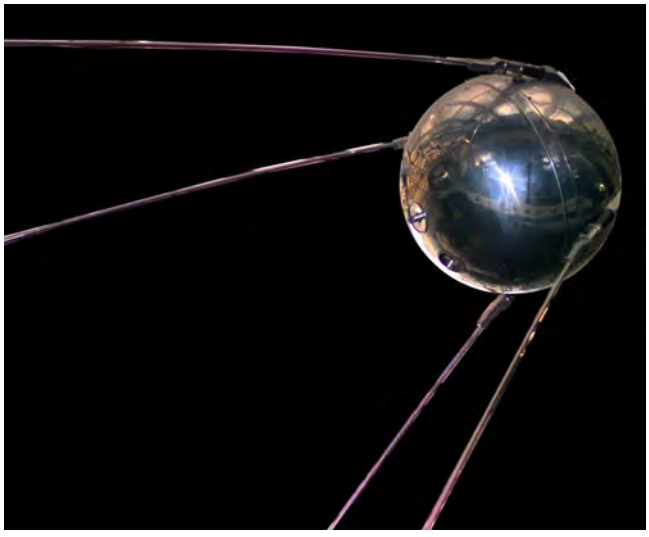
Konzumerizmom i odabirom stila slobodnog vremena pojedinci i grupe mogli su iskazati odnos prema istini, stvarnosti, moći i autoritetu. Bila je to idealna najava za *postfaktično* ili *post*činjenično društvo hipermodernog 21. stoljeća u kojem svako predviđanje postaje proizvoljno ili upitno, istina relativna ili čak potpuno nebitna, a svijet pripada maštačima i fantastima. No čak i na vrhuncu utjecaja kulturološki obrat i postmoderna nisu objasnili značenje privatne svijesti, odnosno činjenice da pojedinac može prihvatiti svemoć i sveprisutnost kulturnog kodiranja, ali i dalje biti privržen ideji osobne slobode.

8. Informacijska revolucija i izazovi društva budućnosti

Analizom novijeg doba i sredine 20. st. moguće je utvrditi kako se u trenucima novonastalog optimizma i samopouzdanja američkog društva spram budućnosti dogodio grubi kerozinski Sputnjik-šok 1957. g. kojim je otvorena svemirska i svaka druga civilizacijska utrka iznova blokovski podijeljenog svijeta. Prema Diksonovoj knjizi „Sputnjik – šok stoljeća" (2009), anksiozna američka zatečenost dijelom je bila rezultat slabljenja prethodno bujajućeg ekonomskog napretka koji je uvjetovao nastanak generacije *baby boomera*, s dolazećom recesijom, padom burzovnih indeksa, porastom nezaposlenosti i smanjenim gospodarskim prihodima. Istovremeno, društvene su promjene revolucionalizirale američki krajobraz – početak druge faze borbe za ljudska prava koja je tražila društvo jednakosti uz sovjetski iskorak u svemir obilježio je tada općenitu skeptičnost prema tradicionalnim nositeljima vrijednosti poput američke industrije, politike ili vojske. U sjeni Sputnjika, američko se društvo nalazilo pred važnom prekretnicom koja je uvjetovala rekonceptualizaciju vlastitog položaja i djelovanja te ogromna popratna ulaganja u znanost, tehnologiju i proizvodnju, zbog kojih je novinar Gabriel Heatter nakon pada satelita iz orbite u svojem radijskom obraćanju zavapio: „Hvala vam, gospodine Sputnjik. Ne znate koliku ste galamu i buku izazvali. Šokirali ste nas kao nedavno Pearl Harbour. Udarili ste po našem ponosu. Omogućili ste nam da shvatimo da nismo u svemu najbolji. Podsjetili ste nas na staru američku riječ – poniznost. Probudili ste nas iz dugog sna. Shvatili smo da nacija može previše, predugo i prerevno govoriti samo o novcu. Druže Sputnjik, u jednom ste nas satu naučili više o Rusima nego što smo saznali u posljednjih 40 godina."

U tehnološkom smislu, novonastala postsputnjikovska prioritizacija raspodjele resursa odvela je američko društvo prema mikroelektronici i razvoju internetske mreže, a u kulturološkom dokinula frivolnosti koje su postale izrazom upadljive potrošačke dokolice, poput primjerice proizvoda automobilske industrije Forda Ed-

sela ili Cadillaca koji su s V8-motorima, dekadentnim zadnjim krajem, kromiranim dijelovima i višeslojnim lakom prethodno predstavljali oznaku dominacije standarda američkog stila života i *pobjedu duha* nad komunizmom, a sada postali *prima facie* dokazom nacionalne inferiornosti i simbolom traćenja inženjerskog talenta na suvišne i nepotrebne detalje. Dok je dio medija za tehnološku regresiju okrivio loš obrazovni sustav, drugi su problematičnim označili materijalistički sustav vrijednosti i životnih orijentacija američkog društva. Škole su se iznenada preorijentirale na sadržaje iz matematike, fizike i biologije i stoga su novinari, političari, znanstvenici i učitelji počeli intenzivno proučavati Newtonove zakone i temeljiti nastavni proces na spoznajnom interesu, neovisnom kritičkom stavu učenika i propitivanju ustaljenih hipoteza, uz laboratorijske vježbe i eksperimentalno-pragmatični pristup u učenju, a Darwinova je teorija evolucije prvi put u mnoge škole i udžbenike ušla tek 1957. godine. Obrazovanje je doživjelo pomak od materijalno-činjeničnog prema spoznajno-iskustvenom i kritički-racionalnom pristupu, a tehnološki sadržaji, strani jezici i laboratorijski pristup postali su sastavnim dijelom kurikuluma. U širem kulturološko-sociološkom smislu ne samo američku već i općenito zapadne društvene zajednice „satelit-šok" usmjerio je prema postmodernim kretanjima, afirmirao kozmonautski stil života i otvorio nove horizonte civilizacijske ekspanzije izvan granica intraplanetarnih okvira (Dickson, 2009).

Izvor: pixabay.com, https://pixabay.com/en/sputnik-satellite-astronautics-nasa-986/, pristupljeno 24. 1. 2018.
Slika 24. Sputnjik-šok (1957.).

Rifkin (1999:26) opisuje pesimističnu perspektivu budućnosti čovječanstva u kojoj čitavi ekosustavi postaju žrtve izražene promjene klime, a poljoprivredna se područja vjerojatno pomiču na sjever dajući nove mogućnosti jednima i oduzimajući kruh drugima. Stalno smanjivanje rezervi fosilnih goriva i globalno onečišćenje do kojeg je došlo zbog upotrebe tih istih goriva vodi civilizaciju u potragu za novim, alternativnim pristupima iskorištavanja prirodne energije u nadolazećem stoljeću. Okrutna je stvarnost da se bližimo kraju ere fosilnih goriva, a time i kraju industrijskog razdoblja kao konačnog stupnja epohe vatre, pa se stoga doba pirotehnologije polako gasi. Mumford (1967) zaključuje da se primjena vatre „smatra jedinstvenim tehnološkim dostignućem čovjeka bez usporedbe u bilo kojoj drugoj vrsti. Pomoću vatre ljudi su mogli rastaliti mrtvi svijet prirode i preoblikovati ga u svijet prave uporabivosti." Sada kad je čovječanstvo oblikovalo novi dom, pogađa ga nestašica energije, a istodobno povećava ranjivost s obzirom na učinke akumulacije globalnih plinova koji korjenito mijenjaju Zemljinu klimu. Takva promjena već dovodi do otapanja polarnih pokrova, podizanja razine svjetskih mora i potonuća nekih otočnih zemalja (Kiribati, Tuwalu), erozije obalnih područja i izražene promjene vremena, uključujući veće suše, orkane, poplave i tornada.

Suvremeni način života postaje sve okrutniji i prema ostalim stvorenjima na Zemlji koja se ne mogu prilagoditi tom neobičnom i neprirodnom okolišu. Prenapučenost, rušenje stabala, ispaša stoke i širenje obradivih površina dovode do nestanka šuma i pojave sve većih pustinja. Ljudski se rod dakle istovremeno suočava s tri krize – smanjenjem neobnovljivih rezervi energije na Zemlji, stvaranjem plinova koji povisuju globalnu temperaturu te ubrzanim opadanjem biološke raznovrsnosti, koju fantastično opisuju društveno-politički angažirani tekstovi pjesama *Biotech is Godzilla* te *Inhuman nature* brazilskog benda Sepultura. Baš to kritično stanje potiče na revolucionaran pristup organizaciji života na planetu, prema pristupu koji bi dalekosežno promijenio odnos čovječanstva prema sebi, ali i globusu. Rifkin (1999:28) tvrdi da se promjene u povijesti događaju kada se udruže tehnološke i društvene snage kako bi stvorile novu „operativnu matricu". Operativnu matricu „biotehnološkog stoljeća", Rifkinova novog milenija, čine računalne i genetske tehnologije kao nova moćna tehnološka stvarnost. Stoga se novi kozmološki prikaz evolucije počinje suprotstavljati neodarvinističkom nasljeđu kroz predodžbu o prirodi koja je kompatibilna s novim tehnologijama i novim globalnim gospodarstvom. Svi elementi zajedno – geni, biotehnologija, patenti života, globalna biološka industrija, istraživanje i kirurgija ljudskih gena, nove kulturne struje i društvo budućnosti, računala i izmijenjene teorije o evoluciji – počinju prepravljati naš svijet. Informacijska revolucija na krilima nove globalne mreže danas utječe na doslovno svaki aspekt života suvremenog čovjeka, pa i na slobodno vrijeme.

Izvor: pexels.com, https://www.pexels.com/photo/
city-lights-under-night-sky-771881/, pristupljeno 24. 1. 2018.
Slika 25. Hipermoderni gradovi 21. stoljeća, New York.

Hipermoderni megapolisi poput New Yorka, Pekinga, Šangaja, Dubaija, Tokija ili Seoula razvili se se u višemilijunske košnice koje su u posljednjih nekoliko desetljeća dramatično promijenile izgled, s nevjerojatnim neboderima i infrastrukturom kojom je prekrojena vizura vertikalne ekspanzije grada.

Okoliš postaje gotovo distopijski – s digitalnih panela otuđeni prolaznici zasipani svjetlošću piksela reklama traže signal bežične mreže i telefonom skeniraju vlastitu rožnicu, potkožnim mikročipom beskontaktno plaćaju račun u restoranu, kroz smog gradske vreve probijaju se leteći dronovi, autonomni roboti dostavljaju hranu i poštu ili čuvaju banke i korporativna parkirna mjesta, dok se javne površine za boravak, igru i rekreaciju poput parkova, vrtova, šetališta i igrališta postupno zamjenjuju komercijalnim sadržajima ograničene dostupnosti. Djeca koja su se nekad rađala kao digitalni imigranti, usvajajući tijekom odrastanja vještine uporabe aktualne tehnologije, danas su digitalni urođenici, generacije X, Y, Z ili pak milenijci. *Homo videns* živi s internetom, umrežen je i razvija fluidne virtualne identitete s mrežnim prijateljima, otvoren je mogućnostima i potencijalima globalnog svijeta u kojem komunicira jezikom slika, simbola, kratica ili *emojia* kao izraza nove kulture Instagrama ili Twittera. Prijateljuje s mladima iz različitih kultura, na mreži dokumentira tijek vlastitog života fotografijama, „postovima" i komentarima, a putem ekrana može dosegnuti svaki kutak planete i uživo pratiti *Zeitgeist* svijeta. Kako se mijenja okolina, evoluira i biologija čovjeka s neuron-

skom mrežom funkcioniranja mozga, boljim vještinama pronalaska informacija, ali i psihofizičke sposobnosti. Umjesto retencije ili pamćenja s ciljem reprodukcije informacija, nove *Google*-generacije imaju razvijeniju senzornu mrežu prefrontalnog korteksa mozga koja im omogućava izvršavanje više zadaća te brzinu razmjene i pretraživanja informacija dok grade virtualne hramove na društvenim mrežama, komentiraju novi viralni video ili podižu još jedan spomenik „*selfie*-kulturi". Neraskidiva veza novih generacija i tehnologije ima važne implikacije i kad je u pitanju slobodno vrijeme. S jedne strane izbor mogućnosti, modela i izvora različitih sadržaja nikad nije bio veći ili dostupniji, pa stoga mladi mogu oponašati postojeće ili razvijati originalne ideje o sadržajima i interesima u vlastitom slobodnom vremenu, poput računalnog *moddinga*, *gaminga*, mrežnih *memea*, *parkoura*, *windsurfinga* ili *sky-divinga*. S druge strane leži opasnost od pasivizacije i manjka originalnosti te predanosti djece i mladih (jap. *hikikomori*) u medijskom svijetu pretrpanom trivijalnostima u kojem trajanje informacija i interes pojedinaca često nisu dulji od nekoliko minuta ili je, potpuno suprotno, primamljivost njihova sadržaja i djelovanja ponekada opijajuće neodoljiva. Uloga odgoja za kulturno slobodno vrijeme u tom je pogledu još naglašenija, jer mladima treba ukazati na društveno, kulturno i civilizacijski vrijedne i poželjne sadržaje te stilove ponašanja u slobodnom vremenu kojima mogu iskoristiti tehnologiju, ali i osobno aktivno sudjelovati u razvijanju vlastite intelektualne, psihofizičke, emocionalne, moralne, estetske i radne dimenzije ličnosti.

Hipermoderno društo i civilizacija dokolice

Hipermoderna ili supermoderna je prema Eagletonu (2003) i Augéu (1995) vrsta, model ili faza društvenog razvoja koja produbljuje modernost. Obilježava ju duboka vjera u sposobnost čovjeka da razumije, kontrolira i manipulira svim segmentima ljudskog iskustva i života, što se obično odnosi na posvećenost znanosti, istraživanju i stjecanju znanja, s posebnim naglaskom na povezivanju tehnologije i biologije. Naglasak na vrijednostima nove tehnologije leži u prevladavanju prirodnih ograničenja s posebnim osvrtom na prolaznost i kratkoročnost znanja, uz predanost razumu i sposobnosti povećavanja individualnih sloboda i izbora, pri čemu su pozitivne promjene društva vidljive kroz povećano bogatstvo, bolji životni standard, napredak medicine i dulji životni vijek. Stoga pojedinci i kulture koje koriste navedene prednosti osjećaju napredak u odnosu na prirodne granice koje određuju život na Zemlji, pa se teži interplanetarnoj fazi razvoja civilizacije, dok negativne posljedice vode prema bezličnoj homogenosti i povećanim razlikama među klasama. Supermoderni subjekt utjelovljen je kroz internetske tražilice

i povezanost pojedinaca u jedinstveni prostor misli i ideja kao „kolektivni um", a umjesto traženja jedne istine, osnova postaje bogatstvo i razmjena informacija i ideja (Eagleton, 2003; Augé, 1995). Dok se umjetna inteligencija i automatizacija razvijaju tolikom brzinom da je teško predvidjeti koliko će i kakvih zanimanja kroz desetljeće ili dva preostati za ljude, a koja će preuzeti robotika, sve se češće spominju dva koncepta u organizaciji rada – zajamčeni temeljni prihod i skraćivanje radnog vremena. Ideju o skraćivanju radnog vremena podržava sve više svjetskih ekonomija. Organizacije poput *New Economics Foundationa* u prilog ideji iznose argumente da kraće radno vrijeme ima pozitivan učinak na okoliš zbog manjeg ispuštanja CO2 te da povećava socijalnu jednakost i smanjuje ovisnost o zaduživanju. Nadalje, povećava produktivnost i smanjuje sklonost bolestima te potrebu za bolovanjem, a ravnomjernija dioba radnih i slobodnih sati smanjuje nezaposlenost. Više slobodnog vremena ublažilo bi stres izazvan poslom, a povećalo zadovoljstvo, dok bi se smanjila i nejednakost u obavljanju neplaćenih poslova koja trenutno ide na štetu žena, čime bi se otvorilo više vremena za obitelj i prijatelje. Zaključno, postupnim skraćivanjem radnog vremena mogao bi se ublažiti prijelaz u mirovinu, a javnost bi se mogla aktivnije uključiti u politiku, što bi osnažilo demokraciju. Iako su istraživanja o odnosu produktivnosti i trajanja obveznog radnog vremena vrlo heterogena, skraćivanje radnog vremena dokazano pozitivno utječe na smanjenje stresa i ostavlja više vremena za obitelj, prijatelje i posvećivanje zdravlju te tjelovježbi (Nätti, Anttila, 1999; Akerstedt i sur., 1999; Anntila i sur., 2005; Von Thiele Schwartz i sur., 2008; prema Schiller i sur., 2017).[3] Glasoviti američki znanstvenik japanskog podrijetla Michio Kaku prije nekoliko je godina razgovarao s 300 najistaknutijih znanstvenika iz područja znanosti, tehnike i kulture te je pokušao predvidjeti budućnost čovječanstva u 2030. g. s obzirom na našu trenutačnu fazu „intraplanetarne civilizacije", kako ju opisuje Kaku. Svoja je zapažanja i zaključke postavio na YouTube u obliku dokumentarnog filma, no nakon samo nekoliko tjedana morao je revidirati vlastite prognoze jer je velika većina dostignuća koja je najavio za petnaestak godina već postojala kao tržišno dostupan proizvod. Neka od njih bila su autonomna vozila, pametne naočale, usluge robota, nanotehnologija, složeni genetski inženjering i savitljivi zasloni mobitela. Robot ASIMO, proizvod japanske tvrtke Honda koji svjetska javnost svakih nekoliko mjeseci promatra na javnim priredbama inženjerske demonstracije novih sposobnosti kretanja, manipulacije predmetima ili vršenja jednostavnih radnji, dokaz je težnji japanskog društva ne samo da osigura napredna rješenja već i da hitno riješi demografski problem starećeg japanskog stanovništva.

[3] Dostupno na http://www.sjweh.fi/show_abstract.php?abstract_id=3610&fullText=1.

Izvor: pixabay.com, https://pixabay.com/en/
robot-arm-technology-robot-arm-2791677/, pristupljeno 24. 1. 2018.
Slika 26. Važnost uloge robotizirane radne snage u 21. st. (KUKA).

ASIMO je zapravo konobar, zaštitar, medicinska sestra ili učitelj budućnosti. Stoga se valja zapitati koliko će brzo danas već postojeći roboti asistenti u nastavi japanskih i južnokorejskih škola postati budući standard kojim će se ostvariti znanstveno-fantastična predviđanja o humanoidnom modelu T-800 iz filma *Terminator*? Pitanja odnosa rada i slobodnog vremena danas se više ne odražavaju u klasičnoj dimenziji omjera vremena provedenog u jednoj ili drugoj sferi, već uopće u potrebi manualnog ili drugog čovjekova rada. *KUKA roboter* koji učinkovito sklapa dijelove u automobilskoj industriji, 3D-printer i dron koji dostavlja hranu i poštu odraz su civilizacije koja će nužno morati osmisliti modele supstitucije i kompenzacije izlišnosti ljudskog rada, barem onog fizičkog. Naime u opsežnoj longitudinalnoj analizi utjecaja robotizacije na rad čovjeka Graetz i Michaels (2016:36)[4] donose i jedan ozbiljan zaključak: „za profesije koje zahtijevaju nižu razinu obrazovanja roboti su ozbiljna prijetnja". Kao intelektualna bića uvijek ćemo biti na izvoru tehnoloških i društvenih promjena, ali se pitanje harmo-

[4] Dostupno na http://personal.lse.ac.uk/michaels/Graetz_Michaels_Robots.pdf.

nije ili simetrije tradicionalnih sfera života poput rada i slobodnog vremena u kontekstu umjetne inteligencije nameće kao prvorazredni izazov za transhumanističku civilizaciju budućnosti. Činjenica da posredstvom kiborgizacije i tehnologije danas postoje rješenja koja mogu pojačati intelektualne, fizičke i senzorne sposobnosti ukazuje na potrebu promišljanja o čovjeku budućnosti koji će učiti učitavanjem podataka izravno u um, koristiti egzoskeletna ili bionička pomagala u kretanju i radu ili biti neprekidno umrežen u kolektivnu svijest čovječanstva koju danas nazivamo internet. Pitanje slobode, privatnosti, samoodređenja, interesa, raspoloživog vremena za život i rad, kao i status osobnih potreba i odnosa s prirodnom i društvenom okolinom, u takvoj će civilizaciji predstavljati moralno, etičko te civilizacijsko pitanje i izazov. U središtu svih promjena međutim i dalje će važno biti transgeneracijsko pitanje odgoja i obrazovanja za sretniju budućnost. Slobodno se vrijeme kao globalni fenomen na temelju kojega raste nova civilizacija dokolice nameće važnošću za buduće težnje suvremenog čovjeka u pronalaženju životne ravnoteže, s ciljem nastavka uspješnog tradiranja kulture. Bez obzira na to hoće li nadolazeća epoha razvoja društva potvrditi pesimistične slutnje o kraju civilizacije uvjetovane nemogućnošću održivog razvoja u suglasju s prirodnim i društvenim zadanostima svijeta u kojem živimo ili pak optimistične pretpostavke o harmoničnoj sutrašnjici u kojoj će čovjek prevladati vlastite ograničenosti i nagone, slobodno će vrijeme kao pozornica igre, stvaralaštva, razonode, odmora i razvoja ličnosti ostati referentnim okvirom razigravanja ljudske sreće, kulture i sudbine.

II. SLOBODNO VRIJEME KAO DRUŠTVENA POJAVA

1. Pojmovna određenja slobodnog vremena

Slobodno vrijeme kao termin sa socijalnim i pedagoškim sadržajem izrasta iz suvremene društvene prakse i životne situacije te najprimjerenije tumači njegov pojam. U stranim jezicima „slobodno vrijeme" ima posebne termine: *leisure* ili *leisure time* u engleskom, *loisir* u francuskom, *Freizeit* u njemačkoj tradiciji, odnosno *tempo libero* u talijanskom te *svobodnoe vremja* u ruskom. Premda pri definiranju pojma „slobodno vrijeme" postoje različita tumačenja, većina autora kao njegove konstitutivne oznake ističu vrijeme izvan profesionalnih, društvenih i obiteljskih obveza te fizioloških (životnih) potreba, zatim slobodno raspolaganje preostalim slobodnim vremenom i, naposljetku, korištenje njegovih pozitivnih društvenih sadržaja za odmor, razonodu, obrazovanje, kulturno usavršavanje i razvoj ličnosti uopće (Janković, 1973: 9).

Iako V. Janković (1973) ističe da termin slobodno vrijeme nije istoznačan dokolici, vremenu koje se provodi izvan obaveza i bez određenog sadržaja, treba naglasiti da slobodno vrijeme kao složen filozofski, sociološki, povijesni, ali i pedagoški fenomen zapravo možemo podijeliti prema njegovoj produktivnoj i neproduktivnoj sastavnici na dokolicu i besposlicu. Janković (1973:9) tvrdi da slobodno vrijeme ima smisao stanja i djelovanja s određenim funkcijama, dok je prema njemu dokolica stanje „kad se ništa ne radi", besposlica, plandovanje i stanje u kojemu nema posebnih namjera obogaćivanja života čovjeka. Slobodno vrijeme jest oslobođeno obveze organiziranog rada, ali obuhvaća i odmor, različite obiteljske i društvene obveze, fiziološke potrebe, dopunski rad ili vrijeme provedeno u prijevozu. Trenutke koji su lišeni tih dužnosti i koje pojedinac koristi kako bi se prepustio izboru aktivnosti prema vlastitoj volji nazivamo dokolicom. Scheuch (1965; citirano u Nahrstedt, 1972:48) razlikuje pojmove slobodnog vremena i dokolice. Scheuch slobodno vrijeme definira negativno, u smislu „slobode od obveze rada", dok za njega dokolica ima pozitivno značenje u smislu vremena za slobodu izbora i mogućnost strukturiranja različitih životnih situacija.

Definicija koja integrira sve gore razmatrane aspekte dokolice i nudi diferencirane podjele života, u kojima je položaj slobodnog vremena vrlo jasan, jest definicija *Njemačkog društva za slobodno vrijeme* (*Deutsche Gesellschaft für Freizeit*, 1986:91): „Slobodno je vrijeme u širem smislu vrijeme izvan radnog vremena; u užem je smislu ono količina vremena izvan radnog vremena tijekom kojeg pojedinac sam može odlučiti hoće li ga koristiti za dokonost ili za kulturne, eko-

nomske, komunikacijske, socijalne, vjerske i političke aktivnosti, samostalno ili s drugima." Pritom se mogu razlikovati četiri vrste vremena u životu pojedinca: a) vrijeme određeno i ovisno o drugima, b) obvezujuće razdoblje usmjereno na posebne namjene, c) odmor i vrijeme za spavanje i d) slobodno vrijeme koje stoji na raspolaganju. Za Opaschowskog (1996:20; prema Schroeder, 2006) dokolicu nije jednostavno definirati s obzirom na njezinu definiciju u najširem smislu (vidi npr. *Njemačko društvo za slobodno vrijeme*, 1986:91), koja dokolicu određuje kao „rezidualnu kategoriju vremena koju se legitimira i dalje u navodnoj suprotnosti prema radu". Opaschowski (1996:20) odbacuje rašireno vjerovanje da slobodno vrijeme legitimira samo profesionalni rad ili zapošljavanje. U skladu s time, pravo na slobodno vrijeme bilo bi negirano svim pojedincima koji se bave aktivnostima koje nisu vezane uz profesionalnu ulogu, poput umirovljenika, nezaposlenih, bolesnih, domaćica ili djece i mladih. „Slobodno je vrijeme u našem društvu prije svega radno, a manje građansko pravo», tvrdi Opaschowski, koji takvu paradigmu naziva *teorijom kontrastnosti* (Opaschowski, 1996:82). Nahrstedt (1990:45) razlikuje tri vrste slobodnog vremena.

a) Prvo, kao slobodno vrijeme koje se u najužem smislu odnosi na vrijeme u kojem su ljudi slobodni birati prema postojećim uvjetima, kao vrijeme „koje otvara najveću pojedinačnu dispoziciju mogućnosti". Preduvjet i cilj korištenja slobodnog vremena na smislen način predstavlja sposobnost za kulturno provođenje slobodnog vremena.

b) Drugo, slobodno vrijeme u širem smislu odnosi se na život s manje rada. Taj model uključuje i slobodno vrijeme u užem smislu, kao i tzv. poluslobodno vrijeme, poput vremena za kućanske poslove ili vrtlarstvo. Pritom su preduvjet i cilj učinkovitog oblikovanja slobodnog vremena sadržani u ispunjavanju zadatka „refleksivnog osmišljavanja omjera razmjene rada u društvu" (naprimjer kućanski poslovi) u poluslobodnom vremenu i slobodnih kulturnih aktivnosti (naprimjer hobi), odnosno kompetentnosti pojedinca za vrijeme.

c) Treće, slobodno vrijeme u najširem smislu obuhvaća cijeli životni vijek i „izražava zahtjeve za oslobađanjem pojedinca i ukupnog društva". Slobodno vrijeme shvaćeno je kao vrijeme u kojem je moguće samoodređenje. Time slobodno vrijeme postaje *sloboda u vremenu*, a *sloboda nad vremenom* postaje cilj demokratskih društava (Nahrstedt, 1990:45; prema Schroeder, 2006).

Iako Nahrstedt naglašava utopijsko određenje takva koncepta emancipacije, ipak ga ističe kao temeljni zadatak pedagogije slobodnog vremena, tvrdeći da je potrebno postupno transformirati raspoloživo vrijeme pojedinca u kvali-

tetno slobodno vrijeme s ciljem kulturnog raspolaganja vlastitom slobodom u vremenu, odnosno stjecanja slobodnovremenske kompetentnosti. Nahrstedt (1990:46; prema Schroeder, 2006), stvarajući novi koncept *dokolice*, koju opisuje kao „dinamičan koncept vremena" (a također i kao samoorganiziran koncept slobodnog vremena), općenito, fenomen „vremena" vidi kao subjektivno oblikovan od strane pojedinca, a ne više kao izvanjski determiniran i stabilan čimbenik. Nahrstedt ističe nužnost razlikovanja temeljnih koncepata u području istraživanja slobodnog vremena. Za njega se fenomen dokolice temelji na konceptu osmišljavanja vremena za dokolicu, odnosno sposobnosti neovisnog planiranja i organiziranja slobodnog vremena. To znači da osmišljavanje dokolice traži određenu razinu kompetentnosti za slobodno vrijeme, čiji su preduvjeti odgoj za slobodno vrijeme te slobodnovremenska praksa i iskustvo.

Pokušaj definiranja slobodnog vremena i dokolice

Prema Martinić (1977) *dokolica* je vrijeme kada se ne radi, ona je dio slobodnog vremena u kojem se prepušta vlastitoj volji s ciljem zabave ili odmora, razvijanja novih znanja i sposobnosti, slobodnog sudjelovanja u društvenom životu ili bavljenja stvaralačkim radom nakon zadovoljavanja i izvršavanja obiteljskih ili društvenih obveza. Iako odnos između slobodnog vremena, dokolice i besposlice često nije pojmovno jasan, pa stoga često dolazi do poistovjećivanja besposlice i dokolice, razlika je između njih velika. U Anićevu Rječniku hrvatskog jezika (1996) besposlica je definirana kao nepromišljeno slobodno vrijeme, dangubljenje, a dokolica kao slobodno vrijeme osmišljeno nekim radom ili aktivnošću. Dakle i dokolica i besposlica jesu slobodno vrijeme, ali je sasvim pogrešno poistovjećivati ih. Polić (2006) govori o slobodnom vremenu kao slobodi od rada, pri čemu dokolicu određuje kao vrijeme slobode za samodjelatnost i samoostvarenje. Biti besposlen i dokoličariti nikako nije isto, jer dok besposlen ne mora raditi, dokol se može igrati ili stvarati, pa je stoga dokolica vrijeme u kojem je čovjek slobodan za neposredno djelatno ostvarenje, igru i stvaralaštvo. Iako Janković (1973:86) smatra da se pasivno ili asocijalno provedeno slobodno vrijeme može poistovjetiti s dokolicom, s čime se nije moguće u potpunosti složiti, postoje i drukčija teorijska tumačenja. Sukladno tomu, dokolica je prema Poliću (2006) slobodno vrijeme, vrijeme koje se ne provodi na poslu, nego je oslobođeno za stvaralaštvo, igru i neposredno djelatno stvaranje. S obzirom na to da je slobodno vrijeme ono vrijeme koje je oslobođeno od rada, ono tek slobodom za samodjelatnost može postati aktivno provedeno slobodno vrijeme, odnosno dokolica (Polić, 2004). Također, Polić i Polić (2009) jasno razgraničavaju ta dva pojma – slobodno vrijeme i dokolicu – te tvrde da je

svaka dokolica slobodno vrijeme, ali svako slobodno vrijeme nije dokolica, jer slobodno vrijeme može biti besposličarenje, a dokolica to nikako nije.

Suprotno tomu, Mlinarević, Miliša i Proroković (2007) dokolicu i dokoličarenje razumijevaju kao nestrukturirano provođenje slobodnog vremena, koje u svom istraživanju obilježavaju aktivnosti kao što su odmor, razonoda, provođenje vremena pred televizijom i komuniciranje s prijateljima pomoću medija. Međutim Martinić (1977) u svojoj analizi razlika između pojmova dokolice i slobodnog vremena ističe da valja razlikovati neproduktivno od produktivnog slobodnog vremena, i to u dvije dimenzije. Prva, koju označavamo pojmom dokolica, predstavlja kreativni i stvaralački potencijal u slobodnom vremenu, dok je druga, neproduktivna i pasivna dimenzija, ona koju obilježavamo pojmom besposlica. Slobodno vrijeme stoga sadrži dvije temeljne dimenzije, produktivnu dokolicu i neproduktivnu besposlicu, koje pojedinac samostalno odabire u odnosu na samoaktivnost ili opću pasivnost. Svako prisiljavanje ograničava slobodu djelovanja, pa društveno uvjetovano slobodno vrijeme, čak i ono kvalitetno provedeno, više nema u punom smislu odlike slobodnog vremena. Iako distinkcija između slobodnog vremena i dokolice često nije jasna, za Martinić je sadržana u širem suodnosu prema cjelovitom čovjekovu vremenu, dok francuski i sovjetski autori *le temps libre* (vrijeme izvan rada) i *le loisir* (dokolicu) razlikuju s obzirom na interese i zanimanja kojima se pojedinac prepušta s ciljem svestranog duhovnog i tjelesnog razvoja ličnosti (Dumazedier, 1962; Petrosjan, 1964). Naravno da je teško razgraničiti dokolicu od slobodnog vremena, ali dokolica ipak odražava trenutke u slobodnom vremenu kada smo oslobođeni obveza (obitelj, fiziološke obveze, prijevoz) i posvećeni slobodnom odabiru aktivnosti ovisno o raspoloženju. U svojoj prolegomeni sociološke kritike slobodnog vremena u suvremenom društvu, koju treba tumačiti s aspekta vremena i uvjeta u kojem je nastala, Martinić (1977:V) određuje slobodno vrijeme ili dokolicu (njegov bitan dio) kao zahvalan predmet istraživanja jer se napretkom metodologije omogućavaju izračun i kvantifikacija te objektivno određivanje „proračuna" (budžeta) vremena. Na tom području proveden je velik broj empirijskih istraživanja u SAD-u, Francuskoj, Rusiji i drugim zemljama istočne Europe. U temeljima perceptivne kritike i razmatranja Martinić ustraje na dvama iznimno važnim elementima – *prvo*, da se slobodno vrijeme ne može promatrati izvan društvenog konteksta, već u relaciji i interakciji s globalnim društvenim sustavom te *drugo* – da se u analizi slobodnog vremena suvremeno (potrošačko) društvo ne smije promatrati kao nepromjenjiva prirodna zadanost (*fizis*), već kao promjenjiva povijesna kategorija (povijest). Naglašavajući činjenicu da je slobodno vrijeme nemoguće sociološki definirati bez uvažavanja složenih društvenih i povijesnih okolnosti koje omogućavaju du-

blju kvalitativnu i sociokulturnu analizu, poput klasnih odnosa, društvenih normi ili pitanja odnosa sfera rada i nerada, Martinić (1977:VI) s pravom ističe da je slobodno vrijeme nastalo u industrijskoj civilizaciji kao vrijeme oslobođeno od organiziranog (industrijskog) rada kojem se čovjek mora podrediti.

Polazišne ideje o slobodi i vremenu

Teorija društvenog ugovora, u kojoj su velik doprinos imali Hobbes, John Locke i J. J. Rousseau, iako joj je obrise prvi naznačio Platon u *Republici*, bila je među prvim modelima osiguravanja političke klasifikacije ljudskih prava, posebice kroz pojam osobnosti i prirođenih prava. Mislioci prosvjetiteljstva zaključili su da pravni zakoni trebaju uređivati i „nebeske" i ljudske poslove te da moć kralja proizlazi iz zakona, a ne obratno, pri čemu ta koncepcija dobiva svoj vrhunac u idejama Montesquieua. Stoga do izražaja dolazi koncepcija prava kao odnosa između pojedinaca, a ne više obitelji, čime se stavlja veći naglasak na individualne slobode kao temeljnu stvarnost „prirodnih i društvenih odnosa", koje bi u idealnoj državi ili društvu bile univerzalne. John Stuart Mill (1806. – 1873.) je među prvima prepoznao razliku između slobode kao slobode djelovanja i slobode kao odsutnosti prisile. U eseju *O slobodi* Mill (1859) nastoji definirati „prirodu i granice moći koja se može legitimno primijeniti od društva nad pojedincem" i kao takav opisuje inherentni i stalni antagonizam između slobode i autoriteta zbog kojeg dominantnim postaje pitanje „kako uskladiti individualnu slobodu i društvenu kontrolu". U knjizi *Dva koncepta slobode* Isaiah Berlin formalno je uokvirio razlike između te dvije perspektive kao razlike između dva suprotna koncepta slobode: pozitivne slobode i negativne slobode. Negativna sloboda označava stanje u kojem je pojedinac zaštićen od tiranije i proizvoljnog vršenja autoriteta, a pozitivna se sloboda odnosi na slobodu koja dolazi iz samokontrole, slobodu od unutarnjih prisila i nagona kao što su slabost ili strah. U svojem eseju *O slobodi* (1859) J. S. Mill navodi da „...pravo područje ljudske slobode obuhvaća prvo unutrašnje područje svijesti, slobodu savjesti u najširem smislu, slobodu misli i osjećaja. Na prvi se pogled čini da sloboda izražavanja i objavljivanja mišljenja pripada nekom drugom načelu... ali kako je gotovo isto toliko važna kao i sloboda misli... ona se od prvih ne može odvojiti. Drugo, to načelo zahtijeva slobodu ukusa i težnji, planiranja našeg života tako da odgovara našem karakteru, da radimo ono što želimo bez obzira na moguće posljedice za nas, a da nas naši bližnji ne sprečavaju ako im time što činimo ne nanosimo štetu, čak i ako misle da je naše ponašanje budalasto, izopačeno i nepravilno. Treće, iz te slobode svakog pojedinca slijedi sloboda udruživanja pojedinaca... koja ne podrazumijeva

povredu drugih. Nijedno društvo u kojem se te slobode ne poštuju nije slobodno, bez obzira na oblik vladavine; i nijedno nije potpuno slobodno ako u njemu one nisu apsolutne i bezuvjetne. Jedina sloboda koja zaslužuje to ime jest sloboda da tražimo svoje dobro na svoj način, ako ne pokušavamo to drugima uskratiti ili ih ne spriječimo u naporima da to postignu. Svatko je vlastiti čuvar svojega zdravlja. Čovječanstvo dobiva više ako svatko pušta druge da žive kako se njima čini da je dobro nego ako se pojedinac prisili da živi onako kako se ostalima čini da je dobro." (J. S. Mill, 1859). Ciceron je u tom pogledu zapisao da se „svi pokoravamo zakonima da bismo bili slobodni", pri čemu je „mudrac uvijek slobodan".

2. Vrijeme kao čimbenik strukture društvenog života

Istražujemo li značajke bilo kojeg dijela čovjekova vremena, nećemo ga moći izdvojiti iz cjelokupnog vremenskog niza. Ako se rad ili nerad promatraju potpuno odvojeno, nužno dolazi do iskrivljavanja i necjelovitog sagledavanja, a time i nemogućnosti da se sama pojava odredi prema svojim osnovnim sastavnicama. Podsjetimo se stoga Lefebvrea (1959) koji, slijedeći teoretičare suvremenog društva, smatra da se dokolica ne može istraživati odvojeno od rada, kao oblik zabave, zaborava ili bijega. Naime sve pozitivne ili negativne implikacije rada očituju se višestruko u neradu. Sociologija slobodnog vremena neće moći izbjeći međusobne utjecaje, čvrstu međuovisnost rada i nerada. „Isti se čovjek odmara ili počiva ili se na svoj način bavi nečim poslije rada. Svaki dan, u isti sat, radnik izlazi iz tvornice, namještenik iz ureda. Svakog tjedna subota ili nedjelja pripadaju dokolici s pravilnošću svakidašnjeg rada. Treba dakle shvatiti jedinstvo „rad-dokolica", jer to jedinstvo postoji i jer svatko nastoji urediti svoj dio raspoloživa vremena u zavisnosti prema onome što njegov rad jest – i što njegov rad nije" (Lefebvre, 1959). Mills (1951) se nadovezuje na izrečenu misao tvrdnjom da suvremenu dokolicu, odnosno zastranjivanja u korištenju dokolice, nije (kao probleme) moguće shvatiti ako se pobliže ne odredi proizvodnja suvremenog društva koja otuđuje čovjeka: „Problem dokolice naprimjer nije moguće čak ni postaviti, a još manje riješiti, ako se pritom ne razmatraju i problemi rada, tj. problem dokolice i problem rada nerazlučivi su jedan od drugog". I Greenberg (1968) je eksplicitan kad tvrdi: „...slobodno vrijeme se ne promatra kao vrijeme koje je naprosto slobodno od rada, prazno vrijeme, već i kao pojava koju određuju materijalne i društvene zadanosti pod kojima se ono uživa". Međutim ne shvaća se da je ono čak u većoj mjeri određeno vrstom rada ili neophodne aktivnosti koja ju inicira. Slobodno vrijeme u osnovi je funkcija rada, izvire iz rada i mijenja

se kad se mijenja i narav rada. Lefebvre, Mills i Greenberg izražavaju istu misao. Slobodno vrijeme ne može se izučavati odvojeno od rada kao neki samosvojni entitet koji može uozbiljiti čovjekovu slobodnu djelatnost izgubljenu u radu. Ono je funkcija rada, izvire iz rada i mijenja se kad se mijenja narav rada. Odnos prema radu, odnosno samo vrednovanje proizvodnih aktivnosti duboko je povijesno određeno. Rad nije moguće jednostavno nedvosmisleno ili objektivno definirati, pa stoga Keith Grint (1991; prema Haralambos, Holborn, 2002:685) opisuje nekoliko definicija kojima ilustrira navedenu posebnost. Grint zaključuje da rad „nije samo ono što osigurava preživljavanje pojedinaca i društva u interakciji s prirodom" niti ga je moguće definirati jednostavno samo kao zaposlenost, jer aktivnosti koje su mnogim pojedincima zaposlenje obavljaju i oni koji nisu zaposleni (glačanje, briga o djeci, održavanje automobila, uređivanje doma i sl.). Nadalje, rad „nije niti samo ono što moramo učiniti", željeli mi to ili ne, niti je rad svaka aktivnost koja nije dokolica. Aktivnosti koje neki smatraju dokolicom drugima predstavljaju rad, pa tako igranje nogometa ili partija golfa s važnim klijentom za nekog menadžera mogu biti kombinacija rada i dokolice. Za Grinta je rad društveno definiran i određen razdobljem te društvom u kojem se događa, pa je stoga zaposlenje samo jedan od tipova rada. U djelu Čovjek jedne dimenzije (*One dimensional man*) Marcuse (1964) tvrdi da je potencijal za osobni razvoj u kapitalističkim društvima uništen svođenjem rada na zaglupljujuće i iscrpljujuće robovanje, dok dokolicu čine oblici relaksacije koji ublažuju i produbljuju tu tupost putem lažnih potreba nametnutih masovnim medijima i stoga je rezultat „euforija u nesreći" i pronalaženje zadovoljstva u predmetima za potrošnju.

Pojava *totalnog vremena* i promjene u sustavu društvenog života

Nahrstedt (1995:8–23) ističe da je povijest industrijskog sustava snažno povezana s kontinuiranim promjenama u sustavu mjerenja vremena. Od 18. stoljeća sustav mjerenja vremena sve se više linearno racionalizira. Vrijeme rada i prijevoza biva pojednostavljeno, uvedene su minute, sekunde, desetinke, stotinke, a kasnije i tisućinke te nanosekunde. Vremenski sustav u obrazovnom kontekstu slijedio je nakon uvođenja obveznog obrazovanja i nastave od 45 minuta s modelom pauza od po 5, 10 i 15 minuta. Koncept obrazovanja zbog svega je postao samodostatan, a obrazovanje je racionalizirano orijentacijom i uzorom prema radu, prekinuto kraćim razdobljima pauze i odmora. Međutim cijela godina i život djeteta, ali i obitelji i društva, bili su podvrgnuti konceptu ritma izmjena obrazovnih obveza s višemjesečnim zimskim i ljetnim praznicima, nastavom u smjenama ili dnevno-tjedno-mjesečnim rasporedom aktivnosti u školi. Postu-

pno, čak se i ukupno akademsko postignuće počelo vrednovati i mjeriti vremenom (godinama) provedenim u obveznom obrazovnom sustavu, pa je tako više vremena u pravilu značilo i višu naobrazbu. Od sredine 19. stoljeća postupno se smanjuje radno vrijeme zbog proširenja slobodnog vremena, koje se u školskom sustavu već primjenivalo poludnevnom podjelom nastavnog dana na prijepodnevni radni i popodnevni slobodnovremenski segment, a kalendarske godine na nastavni i nenastavni dio. U pedagoškoj sferi pojam „slobodno vrijeme" prvi se put spominje 1823. kod Froebela kao „slobodni sati" (njem. *Freistunde*) i „prazno vrijeme" (njem. *Leer Zeit*). U Weimarskoj Republici 1918. g. uvodi se kolektivni model 8-satnog rada, a nastaje i nova disciplina, *pedagogija slobodnog vremena* (njem. *Freizeitpädagogik*) (Klatt, 1927, 1929; prema Nahrstedt, 1995). Međutim vrijeme izvan škole i nastave jedva da je bilo temom u obrazovnim znanostima onog vremena, pa stoga nije dovelo do očekivanog proširenja njihova područja bavljenja i općeobrazovnog koncepta. Štoviše, klasični koncept obrazovanja utemeljen na Humboldtovoj tradiciji razvijao se ideološki kontraproduktivno, glorificirajući prošlost, ignorirajući sadašnjost te zanemarujući budućnost (Nahrstedt, Popp, 1994a; Nahrstedt, 1995). Pedagogija slobodnog vremena isticala je drukčiji koncept vremena, od Klatta s izravnom vezom prema psihološkim pristupima, pa do obrazovnog modela Renate Freericks koja uz društveno vrijeme ili fizičko vrijeme ističe i „vrijeme za sebe" (Nowotny, 1989; prema Nahrstedt, 1995:8–23), a koje Plattner (1990; Nahrstedt, 1995:8–23) diferencira kao biološko i psihološko vrijeme. *Biološko vrijeme* prati ciklički ritam, dok se *psihološko vrijeme* proteže između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, kao i između kognitivne vremenske perspektive, pragmatičnog upravljanja vremenom i emocionalnog iskustva vremena. U industrijskom sustavu racionalnog redoslijeda vremena naglašeno se relativiziraju prirodne razlike poput dana i noći ili izmjene godišnjih doba u korist infrastrukturnih poboljšanja poput javne rasvjete ili sustava grijanja, a stil života premješta se iz prirodnog i društvenog eksterijera u unutarnje prostore.

Nastaje „totalno vrijeme", a sva se područja života racionalno usklađuju prema vremenskim mogućnostima. Međutim društvo se istovremeno moralo nositi i s prirodnim ograničenjima ljudskog organizma i ciklusima njegova ritma, koji se nije u cijelosti mogao uskladiti s novima zahtjevima planiranja (Nahrstedt, 1995:8–23). Stoga je radnički pokret reagirao na pojavu racionalnog planiranja vremena od sredine 19. st., pri čemu se postupno smanjivalo obvezno radno vrijeme, a povećavalo slobodno vrijeme. Uz radno vrijeme, uvodi se obrazac obveznog slobodnog vremena kao važna iskoraka prema modernizaciji središnje kategorije *vremena* u industrijskim društvima. Takva promjena traži nov obrazovni koncept vremena i novu obrazovnu paradigmu. Već je „otac" pedagogije slobod-

nog vremena Fritz Klatt (1888. – 1945.) pokušao formulirati tu paradigmu uvodeći pojam „kreativne pauze“ (njem. Schöpferische Pause, 1921). Ta paradigma temelji se na složenom konceptu vremena u kojem se racionalna i emocionalna komponenta kritički nadopunjuju. *Emocionalna komponenta* temelji se na organskoj teoriji ritma koja vidi ljudski organizam i svakog pojedinca kroz jedinstven ritam, uočljiv u radu srca, disanju, potrebi za hranom, žeđi, spavanju, promjenama raspoloženja ili umoru. Taj prirodni fenomen vezuje se uz evoluciju ljudske vrste i potječe od izmjene kozmičkih ritmova (dan, noć, godišnja doba). Takva emocionalna ritmička sastavnica stoga postaje okvir za mogućnosti i ograničenja racionalne komponentne industrijskog koncepta vremena. Ipak, ako se navedeni okvir ne poštuje, kod radnika se javlja svojevrsno otuđenje. Stoga u razvijenom industrijskom društvu „kreativne pauze“ nužno moraju komplementarno pratiti „produktivan rad“, a pedagogija slobodnog vremena od samog je početka suočena s nužnošću kritike jednostranog racionalnog pojma vremena u novom industrijskom sustavu (Nahrstedt, 1995). Paradigma „kreativne pauze“ pritom kod Klatta (1921) ukazuje na *dvostruke obrazovne ciljeve*.

1. *Industrijski sustav* vremena mora opažati organski sustav vremena s njegovim temeljnim ograničenjima i ritmom ili se, obratno, organski sustav mora očuvati u okviru industrijskog sustava vremenske podjele rada. Stoga se kao *novi obrazovni cilj* društva nameće potreba razvijanja i poticanja „vremenske kompetetnosti“ (Nahrstedt i sur., 1990; Freeriks, 1995), odnosno sposobnosti postizanja i provođenja vlastitog ritma u eri industrijskog sustava.

2. *Organski sustav* vremena, slično disanju, temelji se na ritmu izmjene napetosti, opuštanja i odmaranja, pa se stoga u industrijskom sustavu vremena može održati samo uz poštivanje pravilnih izmjena ritma „kreativnih pauza“ i „produktivnog rada“. *Drugi je obrazovni cilj* stoga kompetentnost za dokolicu, odnosno učinkovit odmak od radnog vremena i kreativno oblikovanje slobodnog vremena. Posebno je naglašeno da se kreativni odmak ili pauza ne događaju spontano, već su rezultat borbe za emancipacijom i ljudskim pravima, pa postaju i pedagoško pitanje.

3. Dihotomija odnosa rada i slobodnog vremena

Oznanstvenjivanje slobodnog vremena posljedica je dijalektičkog odnosa rada, dokolice i stvaralaštva. Rad se kao proces sustava osviještenih aktivnosti koje vode prema ostvarivanju zacrtanih ciljeva stalno usavršavao i razvijao, dok se

danas automatizacijom sve više prenosi i oslobađa čovjeka za druge i više oblike stvaranja. Rad i stvaralaštvo stoga su povezani, iako je razlika između njih u tome što rad ponavljanjem izaziva dosadu, monotoniju i umor, dok stvaralaštvo putem pokušaja i pogrešaka te variranjem postupaka intenzivira i motivira pojedinca na uspjeh i ustrajnost. Druga je važna razlika vrijeme, koje se, za razliku od dominacije rada u prošlosti, danas sve više otvara prema stvaralaštvu. Slobodno je vrijeme za Plenkovića (2000:15) područje transmisije između rada i stvaralaštva, koje on specificira kao slobodne aktivnosti ili slobodne djelatnosti, naglašavajući da one predstavljaju aktivnosti na rubu rada i stvaralaštva izuzete od obveze ili prinude. Za Plenkovića slobodne djelatnosti predstavljaju uvod u stvaralačke i radne procese, odnosno poligon iskušavanja raznolikosti novih ljudskih potencijala. Ipak, upozorava Plenković, one mogu biti progresivnog, ali i regresivnog karaktera te voditi dehumanizaciji koju metaforički opisuje sintagmom odnosa „dara i prokletstva". Plenković u nedostatku bolje distinkcije izjednačava pojmove slobodnog vremena, slobodnih aktivnosti i dokolice, tvrdeći da iz prethodne analogije njihova utjecaja proizlazi društvena i pedagoška obveza organizacije, evaluacije i usmjeravanja „carstva slobode" kao prostora emancipacije i rekreacije u kojem se iskušavaju i začinju nove ideje i pothvati, otvaraju novi horizonti i događa ukupna pojedinačna i zajednička egzistencija čovjeka (Plenković, 2000:17). Može se stoga zaključiti da se i u slobodnom vremenu ogledaju dimenzije drame ljudskog života s elementima tragedije i sreće, erosa i tanatosa, svjetla i tame, odnosno pobjeda i poraza vrlina ili ideala *zdravlja*, *pravde, ljubavi*, *istine* i *ljepote*. Ideal je najviša duhovna vertikala, koju E. Bloch naziva *gornjim pragom visine svijesti* ili horizontom bitka. Prema tomu, ideal je temeljna čovjekova težnja i potreba koja manifestira univerzalnu ljudsku bit, to je sfera u kojoj se nalaze osnovni motivi za življenje, rad, stvaranje i slobodne aktivnosti čovjeka. Za Hegela je, kao konkretna „općost", pojam ideala i regulativnog karaktera, jer ukazuje na smjer stremljenja u životu kao kompas ili zamišljeno savršeno stanje. Ideal je smisao života, vrhunsko načelo organizacije životnih aktivnosti i njegove humane usmjerenosti uz koju se vezuju sve ostale vrijednosti. Stoga se uz ideal kao temeljni kriterij vrednovanja ljudskih stremljenja, posebno u slobodnom vremenu, snažno veže i pojam ili ideja slobode (Tanović, 1972:53–57; prema Plenković, 2000:19).

Zanimljivo je iz današnje perspektive primjerice komparativno analizirati predviđanja o povećanoj važnosti uloge slobodnog vremena s početka 20. st., koja je dokazana i longitudinalnim istraživanjima o smanjenju obveznog vremena provedenog u radu s primjerice 84 sata tjedno ili 4 300 radnih sati godišnje 70-ih godina 19. st. te 72 sata tjedno ili 3 700 radnih sati godišnje 90-ih godina istog stoljeća, pa sve do 42 radna sata tjedno ili 2000 sati godišnje u 50-im godina-

ma 20. stoljeća (UNESCO, 1958). Podrobnija analiza ukazuje na to da je tadašnje autore najviše opterećivalo pitanje odnosa rada i slobodnog vremena, jer su slobodno vrijeme i odmor svojim povećanim opsegom sve više predstavljali mnogoslojan problem presudan za budućnost ljudskog vrednovanja tehničke civilizacije (Friedmann, 1959), odnosno postali su središnji problem suvremene civilizacije (Dumazedier, 1962) kao neophodan sastavni dio strukture društvene zajednice (Schill, 1961). Upravo stoga autori naglašavaju dva presudna izazova, od kojih je prvi proučavanje teškoća prilagodbe raznolikim zahtjevima društva koje se ubrzano razvija, a drugi iskorištavanje mogućnosti za uživanje u slobodnom vremenu koja omogućava nepregledno strukturirano društvo (Kuenstler, UNESCO, 1958).

Iako se prognoze istraživača o eksponencijalnom skraćivanju obveznog radnog vremena u društvima budućnosti 21. stoljeća nisu u cijelosti ostvarile, do razlika je ipak došlo, pa tako danas istraživanja pokazuju prosječno tjedno i godišnje radno vrijeme u razvijenim zemljama svijeta: od Njemačke i Norveške s 27 sati tjedno ili 1 420 sati godišnje, sve do SAD-a s 35 sati tjedno ili 1 790 sati godišnje, odnosno Japana s 40 sati tjedno, Južne Koreje s 44 sata tjedno (2 300 sati godišnje) i Turske s 49 sati tjedno – zemalja sa službeno najvećim prosječnim brojem radnih sati na svijetu (OECD, 2008; www.data.un.org). Istraživanja Eurostata (2010; 2013) pokazuju da u Europskoj uniji prosječno najmanje sati rade Finci i Francuzi (1 650 sati godišnje), a najviše Grci i Rumunji, s prosječno više od 2 000 sati godišnje. U pravilu, zemlje stare zapadne Europe ispod su prosjeka radnih sati godišnje, a nove zemlje istočne Europe iznad prosjeka, pri čemu je Hrvatska na 5. mjestu s prosječno 1 950 sati godišnje. S obzirom na heterogenost primijenjene metodologije, rezultati odstupaju, pa tako OECD (2014) navodi da su zemlje s najvećim brojem radnih sati godišnje Meksiko (2 250 sati), J. Koreja (2 200) i Grčka (2 050), a zemlje s najmanje sati u pravilu zemlje „stare Europe“ s prosječno 1350–1600 sati godišnje (Nizozemska, Njemačka, Belgija, Norveška, Danska, Francuska). Zanimljivo, analizirajući potragu čovječanstva za savršenom ravnotežom između opsega rada i odmora, Kahn (UNESCO, 1958) je za milenijski prijelaz najavljivao 13 tjedana godišnjeg odmora, 10 blagdana s ukupno 147 radnih dana naspram 218 slobodnih dana u godini. Današnje analize međutim pokazuju da su zemlje s najvećim brojem praznika i blagdana Indija (21), Kolumbija i Filipini (18) te Kina (17). Japan i Švedska imaju 15, Južna Koreja i Norveška 13, Finska 12, a Danska, Italija i Francuska 11 praznika. Hrvatska je s SAD-om, Poljskom i Australijom u zlatnoj sredini s 10 praznika, dok Srbija, Njemačka i Mađarska imaju 9. Najmanje ih imaju Velika Britanija, Španjolska i Kanada (8) te Meksiko (7 dana praznika).[5]

[5] Dostupno na https://www.creditloan.com/blog/the-state-of-the-40-hour-workweek/.

Rad, ličnost i dokolica

Analizirajući temeljne sociološke kategorije radnog i slobodnog vremena, Martinić (1977:VII) razmatra dihotomiju relacija „uloga-ličnost" u širem kontekstu industrijskog potrošačkog društva. *Vrijeme rada* može se definirati kao vrijeme u kojem je pojedinac uključen u vlastitu manje ili više specijaliziranu ulogu, dok se *slobodno vrijeme* može definirati kao dio kalendarskog dana tijekom kojega je radna uloga isključena i kada se pojedinac ne ponaša i ne osjeća kao nositelj radne uloge, već kao pravo ili istinsko „ja" (engl. *self*) – dakle kao ličnost koja iskazuje difuzne i više personalizirane uloge, a ne samo segmente specifične i impersonalne radne uloge. Naime radna uloga nije samo jedna od determinanti društvenog statusa već i izvor socijalnog identiteta, koji posebno do izražaja dolazi u razdobljima potrebe profesionalne prekvalifikacije, iznenadnog otkaza ili umirovljenja, kada pojedinac treba određeno vrijeme kako bi se prilagodio i redefinirao sliku o sebi te uskladio novu društvenu ulogu s vlastitim očekivanjima i očekivanjima okoline. Međutim treba naglasiti da se visok oblik identifikacije s radnom ulogom ili institucijom u pravilu događa kod osoba koje nalaze izvor smisla, zadovoljstva i statusnog te profesionalnog napredovanja u radnoj aktivnosti. Ukoliko u profesionalnoj ulozi pojedinac ne pronalazi interes te doživljava radne aktivnosti kao besmislenu, otuđenu i dosadnu rutinu, razina je identifikacije i zadovoljstva ostvarenošću u radu mnogo manja. S obzirom na to da je prva industrijska revolucija uvjetovala premještanje odrednica i izvora socijalnog identiteta pojedinca iz sfere proizvodnje (sfere rada) u sferu potrošnje (nerada), kasnijim jačanjem statusnih svojstava neformalnih društvenih grupa te pojavom fenomena životnih stilova suvremeni čovjek društveni status sve značajnije afirmira posjedovanjem i akumulacijom materijalnih dobara, konzumerističkim potencijalom ili bankovnim kontom – ukratko, kao posjednik kapitala koji kao uživatelj određenog standarda ili stila života potrošnjom nadomješta fragmentirane elemente vlastitoga izgubljenog identiteta. Jedan od pokazatelja navedenih trendova jesu i idoli suvremenog kapitalističkog društva, osobe od uspjeha i ugleda, životne priče o uspjehu i postignućima ljudi koje u medijima i javnosti sve češće promatramo upravo kao „heroje potrošnje" – filmske zvijezde, tajkuni i naftni magnati, poduzetnici ili vrhunski sportaši i glazbenici, tzv. Millsova „*celebrity*-elita" ili „kapetani industrije" koji nametljivom potrošnjom postavljaju model stila života dolazećim generacijama. Martinić (1977:VIII) opravdano to pitanje postavlja u kontekst vrijednosnih i odgojnih implikacija kulta društva koje mladim ljudima nameće potrebu plaćanja „malog bogatstva" za poderane tenisice, izlizane traperice, igraću konzolu ili najnoviji model pametnog telefona te druge tvorevine „informacijske civilizacije". Ideološki uvjetovano određenje

„kulta heroja proizvodnje" izvrsno je utjelovljeno u liku i djelu siromašnog i skromnog rudara Alije Sirotanovića, socijalističkog udarnika koji je postavio svjetski rekord tonaže iskopanog ugljena. Nakon javnog upita kako mu se društvo može odužiti, zatražio je „samo da mu se dodijeli veća lopata", što je kasnije utjecalo na popularnu kulturu kroz geslo „srce, ruke, lopata". Stoga se treba pitati o kratkoročnim i dugoročnim implikacijama „civilizacije dokolice", odnosno društva budućnosti lišenog obveze i potrebe manualnog rada. Naravno, radnik u industrijskom pogonu bitno je ograničen mogućnošću stjecanja i potrošnje kapitala, ali mu pripadnici elite mogu pružiti iluziju socijalne mobilnosti kroz akumulaciju materijalnih dobara, koju skladno prati čak i potrošnja anticipiranih sredstava putem potrošačkih kredita. Taj mehanizam sociolozi nazivaju teorijom ili „učinkom kapljanja", odnosno „*trickle*-efektom" kojim se stvara tendencija potrošačkog društva da nove stilove i mode u potrošnji dobara lansiraju socioekonomske elite prenoseći ih niz statusnu hijerarhiju, često u obliku jeftinijih i masovno proizvedenih kopija. Fallers (1966) sugerira da radnik pada u zamku mehanizma održavanja radne motivacije jer potrošnjom statusnih simbola (njihovih kopija) stječe lažan dojam napredovanja u socijalnoj stratifikaciji sustava u kojem je igra unaprijed namještena, odnosno diferencijalni je uspjeh moguć samo manjem broju odabranih.

To su atributi civilizacije u kojoj je potrošnja izvor socijalnog identiteta i simulakra socioprofesionalne mobilnosti, s uspjehom i napredovanjem kao kulturnim imperativima. Fallers (1996) i Argyris (1960) analizirali su usklađenost uspjeha između ličnosti (engl. *self*) i radne uloge (engl. *role*) te ukazali na paradoks nepodudarnosti. Naime Argyris (1960) je tvrdio da se temelj razvoja zdrave ličnosti nužno oštro sukobljava sa zahtjevima radne organizacije, jer ličnost teži razvoju iz stanja pasivnosti (dijete) u stanje aktivnosti (zrelost), čemu smetaju organizacijski usko specijalizirani zadaci. Također, ličnost teži razvoju iz stanja ovisnosti o drugima u stanje neovisnosti odrasle osobe, pri čemu ga organizacija podvrgava stalnoj hijerarhijskoj kontroli unaprijed određenim mehanizmima. Nadalje, ličnost teži osposobljavanju za multidimenzionalno ponašanje, dok radna uloga uvjetuje obrazac i normu ponašajnih reakcija. Osim toga, ličnost teži razvijanju interesa, dubljih i složenijih odnosa s drugima, a specijalizacija zadataka isključuje samoaktualizaciju jer radna uloga traži samo pojedinačne segmente površnih i ciljano usmjerenih sposobnosti. U analizi Argyris (1966) problematizira i kronološku osnovu čovjekova života u odnosu prema radnoj ulozi, od dječje perspektive usmjerene na sadašnjost prema komparaciji prošlosti, sadašnjosti i budućnosti u zreloj dobi, suprotstavljenoj suženom vremenskom horizontu kratkoročne perspektive bez relevantnih informacija i kontrole nad stabilnošću položaja u budući-

nosti – specifičnom za radne organizacije. Po pitanju aktivnosti ličnosti, pojedinac u obitelji, školi i radu teži prijeći iz statusa podređenosti u fazu ravnopravnosti, pa čak i nadređenosti, dok organizacije očekuju pasivnost i podređenost. Zaključno, Argyris navodi da ličnost teži samoodređenju i samokontroli, integritetu i vrijednosti, za razliku od osjećaja frustracije i neuspjeha koji nameću organizacije. Kao jedno od rješenja, Argyris navodi da pojedinac na raspolaganju ima čitav arsenal adaptivnih socijalnih i psiholoških mehanizama kojima održava minimum radne učinkovitosti s ciljem izbjegavanja indiferentnosti i apatije u organizaciji, među kojima je jedan i doživljaj radne uloge kao nužnosti pribavljanja sredstava za potrošnju, pri čemu je važno razumijevanje uloge za koju je plaćen. Ako krenemo od Dubinove (1974) tvrdnje da središnji interes pojedinca nije u proizvodnji, sfera potrošnje nameće se kao dimenzija slobodnog vremena u kojoj na iluzoran način potrošačko društvo uravnotežuje radnu ulogu i ličnost – napredovanje u stilovima potrošnje supstituira stvarno društveno napredovanje, izvor je socijalnog identiteta i ne šteti ličnosti. Mills tu pojavu smatra prividom ostvarenja slobodne i nezavisne ličnosti. Naime pasivna konzumacija materijalnih i nematerijalnih dobara posreduje u temeljnoj inkongruenciji zahtjeva ličnosti i zahtjeva radne uloge premještanjem središta životnog interesa s proizvodnje na potrošnju. Identitet se definira kao osjećaj vlastitosti koji se razvija kad se dijete počne diferencirati od roditelja i obitelji te zauzimati svoje mjesto u društvu (Jary i Jary, 1991). Richard Jenkins (1996; prema Haralambos, Holborn, 2002:921) tvrdi da je identitet naše razumijevanje toga tko smo i tko su drugi te, recipročno, razumijevanje drugih ljudi o tome tko su oni i drugi. Stuart Hall (1992) analizom pokazuje da su predožbe o identitetu prošle tri glavne faze, kao prosvjetiteljski subjekt, sociološki i postmoderni subjekt.

Predmoderni identiteti vezani su uz shvaćanje čovjeka kao dijela religijskog koncepta božje volje, bez vlastitog identiteta. Prosvjetiteljski subjekt temeljen na Descartesu čovjeka promatra dualistički, kao umno individualno biće obdareno sposobnošću razuma, svijesti i djelovanja „čije se središte nalazi u njegovu identitetu". Sociološka koncepcija subjekta rezultat je usložnjavanja društva i industrijalizacije, kojom pojedinac postaje dijelom kolektivnih normi i birokratske mašinerije moderne države i stoga je vezan identitetom uz određenu klasu, zanimanje, mjesto podrijetla ili nacionalnost (Hall, 1992). George Herbert Mead proces izgradnje identiteta vidi kao simboličnu interakciju kroz preuzimanje i izgradnju uloga, čija će uspješnost internalizacije i zadržavanja kod pojedinca ovisiti o slici o sebi, kao i o doživljaju od strane okoline („zrcalno ja"). Za Meada identitet omogućava uranjanje subjekta u kulturne svjetove (Mead, 1934; prema Haralambos, Holborn, 2002:923). S druge strane, status i ugled, upozorava Martinić (1977:X),

više se ne izvode onako prešutno iz socijalnog podrijetla, već na temelju trajnog uspjeha. Greenberg (1968) tvrdi da rad, koji preuzima primat kao središnja društvena vrijednost u svim industrijaliziranim društvima, postaje temeljna stvarnost svih klasa industrijskih civilizacija, dok se slobodno vrijeme više ne pretpostavlja kao prirodan i pozitivan uvjet ili cilj za realizaciju najviših vrijednosti.

Otuđeni rad i potrošačka dokolica

C. Wright Mills (1951) u vlastitoj konfliktnoj analizi *rada* tvrdi da je ekspanzija tercijarnog sektora usluga dovela do pomaka od vještine baratanja predmetima i strojevima do vještine baratanja ljudima, odnosno tržišta ličnosti koje ne traži samo akademske vještine i formalne kvalifikacije već i sposobnost stvaranja dobrih odnosa. Mills ilustrira primjer prodavača u trgovačkim centrima ili menadžera u tvrtki koji „prostituira osobnost" da bi stekao osobnu korist te takva društva i ekonomije umjetne ljubaznosti i posvećenosti naziva „golemom prodavaonicom hipokrizije" koja otuđuje pojedince. Durkheim u funkcionalističkoj analizi *rada* optimistično promatra društvenu podjelu rada kroz mehaničku i organsku solidarnost. Mehanička solidarnost za njega je jedinstvo temeljeno na sličnostima pri dominaciji kolektivne svijesti kod pojedinca, a organska solidarnost zapravo različitost i specijalizacija društvenih uloga koja osnažuje međuovisnost i solidarnost članova društva (iako one nisu dovoljno jamstvo). Svaka epoha određuje rad, odnosi se prema radu s obzirom na svoje shvaćanje smisla opstojanja, općeg čovjekova položaja. Antički su filozofi naučavali prezir prema radu, tom poniženju čovjeka. Smatrali su ga zlom, kaznom koja čovjeka sprečava da se posveti uzvišenim djelatnostima. Slično razmišljaju i hebrejski i ranokršćanski filozofi, poput sv. Augustina. Tek kod Luthera rad postaje „...put do spasa, uvjet iskupljenja za prvotni grijeh. Rad se vrednuje kao temelj pravoga, ispunjenog života i ističe se njegovo značenje u izvršavanju čovjekove uloge u ovome svijetu". Kalvinisti su isticali da čovjek ne smije uživati u radu, već u njegovim plodovima. Protestantska etika nameće obvezu povećanja dobiti i proširenja proizvodnje kao osnovnog zadatka na Zemlji, koji kasnije preuzimaju i nositelji kapitalističke proizvodnje. Renesansni mislioci poput da Vincija i G. Bruna rad promišljaju kao sredstvo razvoja čovjeka, kontinuirane djelatnosti i realizacije osobe.

Novovjekovno mišljenje proširuje protestantski ideal određujući rad kao izvor privatnog vlasništva i ekonomskih vrijednosti (Locke), a Smith razvija teoriju o nacionalnom bogatstvu. Raspadanjem tradicionalnih moralnih vrijednosti na početku 20 st. i začetkom moderne nova građanska klasa nije prihvatila etičke

vrijednosti prethodne generacije ni odnos prema radu. Marx je rad definirao kao proces između čovjeka i prirode u kojem čovjek vrši svoju razmjenu materije s prirodom, takvu razmjenu omogućava, uređuje i nadzire vlastitom djelatnošću (Marx, 1947:27). Analizirajući rad u kapitalizmu, Marx je definirao čovjekov rad kroz otuđenost kao posljedicu kretanja privatnog vlasništva, u kojem je „čovjek oruđe, rad mu nije u prirodi i stoga se u radu negira, nesretan je i ne razvija vlastitu slobodnu tjelesnu i duhovnu energiju, već mrcvari vlastitu prirodu i upropaštava svoj duh". Potrebno je stoga naglasiti da nezaposlenost kao odsutnost zaposlenja ima brojne implikacije za društvo, koje Leonard Fagin i Martin Little (1984; Haralambos, Holborn, 2002:751) opisuju kroz ulogu rada u davanju osjećaja identiteta i uloge u društvu, kao i temelja odnosa i broja socijalnih kontakata izvan obiteljskog kruga. Nadalje, Fagin i Little tvrde da je rad aktivnost koja obvezuje te da radom pojedinac stvara i psihološku strukturu vremena podjelom dana, tjedna, mjeseca i godine na radni i neradni segment. Posebno je važan osjećaj smisla i društvene prihvaćenosti koja se gubi s prestankom radnog odnosa. Fagin i Little u konačnici zaključuju da prihod od rada nudi osjećaj i mogućnost slobode i kontrole koja se manifestira i izvan rada, jer se stvara mogućnost uživanja u dokolici i aktivnostima koje su skupe i traže materijalne izdatke. O važnosti nezaposlenosti govori i istraživanje Richarda Lamparda (1994) koji je procjenom posljedica nezaposlenosti otkrio da je vjerojatnost da će se brak nezaposlene osobe raspasti u roku od 12 mjeseci 70 % veća nego za brak osobe koja nikada nije bila zaposlena. U tom smislu Kelvin, Dewberry i Morley Burber (navedeno u Kay, 1989; Haralambos, Holborn, 2002:751) tvrde da se samo određene aktivnosti tipične za dokolicu povećavaju za vrijeme nezaposlenosti, pa stoga nezaposleni više gledaju televiziju, obavljaju kućanske poslove, čitaju i bave se praktičnim aktivnostima i hobijima, dok nema razlika u sportskim, religijskim ili kreativnim aktivnostima, iako se društvene aktivnosti poput izlazaka ili posjećivanja sportskih i kulturnih događanja općenito reduciraju.

Kelvin i sur. stoga zaključuju da dokolica nije nadomjestak radu jer ne može kompenzirati manjak društvenih kontakata na poslu, pa ima tek ulogu palijativnog rješenja za dosadu. Duncan Gallie, Jonathan Gershuny i Carolyn Vogler (1994) istraživali su aktivnosti nezaposlenih u slobodnom vremenu te su utvrdili da nezaposleni više vremena troše na jednu, a manje na drugu vrstu aktivnosti, iako za razliku od Kelvina i sur. uočavaju da je veća vjerojatnost da će se muškarci baviti sportom ili gledati sport, dok će nezaposleni općenito više od zaposlenih pasivno popunjavati dokolicu medijima, čitajući novine ili se dokono izležavajući, a društvenu mrežu prijatelja nezaposlenih osoba većinom čine druge nezaposlene osobe. Kada je riječ o psihološkim posljedicama nezaposlenosti,

Fagin i Little (1984) identificiraju četiri osnovne faze: od inicijalne faze šoka i nevjerice, preko druge faze poricanja i optimizma, koja općenito pojedinca drži u pozitivnom raspoloženju, pa slobodno vrijeme koristi konstruktivno. Treća je faza zabrinutosti i tjeskobe po pitanju vlastite budućnosti, sve do završne faze rezignacije i prilagodbe koja često vodi apatiji. Istraživanje Jonathana Gershunya (1994) potvrđuje da implikacije nezaposlenosti mogu varirati kada je riječ o psihološkom osjećaju zadovoljstva. Na pitanja ispitanicima osjećaju li da raspolažu velikom količinom slobodnog vremena, susreću li različite ljude, osjećaju li se korisnima i poštuju li ih drugi, odgovori su pokazali da nezaposlene osobe pretežno nemaju pozitivno mišljenje o tim aspektima života, imaju rjeđe društvene kontakte te su psihički nestabilnije od zaposlenih osoba. Slobodno vrijeme moglo bi biti zaštitni čimbenik, jer su oni nezaposleni koji su imali bogatije društvene kontakte te pozitivan stav prema načinu na koji provode slobodno vrijeme ipak pokazali veću psihičku stabilnost od nezaposlenih koji su imali manje kvalitetno slobodno vrijeme (Gershuny, 1994; prema Haralambos, Holborn, 2002:752). Općenito, strukturirano slobodno vrijeme u pitanju kratkoročnih i dugoročnih posljedica nezaposlenosti može biti vrlo važno, jer su implikacije nezaposlenosti često dramatične i vrlo ozbiljne.

Jeremy Laurence (1986) utvrdio je analizom različitih istraživanja da su nezaposleni slabijeg psihičkog zdravlja, da je njihova stopa smrtnosti 20 % veća nego kod zaposlenih iste društvene, klasne i dobne skupine, da su samoubojstva čak 11 puta češća kod nezaposlenih, dok su istraživanja razvoja britanske djece pokazala da su djeca nezaposlenih u prosjeku niža od djece zaposlenih iste dobi. Stoga je moguće uvtrditi da posljedice nezaposlenosti nadilaze financijski i psihološki aspekt, koji se posebno odražava na djecu i mlade. Za Paula Willisa (1984) nezaposlenost je prepreka normalnoj tranziciji mladih prema svijetu odraslih, kojom se odgađaju dimenzije socijalnog sata poput završetka školovanja, emocionalne i ekonomske separacije od roditelja, prvog zaposlenja, braka i odgovornog roditeljstva, iako mladi manje trpe posljedice nezaposlenosti u odnosu na odrasle. Roberts, Noble i Duggan (1984) zaključili su istraživanjem nezaposlenosti kod mladih da nitko nije uživao u životu bez posla te da, čak i kad ne uzrokuje ozbiljnije psihičke probleme, nezaposlenost izaziva dosadu koja je mladima nametala pitanje što raditi i kamo ići. Ipak, istraživanje koje su proveli Warr, Banks i Ullah (1985) s 1 150 nezaposlenih sedamnaestogodišnjaka pokazalo je da oni trpe znatno više razine psihičkog stresa od zaposlenih pripadnika njihove generacije.

Unatoč prethodnim stavovima o autonomiji dokolice, Dumazedier (1967) kasnije tvrdi da dokolica utječe na sva područja egzistencije te da je podizanje kul-

ture života uporišna točka u određivanju sadržaja slobodnog vremena. Općenito se tada na temelju interdisciplinarnih istraživanja slobodno vrijeme počinje promatrati kao dinamična društveno-povijesna kategorija, promjenjivo stanje koje se ne može proučavati izvan cjelovitog povijesnog konteksta. Lopez-Day (1967) u tom smislu naglašava ulogu elita i vladajućih klasa u ideologizaciji slobodnog vremena, negirajući odvojenost slobodnog vremena od rada, slično analizi Filipcove (1966) o potrošačkoj groznici koja zatvara pojedinca u vlastite interese i parcelira osobu izvan cjeline društvenih tokova. Richta i sur. (1972) u tom smislu ukazuju na usložnjavanje procesa rada te znanstveni i tehnički napredak koji ima odjeke i u djelatnostima slobodnog vremena – nove društvene snage u novim životnim uvjetima. Porast broja tehničkih otkrića i razvoj tehnologije, usavršavanje i povećavanje proizvodnje, potrošnje i profita, težnja za učinkovitošću i racionalizacijom, pa čak i automatizacijom te kibernetikom, postaju osnovna obilježja rada i proizvodnje koja modernog čovjeka oslobađaju neposredne materijalne ovisnosti i postavljaju u položaj drukčiji od bilo kojeg prethodnog razdoblja u povijesti civilizacije (prema Martinić, 1977:20).

Tadašnji teoretičari bili su svjesni činjenice da se temeljni princip potrošačkog društva „proizvodnja- potrošnja-profit" nužno odražava na položaj i ponašanje pojedinca koji živi u društvu relativnog obilja, a slobodno vrijeme nudi kao prostor restitucije ravnoteže ili afirmacije aktivnog stava prema individualnim i skupnim vrijednostima. Ukratko, ambivalentnost odnosa dogmatske (marksističke) i pragmatičke (povijesno-dinamične) koncepcije proučavanja uloge slobodnog vremena ostala je otvorena. Jedna je od zabluda bilo i sagledavanje predmeta istraživanja odvojenog od niza pojava iz kojih izvire i koje ga određuju. Stoga su pragmatisti sadašnjost hipertrofirali do apsoluta, a dogmatisti podređivali budućoj svrsi. Nerazmjer se nastojao prevladati proučavanjem aktualnog društvenog trenutka kao rezultata kontinuiteta mijena te omogućavanjem šireg uvida u klasne dimenzije, stupanj razvijenosti, kulturnu razinu, razvijenost sredstava proizvodnje, opću društvenu svijest i njezinu ideologiju te praksu, odnosno pojedinčev stav prema individualnim i grupnim vrijednostima (prema Martinić, 1977:19). Općenito, intenzivnost društvenih promjena zahtijevala je interdisciplinaran pristup, pa tako nastaju pojmovi *industrijsko društvo* (Galbraith i Aron), *potrošačko društvo* (H. Janne i G. Katona) i *civilizacija u promjeni* (Janne). Antropološki pristup H. Lefebvrea i H. Marcusea ističe urbanizaciju, otuđenje i jednodimenzionalnost postindustrijske civilizacije, dok A. Touraine ističe težnju društva za savršenom organiziranošću proizvodnje nazivajući ga „programiranim društvom", a Toffler piše o povećanoj produktivnosti i materijalnom bogatstvu „superindustrijskog društva". To je vrijeme grupiranja

u urbane aglomeracije, napuštanja seoskih zanimanja, inovacija i porasta tercijarnih djelatnosti, privatnog bogaćenja i omasovljenja obrazovanja te radne snage, porasta potrošačkog mentaliteta, promjena u načinu komunikacije, privatizacije života i konformističkog ponašanja, prijetnji ekoloških katastrofa te, posebno važno, pojave masovne dokolice. Zanimljivo je, posebno u usporedbi sa spoznajama s početka 21. st., to što velika većina teoretičara s početka i iz sredine prošlog stoljeća opisuje položaj pojedinaca u zajednici, njihovoj okolini, kao gomilu osamljenika, otuđenih ili jednodimenzionalnih ljudi, masovnih potrošača, primateljskih ličnosti, pojedinaca usmjerenih prema drugima ili pasivnih ljudi masovne dokolice.

Otuđenost suvremenog čovjeka, koju intenzivira potrošačka civilizacija utemeljena na trihotomiji „proizvodnja-stjecanje-potrošnja", pokušava se premostiti stvaranjem boljih uvjeta za dokolicu kroz povećavanje slobodnog vremena s ciljem uravnoteženja ličnosti, umanjenja frustracija i kompenzacije posljedica rada. Civilizacija dokolice, nekad utopijska predodžba, a danas realna slika društva budućnosti, nužni će rad zamijeniti dokolicom, a *homo fabera* zamijenit će *homo ludens* i *homo somnians*, pri čemu će ograničavanje dokolice biti gubljenje slobode, a pojedinci će se svojevoljno sve više prepuštati osobnim interesima i željama. Ipak, ukazuje Martinić (1977:11), sloboda izbora u slobodnom vremenu ne znači i odsutnost odgovornosti. Stoga je pasivnost i prepuštanje materijalnom zapravo otuđivanje čovjeka od njegove biti. U dubljem smislu, odnos rada i slobodnog vremena promatra se kroz dijalektički odnos društva i prirode, kao naizgled nespojivih sila koje se nadopunjuju neprekidnim kretanjem i polaritetom. Prema Laloupu (1962) takva dokolica stvara pojedinca koji lakše radi, igra se i sanja, uspješnije živi i razvija se. Rad kao bit određenja čovjekove humanosti snažno međutim u pogledu osnovne čovjekove djelatnosti afirmira Zborovski (1970), tvrdeći da rad i odnos prema njemu trebaju biti i vrijednosno utemeljeni.

Galbraith (1970) promatra upliv tehnologije u čovjekovu radu kao prvorazrednu promjenu i među prvima piše o implikacijama dokidanja manualnog rada – koliko automatizacija razvija i oslobađa individualne značajke pojedinca, toliko ga stavlja u nov, vrlo složen, odnos zavisnosti s prirodom i društvom u cjelini. Galbraith zapravo već tada upozorava na to da dominacija zakona potrošnje izaziva neravnotežu i potiskuje svaki drugi čovjekov interes te premašuje njegove stvarne potrebe, a dugoročno izaziva krizu kada se začarani krug „proizvodnja-potrošnja" prekine, što je iz današnje perspektive sasvim jasno na primjeru globalne svjetske krize izazvane hipotekarnim kreditima u SAD-u, koji su lančano zahvatili cijeli svijet bacivši ga u prolongiranu ekonomsku, ali i humanu

recesiju. Galbraith zapravo iznova potvrđuje marksističku tezu da sredstva proizvodnje mijenjaju društvene odnose, odnos čovjeka prema vlastitom opstanku i opće društveno stanje. Katona (1964), autor sintagme „društvo masovne potrošnje", suprotstavlja se terminu „društvo obilja" tvrdeći da se pojedinac ne može otrgnuti mehanizmima manipulacije lančanog slijeda „proizvodnja-stjecanje-potrošnja". Hourdin (1969) problematizira birokratizaciju potrošačkog društva i jačanje kontrole i discipline sa striktnom organizacijom moći, što se odražava na pojedince koji u tako planiranom, parceliziranom, specijaliziranom i krutom sustavu sve više osjećaju tjeskobu i služe stvarima koje su stvorili. Njegova antropocentrična orijentacija zaziva reforme smislenog i korektno strukturiranog društva te inzistira na čovjeku kao subjektu društvenih procesa, njegovu položaju i odnosu prema povijesti. Belgijski autor Henri Janne (1971) opisuje „društvo u promjeni" s aspekta vrijednosnog lutanja. Janne nudi detaljnu analizu postmoderne ekonomizacije života kroz jačanje financijskog kapitala, tercijarne djelatnosti, ulogu reklama i kredita, veću moć potrošnje, sindikalnu scenu, radničko sudjelovanje i socijalno osiguranje.

Na ideološkom planu racionalizacija se povlači pred relativizmom, nestaju vrijednosti klasičnog humanizma i seksualni tabui, a jača prevlast slušnog i slikovnog s ciljem dominacije masovnih medija. Stroge granice među klasama iščezavaju; umjesto temeljitih promjena reformama i pažljivim modifikacijama, žele se zadržati postojeći društveni odnosi, a konflikti društvenih grupa nastaju na osnovi zajedničkog interesa – profita. Alain Touraine (1969) promišlja „programirano društvo" koje oslobađa od brige za proizvodnju i postaje u cijelosti društvo potrošnje i dokolice s novim oblicima dominacije poput kulturne manipulacije propagandom, iščezavanja partikularizama, geografske mobilnosti i jačanja grupa te institucija društva s ciljem političke kontrole. Slično Marcuseu (1968), Touraine smatra da otuđenost čovjeka više ne proizlazi iz eksploatacije, već iz manipulacije i obmanjivanja – pojedinac je prisiljen sudjelovati u društvenoj zbilji bez mogućnosti kritičkog odnosa prema vlastitoj stvarnosti. Marcuse ističe da tehnološki napredak dominira, utišava i pomiruje sve sfere privatne i javne egzistencije, čime znanost poražava ne samo prirodu već i stvaralaštvo čovjeka – *integracija suprotnosti*, kako ju definira Marcuse, instrumentalizacijom jednodimenzionalno poništava polivalentnost kritičkog duha čovjeka svodeći ga na „proizvodnu i potrošnu životinju". Međutim Richta i češki autori zazivaju iskorištavanje prednosti industrijskog napretka u korist „svijeta za čovjeka", utemeljena na sposobnosti stvaralačkog mišljenja (Richta i sur., 1972).

Možda najsnažniju kritiku utjecaja kapitalizma na društvo tada daje Gorz (1970), tvrdeći da nije orijentiran prema društvenom razvitku, već maksimalizaciji profita pri prodaji beskorisnih predmeta, bez težnje preuzimanja ozbiljnog društvenog projekta kojim bi se humaniziralo proizvodnju ili pružilo društvenu svrhu i smisao, koji pojedinca pretvara u *homo oeconomicusa* i *homo consumensa*. U širem smislu, Gorz ukazuje na elemente društvenog života koji nisu mjerljivi ekonomskom računicom, poput obrazovnih, kulturnih, sportskih, sanitarnih ili zajedničkih dobara nužno izuzetih iz vrednovanja rentabilnosti. U užem smislu, Gorz (1970) poentira tvrdnjom da kapitalizam naglašavanjem egoizma, individualizma i sebičnih potreba pojedinca potiskuje kolektivne potrebe komercijalnom propagandom koja se može provesti samo ako sebi nasuprot ima masu pasivnih potrošača lišenih sposobnosti neposredne organizacije, komunikacije, određivanja potreba i djelovanja. Svoj trenutačni zahtjev, uglavnom sveden na zadovoljenje osjetilnosti (u dosta širokom smislu, pa se stoga prividno stječe dojam duhovnosti), pojedinci podmiruju konzumacijom predmeta koje neprestano obnavljaju, kupuju, i zamjenjuju te trošenjem stvaraju privid ili fikciju obilja. U tom smislu Baudrillard opisuje reklamu kao temeljni mit/poruku potrošačke civilizacije kojom se od predmeta stvara događaj – iracionalnu konstrukciju na temelju eliminacije njegovih elementarnih karakteristika, obećava spektakl nade i očekivanja, odnosno simboličku afirmaciju pseudodogađaja i fetišizaciju emocija – straha, uzbuđenja ili užitka. Friedmann (prema Martinić, 1977:45) taj fenomen opisuje izlaskom iz domene činjenične obavijesti i ulaskom u prostor *efektivne obmane*.

Reklama je dobrim dijelom usmjerena na dokolicu, vrijeme kada je pojedinac prepušten vlastitim željama i interesima. Kulturna vrijednost, igra i prirodna ljepota gube staro značenje i poprimaju novo kroz komercijalnu industriju niske vrijednosti namijenjenu širokim masama, jer se rafinirani oblik reklame koristi za opsjenu i nametanje u najintimnijim trenucima čovjekova života, čime se čovjeku ne dopušta da se u dokolici smiri i istrgne iz užurbanog ritma proizvodnje i potrošnje, već ga se nagovara na kupnju predmeta ili instant-putovanje u kojem se iscrpljuje nabavkom suvenira ili skupljanjem snimaka koje će posvjedočiti o određenom životnom iskustvu. Marcuse (1968) zato naglašava da profit kao apsolut osiromašuje kulturne vrijednosti, prijeti fetišizacijom pojedinačnog blagostanja te pojedinca pretvara u osamljenu i izoliranu jedinku kojoj apsolutni kriterij postaje samo neposredni interes. Marcuse čovjeka afirmira kao voljno i kritičko biće koje sudjelovanjem i aktivnim odnosom prema društvenim vrijednostima gradi doticaj s vlastitom poviješću, sadašnjošću i budućnošću. U tom smislu slobodno vrijeme nije odvojiv element društvenog sustava, već njegova

sastavnica u kojoj do izražaja dolaze iste one životne opredijeljenosti koje su karakteristične i za društvenu situaciju općenito, pa stoga proučavati slobodno vrijeme ujedno znači i suditi o društvenoj stvarnosti u cjelini.

Richta i Mills razvojno analiziraju rad kao djelatnost oslobođenu zadovoljstva, koja je svođenjem proizvodnje na potrošnju i profit reducirana na stupanj instrumenta ili sredstva izvan društvene perspektive. Suvremena organizacija rada udaljava čovjeka od proizvodnje, a rad svrhovito služi samo stjecanju kapitala koji treba omogućiti konzumaciju s *one strane rada* – neostvarenost u radu povećava nemir, neispunjenost i neravnotežu, no umjesto da dokolica postane naknada za puninu života izgubljenu u radu, ona postaje umor i iscrpljivanje. „Otuđenom radu odgovara otuđena dokolica, jer se rad prodaje s ciljem kupovine kratkoročnih, ishitrenih iskustava zabavljačkog morala", tvrdi Wolfenstein (1961). Lukacs (1970) slično tvrdi da radnik postaje predmet, a ne činitelj društvenog radnog procesa. Lefebvre (1959) tvrdi da je rad nužnost, koja u suvremenom kapitalističkom društvu posredstvom novca postaje mehanizam prisile i redukcije antropološke dimenzije kroz rutiniranost i razmrvljenost, a da istovremeno nije čovjekovo samoodređenje i samopotvrđivanje jer čovjek živi za vrijeme izvan rada, izvan tegobe i izvan nužnosti. Radi se da bi se dokoličarilo. No u potrošačkoj dokolici sudaraju se čovjekove zablude jer se negativnosti rada prenose u slobodno vrijeme (Fourastie, 1970). Fourastie ističe i pedagošku notu ukazujući na problem pojedinačne i kolektivne nepripremljenosti za kulturno provođenje slobodnog vremena. Greenberg (1968) kao odgovor na prisilnu efikasnost radne uloge predlaže dokolicu kao pozornicu prave slobode ili ponovno uspostavljanje rada kao glavne sfere kulture života. Slično tomu, Riesman (1965) i Heintel (1967) iznova afirmiraju pesimističku i optimističku hipotezu o odnosu rada i slobodnog vremena, tvrdeći da sloboda u radu znači i slobodu u slobodnom vremenu, odnosno dijalektički odnos dokolice i rada. Budući da se čovjekov svakodnevni život ozbiljuje u radu, isto kao i u dokolici i obiteljskom životu, dokolica i rad čine dijalektičku cjelinu preko koje se restituira povijesno realna slika alijenacije i dealijenacije čovjeka na određenom stupnju civilizacijskog razvoja. Dokolica se pojavljuje kao organski dio potrošačkog života, potrošačke cjeline koju nazivamo potrošačko društvo. Ponašanje u dokolici može se odrediti kroz dva temeljna tipa ponašanja – produktivno ili djelatno i neproduktivno ili potrošačko.

U neproduktivnom ponašanju dominira zabava, razonoda i nerazvijanje potencijala, pa ono stoga predstavlja bijeg, trošenje vremena i oblik trenutačnog varljivog zadovoljstva kojim se čovjek ne potvrđuje, već emocionalno prazni.

Produktivno ponašanje predstavlja svijest o sebi, drugima, zajednici. Čovjek je djelatan i kritičan, aktivno koristi vlastite potencijale za spoznaju zbilje i poboljšanje sebe i svoje okoline. Istraživanje (ne)produktivne dokolice prvi su opisali američki autori s početka 20. st. s obzirom na to da je njihovo društvo bilo promotor masovne kulture. Tako Cutten (1926) upozorava na geometrijski progresivan odnos nesnalaženja i društvenih problema s obzirom na povećanje raspoloživog slobodnog vremena. Razuzdan i neusklađen stil provođenja slobodnog vremena koji je izazivao čovjeka i srozavao ga na niske navike, ovisnosti i perverznost, kod Cuttena je s jedne strane izraz moralnog puritanizma onog vremena, ali i važan znak upozorenja na društvene pojave koje su kasnije postale mnogo reljefnije i prisutnije. Takvo „pohlepno trčanje za zabavom" za Cuttena je znak potrage za izgubljenom ravnotežom i bijega od praznine duboke dosade, a za Friedmanna (1959) „duhovna nezaposlenost" i izraz nezadovoljstva u radu kao izražene neravnoteže potrošačkog čovjeka. Slobodno je vrijeme ipak dvodimenzionalno jer svojim konstruktivnim ili destruktivnim karakterom može s jedne strane oplemeniti te razvijati stvaralačke i humanističke potencijale i interese, ali i omogućiti patologiju slobodnoga bića.

Negativnosti u životu i ponašanju čovjeka za Plenkovića (2000:27) su posljedica krađe slobode i prekoračenja njezine optimalne mjere, odnosno neravnoteže u osobnom izboru sadržaja i karaktera dane slobode. Pritom naglašava da nije dovoljno samo omogućiti slobodu pojedinca, već i osposobiti čovjeka za korisno i humano provođenje slobodnog vremena. Dinamika društvenih silnica i različitih vanjskih čimbenika često zbog nemogućnosti prilagodbe kod mladih stvara stres koji narušava ravnotežu socijalizacije, izaziva rastrojenost i usmjerava prema konzumaciji sredstava ovisnosti, agresivnim stilovima rješavanja problema ili depresivnosti te buntu i kršenju pravila. Psihološka slika i odnos prema sebi i drugima bitno se mijenjaju. Stoga nastaje povlačenje, pasivnost, socijalna anksioznost i otuđenje. Plenković (2000:30) tvrdi da je jedna od najvećih pošasti suvremenog doba *spektatoritis* – bolest pretjerane pasivnosti i života u polju minimalne akcije i čekanja kao posljedica „narkomanije duha" izazvane medijskim destruiranjem. Patologija *spektatoritisa* ogleda se u prevlasti medijskog nasilja, hiperseksualizacije, ovisništva, novca i površnog spektakla koji se mladima nameće kao zrcalo društva. Glavni su njegov mehanizam moda i reklame kao najgori oblik lažnog hedonizma i skretanja s puta istinskih vrijednosti, odnosno oblik propagande i eksploatacije kojim se nameće imperativ potrošnje, konzumacije i profita. Friedman (1959; prema Plenković, 2000:33) tu pojavu opisuje kao bijeg od praznine i duhovne dosade, trčanje za zabavom i simptom izgubljene ravnoteže.

4. Slobodno vrijeme, kultura i obrazovanje – o herojima dokolice

Kultura se definira kao stanje duha, sve ono što je simbolično, naučeni aspekti ljudskog života (Jencks, 1993). Jencks (1993) dodaje da je kultura kolektivni skup umjetničkih i intelektualnih djela unutar nekog društva. Za Lintona (1945), kultura je način života njezinih pripadnika, zbirka ideja koja se prenosi, uči i dijeli od naraštaja do naraštaja. Prema Clarkeu i sur. (1976) kultura neke skupine jest osobit način života te skupine, značenja, vrijednosti i ideja utjelovljenih u institucijama, sustavima vjerovanja, običajima, navikama i načinu upotrebe predmeta te u materijalnom životu. Clarke i sur. (1976) smatraju da se pojedinac rađa u kulturi koja oblikuje njegove „mape značenja" aktivnim suodnosom s kulturnim okruženjem. Kada je riječ o tipovima kulture, sociolozi razlikuju visoku, pučku, masovnu i popularnu kulturu te supkulturu. Visoka kultura obično se veže uz kapitalna djela ljudske civilizacije kao estetski nadmoćna nižim oblicima kulture, a čine ju glazbena, likovna, književna, dramska, arhitektonska, tehnička i druga remek-djela. *Visoka kultura* za Macdonalda (1957) je i avangarda Picassa te skladbe Stravinskog, jer tvrdi da je ona prozvod velikih pojedinaca čiju vrijednost može procijeniti samo društvena manjina. U knjizi *Masovna civilizacija i manjinska kultura* Leavis (1930) također tvrdi da dolazi do slabljenja kulture jer poštovanje umjetnosti i književnosti često ovisi o vrlo maloj manjini i stoga je malo onih koji su sposobni za promišljen i neposredan sud (Leavis, 1930; prema Haralambos, Holborn, 2002:900).

Za Leavisa je glavni problem količina podržaja ili signala koji zbunjuju i smetaju pasivnom diverzijom kojom mediji (posebno film) djeluju hipnotički, masovno standardizirajući ukuse javnosti. *Pučka kultura* prema Dominicu Strinatiju nastaje u širokim krugovima, autonomna je i neposredno odražava život i iskustva naroda. Stoga je ona autentična, a ne umjetna i svojstvena predindustrijskim kulturama (Strinati, 1995). Za Macdonalda (1957) pučka je kultura spontan izraz naroda u skladu s potrebama. *Masovna kultura* svojstvena je industrijskim društvima i u biti je proizvod masovnih medija, čija su publika pasivni članovi masovnog društva. *Popularna kultura* obilježava postmodernu i uključuje svaki kulturni proizvod koji poznaje velika većina ljudi, poput *Ratova zvijezda*, filma *Gladijator* ili albuma *Thriller* Michaela Jacksona, iako nema status štetnosti kakav krasi masovnu kulturu. Macdonald (1957) masovnu kulturu vidi kao prijetnju visokoj kulturi jer nosi rizik totalitarizma i potkopava visoku kulturu. *Supkultura* se općenito rabi kao izraz koji opisuje skupine koje povezuje nešto zajedničko, poput interesa ili djelatnosti na način koji je različit od drugih društvenih skupina (Thornton, 1997; prema Haralambos, Holborn, 2002:885). Za Clarkea i

sur. (1976) supkulture mladih su često kreativna nastojanja da se pokuša održati i osvojiti autonomija ili zaseban prostor izvan dominantnih kultura, pa tako osvajaju kulturni prostor u ulicama i susjedstvu za dokolicu i zabavu, aktualan prostor na uglu ulice, pri čemu stvaraju specifičan vlastiti stil jezične komunikacije, odijevanja ili glazbenih ukusa kojima simbolički pokušavaju „riješiti" probleme koji na konkretnoj materijalnoj razini ostaju neriješeni. Gilles Lipovetsky (2008) u djelu *Paradoksalna sreća* ističe kako danas nastaje carstvo hiperpotrošača koji očekuju da se zadovolji njihove najspecifičnije želje, kao odraz superindividualizacije potrošnje i želja koje impliciraju hiperindividualizaciju ponude. Nakon *hipstera* i *yucciesa*, vjerojatno će se pojaviti i druga pomodarska urbana plemena kako bi se održala fikcija neovisne alternative i kontrasupkulture koja počiva na društvenoj obmani i, u krajnosti, na individualnoj samoobmani.

Vujić (2016) tvrdi da je „već odavno kapitalizam napustio Fordovski, paternalistički i postindustrijski model upravljanja, a danas vješto primjenjuje lijevo-liberalni (nekada subverzivni) kulturološki i društveni diskurs emancipacije, hiperindividualizma, permisivnosti i hedonizma kao nov oblik tržišne eksploatacije i manipulacije (na taj je način i rekuperirao i komercijalizirao hipije, *punk* i druge kontrakulture)". U tom smislu suvremeni kasni kapitalizam prepoznao je simboličku moć mladenačkog bunta i snagu utopije kontrakulture, pa nije ni čudo da su „paradigme želje" i „paradigme kreativnosti" postale glavne poluge strategija tržišnog zavođenja unutar hiperkonzumerizma, kao nuspojava Schumpeterove teze o „kreativnoj destrukciji" putem koje se kapitalizam neprestano obnavlja i opstaje (Vujić, 2016)[6]. Kulture mladih stoga su dio neprestane borbe za kulturnu hegemoniju, nastale iz klasnih kultura, ali od njih različite, koje stvaraju njihovi pripadnici osobnim stilovima izražavanja koje opisuje situaciju u kojoj se nalaze. S druge strane, supkulture su za Haralambosa i Holborna (2002) samo izraz slobode potrošača da stvaraju vlastite kulture.

Gans (1974) je kritikom teorija masovne kulture odredio višu, srednju i nižu kulturu tvrdeći da svi ljudi imaju pravo na kulturu koja im se sviđa. Stoga ističe pluralnost kultura ukusa (prema Haralambos, Holborn, 2002:903). Razine kulture Gans je vezao uz naobrazbu, dob, etničku pripadnost, spol ili socioekonomski status, tvrdeći da što je viša razina kulture, to je manji (uži) krug poznavatelja i nositelja te razine kulture, kao i obrnuto. Kao oblik poziva na osposobljavanje za kulturno provođenje slobodnog vremena, smatra Friedmann, pojedinac bez pripreme i afektivne dispozicije korištenja dokolice srlja u nesreću slobodnog

[6] Vujić, J., 2016, dostupno na http://blog.vecernji.hr/jure-vujic/tko-su-hipsteri-kontra-kultura-u-sluzbi-kapitalizma-8628.

vremena gubeći se u vlastitoj neispunjenosti. U čovjekovu ponašanju uvijek je bila karakteristična usmjerenost prema drugomu kao primjeru nečega čemu bi se trebalo oduprijeti ili što bi trebalo prihvatiti. Za razliku od prapovijesnih vremena poštivanja neobjašnjivih prirodnih sila ili zoolatrije, antičkih vremena politeističkih modela ili srednjeg vijeka s izraženim velikim mitovima i monoteističkim božanstvima, građanski sloj industrijskog društva na temeljima napretka znanosti, omasovljenja obrazovanja i diseminacije te dostupnosti znanja, u potrazi za afirmacijom građanskog vrijednosnog sistema utemeljenog na radišnosti i poslovnom uspjehu, počeo se vrijednosno orijentirati na svakidašnje, dokučive i objektivizirane ideale. Pojavom racionalizma navedeni se odnos dodatno konceptualizira, a Rousseauov poklič za jednakošću, prirodnim pravom i afirmacijom vrijednosti čovjeka koji vlastitim sposobnostima i djelovanjem kroz rad stvara probitak i socijalnu mobilnost te utire put u život omogućava njegovo konačno društveno ustoličenje. Naglim gomilanjem bogatstva i razvojem industrijskog društva postupno se mijenjaju i uzori, nerad postaje stigmatiziran, a uzor stjecanja postupno se zamjenjuje primjerom trošenja. Lowenthal (1941) komparativnom analizom dolazi do zaključka da su ideale rada zamijenili idoli dokolice, uzori potrošačkog mentaliteta nastali u prividnoj sferi masovnih medija prepunoj strasti, nasilja, akcije i erotike kao konstitutivnih elemenata svijeta iluzija. Idol potrošačkog društva izlazi iz okvira ekrana, a dobiva i subjektivnu dimenziju kojom se imaginarnost medijske sfere veže uz njegov stvarni privatni život s ciljem dodatne uvjerljivosti i okusa imaginarnoga.

Umjesto uzora iz poslovnog svijeta, industrije, politike, znanosti i kulture, pojavljuju se idoli iz svijeta spektakla, zabave, sporta ili televizije u kojima je masovni potrošač kompenzirao manjkavosti vlastitog života. Identifikacijom, imitacijom i preuzimanjem uloga javlja se parasocijalna interakcija kojom, barem prividno, pojedinac sudjeluje na društvenoj sceni projicirajući se u drugoga – dvojnika koji živi za osamljenog, nezadovoljnog i izgubljenog pojedinca. Nekadašnji uzori upućivali su čovjeka na zbilju, djelatnost i zadržavanje određene razine kritičnosti, dok potrošački idoli začaravaju umjetnim prostorom užitka, strasti i avanture, nudeći pasivnost i oponašanje koje isključuje duševnost i znanost, misaonost i emocionalnost. „Živi se neizvorno preko medijatora, imitira odijevanje, frizura ili pokreti idola, isključeno ili površno povezano sa zbiljom." (Morin, 1962). Fromm (1968) takav neautentični, posrednički odnos prema sebi vidi kao konformističko ponašanje, pri čemu konformizam prema idolima pruža utočište čovjekova identiteta. Masovni idoli, olimpijci potrošačke kulture, žive od ljubavi, festivala i spektakla, njihov je život oslobođen nužde, a usmjereni su na slavljenje vlastite osobe i načina života. Stari su uzori nestali – religiozni,

uzori iz svijeta rada, porodice i vlasti. Potrošački idol simbol je neproduktivnosti, masovnog individualizma i brzog zaborava te ima ulogu ispraznog zabavljača u programiranom sustavu otuđenog rada i otuđene dokolice. Vujić (2015)[7] smatra da je postupni nestanak modela herojskog čovjeka plod dugog tijeka društvene i političke sekularizacije te znak Weberova „raščaravanja svijeta" koje je prouzročilo prosvjetiteljstvo. U svim tradicionalnim civilizacijama herojstvo je usko povezano s duhovnom i ratobornom društvenom funkcijom unutar tradicionalne tripartitne podjele svih indoeuropskih zajednica od vrha do dna piramide: duhovne funkcije, ratoborne obrambene funkcije i materijalno-ekonomske funkcije. Antropolog Georges Dumezil[8] prikazao je piramidalnu društvenu ljestvicu indoeuropskih naroda na vrhu koje je duhovno-politička funkcija (svećenstvo), zatim slijedi ratnička kasta, dok su na dnu trgovačka alimentarna kasta i najniža radnička kasta, što prikazuje regresivno stanje u kojem se već nekoliko stoljeća nalazi zapadnoeuropski svijet. „Zapravo je devalorizacija te herojsko-ratničke funkcije povezana s procesom društvene nivelacije i nastanka novog modela čovjeka – malograđanina, koji u obliku figure „buržuja" pripada nižoj, ekonomskoj sferi i antipod je figuri heroja. To su primijetili antimodernistički književnici konzervativne revolucije u razdoblju između dva svjetska rata, pa je opozicija heroja ratnika i trgovca malograđanina prisutna u gotovo svim njihovim djelima, npr. kod Ernsta Jüngera, Oswalda Spenglera ili Ernsta von Salomona." (Vujić, 2015). Potreba za identifikacijom ili *mimesisom* s idolima, herojima, obrascima i modelima kao ključna faza i element socijalizacije i sazrijevanja proizlazi iz pojave koju sociolog Rene Girard naziva „mimetičkom željom".

Zanimljivo je da su takav nagon i traženje identifikacije često usko povezani s potrebom „žrtvenog jarca" koji na jedan način katalizira nasilje određene grupe ili kolektiva. I na taj način heroji, kao i žrtveni jarci, konstituiraju sastavnice identiteta grupe, zajednice, nacije koji se određuje i afirmira preko istih figura. Imenovanje heroja i antiheroja konstituira ujedno pokretača i rezultate djelovanja, kao i opredjeljenja jedne zajednice, a omogućuje usmjeravanje i postavljanje grupe u odnosu na svijet uspostavom podjela između dobrog i lošeg. Odgojno-obrazovni programi europskih zemalja posvećivali su ključno mjesto herojskim modelima u sklopu građanskog odgoja. Tako je u Francuskoj za vrijeme Treće Republike nastava za učenike obuhvaćala proučavanje lika i djela velikih figura poput Ivane Orleanske, Luja XIV. ili Napoleona. Ostaci takve prakse danas predstavljaju *reliquiae reliquiarum* školskog odgoja, posebno nakon kulturne revolucije iz

[7] Vujić, J., 2015; dostupno na http://blog.vecernji.hr/jure-vujic/trebaju-li-nam-jos-heroji-8907.

[8] Dostupno na http://www.iranicaonline.org/articles/dumezil.

1968. koja je provela sustavnu dekonstrukciju tradicionalnog pristupa, tako da su junačke figure nestale ne samo iz udžbenika nego i iz samih republikanskih simbola. „Kult heroja kao sastavni dio europskog pogleda na svijet pronalazimo još u antici i Homerovoj Ilijadi, osam stoljeća prije naše ere, u liku Ahila koji je bio model grčkog odgoja, a koji je više volio živjeti kratko i slavno nego dočekati starost u sramoti. Kršćanstvo nije izbrisalo, već kultu heroja dodalo božansku i transcendentnu dimenziju, pa su heroji često postajali svetima, kao sveti Juraj ili Ivana Orleanska. Heroj se ističe izvanrednom hrabrošću, ali i ljubavlju prema nečemu što je važnije od osobnoga života, kao što su obitelj, domovina, vjera... Susret i na neki način sjedinjenje herojstva s kršćanstvom vidljivo je u instituciji viteške časti. Kardinalne crte herojskog karaktera pronalazimo, primjerice, kod Ramona Llulla kod kojeg ne postoji osobna komocija, zavist, ljubomora i materijalizam već ideali požrtvovnosti, službe prema slabijima i siromašnijima, pravde, istine i časti." (Vujić, 2015). Takav herojski tip nikada ne traži sreću i udobnost za sebe, a vidljiv je u umjetnosti i književnosti od grčke tragedije do Corneillea, Schillera i drugih. Suvremena kinematografija također je likovima heroja posvetila dobar dio svojih produkcija, poput likova iz Gospodara prstenova, Marvelovih ili DC-evih superheroja i mnogih drugih. U tom pogledu, tvrdi Julius Evola[9], dekadencija Zapada prepoznaje se kroz razvoj patološkog prezira prema unutarnjim duhovnim vrednotama i kontemplaciji. Evolina središnja metafizička figura jest herojski tip koji simbolizira olimpsko svjetlo koje se suprotstavlja brutalnom nasilju, barbarskom načelu demonske naravi. Heroj je neprestano usred vječnog duhovnog rata između suprotstavljenih metafizičkih snaga i, kao takav, u svim tim tradicijama ratnički je put heroja uvijek usko povezan s kontemplativnim putem spoznaje, a askeza s ratnim djelovanjem. Pobjeda heroja tako je ponajprije duhovna, metafizička pobjeda nad samim sobom, nad materijalnim ljudskim djelom. Često se zaboravlja da je mit o heroju i središnja integrativna figura u demokraciji, koja se temelji i na „krepostima građanina", a ne samo na fikciji opće narodne volje. Postupni nestanak ili devalorizacija heroja zapravo pokazuje degenerativni proces demokracije i njezino pretvaranje u oligarhiju. Carl Jung[10] naveo je arhetip junaka kao univerzalni arhaični obrazac i iskaz koji proizlazi iz kolektivnog stanja nesvjesnosti kao protuteža instinktu. Arhetip je Jungov hipotetski konstrukt koji označava sveopći naslijeđeni okvir cjelokupnog iskustva. To su urođeni obrasci mišljenja, osjećanja i djelovanja nastalih kao rezultat vijekovima taloženog iskustva brojnih generacija predaka. U širem smislu, to je

9 Evola, J., 2000; dostupno na http://www.centrostudilaruna.it/evolaeuropeandec.html.

10 Jung, C., 1934; dostupno na http://www.stenudd.com/myth/freudjung/jung-archetypes.htm.

prvobitni model, prototip, prauzor ili pratip. Arhetip je osnovna strukturna i dinamička jedinica kolektivnog nesvjesnog. Arhetipovi su dakle nevidljivi korijeni svijesti. Oni prema Jungovoj koncepciji u svojoj bipolarnoj strukturi nose kako tamnu tako i svijetlu stranu. Stoga je i moguće da oni u jednom slučaju, kao kod genijalnih ljudi, postanu nositelji „velikih ideja" koje služe čovječanstvu kao uzor, dok u drugom slučaju, kod duševno bolesnih, postaju njihova kob. Jungov arhetip može se proučavati preko manifestacija na kolektivnom planu (u mitskim slikama i simbolima, religijskim dogmama, pjesničkim slikama ili ritualima) i na individualnom planu (u snovima, vizijama, simptomima i parapsihološkim doživljajima). Predstavlja naslijeđeni potencijal koji se aktualizira u trenutku u kojem postaje dijelom svijesti kao prikaz ili se manifestira u ponašanju i interakciji s vanjskim svijetom.

Kao autonomnoj i skrivenoj formi koja se preoblikuje čim postane dijelom svijesti, pridaju joj se specifična značenja od strane pojedinaca i njihove kulturne sredine. Jung je opisao arhetipske događaje poput rađanja, smrti, emancipacije od roditelja, inicijacije, braka ili općeg spajanja suprotnosti, kao i arhetipske figure majke, oca, djeteta, vraga, boga, mudraca, proročice, varalice i heroja, uz arhetipske motive apokalipse, potopa ili stvaranja. Funkcija arhetipa zapravo je u tomu da pojedincu olakša snalaženje u životno važnim i kriznim situacijama. Heroji su na neki način uzvisili čovječanstvo na izvanrednu etičku razinu, kao što to ističe ruski filozof Nikola Berdjajev u *Filozofiji nejednakosti*. „Takvo je herojstvo spašavalo kroz povijest europsku kulturu i civilizaciju od totalitarne tiranije jednog Robespierrea, Staljina i Hitlera. Odstupanje od herojskog modela i smisla za čast u ime društva blagostanja i materijalističkog komoditeta neće osigurati istinsku sreću i mir. Herojska figura zapravo omogućuje čovjeku da nadmaši osobnu materijalnu i egoističnu dimenziju. Sustavna simbolička, narativna i epistemološka dekonstrukcija ideala heroja svakako se događa nakon prosvjetiteljstva s njegovim racionalističkim i materijalističkim poimanjem čovjeka kojega se razmatra u antimetafizičkim okvirima. Stoga je heroj danas shvaćen kao arhaična kategorija ili zabavna figura holivudskih blockbustera. Međutim junaštvo kao duhovna, a često ratoborna vrlina bila je odlučujući čimbenik u povijesti naroda. Ipak, razvidno je kako su se danas u zapadnim demokracijama političke profesionalne elite odvojile od naroda, radije promičući materijalističku i individualističku dimenziju društva, a ponajviše od 1968., od kada se liberalna ljevica i desnica supstancijalno ne razlikuju." (Vujić, 2015).

Naime zamjena prethodnih duhovnih misija u korist ekonomskih, hedonističkih i karijerističkih interesa prouzročila je krajnje izopačenje smisla i uloge

politike kao brige za opće dobro i javnu stvar. Međutim nema heroizma bez određenog altruizma i bezinteresne brige za drugog. Klasično obrazovanje u kojem je figura heroja bila prisutna u književnosti, povijesti i filozofiji više ne postoji, a suvremeno obrazovanje nema za cilj stvarati i oblikovati slobodne i odgovorne ljude, građane, patriote i istinske intelektualce jer je to previše opasno za oligarhiju. Stoga se na institucionalnoj razini u školstvu i obrazovanju promiču kulturne i znanstvene elite koje su opsjednute statistikom, tehnologijom i birokratskim pristupom odgoju i obrazovanju kao sustavu koji funkcionira radi samog sebe, a ne radi učenika. Lišene fundamentalnih znanja o povijesti, književnosti i filozofiji, takve su elite postale glavne poluge promicanja kozmopolitizma te uništenja referentnih kanona u kulturi i umjetnosti (prema Vujić, 2015). U moderno doba, simbolička figura klasičnog heroja postupno se pretvara se u figuru heroja-avanturista (Don Quijote). Kod modernog heroja ili antiheroja nestaje mitološka i metafizička funkcija, a heroj čovjek postaje prolazan i realan unutar znanstvenih i avanturističkih fikcija. Postupna profanizacija heroja popraćena je utjecajem kinematografije i *blockbustera* s hipertrofijom virtualnih superheroja znanstvene fantastike ili književnosti: Luke Skywalker ili Leia Organa u Ratovima zvijezda, odabrani čarobnjak Harry Potter, Ellen Ripley kao heroina u Alienu ili Neo iz Matrixa. Antiheroj se razlikuje od klasičnog „duhovnog" heroja jer ne poprima oblike konvencionalnog junaka i stoga predstavlja vrlo ekstenzivnu kategoriju koja može obuhvaćati i antagonističke likove, pa i izazivati empatiju ili simpatiju prema „zlim" likovima u fikcijama (pogotovo u računalnim igricama i *cyberpunk*-literaturi s mekim granicama između dobra i zla). Vujić zaključno naglašava: „Stoga je dobro primijetio Umberto Ecco u djelu "Od Supermana do Nadčovjeka" da su figure anti-heroja ili super-heroja (pravednika) u suvremeno doba često varijabilne po oblicima i značenjima, stoga mogu graničiti s karikaturom i satirom te nemaju jednu značajnu društvenu ili identifikacijsku ulogu i misiju. Postupna humanizacija, desakralizacija heroja-lika i kulta heroja pod utjecajem racionalističkog prosvjetiteljstva danas doseže posljednju etapu dekonstrukcije ideal-tipa heroja i njegova uklapanja unutar isključivo ludične zabavne funkcije unutar serija, filmova, gadgeta i stripova. Herojski ideal-tipski model čovjeka kao društveni i metapolitički obrazac nestaje u korist zabavnog čovjeka, homo festivusa – čovjeka koji pristaje biti povrgnut imperativu neprestane zabave i užitka." (Vujić, 2015). No unatoč dugom procesu devalorizacije društvenog heroja, nijedna ljudska zajednica, nacija ili civilizacija nije imuna na to da u kobnom trenutku (pogotovo u sudbonosnim trenucima) uspostavi i oživotvori heroja ili herojski model čovjeka. Riječ je o tragičnim i kriznim razdobljima povijesti, a izvorno značenje krize povezano je s katarzom i novim rađanjem. Zapravo, kulturna i ci-

vilizacijska kriza rezultat je gubitka individualnog i kolektivnog smisla, zaborava bitka i vlastitog identiteta. S druge strane, nestanak herojskog modela čovjeka, gubitak vjere u vlastite ljudske i kolektivne snage, opći hedonizam i egocentrični individualizam, prevlast zakona ekonomije i osobnog blagostanja nad općim interesom, kao i kult nepovredivosti individualnih prava te negiranja društvenih obveza u kojem interes pojedinca postaje mjera svega, stvaraju povoljne uvjete za kulturno i civilizacijsko izumiranje.

Pesimistička perspektiva uloge slobodnog vremena – pasivnost u dokolici

Odgoj za slobodno vrijeme zadatak je pedagogije slobodnog vremena, odnosno pedagoga slobodnog vremena u najširem smislu (Nahrstedt, 1990:46). Razvijanjem industrijske proizvodnje mijenjaju se i obrasci društvenog života jer se sve veći dio stanovništva uklapa u široke sustave organizirane proizvodnje i nove tehnologije uz pomoć strojeva. Potreba za omasovljenjem i osposobljavanjem radne snage uvjetuje i obrazovne promjene, dok se pojavljuje i veća struktura te povezanost i organizacija radnog procesa koji usmjerava omeđenost granica između rada i slobodnog vremena. Pritom se analizu dihotomije rada i slobodnog vremena promatra kroz pesimističku i optimističku perspektivu. Prema *pesimističkoj hipotezi* radna uloga u konačnici oblikuje čovjekovo ponašanje u slobodnom vremenu, a time i njegovu cjelokupnu ličnost. Naime ne samo da radna uloga učvršćuje i zahtijeva dispozicije pasivnosti i podređenosti ponašanju organizacije već se iste regresije u razvoju ličnosti prenose i u slobodno vrijeme, pa pojedinac koji je proveo osam sati kao pasivni i zavisni izvršitelj specijaliziranih radnih zadataka neće u slobodnom vremenu prionuti uz stvaralačke aktivnosti koje razvijaju osobnost, nego će se prepustiti oblicima ponašanja koji ne zahtijevaju intelektualni ili drugi angažman i stav – kao potrošač razonode i u slobodnom se vremenu ponaša kao pasivni objekt racionaliziranog radnog procesa, odnosno njegova otuđena radna uloga pod narkozom potrošačkih iluzija otuđuje njegovu ukupnu ličnost. Nasuprot tomu, *optimistička hipoteza* naglašava produktivni i razvojni potencijal slobodnog vremena, u kojem „carstvo slobode" pojedinac ispunjava kreativnim djelovanjem i aktivnostima vlastitog razvoja i usavršavanja. Pretpostavlja se da će intelektualne, psihofizičke, emocionalne, estetske, moralne i radne aktivnosti i interesi u slobodnom vremenu izvršiti povratno djelovanje na samu radnu ulogu te pojačati tendencije restrukturiranja vlastite radne uloge kroz prevladavanje monotonije i rutiniranosti specijaliziranih zadataka, odnosno dovesti do ponovne sinteze rada i kulture. Posebno danas, u 21. st. i suvremenom hipermodernom društvu spektakla ovisnom o

medijima i modernoj tehnologiji, koje sve više obilježava orijentacija na samog sebe, *selfie* i *low-fat*-kultura, neproduktivnost i banalnost pasivnog provođenja slobodnog vremena *couch-potato*-generacije postavlja ozbiljne kratkoročne i dugoročne pedagoške izazove. Pojava je to simboličnog i stvarnog delegiranja vlastite osobne i društvene aktivnosti kroz fenomen *homo spectatorisa*. Domaćica koja se nakon iscrpljujućeg rutinskog rada u kući pobožno prepušta turskim ili meksičkim sapunicama, radnik koji nakon dolaska kući umoran i iscrpljen pada pred plavičasti sjaj hipnotizirajuće ispraznog sadržaja na televizoru, kladioničar koji večer provodi zureći u prikaz teleteksta dok baca neispravan i ispunjava novi tiket i anksiozni učenik koji nestrpljivo odlaže školsku torbu te nakon umrežavanja bjesomučno prebire po tipkovnici zureći do kasno u noć u opijajući svijet vizualnih podražaja mrežne *role-play*-avanture izraz su distopijske, ali vrlo stvarne slike suvremenog društva.

Depersonalizacija suvremenog čovjeka posljedica je i sve većeg utjecaja tehnologije, posebno medija, u slobodnom vremenu, koji osiromašuje društvene kontakte s članovima obitelji, rodbinom, prijateljima i susjedima. S druge strane, rutina i monotonost te specijaliziranost radnih zadataka sve manje odgovaraju pojedincu, pa stoga longitudinalna istraživanja od sredine prošlog stoljeća pokazuju da mlađi radnici na proizvodnim linijama iskazuju veće nezadovoljstvo, češće izostaju s posla i podnose više pritužbi protiv poslodavaca (Guest, 1977), a zapadnoeuropske zemlje ulažu napore u obogaćivanje (engl. *enrichment*) i proširivanje (engl. *enlargement*) radnih zadataka, organizacijsku rotaciju i druge oblike participacije kao odgovor na sve veću automatizaciju. Prudenski (1964) stoga ističe da se dobrom organizacijom korištenja slobodnog vremena unapređuje proizvodnja, a Grušin (1967) kritički zaziva mijenjanje stvarnih uvjeta provođenja slobodnog vremena afirmacijom dokolice kao prigode i simboličnog prostora u kojem se razvija kulturni potencijal ličnosti – duhovni, tjelesni, intelektualni, emocionalni, ideološki i moralni ukus i potrebe.

U posljednjih je dvjestotinjak godina tako obvezno radno vrijeme značajno skraćeno na 5 radnih dana i prosječno 8 sati dnevnog rada. Umjesto provođenja preostalog vremena u danu s isključivim ciljem regeneracije i oporavka izgubljenih snaga, novom proizvođaču ostaje više vremena za prepuštanje aktivnostima prema vlastitom izboru, a materijalne prilike omogućavaju i potrošnju stečene zarade prema vlastitom izboru (Martinić, 1977:3). Pravo na rad uključivalo je i pravo na slobodno vrijeme. Prema tome, vremenski i materijalni uvjeti stvoreni u industrijskim zemljama omogućili su iskorištavanje neradnih sati ne samo za obnavljanje fizičkih snaga ili pasivnog odmora već i za slobodne aktivnosti s

ciljem razonode, razvoja ličnosti i zabave kao demokratskog prava i građanske težnje za jednakošću. Budući da se radnim vremenom smatralo vrijeme provedeno u organiziranim sustavima proizvodnje, *neradno vrijeme* počelo se nazivati slobodnim vremenom upravo kako bi se naglasila nezavisnost od obveznog rada, pa je stoga industrijska civilizacija uvjetovala nastanak slobodnog vremena. Bloch (1966) ističe da okrenutost nebitnomu izaziva dosadu i uplašenu neaktivnost te tjera na traženje zabave ili potrošnju kojom se potiskuje svijest o vlastitoj nesreći – u dokolici nastaje velika praznina koja se želi nadoknaditi bijegom u ishitrenost i otupljuje sposobnost suočavanja sa životnim činjenicama, a to je izraz barbarizacije slobodnog vremena. Traženje užitaka i uzbuđenja oslobađa od dosade, dok zabavljački karakter dokolice stvara privid ravnoteže. Tako Bahtin (1965) tvrdi da izvori zabavljačkog karaktera dokolice leže u karnevalskoj kulturi, masovnoj zabavi srednjovjekovnog doba koja je značila „svijet naopako" i posebnu atmosferu u kojoj se pojedinac prenosio u prostor oslobođen svakodnevne stege, vlastitih navika i društvenih normi sudjelovanjem u masovnim kolektivnim aktivnostima.

Antropolog Victor Turner (1982:37) piše kako postoji dvojnost slobode izbora i sadržaja slobodnovremenskih aktivnosti zbog kojeg je stil provođenja slobodnog vremena inherentno politička kategorija jer u sebi nosi ludički potencijal koji odražava koncept normativnog reda i pravila. Turner argumentira da je slobodno vrijeme prije svega „sloboda ulaska i generiranja novih simboličkih svjetova zabave, sporta, igara, razonode i svih vrsta diverzije; te drugo, sloboda prevladavanja ograničenja i zadanosti socijalne strukture, slobode igranja... idejama, fantazijama, riječima i društvenim odnosima." Slobodno vrijeme stoga je inherentno paradoksalno jer predstavlja primarni normativni društveni institut koji se povezuje sa slobodom i mogućnošću izbora. U slobodnom vremenu razvijamo društvenu praksu koja iskorištava potencijal i razvija strukturne uvjete zajednice, rase, etniciteta i nacije. Istovremeno, kao normativno intrinzično organiziran fenomen vezan uz slobodu, omogućava pojedincima i grupama ulazak i stvaranje odnosa koji izazivaju, odupiru se i nadilaze normativne društvene strukture. U ranijim analizama Turner (1974) koristi termin antistruktura kojim označava raslojavanje normativnih društvenih struktura, poput primjerice karnevalskih manifestacija u kojima se događa „svijet naopako". Slobodno vrijeme stoga je posebno učinkovito u iskorištavanju igre kao oblika simboličnog kompromitiranja apsurdnosti te proizvoljnosti prirode društvenih normi i pravila. Richta (1972) tako gotovo prognostički određuje položaj pojedinca na prepunim stadionima, novim hramovima ili arenama kulture, gdje promatrajući „zabavni spektakl" predstavlja „osamljenu jedinku koja utopljena u uzburkanu masu traži

zaborav u prividnom sudjelovanju". Prema Richti, riječ je o iluzornoj kompenzaciji granica stvarnog života u industrijskoj civilizaciji.

Izvor: pixabay.com, https://pixabay.com/en/mask-masquerade-venice-carnival-2137634/, pristupljeno 24. 1. 2018.
Slika 27. Karneval u Veneciji i simbolika novog početka.

Durant (1938), za razliku od karnevalske kulture koja je omogućavala primarno iskustvo i sudjelovanje, otuđenost u dokolici vidi kroz konzumaciju specijaliziranih proizvoda i predmeta koji posreduju i pasivno povezuju pojedinca s prirodnom okolinom. Takvi pojedinci, tvrdi Durant, s ciljem zaštite u dokolici će tražiti kompenzaciju, bježati u specijalizirane prostore koji će stvarati iluziju izgubljenih vrijednosti, odnosno društvenih kontakata – takva dokolica, vođena emancipacijom i užitkom, oslobođena je kulturnih aspekata i obilježena gubitkom povjerenja u njezinu pedagošku utemeljenost. U takvu kompenzacijskom odnosu svaka umjetnička vrijednost gubi estetsku dimenziju, izbjegava se svaka složenija aktivnost, a neusredotočenost i disperzija pozornosti stvaraju prostor opće rascjepkanosti. Zabava u kojoj je cilj utrošiti vrijeme u automatiziranim, umjetnim i rafiniranim sredstvima rekreacije za Friedmanna predstavlja *pasivnu razonodu*, za razliku od *aktivne razonode* koja omogućava obogaćivanje novim spoznajama i utemeljenje čovjekova kritičkog odnosa prema stvarnosti. Analizirajući fenomen „demokracije ukusa" Mills (1966) ističe da kapitalistička društva šire lažnu predodžbu slobode u

izboru zabave koja je u interesu industriji zabave. Takva iluzija mogućnosti odabira samo je dio strategije najezde dokoličarskih nusproizvoda kojima se pojedincu nameću prethodno pripremljeni sadržaji plitke intelektualne i doživljajne prirode. Touraine (1969) tvrdi da je takva pasivnost psihološka transkripcija ekonomske i društvene podčinjenosti koja pruža bijeg u zabavu, sladunjave snove kao odbljesak svakodnevice kojoj se jedino kritička ličnost može suprotstaviti aktivnim produktivnim odnosom koji vodi sreći ili izbjegavanjem manifestacija potrošačke kulture.

Dok se forsiranjem zabavnosti, bijegom i kompenzacijom pojedinac otuđuje od zajednice, zadovoljstvo može pronaći u aktivnom stvaranju novih vrijednosti. Može se zaključiti da je većina autora tog vremena iskazala oprez prema (de) standardizaciji ukusa, pri čemu dio njih pozornost posvećuje destandardizaciji i heterogenizaciji kulture, obrazovanja i umjetnosti u odnosu na njihov prethodni patrijarhalni, nacionalni ili folklorni karakter, dok dio izražava zabrinutost u vezi s čovjekovim sposobnostima za složenosti i mnogovrijednosti suvremene kulture kao tadašnje začetke kulturološkog imperijalizma. Gorz (1970) stoga masovnu kulturu vidi kao dinamičan odnos konfrontiranja sadašnjosti s budućnošću, odnosno sukoba potrošačkog i produktivnog (kritičkog) mentaliteta u slobodnom vremenu koji može prevagnuti samo kulturnom i emancipacijskom dokolicom. Masovna kultura pritom označava kulturu stvorenu prema masovnim normama industrijske proizvodnje, raširenu tehničkim sredstvima masovne difuzije (mediji), koja se obraća divovskom aglomeratu jedinki svih društvenih slojeva (Moren, 1967).

Masovni stupanj difuzije kulture putem medija opisuje i McLuhan (1964), smatrajući da značajke društvenog ponašanja ovise i o tradiciji te postignutoj tehničkoj razini napretka, zbog kojih je europska kultura ipak manje potrošački orijentirana. Takva kultura izjednačava klase i društvene grupe, dokida posebnosti, standardizira i tipizira s ciljem komercijalnog interesa i zakona tržišta. Ipak masovna kultura obuhvaća nekoliko aspekata života suvremenog čovjeka. Poučeni povijesnim iskustvima, znamo da sama masovnost ne mora nužno negativno utjecati na kulturu. U tom smislu Toffler u knjizi Šok budućnosti (1970) ističe nestandardiziranost suvremenih društava i specijalizaciju proizvoda i kulturnih sastavnica za određene grupe ili kategorije ljudi – ciljani časopisi, glazba ili odjeća, filmovi i proizvodi. Konačan rezultat bit će, upozorava Toffler, beskonačno povećavanje slobode izbora koja će u konačnici od izbora stvoriti *hiperizbor*, a od slobode *antislobodu*. Stoga se razlikuju dva tipa međusobno isprepletene masovne kulture, *produktivni tip* koji potvrđuje spontanost, otvorenost i kritičnost te drugi, *potrošački ili neproduktivni tip* masovne kulture u kojem se pod pritiskom ekonomske realnosti gube navedene dimenzije.

Mills opisuje razlike kroz odsustvo moralnog reda i vrijednosnu prazninu u društvenoj zajednici, u kojima pojedinci postaju podatni za pojave lišene digniteta autentičnog kulturnog čina. Ukratko, Mills (1996) nedostatak moralnih normi vidi kao izvor urušavanja autonomije kulturnog djelovanja. Takva je potrošačka kultura samodostatna i jednoznačno određena prema prostoru i vremenu. Igrački karakter kulture vezan uz umjetnički čin nestaje, a predmetnost i osjetilnost potpuno prevladavaju vrijednost i duh, dok postojeće postaje jedina moguća stvarnost jer kultura gubi osnovnu snagu – težnju za nadvladavanjem, negacijom i oslobođenjem (Huizinga; prema Martinić, 1977:56). Huizinga igru vidi kao izraz dokidanja diktata apsoluta kojom se dokučuju novi prostori, budi nemir i projicira drukčija slika stvarnosti. Igra je produktivni vid kulturnog ponašanja, kritički stav i nemirenje s vlastitim trenutkom, a zabava samo potrošački uvjetovano sakaćenje kritičkog stava.

Odnosi čovjeka sa svijetom uvijek su isti preko ustaljenog modela (npr. Ramisov i Murrayev *Beskonačni dan*), izostaje zahtjev za promjenom te se u biti neprestano kreće u istim relacijama koje se prividno pojavljuju kao *novum*. Zato potrošačka kultura ne stvara nove stalne vrijednosti te ne dolazi do povijesnih dimenzija jer se predmeti (objekti konzumacije) mijenjaju, a istovremeno raskida s tradicionalnim stilovima i obrascima života. U tom smislu Gorzova kritika nemilosrdno rastvara pseudokulturne osnove masovne potrošačke kulture: „Masovna pseudokultura koja proizvodi zabave, promjene, pasivne razonode i zaglupljivanja ne uspijeva udovoljiti nijednoj potrebi nastaloj iz rastresenosti samoće i dosade. Ona je manje posljedica nego uzrok pasivnosti i nemoći masovnog individuuma. Ona je sredstvo koje je monopolistički kapitalizam izumio da bi osigurao svoju diktaturu nad mistificiranim, pokornim, poniženim čovječanstvom čiju volju za stvarnim nasiljem treba kanalizirati prema imaginarnim nasiljima.“ (Gorz; 1970). Janne opisuje vodeće mehanizme socijalne inhibicije društva analizom masovnih medija kao oblika univerzalne hipnoze (prema Martinić, 1977:58). Toffler i Lefebvre (1959) dodaju da su mediji glavni alat standardizacije duha, jezika, navika, posebnosti i ukusa kojom se nemilosrdno uništava posljednje tragove izvora kulture.

Takva pseudoinformiranost, tvrdi Fromm (1963, 1968), posredovana manipulativnim ciljevima, masovne konzumente zasipa najjeftinijim bezvrijednim škartom zasnovanim na angažmanu elementarnih emocija – strahu, radoznalosti ili empatiji. Sadržaj je plitak, blještav ili dramatičan, kratkotrajan i efektan – zapravo, lako probavljiv i zaboravljiv. Takvi mediji niveliraju i najmanji intelektualni napor, laskaju praznovjerju protiv istinitosti, pretpostavljaju mitove činje-

nicama, fabriciraju spektakl, brišu osobnost radi identifikacije te promiču senzacionalizam prodajući komercijalnim tehnikama kult „velikog vođe“, čarobnjaka iz Oza koji nudi rješenje društvenih problema. Mistifikacija i identifikacija stoga su podloga idolatrije. Za razliku od razvijene građanske kulture koja je isticala beskompromisne borce za interese zajednice, ističe Marcuse (1968), idoli potrošačkog društva kao nositelji malograđanskog duha doživjeli su transformaciju – nekadašnja dinamična vrijednost svedena je na statični znak kojim se devalvira farsa poznata kao masovna kultura. Millsove rečenice o radu, znanosti i kulturi kao dijelovima društva koji su postali velika birokratizirana prodavaonica djeluju posebno dojmljivo (1966; prema Martinić, 1977:51). Umjetnost i znanost se, tvrdi Mills, kontroliraju, proizvode i troše kao svaka druga roba. Tako prema Marcuseu nestaje antagonizam kulture i društvene zbilje, gube se opozicijski i transcendentni elementi visoke kulture, a umjetnost postaje eksploatirana komercijalna vještina, što iz perspektive 21. stoljeća djeluje gotovo prognostički.

Baudrillard (1970) pritom ističe da masovna produkcija nije sama po sebi znak gubitka značenja nekog djela, već je to neprestano mijenjanje, svođenje na modni stupanj, gdje se gubi kritička dimenzija, a ostavlja površni simbol – još jedan u nizu serijski proizvedenih predmeta. Prema Greenbergu (1968) je dokolica obilježena rudimentarnom zabavom i razbibrigom obilježje poluinteligentne osrednje intelektualne kulture koja ne zahtijeva visok stupanj mentalne aktivnosti. „Zavaljen u naslonjač, umoran od svakidašnjih obveza, pasiviziran i prepušten samome sebi, suočava se s prazninom i samoćom u nemogućnosti odvraćanja pogleda od televizijskog ekrana. Njegove su želje cenzurirane, instinkti suzbijeni, strahovanja prikrivena i uspavana.“ Fromm analizira bijeg u imaginarne svjetove iz socijalno-psihološke perspektive i pridaje mu obilježja masovne neuroze, tvrdeći da primanjem pseudokulturnih proizvoda ne može nastati psihičko ili emocionalno rasterećenje. Lefebvre tvrdi da masovna kultura ne poznaje kolektivističke vrijednosti, opisujući prodor seksualnosti u potrošačku dokolicu, pojave erotizacije kazališta, umjetnosti, književnosti i filma te tvrdeći kako u njoj nema senzualnosti, ljepote, strasti ili stidljivosti – fundamentalne strasti u cjelokupnom svojem rasponu u čovjeku su vezane uz osjećaj opstojnosti kao izrazito kolektivnog življenja koji se u potrošačkoj kulturi svodi na seksualnu objektivizaciju i primitivne nagone. Lefebvre opisuje i nerazmjer resursa koji se u potrošačkoj kulturi alocira različitim spektaklima masovnih medija u odnosu na knjižnice, muzeje ili kazališta, društveni položaj knjige ili zapuštanje društvenih sadržaja u urbanizmu, stambenim naseljima kao betonskim spavaonicama bez društvenih objekata kojima bi se humaniziralo kulturu života (Lefebvre, 1959).

Optimistička perspektiva uloge slobodnog vremena – produktivna dokolica

Pravo na dokolicu postaje pravo na kulturu jer se smanjenjem obveznih radnih sati otvara mogućnost prepuštanja kulturnim sadržajima. Povećanjem slobodnog vremena mijenjaju se i odnosi prema sustavnom stjecanju znanja. Za razliku od razdoblja u kojima ukupno slobodno vrijeme čovjeku nije ostavljalo mogućnost sustavnog stjecanja znanja s obzirom na prioritet rekreacije, odmora i obnavljanja psihofizičkih snaga radi ponovnog ulaska u radne procese, industrijska civilizacija omogućila je skraćivanje obveznog radnog vremena i otvorila uvjete za obrazovnu aktivnost u dokolici. Optimistična hipoteza humanog dobitka u slobodnom vremenu usmjerava pojedinca na bavljenje hobijima, aktivnosti tipa „uradi sam", razne oblike obrazovanja i samoaktualizacije kroz izbjegavanje rutine i monotonije. Nastojanje da se steknu nove predodžbe i spoznaje o svijetu i društvu te razviju nove vještine i sposobnosti svakako je oblik produktivnog ponašanja u slobodnom vremenu koje omogućava emancipaciju razvojem kritičkog odnosa i autonomije. Stečene sposobnosti omogućavaju novu kvalifikaciju, radne vještine i produktivno znanje, odnosno svestran razvoj intelektualnih, psihofizičkih, moralnih, emocionalnih, estetskih i radnih značajki čovjekove ličnosti. Obrazovanje u slobodnom vremenu u funkciji je budućnosti jer omogućava premošćivanje parcijalnosti priučavanja ili danas popularne „edukacije" (*sic!*) i pruža cjelovito organizirana obrazovna iskustva. Naime humanistički je ideal svestran razvoj ličnosti, harmonijski razvoj intelektualne, emotivne i voljne sfere čovjekova bića, tjelesnih i duhovnih sposobnosti koje zadovoljavaju osobne potrebe pojedinca, odgovaraju njegovim interesima i idealima, a istovremeno i potrebama zajednice, pospješuju napredne težnje čovječanstva i usavršavanje međuljudskih odnosa (Vukasović, 1976:22). Čovjek je oduvijek težio spoznavanju svijeta kako bi mogao postati tvorac vlastite povijesti. Stoga nikada neće prestati biti zbunjen, čuditi se i postavljati nova pitanja. Ako je čovjekov cilj to da bude čovjek, onda manipulaciju ljudima moramo zamijeniti aktivnom i inteligentnom suradnjom. „Stoga su upravo intelektualne snage i sposobnosti najveći kapital, najveće blago čovječanstva i čovjekova nada u ljepšu budućnost." (E. Fromm, 1966, Čovjek za sebe).

Zato se intelektualni odgoj može definirati kao osposobljavanje učenika za upoznavanje, traženje i otkrivanje istine te formiranje odgovornog osobnog odnosa učenika prema istini (Klarić, 1971:90; prema Vukasović, 1976:13). Njegove su bitne sastavnice znanje, umijeća, intelektualne sposobnosti, kultura intelektualnog rada, ljubav prema istini i djelovanje u skladu s takvim doživljajem njezine vrijednosti. Najkraće rečeno, cilj intelektualnog odgoja jest odgoj tražitelja

i poznavatelja, ljubitelja i branitelja istine. Intelektualni odgoj jest pridobijanje čovjeka za istinu i trvenje oko nje (Klarić, 1971:90; prema Vukasović, 1976:24), *umijeće* se obično definira kao vježbanjem stečena sposobnost svjesnog primjenjivanja znanja ili vježbanjem stečena spretnost izvođenja neke radnje (Šimleša, 1965:30; prema Vukasović, 1976:30), a *navika* je daljnjim vježbanjem automatizirano umijeće ili čestim ponavljanjem automatizirana vještina koja omogućava pojedincu da s najmanjim utroškom snage obavlja neku radnju (Enciklopedijski rječnik pedagogije, 1968:242, prema Vukasović, 1976:30). Intelektualni odgoj ima emocionalnu i voljnu komponentu. Emocionalna komponenta kreće od radoznalosti, sumnje i čuđenja kao pokretačke snage istraživanja, a proces daljnjeg traganja prate čuvstva iščekivanja, neizvjesnosti, duboke uzbuđenosti i još veće radoznalosti. S odgojnog su stajališta posebno važna čuvstva zadovoljstva, divljenja i oduševljenja koja prate uspješna rješenja otkrivanja istine i teških problema. Razvijanje ljubavi prema istini te spoznajnih interesa i intelektualnih čuvstava s osjećajem odgovornosti prema ljudskim idealima izvanredno je važna zadaća intelektualnog odgoja.

Voljnu komponentu obilježava težnja za djelovanjem u skladu sa spoznajom i doživljajem vrijednosti istine, a obilježavaju je osobine znanstvenog pogleda na svijet, kritičnosti prema sebi i drugima, vjernosti vlastitim idealima i stavovima, protivljenje nametanju gledišta, otvorenost i toplina u međuljudskim odnosima, brza prilagodljivost, suradnja i pomaganje, vjera u čovjeka te protivljenje dogmatizmu i konformizmu, ali i radna požrtvovnost, produktivnost i pozitivan odnos prema društveno-kulturnim vrednotama i učenju (Vukasović, 1976:40). Stjecanje znanja i izgradnja vrijednosnih određenja trebaju osposobiti pojedinca za savršenije društvo utemeljeno na predanu radu i funkcionalno organiziranoj dokolici, što iz današnje perspektive sve manjeg utjecaja formalnog, a sve veće uloge cjeloživotnog obrazovanja, potrebe permanentnog ili kontinuiranog obrazovanja te neformalnih i informalnih odgojno-socijalizacijskih iskustava u slobodnom vremenu djeluje gotovo prognostički. Marcel Hicter (1967) dokolicu vidi kao izbor omiljenih aktivnosti kojim dominira kultura ili opus, dok je u nužnom radu nazočan *labor*. Za njega je kultura odgovornost pojedinca pred zajednicom, a dokolica zbiljsko slobodno vrijeme koje vodi prema osobno razvoju i integritetu, odnosno sreći. Chauchard (1967) kulturni aspekt dokolice vidi u poticanju kritičkog stava koje traži napor i razvijen senzibilitet – za njega je sudjelovanje u kulturi jedna vrsta rada, radosnog i slobodno prihvaćenog rada koji otvara pogled na svijet. Fourastiè (1970) tvrdi da je dokolica slobodna samo ako produbljuje osobnost, ako nas uči živjeti, naglašavajući važnost obrazovanja jer „škola treba naučiti živjeti". On među prvima, osim pripreme za buduće zva-

nje, obrazovanju pridaje i širu dimenziju pripreme za kvalitetnu dokolicu kroz razvijanje sklonosti prema kulturi kroz igru spoznavanja i istraživanja društvenih vrijednosti. Dumazedier je tvrdio da je funkcija permanentnog obrazovanja sadržana u čovjekovoj prilagodbi brzim tokovima tehničkog doba, pa u tom smislu organizirana dokolica ima reformatorsku ulogu i postaje masovna obrazovna akcija kao ključ napretka (Dumazedier; 1954).

Slično tomu, Mannheim (1950) ukazuje na potrebu kontinuiranog obrazovanja u slobodnom vremenu s ciljem aktiviranja uspavanih društvenih snaga kao oblika otpora kapitalističkom monopolu i totalitarizmu. Dokolica je za Mannheima prostor u kojem se uspostavlja prirodna ravnoteža, mogućnost slobodnog razvoja i iskazivanja samoga sebe. Mannheimov koncept podrazumijeva dinamičnu uzajamnost obrazovanja i dokolice kao funkcije suvremenog društvenog organizma koji će prevagnuti u korist demokratskih društvenih odnosa. Richta i sur. (1972) ističu odnos rada i obrazovanja, koji nije samo dio pripreme za život već i njegov integralni dio. Mannheim i Richta opsežno analiziraju položaj dokolice u području obrazovanja kao mogućnosti sustavnog i trajnog usvajanja znanja i razvijanja sposobnosti s ciljem polivalentnog razvoja društva te odnosa pretpostavke za novu ljudsku društvenu vrijednost. Toffler (1970) pritom ukazuje na asinkronost tehnologije i čovjeka, odnosno nadolazeći šok budućnosti koji se i putem dokolice treba prevladati novom koncepcijom obrazovanja za eru superindustrijalizma. H. Janne (1967) stoga zahtijeva „civilizaciju naobrazbe“ i organizaciju permanentnog obrazovanja s ciljem emancipacije te skepticizma kao imperativa neotehničkog društva koje mora osigurati kontinuitet progresa. U tom smislu Galbraith (1970), uočavajući važnost obrazovanja u suvremenom svijetu, upućuje zahtjev odgajateljima da moć upotrebljavaju u interesu obrazovanja kao kritičke pozicije s ciljem razvoja cjelovitije ličnosti i suočavanja sa smislom tadašnjeg povijesnog trenutka.

Iako izraženo kritični, Fromm (1968) i Katona (1964) opisuju obogaćivanje sadržaja dokolice u potrošačkom društvu, tvrdeći da je masovna kultura ipak omogućila i porast interesa za spontane i slobodne aktivnosti te djelatnosti kulturnog i obrazovnog značenja. Analizirajući obrazovnu neujednačenost i kulturne razlike pojedinih slojeva u pristupu i interesu sadržajima slobodnog vremena, Kloslowska (1964; prema Martinić, 1977:88) masovnu kulturu smatra pokazateljem demokratizacije i rasprostranjenosti kulturnih sadržaja, odnosno kulturnih vrijednosti. Schaff (1967) također „masovnu kulturu“ vidi kao oznaku proširenosti koja najbolje opisuje povijesni trenutak, smatrajući da osim popularnih obuhvaća i njezine ekskluzivne elemente. Kultura i ponašanje mladih u

slobodnom vremenu postaju područja iz kojih se može doznati što uistinu misle, jer se tiče svega što osjećaju, vrednuju, čemu se nadaju, a što se može primijetiti u njihovu životu, jeziku, glazbi, modi ili idolima. Pod pojmom kulture pritom se podrazumijeva da kulturu posjeduje samo čovjek koji svojim aktivnim sudjelovanjem oblikuje kulturne vrijednosti. To je način života s poštivanjem normi (dobrog i vrijednog) ponašanja koje utječu na procese akulturacije i enkulturacije i stoga je kultura širi pojam od društva jer uključuje materijalna i duhovna dobra. Kultura održava i prenosi tradiciju, pa pojam kulture uključuje znanje, vjerovanje, umjetnost, moral, zakon, običaje, odnosno kulturne činjenice i građu, a podrazumijeva i intelektualnu, osobito umjetničku, aktivnost. Kultura označava proizvodnju novog mišljenja, potiče otkrivanje i stvaralaštvo te tako pridonosi duhovnom razvoju pojedinaca u zajednici.

Ako govorimo o kulturnom aspektu slobodnog vremena, govorimo o vremenu pogodnom za razmišljanje i stvaranje kritičkog stava prema pojavama i svijetu. S tim aspektom mi povezujemo obrazovni sustav, koji nas treba naučiti ne samo kako učiti već i kako kvalitetno ispuniti slobodno vrijeme. Kultura u slobodnom vremenu nosi najveće mogućnosti radikalizacije pojedinca i kolektivne svijesti. Ustvari, pod kulturom provođenja slobodnog vremena podrazumijevamo pozitivan i optimalan aspekt korištenja slobodnog vremena u vidu učenja, usavršavanja, razvijanja osobnosti i stvaralačkog doprinosa. Slobodno je vrijeme iznimno pogodno za kompletiranje vlastite osobnosti kako na intelektualnom tako i na emocionalnom planu. U njemu se stvaraju uvjeti za razvoj dispozicija, sklonosti i vještina, otkriva se nadarenost i talent za određeno područje i pogoduje razvoju svih ljudskih kvaliteta. To je vrijeme za kritičko promišljanje, stvaranje, odgoj i učenje, vrijeme za osobnu nadgradnju, kulturni doprinos i promicanje kulture življenja. S obzirom na to da škola nudi posebne programe namijenjene učenicima u slobodnom vremenu, putem tih programa afirmira se velik broj djece, a škola dobiva specifičan pečat prepoznatljivosti. Sudjelovanjem i uključivanjem u kulturu, odnosno kulturne aktivnosti u svojem procesu samoostvarenja, pojedinac postaje stvaratelj kulture, odnosno stvaratelj društvenog i osobnog identiteta ili „graditelj kulture". U našem društvu vidljivo je da se u slobodnom vremenu mali postotak populacije okreće kulturnim vrijednostima i aktivnostima koje doprinose oblikovanju opće kulture. U drugoj krajnosti pojedinci padaju pred potrošačkom manipulacijom, u kojoj za slobodno vrijeme trebaju konkretno mjesto i vrijeme zbivanja aktivnosti i određeni sadržaj, a zatim i sredstva i pomagala koja smatraju neophodnima za bavljenje različitim aktivnostima: od sportske odjeće i obuće, rekvizita, konkretnog glazbala, baletnih papučica i sličnoga. Pomoću slobodnog vremena treba razviti smisao za njegovo pozitivno iskorištavanje, tako da

ljudi postanu kulturni korisnici slobodnog vremena koje se danas u obliku „dobre i loše robe“ sve više nudi na tržištu svakodnevnog života. Suvremeni čovjek zbog brojnih obveza izvan prostora standardnih radnih obveza vlastito slobodno vrijeme čini u biti neslobodnim. Kada prestane borba za opću i/ili bolju egzistenciju koja mobilizira ljudski um, čovjek će u razdoblju „mira“ shvatiti koliko je slobodno vrijeme važno za akumulaciju psihofizičke energije i pogodno za razmišljanje, maštanje i oblikovanje novih ideja, korisnih njemu osobno i čitavom društvu. A tada će početi razmišljati i o kulturi provođenja slobodnog vremena.

5. Temeljne uloge i funkcije slobodnog vremena

U većini studija o pojavi slobodnog vremena s različitih se aspekata prije svega ističe njegovo društveno podrijetlo i uvjetovanost. Stoga se na slobodno vrijeme primarno gleda kao na društvenu pojavu i jednu od najvažnijih socijalnih kategorija (Petrosjan, 1964; Janković, 1973:12). Kako se slobodno vrijeme pojavljuje u svim sferama društvenih odnosa i struktura te obuhvaća različite slojeve stanovništva svih zanimanja, struka i generacija, ono je *opća*, *univerzalna društvena pojava*. Slobodno vrijeme zahvaća i prodire u gotovo sva područja društvenog života: socijalna, ekonomska, politička, kulturna, zdravstvena i pedagoška; ono postaje sveobuhvatna pojava koju francuski sociolozi nazivaju *un phènomen social total*. No opisujući njegovu pedagošku dimenziju Janković naglašava da slobodno vrijeme kao dar suvremene industrijalizacije i tehnizacije postaje izravan i neizravan izvor nepreglednog mnoštva problema, koji u međusobnom prepletanju i prožimanju u presudnoj mjeri mogu pozitivno ili negativno suodređivati oblikovanje čovjekova života (Janković, 1973: 12). Slično tomu, Previšić (1987:30) napominje da je fenomen slobodnog vremena u život suvremenog čovjeka unio određeni nemir i od mogućnosti prijeti postati udesom. Pritom se opravdano pita jesu li u suvremenom čovjeku dovoljno razvijene kultura, sposobnosti i navike za sadržajno, korisno i ugodno provođenje slobodnog vremena. Da bi se moglo planirati kulturno slobodno vrijeme, treba biti sposoban nositi se kompetentno s vlastitim slobodnim vremenom.

Pojam kompetencije (lat. *competere*) za Meyersa (Meyers großes Taschenlexikon, 1992:84) znači nadležnost i ovlasti. Olbrich (1987:20; prema Schroeder, 2006) kompetenciju vidi kao nadležnost „djelotvornog ponašanja u rasponu objektivne odgovornosti“, dok Wollersheim (1990:80; prema Schroeder, 2006) kompetentnost opisuje kao osjećaj „nošenja sa životnim situacijama na odgovarajući način“. Freericks (1996:62) definira pojam opće „kompetencije za vrije-

me“ kao „sposobnost i spremnost pojedinaca da samostalno i neovisno oblikuju životno vrijeme“. Stoga pojam „kompetencije za vrijeme“ integrira koncept znanja, vještina i sposobnosti za slobodno vrijeme i odnosi se na učinkovitu organizaciju vremena između različitih područja života i u njihovim okvirima. Za Kruga i Schmidta (1997:38) kompetentnost također znači i razvijanje vještina, stavova i znanja, ovisno o području životnih interesa, kako bi se postigla općeživotna kompetentnost. Za oba autora vježbanje znanja, vještina i sposobnosti za slobodno vrijeme predstavlja mogućnost samorazvoja i samoaktualizacije. „Za oblikovanje osobnosti u slobodnom vremenu samoaktivnost je najveći prioritet.“ (Krug i Schmidt,1997:43). *Njemačko društvo za slobodno vrijeme* (1986:106) definira kompetentnost za slobodno vrijeme općenito kao temeljnu sposobnost upravljanja slobodnim vremenom te posebne vještine, znanja i sposobnosti za rekreaciju i aktivnosti razonode, razvoja ličnosti i odmora. Nahrstedt (1990:140) stoga koncept kompetentnosti za slobodno vrijeme koristi u okviru pedagogije slobodnog vremena, definirajući ga kao samostalnu sposobnost oblikovanja dokolice. Kompetencija za slobodno vrijeme dio je opće kompetentnosti za vrijeme. Vrijeme je ljudski stvorena kategorija kojom se određuje obveza radnog vremena, dok je slobodno vrijeme slobodno dostupno. Nahrstedt (1990:141; prema Schroeder, 2006) ističe šest vještina koje osoba mora razviti prije sposobnosti samostalnog i neovisnog oblikovanja slobodnog vremena:

a) sloboda za vrijeme: prevladavanje dijalektike odnosa oslobađanja vremena i ograničavanja vremena
b) sinteza vremena: odnos između povezanih i nepovezanih životnih trenutaka
c) ekologija vremena: prepoznavanje ovisnosti čovjeka o biološkim, ciklički-linearnim i apstraktnim vremenskim strukturama
d) vladanje vremenom: sposobnost razvijanja vlastitog profila organizacije vremena i samoodređenja u vremenu
e) emancipacija vremena: oslobađanje od prirodnih i društvenih prijetnji i izazova, poput medija, dokonosti ili pasivnosti
f) simetrija vremena: sposobnost održavanja ravnoteže između različitih vremenskih oblika, poput rada, zabave i razonode, odmora ili razvoja ličnosti .

Pieper (1998:18; prema Schroeder, 2006) razlikuje obvezne, dobrovoljne i samorazvijene vremenske strukture s kojima se mladi nose u svakodnevnom životu. Zato im je potrebno omogućiti strategiju organizacije i koordinacije različitih

aktivnosti. Podrobno planiranje omogućuje mladima da samostalno odrede dio svog života, pa stoga Krug i Schmidt (1997:47; prema Schroeder, 2006) ističu dimenzije kompetentosti za vrijeme: pojedinac mora naučiti postaviti vlastitu vremensku perspektivu u odnosu na opći vremenski sustav te naučiti predvidjeti vremenske perspektive u interakcijama s partnerima. Opaschowski (1977:85; prema Schroeder, 2006) opisuje sedam diferenciranih preduvjeta za osmišljavanje slobodnovremenskih aktivnosti koje uključuju i nezavisnu kompetentnost za vrijeme, ali i razumijevanje vremenske interakcije partnera, kao i sposobnost samomotivacije, oblikovanja interesa i samoodređenja. *Prvo*, to su spontane odluke o slobodnim aktivnostima u skladu s interesima i talentima (dobrovoljni), zatim *drugo*, fleksibilan raspored ovisno o interesima i potrebi lokacije; *treće*, slobodan tijek događanja bez vanjske kontrole (neformalnost); slobodan izbor iz niza sadržaja u slobodnom vremenu (odluka u bilo koje vrijeme) te četvrto, autonomija u slobodnom vremenu (samoinicijativnost). Dodatno, to su i suradnja, uvažavanje, tolerancija i želja za pomaganjem drugima. Prema Opaschowskom (1987:83) ponašanje u slobodnom vremenu može se objasniti iz konteksta raznih odnosa, utjecaja i učinaka socijalnih uvjeta osobnog života, masovnih medija, rada, kućanstva i dokolice. Ponašanje u slobodnom vremenu ovisit će stoga o društvenom statusu i situaciji (norme, običaji, navike, moda, stilovi ponašanja, skrbnici, supkulture), zatim o osobnim značajkama (spol, dob, bračni status, naobrazba, zdravlje, prihodi, zanimanje) te stambenoj situaciji (stambeni prostor, sustav opskrbe, prometna povezanost, kvaliteta života), radno-profesionalnoj situaciji (radno vrijeme, kvaliteta posla, radni uvjeti, potrebe radnog mjesta), slobodnovremenskoj situaciji (raspoloživost slobodnog vremena, zabavni sadržaji, dostupnost zabavnih sadržaja, pristup informacijama o rekreacijskim mogućnostima, fizičke aktivnosti u slobodno vrijeme) i potrebama u slobodnom vremenu s nizom određenja (rekreacija – relaksacija – blagostanje, ravnoteža – odvraćanje – zadovoljstvo, upoznavanje – učenje, samorefleksija – samosvijest – samootkrivanje, komunikacija – kontakt – druženje, grupna uključenost – socijalna orijentacija – dijeljenje iskustva učenja, uključenost – sudjelovanje, razvoj kreativnih iskustava – kulturna djelatnost – produktivnost). Za *Njemačko društvo za slobodno vrijeme* (1986:125; prema Schroeder, 2006) ponašanje u slobodnom vremenu ovisi, među ostalim, o dobi, bračnom statusu, položaju u životnom ciklusu, spolu, obrazovanju, društvenom podrijetlu, prihodima, zanimanju, radnom statusu i izloženosti stresu, ali i o uvjetima stanovanja, mjestu života, podneblju, klimatskim uvjetima te ukupnoj gospodarskoj i političkoj situaciji.

Remschmidt (1991:73) tvrdi da postoje značajne razlike u ponašanju u slobodnom vremenu između dječaka i djevojčica, različitih dobnih grupa te speci-

fičnih grupa različitih društvenih statusa. Kvaliteta života u slobodno vrijeme opisuje pozitivan stav prema životu, osobni razvoj, samoispunjenje i zabavu, koja je prema Opaschowskom (1997:275) postala sinonim za slobodno vrijeme. Doživljaj kvalitete života u slobodnom vremenu međutim pretpostavlja međuovisnost planiranja, oblikovanja i usmjeravanja vlastitog života. Prema *Njemačkom društvu za slobodno vrijeme* (1986:91; prema Schroeder, 2006) slobodno vrijeme u užem smislu predstavlja količinu vremena izvan radnog vremena u kojem se pojedinac može samostalno posvetiti ljenčarenju i pasivnosti ili samostalnim i grupnim kulturnim, ekonomskim, komunikacijskim, društvenim, vjerskim ili političkim aktivnostima. Stoga postaje jasno da slobodno vrijeme ima mnogo dimenzija koje, ovisno o fazi života, imaju drukčiji status, te ih stoga pojedinac subjektivno može doživjeti potpuno drugačije. Za Opaschowskog (1997:104) postoje različiti izvori zadovoljstva u slobodnom vremenu. U tom kontekstu dva su suprotstavljena znanstvena pristupa: *objektivisti* pretpostavljaju mjerljive i vidljive životne uvjete koje mogu klasificirati kao dobre ili loše ovisno o moralnim i znanstvenim standardima. *Subjektivisti* s druge strane pretpostavljaju da zadovoljstvo (sreća, kvaliteta života, ispunjenje i dr.) zapravo ovisi o pojedincu, jer se kvaliteta života definira kao skup objektivnih uvjeta života i njihove subjektivne percepcije (Opaschowski, 1997:105). Teorija ekološkog sustava Urie Bronfenbrennera (1979, 1981), prema kojoj Seifert, Fornefeld i König (2001:86) procjenjuju kvalitetu života neke osobe, naglašava međutim da kvaliteta ne ovisi samo o vidljivim uvjetima, već prije svega o vlastitom opažanju i subjektivnoj procjeni životnih uvjeta same osobe. Ta postavka zahtijeva istraživačke metode koje u središte postavljaju stavove zainteresiranih strana kao stručnjaka u vlastitom svakodnevnom životu (Seifert, Fornefeld, Koenig, 2001:90; prema Schroeder, 2006).

Kao probleme slobodnog vremena *Njemačko društvo za slobodno vrijeme* (1986:114) ističe osobne i društvene probleme u neradnom vremenu te probleme upravljanja i provođenja slobodnog vremena. *Osobni problemi* slobodnog vremena prije svega su razni oblici ovisnosti te, s druge strane, pojava životnih izazova kao što su usamljenost i dosada. *Društveni izazovi* slobodnog vremena uključuju nepovoljnu obiteljsku situaciju, uvjete kućanstva i životne sredine, pripadnost manjinskoj etničkoj grupi ili društveno marginaliziranoj populaciji. Kada je riječ o poteškoćama provođenja slobodnog vremena, kao i osmišljavanja slobodnog vremena, one su rezultat nedostatka znanja, vještina i sposobnosti za kulturno slobodno vrijeme ili manjka odgovarajuće infrastrukture za slobodno vrijeme. Slobodno vrijeme, koje se doživljava kao razdoblje razumnog djelovanja i samoaktualizacije, zahtijeva osobni angažman i promišljanje o vlastitom

vremenu. Ondje gdje prevladavaju neaktivnost, pasivnost i dokonost, nastaje dosada. Dosada u slobodnom vremenu dugoročno za posljedicu ima osjećaj praznine i usamljenosti (Opaschowski, 1997a:212). Opaschowski definira *dosadu* kao „doživljaj osjećaja praznine vremena i nedostatak interesa i odlučnosti". Dosada istovremeno nastaje iz nesposobnosti samozapošljavanja i stvaranja navika pasivnog konzumerizma u odnosu sa sadržajima poput medija ili televizije (Opaschowski, 1997a:212). Opaschowski i Duncker (1996:47) dijele aktivnosti slobodnog vremena u tri tipa: *prvi*, individualni oblici slobodnog vremena vrše se uglavnom samostalno, kao gledanje televizije, slušanje radija ili CD-a, spavanje i ljenčarenje.

Drugi tip čine javne slobodnovremenske aktivnosti koja se vrše samostalno ili sa stalnim partnerom, kao plivanje, biciklizam, hranjenje u restoranima ili šetnje. Zaključno, *treće* su komunikacijske slobodnovremenske aktivnosti koje se realiziraju s drugim ljudima, poput odlazaka na ples, tulumarenja, obiteljskih susreta ili odlazaka u goste obitelji, prijateljima i poznanicima. Pojava slobodnog vremena stoga se vrlo snažno manifestira i u sferi odgoja, obrazovanja, socijalizacije i, uopće, kulture života jedne zajednice. Na taj način realizira se novi simbolični i stvarni prostor i sadržaj, novo područje s nepreglednim mogućnostima i izazovima pedagoškog djelovanja. Odgoj kao namjeran, planiran, sustavan i društveno uvjetovan proces kroz fenomen slobodnog vremena razvija novu mogućnost pedagoškog djelovanja mnoštvom odgojno-socijalizacijskih impulsa s ciljem ostvarivanja ciljeva i zadataka odgoja u smislu intelektualnog, psihofizičkog, moralnog, estetskog, emocionalnog i radnog razvoja svakog pojedinca. Stoga, sa zadaćom ukazivanja na pedagoški potencijal slobodnog vremena i njegove uloge, funkcije i važnost u odgojnom procesu, svaka teorijska analiza mora započeti društveno-povijesnom i interdisciplinarnom analizom postanka, značenja i sadržaja te važnosti slobodnog vremena. Pedagogija kao znanost o odgoju danas zahvaća, preuzima i baštini plodove istraživanja srodnih disciplina kako bi obogaćivanjem pedagogijske teorije i pedagoške prakse osnažila vlastiti znanstveni supstrat. Ubrzani razvoj tehnologije neminovno mijenja društvenu praksu, odnose, stilove ponašanja i življenja, koji nesumnjivo ostavljaju važan trag na socijalnim normama, pravilima, odnosima i komunikaciji, pa čak i vrijednostima, idealima te očekivanjima suvremenog čovjeka. Dakle pedagogija na temelju spoznaja različitih društvenih, humanističkih, prirodnih i tehničkih grana iznova nastoji postaviti pedagošku dijagnozu slobodnog vremena s ciljem afirmacije vlastite preventivne, odgojno-formativne i kurativne uloge. Za današnje društvo i društvo sutrašnjice pedagogija nesumnjivo nosi važne spoznaje o svrsi, zadaćama, metodama, načelima, faktorima i sadržajima procesa ovladavanja

kulturnim korištenjem slobodnog vremena kao humanim dobitkom suvremene civilizacije. Stoga Janković (1973:14) s pravom naglašava da je realizacija takva zadatka prvorazredno odgojno-obrazovno pitanje koje daljnjim razmatranjem i proučavanjem treba ponuditi jasnu orijentaciju u okvirima specifičnih zakonitosti pedagoške stvarnosti.

Odmor, razonoda i razvoj ličnosti

Slobodno vrijeme, osim mnogostrane važnosti, ima i tri temeljne funkcije – odmor, razonodu i razvoj ličnosti, te s tog aspekta može pridonijeti humanizaciji rada, stvaranju ravnoteže u radnim ulogama i suzbijanju negativnih posljedica otuđenosti i opterećenosti radom kroz povećanu mehanizaciju i automatizaciju. Pozitivno korištenje slobodnog vremena omogućava stjecanje novih znanja, razvijanje vještina i sposobnosti te nove materijalne i tehničke inovacije koje su izravno povezane s ekonomskim i gospodarskim zadacima suvremenog društva. Razvoj ličnosti u suvremenom društvu dobiva sve veći naglasak. Potrebno je izgraditi što svestranije svoju ličnost, izgraditi kritički stav prema stvarima i pojavama kako bismo se što uspješnije uključili i uklopili u društvena kretanja.

Što se tiče aktivnosti slobodnog vremena koje su namijenjene razvoju ličnosti, tu se ubrajaju djelatnosti s raznih područja: zdravstvenog, fizičkog, moralnog, estetskog, kulturnog, političkog ili informativno-poučnog (Rosić, 2005). Kulturološka uloga slobodnog vremena ogleda se u mogućnosti kulturnog djelovanja i izlaganja pojedinca kulturi društva, čime se stvaraju nova materijalna i duhovna dobra, ali i povećava opći stupanj kulture zajednice. Analizom značenja, uloge i mogućnosti pozitivne utilizacije slobodnovremenskih potencijala autori naglašavaju odgojnu i obrazovnu funkciju slobodnog vremena u procesu oblikovanja ličnosti. Ono blagotvorno utječe na zdravlje, psihofizički razvoj te oblikovanje pozitivnih crta osobnosti i stvaranje bogatijih sadržaja života (Janković, 1973:51). Aktivnostima slobodnog vremena stječe se viši stupanj obrazovanja, općeg i stručnog, pomaže se razvoju dispozicija, sklonosti i talenata te je ono jedan od nužnih preduvjeta razvoja intelektualnih, tjelesnih, estetskih, moralnih, radnih i emocionalnih kvaliteta u procesu formiranja cjelovite i svestrane osobnosti u težnji prema kalokagatijskim idealu. Na temelju sociooloških interpretacija funkcija slobodnog vremena može se oblikovati specifičan sadržaj problematike slobodnog vremena u odgoju i obrazovanju kroz konkretizaciju cilja i zadataka odgoja. Schmidt (1970) tvrdi da se, za razliku od uniformnog odgojnog modela, analizom čovjekove egzistencije i funkcija životne prakse cilj odgoja i

njegovih zadataka promatra kroz *tri temeljne sfere* ili *područja njegova djelovanja*: profesionalni rad, samoupravljanje i slobodno vrijeme.

U prvom području pojedinac nastupa kao proizvođač, *homo faber*, *economicus* i *tehnicus*, te stoga djeluje u carstvu nužnosti radi osiguravanja materijalne egzistencije. Odgojni zadaci vezani uz sferu rada tiču se osposobljavanja za rad i profesiju, a ostvarivanje se događa u institucionalnom kontekstu namjernim utjecajima. Drugo područje odgojnog cilja i zadataka fokusira se na aktivno participirajućeg pojedinca, društvenog subjekta i građanina. Schmidt (1970) tvrdi da odgajati samoupravljača znači odgajati mnogostranu, svestranu, slobodnu i nekonformističnu ličnost s kvalitetama stvaralaštva, otvorenosti, iskrenosti, kulturnog i humanog ophođenja, pozitivnog odnosa prema radu i društvenoj baštini te kulturi uopće. U trećem području ističe se slobodno vrijeme kao sfera u kojoj pojedinac može živjeti slobodno, zadovoljiti vlastite potrebe i interese, razvijati i afirmirati vlastitu originalnu ličnost. Odgojem osposobiti čovjeka za to područje znači u njemu razviti potrebu da se prema vlastitim sklonostima, sposobnostima i interesima aktivira na kulturnom, tehničkom ili kojem drugom području kao *homo otiosus* ili *ludens*. Odgoj u slobodnom vremenu treba se usmjeriti na razvoj mnogostrane i slobodne ličnosti, osposobljene za raznolik i bogat, kulturan, zdrav i zadovoljavajući život obilježen humanim idejama i sadržajima. Stoga konkretizirani zadaci odgoja u tom području trebaju zauzeti mjesto koje je po važnosti ravnopravno s već navedenim zadacima unutar općeg cilja odgoja (Janković, 1973:52). Iz prethodne dijalektičke kauzalne veze moguće je oblikovati sasvim nov pedagoški zadatak – *odgoj za svrsishodno korištenje slobodnog vremena* koje postaje bitna komponenta odgoja svestrane ličnosti i stoga se s pravom govori o relevantnom čimbeniku odgoja i obrazovanja.

Uvažavajući prethodnu konkretizaciju cilja i zadataka odgoja, njihovoj se realizaciji može pristupiti s aspekta odgoja u širem ili užem smislu, među kojima je kod Vukasovića (1999) moguće razlikovati intelektualnu, moralnu, psihofizičku, emocionalnu, estetsku i radnu dimenziju, a kod Jankovića (1973) zdravstveno-fizičku, intelektualnu, radno-tehničku, estetsku, moralnu i društvenu dimenziju ili zadatak. Naravno da se kao prioritet nameće zdravlje i pravilan tjelesni razvoj djece i mladih, kao opći zadatak svake odgojne aktivnosti, pa i one u slobodnom vremenu. Održavanje tjelesnog zdravlja, kretanja i aktivnosti s ciljem jačanja izdržljivosti i otpornosti u procesu sazrijevanja i rasta dijelom je opće tjelesne kondicije, ali i radne te obrambene sposobnosti populacije. Danas to nije samo pitanje usvajanja odgovarajućih higijenskih navika i ponašanja već i pitanje zdravlja, ekonomije te budućnosti nacije pogođene brojnim demografskim i populacijskim

izazovima, ali i ekološkim problemima klimatskih promjena. Uz brojne tehnološke proizvode koji danas olakšavaju svakodnevicu i automatizaciju, čovjek se oslobađa potrebe kretanja, potrošnje energije i manualnog rada, a pitanje tjelesne aktivnosti i vježbanja nameće se kao sve aktualnija strana slobodnog vremena.

Djeca i mladi, koji zbog ograničenosti prigoda za kretanje i boravak u prirodnom okruženju sve više vrijeme provode u vlastitim sobama, kućama ili specijaliziranim igraonicama i trgovačkim centrima pogođenim rekordomanijom i komercijalizacijom sportskih aktivnosti ili „kvalitetnog sporta", dok u okviru obitelji i škole nemaju dovoljno vremena zadovoljiti potrebu za kretanjem, trebaju u slobodnom vremenu imati mogućnost bavljenja aktivnostima tjelesnog odgoja. Prema mišljenju brojnih autora takve odgojno planirane i programirane aktivnosti i sadržaji mogu pozitivno utjecati na različite oblike tjelesnog kašnjenja u razvoju, ali i korigirati moguću disharmoniju razvoja ili pojave diskrepancije u ličnosti mladih (E. Breuse, J. Freund, B. Kesić, R. Medved, V. Previšić, A. Vukasović, V. Findak, K. Widmer). Na području intelektualnog ili kognitivnog odgoja, pored institucionalnog obrazovanja, aktivnosti u slobodnom vremenu pružaju brojne prigode za dodatno ili dopunsko obrazovanje te neformalno i informalno učenje iz područja opće kulture ili različitih stručno-profesionalnih disciplina (Lukatela, 1971). Posebno je naglašena važnost i uloga permanentnog i kontinuiranog cjeloživotnog obrazovanja kao oblika praćenja ubrzanog ritma novih znanja, spoznaja i tehničkih dostignuća hipermodernog informacijskog društva. Učenike se može uključivati u različite stručne aktivnosti i grupe kroz izvannastavne aktivnosti u školi ili izvanškolske aktivnosti u slobodnom vremenu. U okviru tehničkih, umjetničkih, jezičnih ili sportskih aktivnosti i sadržaja učenici će upoznati nova znanja, ali i razviti kulturu njegovanja radoznalosti, učenja i brige o vlastitoj spoznajnoj dimenziji. Osim korištenja stručne literature, zabavnih i poučnih časopisa ili knjiga, suvremene tehnologije i učenja jezika, pohađanjem dodatnih aktivnosti i posjećivanjem znanstveno-stručnih i kulturno-umjetničkih ustanova te specijaliziranih udruga ili društava djeca i mladi bit će izloženi vrijednim sadržajima kojima se ostvaruje funkcionalno-sadržajna dopuna i obogaćivanje školskog obrazovanja (Janković, 1973:55). U području estetskog odgoja postoji čitava plejada raznovrsnih sadržaja, aktivnosti i interesa kojima se u slobodnom vremenu mogu njegovati tradicijske i suvremene vrijednosti kod djece i mladih. Osim literarnih, dramskih, recitatorskih, folklornih, baletnih, glazbenih i sportskih aktivnosti, učenici mogu posjećivati kazališta, galerije i muzeje, pratiti vrijedne medijske sadržaje ili sami proizvoditi medijski sadržaj te tako iskazivati vlastite estetske ideale i interese. Takvim se estetskim sadržajima i sredstvima kulture kod mladih potiče izgradnja i oblikovanje estet-

skih kriterija te se pomaže sposobnost uočavanja, doživljavanja, vrednovanja i ostvarivanja estetskih vrednota. No nužan je cjelovit, sustavan i organiziran rad na upoznavanju i prihvaćanju ljepota koje se nalaze u svakidašnjem prirodnom i društvenom okruženju, koje je za ljudsku vrstu obično vezano uz harmoniju, sklad, simetriju i ravnotežu.

Dakle mladima treba omogućiti iskustvo sadržaja koji će utjecati na njihov estetski razvoj i ideale (Pregrad, 1971; prema Janković, 1973:55). Posebice danas, u svijetu estetskog relativizma i kiborgizacije te hibridizacije čovjeka i tehnologije posredovane suvremenim medijskim idolima i sadržajima, potrebno je kod mladih jačati svijest koja će se boriti protiv pomodarskog konformizma i kiča, dvojbenih vrijednosti i popularizacije komercijalizacije života, rada, slobodnog vremena, a posljedično i mode, sporta, kulture i umjetnosti. S estetskom je sferom vrlo usko povezana i uloga dimenzije tehničkog i radnog odgoja. Naime sudjelovanjem u slobodno izabranim aktivnostima kod korisnika se razvijaju vrijedne kvalitete kao što su smisao za rad, odgovornost, discipliniranost, upornost, preciznost, sustavnost, metodičnost u radu te prateće zadovoljstvo i pouzdanje u vlastite sposobnosti (Vukasović, 1972: 27, 89).

Posebno su vrijedne različite aktivnosti vezane uz amaterske udruge i zajednice učenika i učitelja poput fotografskog i radijskog amaterstva ili kinoamaterstva, modelarstva, elektrotehničke i elektroničke aktivnosti, amatersko-obrtničkih poslova u kući, uređivanja okućnice ili vrta, uzgoja cvijeća, voća ili popravljačko-restauratorskih radova na automobilu, umjetninama, instrumentima, pokućstvu i drugim predmetima. Takve aktivnosti poput hobija ili „svaštarenja“ proizlaze iz sklonosti i interesa pojedinca kao bogat sadržaj slobodnog vremena, a omogućavaju usavršavanje tehničkih znanja i vještina, razvijaju stvaralaštvo i podižu stupanj radne i tehničke kulture. S druge strane, one su i potvrda intimnog dijela ličnosti, izvor bezinteresnog zadovoljstva i samopotvrđivanja, kompenzacije i oslobađanja od jednostranosti ili profesionalnog opterećenja, sredstvo aktivnog odmora i borbe protiv monotonije (Vukasović, 1972: 89). Bogatstvo sadržaja radno-tehničke prirode u slobodnom vremenu pokazuju i brojne tehničke priredbe i izložbe tijekom kojih se može steći uvid u bogatstvo ljudskog duha, inovacijskog potencijala i predanosti stvaralaštvu u slobodnom vremenu. To su i agrobiologija, poljoprivreda, hortikultura, fototehnika i elektrotehnika, građevinska i strojarska tehnika, radijska tehnika i kinotehnika, zrakoplovna i raketna tehnika, povijest, numizmatika, filatelija, kolekcionarstvo i brojne druge djelatnosti. Društveno-moralna strana pedagoškog potencijala u slobodnom vremenu zapravo je iskaz odgoja u užem smislu, koji se ponajviše usmjerava na djelatnosti manifesta-

cije i promicanja društveno-moralnih kvaliteta i vrijednosnih orijentacija čovjeka. Dakle slobodno vrijeme treba usmjeravati i organizirati kroz sadržaje koji promiču humanost i pozitivne međuljudske odnose, kulturno ponašanje i domoljublje u duhu temeljnih prava i određenja svakog čovjeka (Janković, 1973: 57). Sve aktivnosti, od umjetničkih i sportskih do kulturno-umjetničkih i tehničkih, pojedinačnih i kolektivnih, trebaju odražavati bogat potencijal vrijednosnog okvira koji treba afirmirati prosocijalno ponašanje i brigu za vlastitu zajednicu, ali i samog sebe. Upravo u etičkom segmentu slobodnog vremena događa se najveći problem različitih nezakonitih oblika i socijalno devijantnih stilova ponašanja koji kratkoročno i dugoročno mogu štetiti razvoju mladih ljudi zbog pretpostavljene besadržajnosti, neodgovornosti i etičke dezorijentiranosti (Vukasović, 1972:320–328).

Preventivna, odgojno-formativna i kurativna funkcija slobodnog vremena

Poststrukturalisti su na Foucaultovim teorijama u 20. st. naglasili važnost moći, znanja i diskursa u uvjetovanju sadržaja i prakse slobodnog vremena (Aitchinson, 2003). Sve teorije slobodnog vremena omogućile su oblikovanje perspektive slobodnog vremena koja uvažava činjenicu da sloboda nosi i odgovornost te nameće ograničenja ekonomskih i društvenih pravila koja pozicioniraju osobno ili grupno ponašanje. Pojedinac može sudjelovati u aktivnostima koja ispunjavaju diktat privatne ili osobne svijesti, ali je privatna svijest usko povezana s vrijednostima stečenim u obitelji, zajednici, obrazovanju ili profesionalnoj ulozi. Privatna ili osobna svijest može osnažiti navedene vrijednosti te tako afirmirati pojedinca u ulozi uzornog građanina, ali i uputiti pojedinca u smjeru supkulturnog ili kontrakulturnog djelovanja ako prihvaća vrijednosti koje promiču otpor ili socijalni bunt. Međutim akt otpora ne presijeca nužno veze između privatne svijesti i vrijednosti zajednice. Upravo suprotno, omogućava analizu privatne svijesti, jer pojedinac mora opravdati nekonformizam ili otpor u slobodnom vremenu u okruženju u kojem postoji mogućnost tolerancije i potvrđivanja smjera društveno nepoželjnog ponašanja (Rojek, 2007). To nas dovodi do srži problema između privatne svijesti i slobodnog vremena, koji Durkheim (1893:129–130) opisuje kao *homo duplex* model čovječanstva. Durkheim tvrdi da u svakom pojedincu postoje dvije svijesti, prva kroz koju društvo živi i djeluje u nama te druga, koja predstavlja sve ono osobno i posebno što nas čini jedinstvenima. No zbog nemogućnosti istovremenog razvijanja u dva različita smjera ili sfere pojedinac je stavljen u procjep između konformističkog kolektivizma i asertivnog individualizma; ako želimo iskazati jedinstvenost razmišljanja i izgleda, tada nećemo težiti tomu da sličimo drugima ili misliti kao ostali. Tako primjerice

De Grazia (1962) oslikava slobodno vrijeme kao općenito slobodno izabranu aktivnost, neopterećenu ograničenjima svakodnevnog života. Ipak, ono što smatramo legitimnim i vlastitom voljom izabranim aktivnostima može biti u sukobu s normativnim zakonskim pravilima zajednice, koja nije neutralna. Povijesno i funkcionalno društvena zajednica odražava različite političke, ekonomske i socijalne interese, čiji sukobi snažno uvjetuju ograničenja normativno slobodnog ponašanja, ponašanja koje označava aktivnosti i stilove ponašanja koji su društveno sankcionirani jer omogućavaju osobnu i društvenu dobrobit, a osigurava ih se mehanizmima normativne prisile (obitelj, škola, udruge, policija, socijalna skrb, državne institucije). Normativne institucije nameću ograničenja slobodnom ponašanju i izborima pojedinaca privilegiranjem određenih vrsta aktivnosti ili oblika slobodnog ponašanja koje su poželjne. Prema modelu *homo duplexa*, svaki izbor slobodnog ponašanja pojedinca sukobljava privatnu svijest sa zadanostima i pravilima institucija normativne prisile.

Stoga pojedinac može izabrati slobodnovremenske aktivnosti koje potvrđuju navedena ograničenja ili ih procijeniti arbitrarnima i neprihvatljivima. Durkheimova tvrdnja o dvije svijesti zapravo je pogrešna jer implicira postojanje dviju stabilnih i uniformnih jedinica – individualne i društvene svijesti. Ako vlastitu osobnost zamislimo kao rezultat samoorganizirajućeg zajedništva i recipročnosti, oblikuje se nova slika ili predodžba identiteta. S obzirom na čovjekov povijesni i evolucijski položaj relativne lišenosti u odnosu na dostupnost prirodnih i društvenih resursa, čijim stjecanjem ostvarujemo osjećaj osobnog postignuća i vrijednosti u životu, treba naglasiti da se radi o fleksibilnom i promjenjivom fenomenu koji je određen raznolikošću društvenih okolnosti. Slobodnovremensko okruženje općenito je opuštenije od profesionalnog, pa stoga djelujući u takvu okruženju koristimo resurse i osobine ličnosti koje izviru iz pozicioniranja u socijalnim uvjetima u kojima se primjenjuje drukčiji režim tolerancije zajedništva i recipročnosti. Zato se u slobodnom vremenu *homo duplexa* može promatrati višeslojno. Jedan je smjer iskazanog ponašanja u određenom prostoru, koji se može nazvati lokacijska praksa. Eksperimentalni psiholozi, pedagozi i sociolozi slobodnog vremena stoga primjerice mogu omogućiti uvid u učestalost odlazaka u sportske dvorane ili vježbališta te fiziološke i psihološke posljedice takva ponašanja ili pokazati korelaciju prihoda, obrazovanja, dobi i aktivnosti u slobodnom vremenu. No kako bismo razumjeli intelektualne i moralne sastavnice odabira aktivnosti u slobodnom vremenu, potrebno je analizirati i doprinose *kulturološke kriminologije*, relativno novog pristupa istraživanju kulturnih formi i stilova provođenja slobodnog vremena u odnosu na prakse otpora i bunta prema dominantnim društvenim normama (Ferrell, Sanders, 1995; Presdee, 2000).

Pojedinci i grupe kroz stilove provođenja slobodnog vremena razmjenjuju i reproduciraju društvene vrijednosti koje ne promiču ili ne legitimiraju ustanove normativne prisile. Osnova kulturološke kriminologije jest shvaćanje kriminalnog ponašanja i reakcije društva na takav čin. Ako samostalno koristi drogu, pojedinac krši zakon. No ako drogu koristi s grupom pojedinaca, on je izvan zakona jer takav krug sudionika zauzima prostor i prakticira aktivnost koja je legitimna u okviru te grupe. Dakle kulturološka kriminologija proučava kontekst i društvenu reakciju na čin, pa stoga zločin sam po sebi ne postoji jer je zapravo rezultat procesa izgradnje društvenih i kulturnih normi koje mu pridaju kriminalne odlike. Tako uživanje droga postaje zločinom tek nakon opažanja od strane zajednice, što traži osobni ili društveni angažman i prepoznavanje kršenja pravila. U slobodnom vremenu takav oblik ponašanja stoga nije kršenje pravila, već izraz pripadnosti grupi. Društvena pravila stoga su vrlo složena jer sadrže nevidljive i nejasne prostore u kojima se slobodnovremenske aktivnosti protive normativnom redu i sustavu. Prema tome primjerice netko u obitelji te profesionalnoj i društvenoj ulozi može funkcionirati besprijekorno, ali se istovremeno u slobodnom vremenu prepuštati „ilegalnim" aktivnostima. Kriminalizacija slobodnovremenske prakse nastavak je jačanja intervencionističke države, koja je s ciljem zaštite šire zajednice kriminalizirala različite oblike igre vezane uz uporabu droge, natjecanja životinja, preuzimanje intelektualnog vlasništva, grafite ili javnu golotinju (Ferrell i Sanders, 1995; Hayward, 2004). Nova kriminologija Iana Taylora, Paula Waltona i Jocka Younga (1973) kao ključ razumijevanja zločina prihvatila je materijalnu bazu društva te ekonomiju kao njegov najvažniji dio, istaknuvši da kapitalistička društva obilježava nejednakost, te je zatražila radikalnu preobrazbu društva u kapitalizmu. Taylor, Walton i Young inzistiraju na tome da zločinci svjesno odlučuju kršiti zakon tvrdeći da zločinom akter pokušava konstruirati i razviti sliku o sebi, kao i da je zločin često promišljena djelatnost s političkim motivima. U konačnici, za Taylora, Waltona i Younga zločin je pokušaj redistribucije bogatstva kojim pojedinac pokušava promijeniti nepravedno društveno uređenje (prema Haralambos, Holborn, 2002:386).

U pojedinim slučajevima takav oblik stigmatizacije obuhvaća čitave supkulturne pokrete atribucijama kriminogenosti. Izvođači, umjetnici, distributeri i prodavatelji *rap*-glazbe ili *gangsta rap*-glazbe izloženi su uhićenjima, konfiskaciji glazbenog materijala i optužbama za kršenje javnog reda i ćudoređa zbog poticanja na nasilje ili uporabe neprimjerenog vokabulara, dok su umjetnički fotografi poput R. Mapplethornea i J. Sturgesa optuživani za opscenost uz zapljenu umjetničkog materijala i radova (Ferrell 1999: 404–5). Kulturna kriminologija ne odnosi se samo na fiziokemijske učinke konzumacije droga već i na niz druš-

tvenih i kulturoloških praksi koje su vezane uz njihovu uporabu. Život na rubu društvenih konvencija, obilaženje pravila i izazivanje autoriteta neizostavan su dio adrenalinske groznice koja prati i promiče praksu nelegalnih slobodnovremenskih aktivnosti (Lyng, 2004), a koju Katz (1988:312) naziva „užitkom devijantnosti". Presdee (2000) naglašava uzbuđenje i užitak koji prate opisanu transgresiju razlikujući pritom adrenalinsko uzbuđenje vezano uz nekažnjeno kršenje zakona i participativni užitak promatranja nezakonitog ponašanja, a koji primjerice nameću holivudski medijski proizvodi neprestano portretirajući kriminalno ponašanje gotovo voajerskom fascinacijom.

Iako se dijelom takvo odstupanje od normativnog društvenog poretka nalazi i u području supkulturnih pokreta i alternativne scene, koja može obogatiti dominantnu kulturu i razlikovno ukazati na različite trendove društvenih promjena, većim dijelom zahvaća kriminalno ponašanje u slobodnom vremenu koje ima dalekosežne implikacije i posljedice za razvoj ličnosti i budućnost mladih, pa stoga kulturno provođenje slobodnog vremena ima potencijal preventivnog i odgojno-formativnog te kurativnog djelovanja. Dakle slobodnovremenske su aktivnosti i snažno sredstvo socijalizacije ličnosti, jer cjelokupna atmosfera slobode, dobrovoljnosti i demokratičnosti može neposredno pomagati društvenom snalaženju i privikavanju, kulturnom odnosu i komunikaciji, kao i osjećaju pripadnosti društvu kroz suradnju i aktivnu, a ne mehaničku participaciju i socijalnu integraciju. Sve aktivnosti ili igre u slobodnom vremenu koje odgovaraju interesima, sposobnostima i razvojnim značajkama djeteta i mlade osobe, a nominalno sadržajem i pravilima reguliraju ponašanje pojedinca i grupe, mogu pomoći kanaliziranju njihovih poteškoća i osnaživanju sustavnog odgojnog utjecaja. Radne akcije, kreativne radionice, umjetnički rad ili sportski angažman, kao i plesne i motoričke aktivnosti, osnažuju osjećaj kolektivne međuzavisnosti i osobne afirmacije pojedinca u odnosu na odgojitelja ili *značajnu drugu osobu* (*autoritet*), što za mlade u intenzivno tranzitivnom razdoblju bioloških i psihosocijalnih promjena adolescencije može biti izuzetno važno. Najveća vrijednost aktivnosti slobodnog vremena sa socijalnog aspekta jest to što mlade uključuju u vrlo realne i složene međuljudske situacije i odnose koji mogu značajno utjecati na razvoj socijalnog identiteta i svijesti te potrebe za društvenom interakcijom, kao i na usmjeravanje interesa i opću integraciju u društvenu zajednicu.

Preventivnim se aktivnostima pokušava mlade zaštititi od utjecaja za koje nisu razvojno, intelektualno ili emocionalno spremni, odnosno koji za njih predstavljaju općenito rizično ponašanje ili imaju loše posljedice. Organiziranim se slobodnim vremenom pokušava spriječiti devijantne pojave poput ovisnosti, skitnje,

apsentizma, nasilja ili nemarnosti i lijenosti, odnosno naučene bespomoćnosti. Takve su metode učinkovita mjera pozitivnog kanaliziranja energije, interesa i aktivnosti djece i mladih. Stoga škole, javne institucije, klubovi i udruge za mlade imaju značajnu ulogu u primarnoj prevenciji maloljetničke delinkvencije. *Odgojno-formativno djelovanje* podrazumijeva rad s korisnicima s izričito pedagoškim zadatkom usmjeravanja i razvijanja pozitivnih kvaliteta i formiranja ličnosti kod djece i mladih koji su iskazali sklonost devijantnom ponašanju. Pod iskorištavanjem slobodnog vremena u *kurativne svrhe* prije svega se misli na popravne i odgojne domove, kaznene zavode i ostale ustanove u kojima se preodgajaju djeca i mladi koji su se na neki način ogriješili o postojeće zakonske norme i odredbe. U takvim se insitucionalnim sredinama resocijalizacijom utemeljenom na strogom programu života i rada nastoji mladoj osobi pomoći u izgradnji novih elemenata identiteta, svjetonazora, ideala i interesa kroz aktivnosti u slobodnom vremenu. Različitim radionicama, glazbenim aktivnostima, literarnim i dramskim sekcijama ili sportskim klubovima mlade se preodgaja u duhu pozitivnog stava prema životu i radu kroz kulturno provođenje slobodnog vremena. Mladima u riziku na taj se način želi iznova omogućiti integracija u prosocijalne društvene tokove i aktivnosti kroz pronalaženje unutarnjih skrivenih, potisnutih ili zaboravljenih osobnih potencijala, sposobnosti i interesa. Sam se proces odgoja u slobodno vrijeme realizira kroz dva važna spektra i načina usmjeravanja: *odgoj kroz aktivnosti slobodnog vremena* i *odgoj za slobodno vrijeme* (Janković, 1973:60).

a) Odgoj *kroz* slobodno vrijeme ima funkciju *sredstva* odgoja i obrazovanja jer se pomoću njega može utjecati na razvijanje brojnih sposobnosti i vrijednih odlika ličnosti odgojenika. Vrijednost i prednost odgoja kroz slobodno vrijeme nalaze se u činjenici da slobodne aktivnosti kojima se pristupa po vlastitom izboru imaju vrlo snažan utjecaj koji je katkad i jači od utjecaja izazvanog unaprijed planiranim i namjernim obvezama.

b) Odgoj *u* slobodnom vremenu sastoji se u odgajanju djece i mladih za kulturno iskorištavanje slobodnog vremena, na način da aktivnosti ne ostanu samo sredstvo pozitivnog utjecaja već ujedno i njegov *sadržaj*.

Pedagoško usmjeravanje funkcija slobodnog vremena kreće se između funkcija djelovanja u slobodno vrijeme i kroz slobodno vrijeme, pri čemu se oba aspekta prirodno i sadržajno-strukturno dopunjuju, podudaraju, uvjetuju i komplementarni su s ciljem promicanja kulture provođenja slobodnog vremena. Pritom je ipak važno voditi brigu o kvalitativnim i kvantitativnim uvjetima organizacije i provedbe pedagoški osmišljenih aktivnosti slobodnog vremena, odnosno razvojnim, generacijskim, statusnim i drugim društvenim te osobnim značajkama

djece i mladih, a posebno o ekonomskom stanju, socijalnom stanju, političkoj i sigurnosnoj stvarnosti, interesu stupnja i organizacije kulture u pojedinim slučajevima i osobno uvjetovanoj količini slobodnog vremena.

Primjerice ne smiju se podcijeniti interesi i iskustva pojedinaca kojima zvanje ne dopušta puno zadovoljstvo, pa se težište njihovih životnih interesa i sadržaja prenosi na aktivnosti slobodnog vremena koje im trebaju pružiti puniji smisao života. Kod odraslih se, za razliku od mladih, može očekivati mnogo veće zanimanje za orijentaciju osposobljavanja i područje kulturnog ili stručnog uzdizanja, poput plemenitijih zadovoljstava vezanih uz estetske doživljaje, kulturu ili usavršavanje. S druge strane, postavlja se pitanje koliko je pojedinac osposobljen za kulturno provođenje slobodnog vremena, odnosno razvijamo li u njemu dovoljan stupanj kulture i navika za korištenje slobodnog vremena. Velik dio opće populacije odraslih i mladih pati zbog znatnih propusta u odgoju za slobodno vrijeme, te stoga nisu sposobni samostalno kontrolirati i kasnije usmjeravati vlastite ukuse i zahtjeve u slobodnom vremenu. Prisutnost radnog iskustva pomaže lakšem usvajanju i usmjeravanju kulture društveno pozitivnog korištenja slobodnog vremena, pa treba razvijati smisao za njegovo osmišljavanje i provođenje (Janković, 1973:62). Ruski fizičar i nobelovac Pyotr Kapitsa (1971)[11] došao je do zaključka da slobodno vrijeme može postati opasno poput nuklearnog rata jer društvo nije pripremljeno za pozitivno iskorištavanje svih prednosti znanstveno-tehničke revolucije, a posebno povećani fond slobodnog vremena. Kapitsa je tvrdio da zemlje koje ulažu u obrazovanje i razvijaju organizacijske oblike za pozitivno korištenje slobodnog vremena imaju manje zatvora i represivnih organa, kao i obratno. Stoga je ulaganje u obrazovanje za slobodno vrijeme i svrhovite oblike slobodnog vremena dugoročno ulaganje društva u vlastitu budućnost (Kapitsa, 1971:5; Plenković, 2000:38).

Zato se u istraživanjima uloge slobodnog vremena u pedagoškoj perspektivi ističe njegov *središnji zadatak* – razvijanje sposobnosti kulturnog prosuđivanja stavova, pogleda i motivacija koje usmjeravaju izbor aktivnosti slobodnog vremena radi njegova punovrijednog osmišljavanja. Bez društvenog smisla i pozitivnih sadržaja slobodno vrijeme gubi kvalitetu, društveno-političko i pedagoško značenje te postaje poligonom afirmacije pomodarstva, utjecaja industrijalizacije, niveliranja ličnosti, komercijalizacije i konformizma. Dakle djecu i mlade, a permanentno i odrasle, treba usmjeravati prema organiziranim i sustavnim poticajima i savjetima kako razumno, aktivno i pozitivno iskoristiti raspoloživo

[11] http://www.nytimes.com/1971/08/02/archives/russian-sees-threat-in-leisure-kapitsa-urges-free-time-be-creative.html?_r=0.

slobodno vrijeme, koje kao transgeneracijska pojava usvojena u mladosti može postati vrijedna akvizicija u kasnijem životu (UNESCO, 1963; prema Janković, 1973:63). G. Friedmann (1960:563) u tom smislu upozorava na zadatak osposobljavanja za rad, ali i slobodno vrijeme kroz odgoj građanina. Schelsky slično naglašava da ritam svakodnevnog života sve više određuju područja koja leže izvan proizvodnog rada. Stoga je s ciljem pripreme za budućnost potrebno promatrati razvoj i načine reagiranja te prilagodbe mlađih generacija. Sredina 20. st. donijela je i opći stav autora (s natruhama buduće ekološke teorije sustava) koji afirmiraju slobodno vrijeme kao postulat naprednog odgoja i snažan odgojno-formativni faktor oblikovanja ličnosti, te stoga predlažu da se društvena briga o odgoju novih generacija sustavno proširi izvan okvira obitelji i škole kao oblik stalnog unapređivanja i razvijanja društvenih faktora kulturnog provođenja slobodnog vremena.

U tom su pogledu brojni autori iskazali oprez pri negativnostima na području prakse slobodnog vremena, uvjetovanim dominacijom utjecaja tehnike i industrije, posebno u pojavi stvaranja „tržišta slobodnog vremena" i *zabavljačke dokolice* obilježene jednostranom konzumerističkom prirodom industrijskog društva. Brojni kritičari ukazali su na to da puko povećanje slobodnog vremena samo po sebi ne znači *humani dobitak*, jer zbog tehnizacije i automatizacije može osigurati eliksir humanizacije društva i mogućnost ljudske egzistencije, ali pritom biti i izvorom mnogih društvenih negativnosti i devijacija (Fromm, Riesman, Friedmann, Dumazedier, Schelsky, E. Weber, Fiamengo i Supek; prema Janković, 1973:64). Zato se iznova naglašava kako problematika slobodnog vremena nije tehnički, već primarno ljudski problem *homo educansa* koji traži odgoj i na području slobodnog vremena. Prema tome, u kojoj će mjeri i kako slobodno vrijeme postati prilika za razvoj društva i kulture, nije zajamčeno samom njegovom pojavom kao općedruštvenog fenomena, već ustrajnošću i kontinuitetom pažnje u procesu njegova pedagoškog proučavanja i istraživanja kao sastavnog dijela odgoja i obrazovanja u suvremenoj pedagogijskoj teoriji i pedagoškoj praksi.

To je imperativ današnje društveno-povijesno-tehničke uvjetovanosti „civilizacije dokolice" koja rapidno mijenja lice i naličje pozitivnih implikacija svrhovitog te negativnih posljedica nestrukturiranog slobodnog vremena. Analizom slobodnog vremena s gledišta njegova svestranog i bogatog pedagoškog potencijala treba istaknuti da je ono ne samo univerzalna socijalna pojava već i izražena pedagoška kategorija, koja u epohi industrijskog društva i tehničke civilizacije postaje izraženo novo područje odgoja i obrazovanja kao nova dimenzija suvremene pedagoške stvarnosti (Weber, 1963; Breuse, 1965; prema Janković,

1973:67). Takvo novo „društvo slobodnog vremena“ moralo se stoga zasnovati na znanstvenim i društvenim institucijama i organizacijama koje su sustavno morale skrbiti o njegovu položaju te istraživati utjecaje i evoluciju sadržaja, oblika, aktivnosti i položaja slobodnog vremena.

6. Teorije društva, socijalna hijerarhija i slobodno vrijeme

Teorije društva kao skup ideja o tome kako društvo ili aspekti društva funkcioniraju nastale su u 19. stoljeću u Europi pojavom *funkcionalizma*, kroz rad E. Durkheima i Talcotta Parsonsa. Durkheim i Parsons društvo su promatrali kao organski sustav s njegovim sastavnim dijelovima, preuzimajući predložak bioloških teorija o ustrojstvu čovjekova organizma. Glavni su dijelovi društva institucije poput obitelji, ekonomije, obrazovnog i političkog sustava, koje čine ključne aspekte društvene strukture, a čije odnose međusobno reguliraju norme, pravila i običaji, odnosno vrijednosti kao opći naputci ponašanja koje se mora poštovati ako društvo želi opstati. Društveni poredak za funkcionaliste je sadržan u vrijednosnom konsenzusu i solidarnosti članova društva, jer zajedničke vrijednosti proizvode zajedničke ciljeve, koje se transgeneracijski prenosi i osnažuje socijalizacijom, odgojem, odnosno inkulturacijom. *Konfliktne perspektive* i teorije društva (marksizam, feminizam), za razliku od funkcionalista koji uvažavaju konflikte, ali i naglašavaju da društvo na njih kao privremena zastranjenja djeluje homeostatski, zapravo smatraju da postoje fundamentalne razlike između društvenih skupina koje rezultiraju sukobom kao uobičajenom i trajnom odlikom društva. Za *marksiste* konflikt je posljedica klasnih nejednakosti. Prema njima sva društvena uređenja u ljudskoj povijesti sadrže temeljna proturječja zbog kojih je njihov opstanak nemoguć, a način i sredstva proizvodnje stvaraju razlike u interesima zbog eksploatacije i profita kao rezultata prisvajanja proizvodnih sredstava i snaga u doba kapitalizma. Elita pritom oblikuje ideologiju i vjerovanja te vrijednosti koje odražavaju i legitimiraju proizvodne odnose, od dominacije časti i lojalnosti u feudalizmu do eksploatacije koja je prikrivena idejama jednakosti i slobode u kapitalizmu.

Feminizam je kao konfliktna teorija razvio nekoliko pravaca, od kojih je svima zajedničko da konflikt u društvu ne nastaje zbog klasnih odnosa, već zbog spolnih razlika i izrabljivanja žena u tradicionalno patrijarhalnom društvu. Osim radikalnog feminizma, moguće je razlikovati i socijalistički (marksistički) feminizam, liberalni feminizam, crni feminizam i postmoderni feminizam. Radikalna je perspektiva zagovarala separatizam žena u matrijarhatu i žensku nadmoć

izvan patrijarhalnog društva kao jedine mogućnosti izbjegavanja daljnje eksploatacije. Socijalističke perspektive glavni uzročnik nejednakosti vide u kapitalizmu, ali za razliku od radikalnih teoretičarki ipak ostavljaju mogućnost suradnje s muškarcima radi zajedničke koristi. Liberalni feminizam umjerenije sagledava probleme žena, tvrdeći da i muškarci trpe posljedice potisnutosti potencijala žena kroz uskraćivanje bliskosti i vremena za vlastitu djecu, a posebno naglašavaju stereotipizaciju socijalizacije spolova. Crni feminizam pitanje potlačenosti žena promatrao je kao dominantno rasno pitanje, pri čemu proučava međuigru rase, klase i spola u oblikovanju života i ograničavanju životnih mogućnosti crnih žena.

Makroteorije poput funkcionalizma i marksizma nude gotovo deterministič-ke odrednice društvenih sustava, dok se interakcionistička teorija društva fokusira na interakcije malog dometa, a ne na društvo kao cjelinu. *Interakcionizam*, treći istaknuti smjer, bavi se djelovanjem ili interakcijom među pojedincima koja počinje od pretpostavke da djelovanje (akcija) ima značenje za one koji su u njega uključeni. Da bi se moglo shvatiti čin interakcije, potrebno je ponašanju pojedinaca pridati značenje koje nije fiksno, već ovisi o kontekstu interakcije. Stoga se značenje mijenja, razvija, modificira i mijenja u aktualnom procesu interakcije kojom pojedinac tumači situaciju putem samopredodžbe ili ideje jastva, odnosno zrcalnog jastva koje je skovao Charles Cooley (prema Coser, 1977; Haralambos, Nolborn, 2002:15). Osoba djeluje u skladu s vlastitim samoshvaćanjem, ovisno o tome doživljava li se ozloglašenom, uglednom, pristojnom ili primjerice arogantnom. Konstrukcija značenja pritom se događa u simboličnoj interakciji i zahtijeva analizu načina na koji sudionici interpretiraju jezik, geste, pojavu i način ophođenja drugih te njihovu interpretaciju konteksta unutar kojeg dolazi do interakcije. Tako istraživanja pokazuju da će policija neki čin shvatiti kao delinkventan ako se dogodi u siromašnijem dijelu grada, koji se etiketira kao opasan, a pojedinci u njemu smatrat će se agresivnima i nekooperativnima ako se odjećom, gestama, slengom ili držanjem uklope u stereotip tipičnog pripadnika geta. Međutim definicija položaja pojedinca ili njegove uloge ovisit će o procesu pregovaranja, odnosno razjašnjavanju nejasnih društvenih uloga koje ostavlja prostor za pregovor, manevriranje, improvizaciju i kreativno djelovanje. Izgradnja ili preuzimanje uloge zapravo daje scenarij s eksplicitnim uputama za očekivano djelovanje u određenoj društvenoj situaciji, poput ponašanja u školi, bračne uloge, ponašanja na sprovodu ili na utakmici. Svako djelovanje ima značenje, a značenje se može otkriti samo otkrivanjem značenja koje sudionici pridaju vlastitim aktivnostima i djelovanju, pri čemu ono nije fiksno, već je rezultat pregovaranja u interakcijskim situacijama. *Postmoderne teorije* društva (pozitivizam, fenome-

nologija, kritička teorija) nakon 1980-ih najradikalnije izazivaju sve prethodne perspektive tvrdeći da konvencionalne pristupe treba napustiti iz dva razloga.

a) *Prvi* je razlog vezan uz stav da se društveno ponašanje više ne oblikuje kao prije, pomoću podrijetla i socijalizacije, etničke pripadnosti ili klase te spola. Ljudi postaju slobodni izabrati životni stil i identitet, mjesto stanovanja, posao ili prijatelje te stil provođenja slobodnog vremena, a granice među društvenim skupinama slamaju se i postaju nejasne.

b) *Drugi* je razlog vezan uz preispitivanje bilo kakvih čvrstih temelja na kojima se može graditi znanje o društvu jer odbacuju pozitivističke metode i naglašavaju ulogu jezika, odnosno znanja kao subjektivnog.

Francuski politolog P. A. Taguieff tvrdi da je kao jedan od mehanizama neoliberalne revolucije nastao fenomen „govora mržnje", zapravo laičke verzije vjerske blasfemije. Taj delikt pretpostavlja postojanje službenog i vladajućeg političko-društvenog svjetonazora. „Politička korektnost u neoliberalnim demokracijama pandan je verbalnoga delikta u totalitarnim režimima." Jedino je nestao tvrdi represivni sustav političkih komesara, koji su zamijenile razne medijske, društvene, političke i cenzorske centrale nove „policije misli", koje potiču na cenzuru ili pak autocenzuru, diktiraju kriterije tabuizacije određenih „nepoželjnih tema" i ograničavanje jezične građe te provode pravnu kriminalizaciju kršitelja dogmi političke korektnosti. Dakle govor mržnje kao lingvističko-pravna konstrukcija sastavni je dio arsenala političke korektnosti koja se temelji na sljedećim postulatima: neupitna dobrobit globalizacije i neoliberalnoga tržišnog modela, multikulturalnost, prekid s tradicijom i antinacionalnim (prema Vujić, 2015). Prema Baudrillardovim tezama o simulakri i Lyotardovim jezičnim igrama ključni se koncepti društvenog života događaju oko jezične legitimacije ponašanja ljudi u društvu, pri čemu nastaje nepovjerenje ljudi prema metanarativima, a spoznaja se kroz raznolikost fragmentira u specifične komunikacijske sfere koje su fokusirane na proizvodnju znanja koje je moguće prodati. Posljednje dvije teorije društva, *pozitivizam* i *fenomenologija*, više su filozofski nego sociološki orijentirane, iako zapravo ljudsko ponašanje promatraju kroz izvanjske i unutarnje čimbenike, čime stvaraju relativno umjetnu dihotomiju. Pozitivizam ponašanje promatra dominantno kao rezultat utjecaja strukture društva, dok fenomenologija više ističe subjektivna stanja pojedinaca poput osjećaja, značenja koja pridaju događajima te motive ponašanja. *Pozitivizam* je kao prvi pravac zasnovan na načelima i postupcima prirodnih znanosti pod utjecajem Augustea Comtea (1798. – 1857.) metodama empirijske analize pokušao oblikovati „pozitivnu znanost o društvu", vjerujući da ljudsko ponašanje i evolucija društva slijede nepromjenjive

kauzalne zakone koje se može objektivno mjeriti i kvantificirati. Primjerice brak i roditeljstvo pozitivisti objašnjavaju kao odgovor pojedinca na izvanjske potrebe i zahtjeve društva. Za razliku od pozitivista, fenomenološke *perspektive društvene akcije* promatraju ljudsko djelovanje kao posljedicu smislenog definiranja situacija i pridavanja značenja vlastitim aktivnostima i djelovanju. Max Weber (1864. – 1920.) među prvima je opisao tu perspektivu proučavanja subjektivnog „stanja duha", pa ondje gdje pozitivisti naglašavaju kauzalnost, interakcionisti naglašavaju uvid i razumijevanje.

Stoga *fenomenologija* predstavlja pravac koji drži da je nemoguće objektivno mjeriti bilo koji aspekt ljudskog ponašanja, pri čemu je proces kategorizacije subjektivan i ovisi o mišljenju promatrača. Fenomenolozi ne pokušavaju utvrditi uzroke ponašanja (npr. kriminalnog), već pokušavaju otkriti kako dolazi do toga da se određeno ponašanje definira kao zločin i da se neke ljude definira kao kriminalce. Peter Berger tvrdio je da se na društvo prečesto gledalo kao na kazalište lutaka s članovima portretiranim poput malih marioneta koje skakuću na kraju nevidljivih konaca i radosno igraju uloge koje su im dodijeljene (Berger, 1966; prema Haralambos, Holborn, 2002:19). Interakcionisti i fenomenolozi vjeruju da ljudi ne odgovaraju pasivno na podražaje okoline, već aktivno kreiraju vlastita značenja i društvo u međusobnoj interakciji. Takva vrijednosno utemeljena znanost, koju Karl Mannheim (1948) naziva *utopijskom ideologijom*, zapravo opisuje uvjerenja i vrijednosti vladajuće grupe koja prikriva stvarno stanje društva sebi i drugima te ga tako stabilizira. Mannheim o takvim idealnim slikama društva govori kao o poželjnim slikama društvenog poretka, pa tako ondje gdje marksisti zagovaraju radikalnu promjenu, funkcionalizam legitimira *status quo* obrazlaganjem štetnih utjecaja disfunkcije na društvo.

Za teoretičare *kritičke perspektive* ista će promjena biti sadržana u otvorenoj kritici društva čijeg se vođenja pojedinac treba osloboditi odgojem i socijalizacijom kojom se postiže učinak osobne emancipacije. Teoretičari kritičke perspektive međutim zazivaju vrijednosno određenje znanosti koja treba biti iskorištena za borbu protiv nepravde i poboljšavanje društva. Posljednja, *sintetička perspektiva* pomiruje istraživanje strukture društva i društvene interakcije te zapravo nudi konvergenciju koju su zastupali Weber, A. Giddens i C. Wright Mills (1959), koji je takvu sintezu nazvao „sociološkom imaginacijom". Sociološka imaginacija prema Millsu omogućava shvaćanje „privatnih nevolja" pomoću „javnih problema", pa se nezaposlenost, rat i propast braka doživljavaju kroz probleme koje stvaraju u osobnim životima. Na njih reagiraju kao pojedinci, a njihove reakcije imaju posljedice za društvo u cjelini. Stoga ih se treba shvaćati u smislu ekonom-

skih i političkih institucija društva (prema Haralambos, Holborn, 2002:21). S obzirom na to da je egalitarno društvo neostvarivo, ljudske zajednice u sebi inherentno sadrže određen oblik nejednakosti, posebno s aspekta raspodjele moći, resursa i prestiža. Moć se odnosi na stupanj u kojem pojedinci ili skupine mogu nametnuti svoju volju drugima, s njihovim pristankom ili bez njihova pristanka, prestiž na količinu cijenjenosti ili časti povezane s društvenim položajem, kvalitetama pojedinaca i stilovima života, a bogatstvo na materijalne posjede koji se definiraju kao vrijedni u posebnim društvima, a mogu uključivati pokretnine i nekretnine, pa čak i simbolički te stvarni socijalni ili kulturni kapital. Društvene uloge koje pojedinac pritom zauzima u stratifikaciji rezultat su univerzalne nužnosti društvenog sustava, koju K. Davis i W. E. Moore (1945) nazivaju *učinkovitom dodjelom uloga i izvedbe*, a koja znači da postoje mehanizmi povezivanja najsposobnijih ljudi s funkcionalno najvažnijim položajima putem bogatih nagrada.

Melvin M. Tumin (1967) suprotstavio se takvoj perspektivi tvrdeći da zatvorenost društvenih sustava i želja najboljih za zadržavanjem vlastitih privilegiranih pozicija onemogućava regrutaciju drugih talentiranih pojedinaca te da su sustavi stratifikacije inherentno antagonistički jer osnažuju neprijateljstvo, neprovjerenje i sumnjičavost među raznim segmentima društva. Saunders (1990; prema Haralambos, Holborn, 2002:31) navodi: „Ako bi meritokracija bila poput utrke u kojoj se svi poravnavaju na startu, potpuno egalitarno društvo bilo bi poput savršeno hendikepirane utrke u kojoj svi stižu kroz cilj u isto vrijeme bez obzira koliko brzo ili jako pokušali trčati." U tom smislu, istraživanja radnika više, srednje i niže klase pokazala su pojavu procesa „buržuiziranja", odnosno apsorbiranja proletarijata od strane srednje klase procesima uznapredovalog industrijalizma i ekonomskog determinizma kao posljedica zahtjeva moderne industrije za mobilnom radnom snagom. Zapravo se radi o dvije dimenzije, *intrageneracijskoj mobilnosti* koju obilježava radnik koji u određenom vremenskom razdoblju napreduje prema višim karijernim pozicijama te *intergeneracijskoj mobilnosti* koju čine djeca i potomci npr. nekvalificiranog radnika oca čije dijete postaje računovođa, a unuk znanstvenik. Međutim važno je istaknuti da australski sociolozi Pakulski i Waters u djelu *Smrt klase* (The Dearth of Class, 1996) opisuju klasu kao minimalnu razinu okupljanja ili grupiranja koja prema njima više nema prethodnu važnost jer, iako nejednakosti i dalje postoje, klasa postaje samo jedna od manje važnih podjela u društvu.

Pakulski i Waters (1996; prema Haralambos, Holborn, 2002:119) tvrde da je kapitalističko društvo prošlo kroz tri faze, prvo kao društvo ekonomskih klasa vlasnika i radnika s visokom i niskom kulturom, zatim drugog oblika kao druš-

tva organiziranih klasa s unificiranim blokom političko-birokratske elite s moći nad podređenim klasama i ekonomijom, te posljednje četvrtine prošlog stoljeća u kojem kapitalistička društva postaju statusno-konvencijska i u kojima se stratifikacija zasniva na kulturnim, a ne ekonomskim razlikama. Društveni slojevi nastaju na temelju životnog stila i vrijednosti, a stvaraju se oko diferenciranih obrazaca vrednovanja, identiteta, vjerovanja, simboličkih značenja, ukusa, mišljenja ili potrošnje. Stoga se identiteti mogu mijenjati vrlo brzo, a stratifikacijski sustav nalikuje pokretnom mozaiku. Dakle vrijednost različitih imidža (a ne više podrijetlo ili bogatstvo) postaje ključan faktor stratifikacije koja se temelji na četiri ključne promjene u konvencijama.

a) *Prva* je kulturalizam zasnovan na stilovima, estetici i protoku informacija kao simboličnim fenomenima životnog stila i vrijednosti.

b) *Druga* je fragmentacija novog tipa društva u kojem pojedinac ima mnogo statusa, pripadnosti različitim grupama i neprestano mobilnih identifikacija i asocijacija.

c) *Treća* je autonomizacija kao posljedica veće neovisnosti vrijednosti i ponašanja pojedinaca, koja se ogleda kroz nepredvidivost djelovanja i vjerovanja kod pojedinaca na temelju klasnog podrijetla ili drugih odlika.

d) Četvrto, ističe se resignifikacija kao fluidnost identiteta i nepredvidivost statusnog sustava društva, u kojem pojedinci neprestano mijenjaju ono što smatraju naročito značajnim (Pakulski, Waters, 1996; prema Haralambos, Holborn, 2002:120).

Takve su teorije međutim doživjele ozbiljne kritike „kao prežvakavanje uobičajenih postmodernih truizama o promjeni, uz prizivanje konzumerizma, fragmentacije i destabilizacije bez dostatnih emprijskih dokaza“ (Bradley, 1997; prema Haralambos, Holborn, 2002:122). Postoji nekoliko načina objašnjavanja slobodnog vremena koji pomažu shvaćanju osobnih izbora i postupaka u dokolici. Ponašanje u slobodnom vremenu može se objasniti kroz stil života, uz pomoć sociodemografskih obilježja poput dobi, spola, prihoda, nacionalnosti, rase ili mjesta života. Formalna objašnjenja ponašanja u slobodnom vremenu dolaze iz psihologije, sociologije i antropologije, poput teorije toka (engl. *flow*), teorije osobnosti, teorije preokreta (engl. *reversal*), teorije kompenzacije i prelijevanja, teorije simboličkog interakcionizma i teorije antistrukture, iako ni navedeni modeli ne objašnjavaju fenomen slobodnog vremena u potpunosti. Tako *teorija toka* naglašava usredotočenost, puni angažman i uspjeh u procesu aktivnosti. *Teorija osobnosti* izbor aktivnosti u slobodnom vremenu veže uz karakterne osobnosti

i zadovoljenje osobnih potreba. *Teorija preokreta* temelji se na emocijama, osobnosti i motivaciji te opisuje da se pojedinci redovito prebacuju između različitih psiholoških stanja kao odraza motivacijskog stila i značenja koje pridaju određenoj situaciji u određenom trenutku. *Teorija kompenzacije i prelijevanja* povezuje prirodu radne uloge ili posla s izborom aktivnosti u slobodnom vremenu, a radi zadovoljavanja potreba koje se ne mogu ostvariti u radnoj ulozi ili funkcionalne dopune radne uloge.

Simbolički interakcionizam temelji se na interakciji pojedinca s društveno posredovanim simbolima uz tri premise – prva je da ljudi djeluju na temelju značenja koje simboli imaju za njih, druga da se značenja simbola oblikuju na temelju interakcije s drugima, a treća da se ta značenja modificiraju međusobnom interpretacijom. *Teorija antistrukture* navodi da postoje formalni rituali koji reguliraju ponašanje ljudi i unutar svakodnevnog života i izvan njega, a temelji se na dva koncepta – liminalnosti i zajedništvu. Liminalnost je pojam koji označava tranzitivnu fazu od svakodnevice prema slobodnom vremenu, a zajedništvo (lat. *communitas*) kao privremeni osjećaj drugarstva u fleksibilno strukturiranim zajednicama ravnopravnih pojedinaca. Praznina nastala padom teorije društva dokolice djelomice je dopunjena nastojanjima za reformulaciju značenja slobodnog vremena u odnosu na razlike u klasnoj, etničkoj ili društvenoj pripadnosti te spolu. Chris Rojek (1995, 2005) tvrdi da istraživanje slobodnog vremena mora proći temeljitu rekonceptualizaciju teorijskih paradigmi. Navodi da su dominantne teorije istraživanja slobodnog vremena socijalni formalizam, marksizam, feminizam, figurativna sociologija i poststrukturalizam/postmodernizam. Rojek (1995) analizira decentriranje dokolice u postomodernom kontekstu i tvrdi da slobodno vrijeme ne bi trebalo smatrati odvojenim područjem života koje je moguće zasebno proučavati, jer se ono najbolje istražuje u kontekstu određenog društva u kojem postoji. Smatra da u postmodernosti značenje dokolice postaje nejasnije i zamršenije jer se poklapa s drugim područjima društvenog života i poprima šira značenja od „slobode“ i „bijega“. Osim toga, za Rojeka nema jasne podjele između slobodnog vremena u različitim vrstama društava, poput kapitalističkog, modernog ili postmodernog, upravo zbog njegove težnje za holističkim pristupom analizi navedenog fenomena.

7. Klasične sociološke interpretacije slobodnog vremena

Vrijeme je neodređen kontinuirani napredak postojanja i događaja koji se javljaju u naizgled nepovratnom slijedu iz prošlosti kroz sadašnjost u budućnost.

Izvorno, grčki jezik označava dva različita načela, *chronos* i *kairos*. Prvi se odnosi na numeričko ili kronološko vrijeme, dok se drugi doslovno odnosi na „pravi ili povoljan trenutak" kao iskustvo metafizičkog ili božanskog vremena. Stoga je *kairos* kvalitativna, a *chronos* kvantitativna dimenzija iskustva vremena. Međutim u grčkoj je mitologiji *chronos* (starogrčki: Χρόνος) identificiran kao personifikacija vremena. Njegovo ime izvorno znači „vrijeme", a obično je prikazan kao mudar stari čovjek s dugom sivom bradom, poput „Oca vremena". U filozofiji postoje dva različita stajališta o vremenu koje dijele mnogi istaknuti autori. Jedno je shvaćanje da je vrijeme dio temeljne strukture svemira, dimenzije u kojoj se događaji javljaju u nizu. Isaac Newton zastupao je taj realistični pogled koji se ponekad naziva i Newtonovim vremenom, jer je vjerovao u apsolutan prostor i apsolutno vrijeme, dok je Leibniz smatrao da su vrijeme i prostor relacijske prirode. Suprotno je stajalište da se vrijeme ne odnosi na bilo koju vrstu stvarne dimenzije kroz koju se događaji i predmeti „kreću" ni na bilo koji entitet koji „teče", već da je vrijeme misaoni pojam (zajedno s prostorom i brojem) koji omogućuje ljudima praćenje slijeda i usporedbi događaja. Taj drugi pogled u tradiciji Gottfrieda Leibniza i Immanuela Kanta drži da prostor i vrijeme „ne postoje sami po sebi, ali ... su produkt načina na koji predstavljaju stvari", jer možemo spoznati samo objekte koji se pojavljuju oko nas. Prema Martinu Heideggeru ne postojimo unutar vremena, nego mi jesmo vrijeme. Dakle odnos prema prošlosti jest postojanje svijesti o onom što je bilo, što omogućuje prošlosti da postoji u sadašnjosti. Pritom je odnos prema budućnosti stanje predviđanja potencijalnih mogućnosti, zadataka ili angažmana, zbog čega je Heraklit napisao da je „vrijeme igra koju najljepše igraju djeca", a Tanith Lee utvrdila da je „vrijeme beskonačno i naše, pri čemu su ljubav i smrt jedine igre koje u njemu igramo". Prema Aristotelu, kvaliteta života određena je njegovim aktivnostima. „Ako su djelatnosti ono što određuje kvalitetu života, onda nitko od sretnika ne postaje bijednim, jer taj nikad neće činiti mrska i prosta djela." (Aristotel, Nikomahova etika). Prema njemačkom autoru T. Bernhardu, čovjek današnjice boji se samostalno kreirati svoje slobodno vrijeme jer je „izmanipuliran u svom radnom vremenu i zbog toga se gubi u slobodnom vremenu, nema svoj izbor". Ante Fiamengo ističe pozitivne aspekte korištenja slobodnog vremena analizirajući pitanje njegova značaja te zaključuje da društvena zajednica ima dva bitna zadatka u odnosu prema pojedincu. Prvo, da mu osigura rad kao izvor egzistencije, te drugo, da mu osigura slobodno vrijeme kao izvor distrakcije i njegova svestranog razvoja. J. B. Nash u djelu *Filozofija rekreacije i slobodnog vremena* tvrdi da se slobodno vrijeme u svom najvišem obliku ne smije promatrati kao suprotnost radu, već njegova dopuna. D. Butler u *Uvodu u rekreaciju u zajednici* navodi da se ljudski život kreće u dvije

dijalektički povezane sfere: sferi rada i nužnosti te sferi slobodnog vremena. Karl Marx smatrao je slobodno vrijeme novom dimenzijom, novim prostorom i novom mogućnošću razvoja čovjeka. Joffre Dumazedier opisao je tri osnovne funkcije slobodnog vremena tvrdeći da se svestrani razvoj ličnosti ostvaruje u cjelokupnosti svih oblika djelatnosti, kako u radu tako i u slobodnom vremenu. Jedno od važnijih obilježja suvremenog informacijskog društva, preludij 21. stoljeća koje danas sociolozi, filozofi, antropolozi, etnografi i kulturolozi definiraju sintagmom „hipermoderna" ili „supermoderna" (Colonna, 2010; Charles i Lipovetsky, 2006; Charles, 2007), jest dimenzija slobodnog vremena kao čimbenika kulture života. Operativne matrice filozofije slobodnog vremena (McLean, Hurd, 2015) mogu se razmatrati kroz nekoliko pristupa i orijentacija o slobodnom vremenu.

a) *Pristup utemeljen na kvaliteti života* dominira poljem organiziranih usluga u slobodnom vremenu te vidi slobodno vrijeme kao iskustvo koje doprinosi ljudskom razvoju i kvaliteti zajednice kroz poboljšavanje mentalnog i tjelesnog zdravlja, obogaćivanje kulturnog života, redukciju antisocijalne uporabe slobodnog vremena te osnaživanje veza u zajednici.

b) *Marketinški pristup* kao poslovni model organizacije i pružanja usluga kroz rekreativne aktivnosti razvijen je kao izravan odgovor fiskalnog pritiska na sadržaje slobodnog vremena civilnih udruga i agencija. Taj pristup temelji se na ideji da javne, voluntarističke i druge usluge u slobodnom vremenu najbolje uspijevaju ako usvoje metode komercijalnih rekreativnih usluga. Stoga se nameće ideal učinkovitosti i promidžbe s ciljem ostvarivanja najvećeg mogućeg profita i ciljane publike.

c) *Pristup uslužnih djelatnosti* u izravnoj je suprotnosti s marketinškim pristupom, jer organizirano slobodno vrijeme vidi kao važnu javnu uslugu kojom se promiču društveni ciljevi i vrijednosti, pa se slobodno vrijeme nužno treba uključiti u sadržaje obrazovanja djece, mladih i odraslih s ciljem cjeloživotnog učenja i razvoja, održivog razvoja i inkluzivne pomoći.

d) *Preskriptivni pristup* ističe da slobodno vrijeme treba omogućiti konstruktivne terapijske promjene u pojedincima, poput motoričkih vještina, društvenog i osobnog razvoja te ponašanja ili drugih ciljeva tretmana.

e) *Pristup upravitelja resursima / estetski/prezervacijski pristup* predstavlja sveobuhvatan model s tri srodna elementa – upravitelj je usmjeren na upravljanje, iskorištavanje i zaštitu okoliša, estetika je orijentirana na vrijednosti izgleda okoline, umjetne i prirodne, s naglaskom na kulturnim dimenzijama i kreativnom potencijalu slobodnog vremena, dok je prezervacijski pristup

usmjeren na očuvanje dokaza povijesne tradicije i baštine, pa se ogleda u organizaciji i upravljanju javnim površinama, parkovima, vrtovima te drugim prirodnim okruženjima.

f) *Hedonistički/individualistički pristup* usmjeren je na zabavan i ugodan aspekt slobodnog vremena kao visoko individualiziranu aktivnost koja treba biti oslobođena društvenih ograničenja. Hedonistički aspekt podrazumijeva osobno zadovoljstvo s implikacijom kinestetičke senzualnosti i osjetilne dimenzije slobodnog vremena (adrenalin, alkohol, opijati, kocka i dr.), dok se individualiziranost odnosi i na pravo slobode svakog pojedinca da u slobodnom vremenu nađe osobno ispunjenje neovisno o grupnim ili društvenim očekivanjima.

g) *Pristup utemeljen na prednostima* podrazumijeva da društvene agencije, instituti i udruženja moraju jasno istaknuti prednosti koje pojedinac stječe sudjelovanjem u aktivnostima kulturne dokolice, tako da realistično iskažu ostvarive ciljeve, nadziru i usklađuju sadržaj programa te vrednuju programe kroz analizu podataka ili dokumentacije i diseminiraju ih ciljanoj populaciji.

Fenomen slobodnog vremena rezultat je društvenih promjena koje pod utjecajem nekadašnje industrijalizacije i tehnizacije, a danas informatizacije i automatizacije (robotizacije), mijenjaju zakonitosti, obilježja i razvoj civilizacije. Autori koji su obilježili treću povijesnu fazu razvoja slobodnog vremena, poznatu i kao „znanstvena era", još su početkom i sredinom prošlog stoljeća naglašavali da će slobodno vrijeme postati osobito odlučujući problem svijeta sutrašnjice (Maritain, 1951; Burns, 1932), da će pitanje slobodnog vremena kao produkta industrijaliziranog društva biti jedno od najtežih problema strukture budućeg društva (Schelsky, 1956) te da je slobodno vrijeme jedan od najtežih i najzanimljivijih problema kojima ljudi trebaju ovladati (Wiener, 1954).

8. Američka tradicija istraživanja slobodnog vremena

Napretkom civilizacije, tehnologije i društvenih odnosa u SAD-u je početkom 20. st. nastao izuzetno bogat istraživački opus interpretacija odnosa rada i slobodnog vremena, pri čemu su se vrednote ličnosti, koje su ranije pripisivane radu, sada prenijele na slobodno vrijeme „koje život može učiniti vrednijim nego svaki rad" (Burns, 1932:33). Čak i više optimizma iskazuje A. Pack (1934) u knjizi *Challenge of Leisure* zapažanjem da, ako je slobodno vrijeme produkt i siguran rezultat civilizacije, ono je također i spasonosna milost, jedino što čovječanstvo može spasiti od samonametnute nesreće napretka tehnologije i strojeva. G. D.

Butler (1959) u knjizi *Introduction to Community Recreation* kritičnije pristupa ulozi slobodnog vremena, čak i na terminološkoj razini, na kojoj pojam slobodnog vremena zamjenjuje istoznačnim pojmom „rekreacija", pri čemu razlikuje rekreaciju i relaksaciju. Relaksacija je za Butlera pasivna i opuštajuća aktivnost asocijalnog i besmislenog sadržaja, dok je rekreacija društveno i osobno vrijedna jer gradi ličnost, moralno je ispravna i zajednička svim ljudima. Butler naglašava ne samo sociološku već i pedagoško-preventivnu ulogu rekreacije tvrdeći da ona pomaže razvoju karaktera i zdravlju, suzbija kriminalitet, povećava ekonomsku snagu društva i razvija moralne kvalitete pojedinca. Butler zalazi i u počela budućih teorija ekološkog sustava navodeći razloge društvenih, ekonomskih i političkih promjena koji uvjetuju povećanu ulogu i važnost slobodnog vremena, poput urbanizacije prostora i života, povećavanja broja gradskog stanovništva, strukturno-funkcionalnih demografskih i obiteljskih promjena, skraćivanja radnog vremena, povećavanja higijenskog i životnog standarda te tehničkog razvoja. J. B. Nash u knjizi *Philosophy of Recreation and Leisure* (1960) sa sociološkog i pedagoškog aspekta posebno naglašava da je slobodno ono vrijeme izvan profesionalnih obveza i fizioloških potreba, čije društveno značenje vidi u razumnom i korisnom provođenju vremena kao ključnom testu pojedine civilizacije. Za Nasha je slobodno vrijeme dopuna, a ne suprotnost radu, te kao takvo jedino može koristiti pojedincu jer pruža priliku za sudjelovanje u kulturnom stvaranju kao protuteža industrijaliziranom načinu života. Stoga je rekreacija snaga socijalizacije čovjeka, uspostavljanja civilizacijskih kontakata, usavršavanja demokratskih ideala, stjecanja novih ideala i znanja te stvaralačkog djelovanja. Nash (1969:207) zaključuje da je slobodno vrijeme nužan faktor suvremenog kulturnog i društvenog života te je ono kao takvo stil ili način života (engl. *way of life*), pri čemu se otvara važno pitanje iskorištavanja slobodnog vremena s ciljem omogućavanja užitka pojedincu i dobrobiti grupe, pitanje koje se postavlja odgoju.

Odgoj mora biti planiran u svjetlu potreba slobodnog vremena. Stoga ima zadaću pripreme mladih za slobodno vrijeme kojemu će se radovati. Uz Nasha, važnim američkim autorima smatra se i Davida Riesmana i Ericha Fromma, koji pojavu slobodnog vremena zahvaćaju mnogo složenije i dublje, analizirajući slobodno vrijeme kao fenomen vezan uz tumačenje socijalne teorije ličnosti, odnosno oblikovanja društvenog karaktera. Za Riesmanov tip karaktera „usmjerenog prema drugima", koji se usmjerava na slobodno vrijeme i konzumaciju, postoji jasna razlika od tradicionalnog karaktera ili tipa „usmjerenog prema sebi", koji se usmjerava prema radu i zvanju. U svojem djelu *Usamljena gomila* (*The Lonely Crowd*, 1953) Riesman teoretizira o slobodnom vremenu u odnosu prema autonomnosti osobe, odnosno negativnim i pozitivnim utjecajima slobodnog vre-

mena. Pozitivne učinke vidi u mogućnostima prevladavanja institucionalnih i karakternih zapreka prema autonomnosti kroz igru u slobodnom vremenu, naglašavajući pritom nužnost pripreme mladih za kvalitetno slobodno vrijeme kroz pozitivna iskustva u djetinjstvu.

Erich Fromm u knjizi *Zdravo društvo* (1963) ističe da se suvremena otuđenost manifestira u slobodnom vremenu pod agresivnim utjecajem filozofije konzumerizma. Prema Frommu (1963, 1966), istaknutom kritičaru kasnog kapitalizma, suvremeni stilovi života ne pogoduju razvoju ljudskih potencijala. Motiv profita i akumulacije omnipotentan je i dominantan – ukupnost postojanja, društvenih uloga, osobnosti i djelovanja postaje simbolička i stvarna roba ili dobro kojim se ljudska vrsta nesvjesno prilagođava pretjeranoj komercijalizaciji i pohlepi novog društvenog poretka, pri čemu rad postaje dosada i opterećenje, a poticaji konformiranju potrošačkom mentalitetu presnažni. Za Fromma, jedan od simptoma kolektivne patologije suvremenog društva jest i neprestana potreba za konzumacijom. Čovjek *proždire* vlastitu stvarnost – alkohol, cigarete, filmove, televiziju, predavanja, reklame, knjige, umjetnost, seks – i sve se transformira u čin konzumacije. U pozadini te akumulacijsko-potrošačke manije, smatra Fromm (1963, 1966), leži unutarnja praznina, nesposobnost autonomije, istinske produktivnosti i jedinstvene osobnosti današnjeg čovjeka. Vječni izazov i težnja jest promišljanje alternativne stvarnosti koja je inteligentnija, humanija i empatičnija. Za potrošačku kulturu ne postoji kolektivna vrijednost, pa se zato u suvremenoj civilizaciji u ogromnoj disproporciji nalazi bogatstvo imućnih i siromaštvo društvenih kulturnih vrijednosti. Za Fromma istinski kulturni čin stoga uvijek ima izrazito društvenu dimenziju. Američka su istraživanja slobodnog vremena dugo kritizirana kao previše introspektivna i indiferentna prema međukulturalnim iskustvima, kao i zbog promicanja perspektive slobodnog vremena istovjetne konceptu amerikanizacije svijeta.

Valentine i sur. (1999) analizirali su 1352 članka objavljena u najznačajnijim američkim časopisima o slobodnom vremenu i utvrdili niske razine međukulturalnih analiza, kao i visoku razinu etnocentrizma, posebno među sjevernoameričkim autorima, koju potvrđuje i Jacksonova (2003) analiza, i to uz dodatne dvije odrednice. Prva je to da su američki i kanadski elitni autori više kozmopolitske orijentacije, a druga to da se kanadski autori općenito na svim razinama više od američkih autora bave međunarodnim pitanjima uloge slobodnog vremena. Slično neformalno istraživanje najpopularnijih knjiga o slobodnom vremenu i rekreaciji (prema Rojek, 2010) provedeno tijekom održavanja globalnog kongresa o slobodnom vremenu pokazalo je da je samo knjiga J. Huizinge (1944) *Homo ludens* europskog ili neameričkog podrijetla (ostala su djela Thor-

stein Veblen (1899), *The Theory of the Leisure Class*; Sebastian de Grazia (1962), *Of Time, Work and Leisure*; Josef Pieper (1952), *Leisure, the Basis of Culture*; Mihaly Csikszentmihalyi (1990), *Flow*; Johan Huizinga (1944), *Homo Ludens*; Aldo Leopold (1949), *A Sand County Almanac*; Dean MacCannell (1976), *The Tourist*; Freeman Tilden (1957), *Interpreting Our Heritage*; zatim Gary Cross (1990), *A Social History of Leisure Since 1990*; Charles K. Brightbill (1963), *The Challenge of Leisure*; Stefan Linder (1970), *The Harried Leisure Class* te Thomas Goodale i Geoffrey Godbey (1988), *The Evolution of Leisure*).

Među navedenima, dio teoretičara koje se u akademskom svijetu naziva „vizionarima" slobodno je vrijeme odredio kao središnju komponentu dobrog života pod utjecajem aristotelovske tradicije i ideala slobodnog vremena kao prakse intrinzičnih vrijednosti različitih od igre, odmora i rada (Rojek, 2009). U *Politici* (1962:302) Aristotel piše: „Koje su prave aktivnosti dokolice? Sigurno to nije igra; jer bi time igra postala objektom života, našim koncem, što je nezamislivo. Igra ima svoju svrhu, koja više pripada sferi rada, jer onaj koji radi mora se odmoriti i igrati, a igra je oblik odmora, dok je rad neodvojiv od stresa i napora. Stoga iz terapeutskih razloga moramo priznati nužnost igara kroz umjerenu primjenu i uporabu, vježbajući pritom i odmarajući um, rekreirajući se. Ali dokolica o kojoj govorimo je nešto pozitivno, sretno i ugodno – postojanje koje ne može biti rad i posao." Stoga je danas pogrešno povezivati slobodno vrijeme ili dokolicu s besposličarenjem. Upravo takvo ponašanje Aristotel smatra nekompatibilnim s dokoličarenjem, jer se nakon rada odmara i igra, pritom se predajući intrinzičnim vrijednostima. Ta definicija dokolice pretpostavlja da pojedinac posjeduje sposobnost izolacije od nužnosti zarade i kultivacije obogaćujućih interpersonalnih odnosa. Umjesto toga, pojedinac se posvećuje životu kontemplacije i opažanja, u okviru kojih Aristotel posebno naglašava kako sloboda privilegirane elite nije istovjetna svjetovnoj (prizemnoj) dokolici izbora i samoodređenja prosječnog pojedinca. Prava dokolica omogućava bezgraničnu slobodu vremena jer je jedina inherentna vrijednost u aktivnosti koja se upravo vrši, pritom namjerno izostavljajući činjenicu da je sloboda jednog nastala na mukotrpnom radu mnoštva. Stoga je pokret razumne dokolice iskoristio tjelesno vježbanje i sport kao oblik uključivanja mladih u vrijednosti „kršćanstva i carstva" (Springhall, 1977). U tom je razdoblju vizionarska perspektiva slobodnog vremena postala inkluzivnija jer je slobodno vrijeme prestalo biti povlastica elite i transformiralo se u središnju vrijednost industrijske civilizacije. Znanstveno istraživanje vizionarskih težnji u slobodnom vremenu najsnažnije su iskazali Josef Pieper (1952) i Sebastian de Grazia (1962), predstavljajući slobodno vrijeme kao stanje duha. Pieper (1952) je izrazio bojazan zbog odsutnosti religioznosti suvremenog društva, pri čemu

je pobožnost prikazana kao najcjelovitiji oblik artikulacije slobodnovremenskog društva. Pieper dokolicu, slično Aristotelu, određuje kao čistu kontemplaciju.

Huizinga (1944) naglašava važnost povijesne perspektive u istraživanju oblika slobodnog vremena te kreće s konvencionalnom perspektivom u kojoj slobodno vrijeme smatra manje važnim od rada. Igra i dokolica za Huizingu su kolijevka stvaralaštva i inventivnosti koja omogućava promišljanje o odnosu s prirodom i okolinskim svijetom, ne prihvaćajući komercijalizaciju, standardizaciju i podijeljenost industrijskog društva. Dio teoretičara koji se nazivaju „pragmaticima" nije odbacio antičke ideje o slobodnom vremenu, već usvaja realističnu poziciju zaključivši da je u industrijskoj eri zatvaranje slobodnog vremena u okvire kontemplacije i liberalnog obrazovanja previše restriktivno (Rojek, 2009). Dokolicu se smatra stanjem duha, ali i skupom praktičnih postignuća važnih za ravnotežu između rada i života te javni red. Općenito, *pragmatici* prate *vizionare* pri naglašavanju prednosti slobodnog vremena za čovječanstvo. Ono što *vizionari* razvijaju na razini ideje, *pragmatici* primjenjuju na razini društvene zajednice kroz razvoj obrazovanja i urbanog planiranja putem strategije usmjeravanja na vrijednosti kojima slobodno vrijeme dokazano doprinosi zdravlju društva, kontroli kriminala, usklađenoj urbanizaciji i građanskim vrednotama. John Dewey (1916), filozof pragmatizma, naglašava prednosti, nedostatke, prijetnje i prigode industrijskim, urbanim i demokratskim društvima primjenom načela univerzalne kulturne dokolice.

Za razliku od Aristotelove ideje ograničene robovlasničkim društvenim odnosima njegova vremena, Dewey priznaje dvije Aristotelove važne ideje: *prvo*, da je mehaničko, vegetativno stanje antiteza dokolice jer ograničava slobodnu kontemplaciju i razvoj tijela i uma, pa je stoga naprijatelj razuma, te *drugo*, da su igra i konzumacija inferiorni promišljanju i slobodi razigranosti ideja. Aristotelov pogled na dokolicu razlikovao je kulturu i utilitarnost, jer je kulturu pripisivao eliti s ciljem stjecanja intrinzičnih vrijednosti, dok je mnoštvu pridavao ulogu proizvodnje i služenja. Dio takve dualističke prirode dokolice moguće je pronaći u organizaciji obrazovnih sustava demokratskih društava, za koje Dewey smatra da nisu primjereni industrijskom društvu jer razvoj kulture strojeva i automatizacije proširuje opseg slobodnog vremena i uvjetuje potrebu obrazovanih, vještih i prilagodljivih radnika. Pojedinci koji se posvećuju stjecanju vještina potrebnih za industrijsku proizvodnju ne predstavljaju najniži sloj radničke klase, jer slijede ista načela i potrebe liberalnog obrazovanja. Prema Deweyu demokratska društva moraju obrazovnim sustavom omogućiti da intelekt vodi slobodnom djelovanju, a dokolica postane nagrada onima koji preuzimaju društvenu odgovornost. Pragmatična tradicija povezana je uz znanstveno istraživanje slobodnog vreme-

na autora poput Charlesa Brightbilla, Allana Sapore i Christophera Edingtona, koji slobodno vrijeme definiraju kao važan čimbenik općeg zadovoljstva životom. Optimalan stil života određuju kao „integraciju i ravnotežu tjelesnih, mentalnih, emocionalnih, intelektualnih, društvenih i duhovnih aspekata osobe" (Edington i sur., 2004:18). Slobodno vrijeme i rekreacija portretirani su kao društvene vrijednosti međuzavisne s industrijom, tehnologijom i znanošću, pri čemu slobodnovremenski resursi i usluge pridonose optimalnom upravljanju stilom života kroz različita sredstva, poput podizanja svijesti o njegovoj važnosti, transmisije kulturnog nasljeđa, stjecanja znanja i vještina, oblikovanja osobnosti i stavova, senzorne stimulacije te promicanja infrastrukture za slobodno vrijeme.

Dakle slobodno vrijeme usko je vezano uz građanstvo jer pomaže stvaranju boljih građana i povezanijih zajednica putem profesionalizacije. Suvremena uloga i analiza slobodnog vremena nije samo pitanje težnje radnika za većom slobodom ili tvrdnji utopijskih vizionara usmjerenih prema boljem svijetu, već uključuje i ozbiljna pitanja urbanizma, politike, pravosuđa, obrazovanja, socijalnog rada te medicine, prava, religije i arhitekture. Za jedne je predstavljalo ozbiljan praktični problem rješavanja pitanja kvalitete svakodnevnog života, a za druge zamišljanja vizije društva osobnih sloboda, neograničene kreativnosti i kolektivnog blago. Nastanak društvenih institucija normativne prisile nije samo ograničio prihvatljivo od nepoželjnog ponašanja, normalne ili abnormalne dokolice, već je i omogućio oblikovanje mehanizama i pravila upravljanja slobodnovremenskim ponašanjem, poput pravosudno-zakonodavnih, obrazovnih, društvenih, medijskih i drugih pravila. Rezultat različitih navedenih diskursa jest nastanak samoregulirajućeg pojedinca s „alternativnom prirodom" akumulacije emocionalne inteligencije i prakse emocionalnog napora s ciljem demonstracije društvene kompetentnosti i kredibiliteta (Rojek, 2007). Takva alternativna priroda usko je vezana uz model *homo duplexa* (Durkheim, 1897), kojim je djelovanje pojedinca regulirano individualnim i društvenim porivima.

Sloboda u slobodnom vremenu zapravo obuhvaća usklađivanje niza internaliziranih pravila, normi i običaja kojima se diferencira odgovorno od neodgovornog te prihvatljivo od kažnjivog ponašanja. Američki sociolog Thorstein Veblen u analizi oblika dokoličarenja građanske klase kao središnji pojam ističe afektiranu ili upadljivu potrošnju radi društvenog prestiža (Veblen, 1966). Veblenova teorija dokoličarske klase (1899) zapravo govori o djelovanju oslobođenom potrebe plaćenog rada koje potiče upadljivu potrošnju i dokolicu kojom se pojedinci nastoje diferencirati od ostatka društva. Čak i psihološke studije slobodnog vremena koje se usmjeravaju na individualan doživljaj slobode i intrinzično zadovoljstvo

uvažavaju činjenicu da ograničenja mogu stimulirati osobni užitak i zadovoljstvo životom. Csikszentmihalyev (1990) koncept „toka" (engl. *flow*) povezuje subjektivni užitak s društveno određenim postignućima, poput izazovnih aktivnosti koje traže prethodne vještine i znanja, postizanje cilja i povratne informacije kojima se povezuje djelovanje sa sviješću. Psihološki uvjet „toka" znači da pojedinac gubi svaki osjećaj „sebe" i postaje utjelovljen u ponašanju koje se doživljava kao ispunjavajuće i obogaćujuće. Ideja djelovanja, spajanja osobnih i društvenih ograničenja, prešutni je kriterij istraživanja kvalitete iskustva „toka". Važnost djelovanja tim je jasnija u Neulingerovoj (1981a) paradigmi dokolice koja identificira percipiranu slobodu i intrinzičnu motivaciju kao jezgru subjektivnog zadovoljstva. Iako razmatra koncept percipirane slobode i intrinzične motivacije u sociološki neprirodnom smislu, slobodu promatra u okviru lokacije pojedinca u odnosu prema nedostatnim resursima te normama i tradiciji kodiranja, kao i prezentacije nedostatnosti resursa u kojoj se pojedinac nalazi.

Fred Coalter (1999) čini zanimljivu distinkciju između *studija slobodnog vremena*, tradicije istraživanja slobodnog vremena nastale u Velikoj Britaniji, i *znanosti o slobodnom vremenu* koja je nastala u američkoj tradiciji. Naime *studije slobodnog vremena* nisu određene znanstvenim paradigmama, već prirodom multiparadigmatskih pristupa istraživanju. Stoga je analiza usmjerena na istraživanje društvenog utjecaja moći na aktivnosti i iskustva u slobodnom vremenu. Ponašanje u slobodnom vremenu nije samo stvar osobnog izbora već i manifestacija pozicioniranosti pojednica s obzirom na spol, društveni sloj, obrazovanje, etničku pripadnost ili religioznost. Koncept dokolice shvaća se kao inherentno interpretativni subjekt sa snažnim osloncem na socijalne i kulturne teorije. Stoga moć usmjerava ne samo slobodnovremenske interese već i načine na koje ih mjerimo i teoretiziramo o njihovu ponašanju, što naglašava ulogu kvalitativnih istraživanja i spekulativnih postavki zbog shvaćanja slobodnog vremena kao simboličnog prostora mnoštva stvarnosti, a ne samo jednog realiteta. S druge strane, *znanost o slobodnom vremenu* slijedi pozitivističku tradiciju kvantitativnih dokaza i statističkih korelacija. Veza između istraživača i objekta istraživanja podložna je tehnikama znanstvene kontrole koje rezultiraju objektivnom spoznajom.

Iako se različitosti uvažavaju, pristupi znanosti o slobodnom vremenu pretpostavljaju da se sadržaje i oblike slobodnog vremena može komparirati i kontrastirati u odnosu na normativne paradigme slobodnog vremena koje određuju praksu „normalnog" ili „ustaljenog" slobodnog vremena (Cheek, Burch, 1976). Rojek (1985:1) takav model naziva modelom „dokolice bez društva", jer se praksa slobodnog vremena klasificira kao specijalističko područje ljudskog iskustva s jedinstve-

nim zakonima i ritmom ponašanja koje nema značajnije veze sa širim društvenim i ekonomskim formacijama. Podjela između studija slobodnog vremena i znanosti o slobodnom vremenu revitalizirala je ključna pitanja klasičnog razdoblja *Methodenstreit*-debate, koja su posebno analizirana u okviru pozitivističkih prijepora njemačkih sociologa Poppera i Adorna, a kulminirala su kroz Popperovih 27 teza kritičkog racionalizma. Kritički racionalizam zasnovan je na istraživanju društvene stvarnosti putem empirijski održivih teorija kojima se verificiralo znanje o društvenoj zbilji, za razliku od neprecizne spekulativne teorije. Adorno je, suprotno Popperu, tvrdio da kritičku teoriju nije moguće reducirati na empirijski zasnovanu znanstvenu teoriju jer postavlja neovisnu paradigmu. Za Adorna je primjena metoda prirodnih znanosti u društvenim disciplinama predstavljala perpetuiranje zablude o prirodnoj uvjetovanosti (zadanosti) društvenih odnosa i procesa. Primjerice znanstveni pristup odnosu bogatstva i prostora za slobodno vrijeme može omogućiti niz podataka o odnosu prihoda i dostupnosti zemljišta za slobodnovremenske aktivnosti, ali ne povezuje niti stavlja u kontekst rezultate povijesnih i socijalnih silnica koje uzrokuju nejednakost pojedinaca ili grupa u odnosu na nedostupnost resursa. Kritička teorija stoga sa zadrškom gleda na znanost o društvu (slobodnom vremenu) jer ona ne odražava antagonizam i konfliktnu prirodu društvene stvarnosti. Popperov je odgovor bio da znanost može savršeno proizvesti objektivnu spoznaju jer su pretpostavke podložne neovisnoj prosudbi znanstvenika. U svojem radu o otvorenom društvu (Popper, 1945) naglasio je važnost racionalne i otvorene rasprave s ciljem akumulacije i obrane znanstvene spoznaje.

Adorno je međutim držao da je neovisnost u analizi društvene stvarnosti iluzija za one sredine u kojima postoje nejednakosti izazvane klasnim, rasnim, spolnim ili vjerskim razlikama. Stefan Muller-Doohm (2005:425) stoga je utvrdio da je „tržnica znanosti podložna istim antagonizmima i kontradiktornostima svojstvenim svakoj drugoj tržnici dobara". Iako se navedena rasprava u njemačkoj sociologiji nije izravno odnosila na temu slobodnog vremena i rekreacije, ostavila je traga u pitanju metodoloških pristupa istraživanja i zahvaćanja prirode društvene stvarnosti. Primjerice Csikszenmihalyev „tok" (1990) odnosi se na psihološko stanje optimalne intrinzične spremnosti između izazova i postignuća, koje pojedinca u tijeku učenja sviranja nove omiljene pjesme na gitari, hobija ili svaštarenja može odvesti na različita misaona mjesta maštanjem ili zamišljenošću zbog koje se gubi trag u vremenu i prostoru. Neki ga defniraju i kao stanje „zone" ili „potpunog uranjanja". Bez dublje rasprave o *lebensweltu*, kontekstu u kojem se nalazi iskustvo „toka", zapravo se radi o dosta površnom konceptu, iako je rad vizionara u istraživanju slobodnog vremena povezao kulturnu dokolicu s pozitivnim, kreativnim, zakonitim i zabavnim životnim iskustvima. Maslovljeva

(1973) teorija motivacije pretpostavila je velik dio koncepta „toka“ kao intenzivno pozitivnog iskustva koje pojedinca uranja u nešto veće od njega samoga, a koje je Maslow vezao uz religijska iskustva i druge oblike subjektivne transcendencije, nazvavši ih „vrhovnim iskustvima“.

Međutim kulturalna kriminologija predstavila je kritičku protutežu tvrdnjom da su vrhovna iskustva često rezultat kriminalnih radnji, poput prevara, nasilja, krađe ili sadizma te serijskih ubojstava i antisocijalnih djela koja također mogu pojedinca ushititi ili baciti u ekstazu (Katz, 1988; Ferrell, Saunders 1995; Presdee, 2000). Koncepti „toka“ i „vrhovnih iskustava“ beznačajni su ako ih se promatra bez uvažavanja obilježja i krajnjeg cilja djelovanja pojedinca, pa stoga izostavljanjem šireg društvenog konteksta ometaju objektivnu analizu. Razlozi leže u činjenici da osobna skladnost odnosa u slobodnom vremenu proizvodi iskustva „toka“ koja su arbitrarno odvojena od antagonizama i kontradiktornosti ostatka društva (Rojek, 2007). Znanost o slobodnom vremenu ne uvažava etičke odlike istraživanja. Stoga se izdvojeno sagledavanje pojedinih društvenih varijabli može povezati s pravcima ponašanja u slobodnom vremenu, ali neće odraziti različite posebnosti, antagonizme i sukobe unutar ukupnosti društvene stvarnosti. Dakle koncepti toka ili vrhovnih iskustava ne znače mnogo ako su postavljeni izvan društvenog konteksta, pa stoga znanost o slobodnom vremenu nema previše poveznica s takvom vrstom istraživanja. S druge strane, tradicija studija slobodnog vremena više je usmjerena prema analizi oblika i praksi slobodnog vremena kao struktura i aktivnosti lociranih uz raspodjelu društvene moći, čime su povezanije s pitanjima propitivanja i spekulacije srodnim kulturnim i društvenim teorijama. Unatoč suprotstavljenim pristupima, Coalter (1999:508) tvrdi da znanost o slobodnom vremenu i studije slobodnog vremena imaju srodne poveznice, navodeći ugledne autore poput Clarkea, Critchera, Scraton, Veala i Rojeka te njihove američke kolege Kellya, Mannella, Hemingwaya, Hendersona i Bialeschkija te Shawa. Coalter tvrdi da se obje tradicije trebaju značajnije posvetiti pitanjima sociokulturne uvjetovanosti slobodnog vremena, kao i istraživanju zadovoljstva individualnim i grupnim oblicima slobodnog vremena u odnosu prema pozicijama društvene moći. Trenutačno stanje istraživanja o slobodnom vremenu razlikuje (White Paper, Academy of Leisure Sciences, 2009) niz osobnih i društvenih dobrobiti kulturnog provođenja slobodnog vremena, koje se mogu svrstati u 5 kategorija: ekonomske prednosti, tjelesne implikacije, psihološke prednosti, utjecaj na okoliš i društvena korist.

a) *Ekonomske prednosti* vezane su uz industriju slobodnog vremena kao jedan od najvećih sustava na svijetu, pa primjerice u 4 od ukupno 5 najsnažnijih

američkih saveznih država turizam u pravilu uvijek zauzima prva 3 mjesta industrijskih sektora prema prihodima i generiranju novih radnih mjesta.

b) *Fiziološke ili tjelesne implikacije* odnose se na činjenicu da kretanje i vježbanje pomažu zdravlju kroz redovito angažiranje kardiovaskularnih, mišićnih, hormonalnih i respiratornih potencijala i sustava čovjeka. Smanjuju se problemi prekomjerne težine, hipertenzije ili neurofiziološkog funkcioniranja, osnažuju mišići i koštana masa, vezivno tkivo i osjećaj zadovoljstva te pospješuje držanje (postura). Na široj razini, kulturno slobodno vrijeme omogućava niz pozitivnih društvenih implikacija koje smanjuju stres i ublažavaju pritisak na javno zdravstvo te socijalne programe države.

c) *Utjecaj na okoliš* – kulturno slobodno vrijeme može promicati svijest i znanje o kvalitetnoj brizi za prirodni i društveni okoliš jer potiče pozitivan stav i odgovornost za vlastiti životni prostor, a prihodi od turističkih djelatnosti ili sportskih događanja mogu generirati materijalna sredstva kojima se promiče izgradnja javne infrastrukture ili programi aktivnosti te sadržaja u slobodnom vremenu.

d) *Psihološke dobrobiti* kulturnog provođenja slobodnog vremena vezane su uz osjećaj percipirane slobode, emancipacije ili autonomije, samopouzdanja i bolje slike o sebi, kao i drugih povezanih osobina ličnosti koje mogu voditi prema osnaživanju interpersonalnih i intrapersonalnih dimenzija ličnosti te veće tolerantnosti i empatije.

e) *Društvene prednosti* – aktivnosti u slobodnom vremenu mogu omogućiti jednostavnije snalaženje u društvenim odnosima, bolje rješavanje problema, veću informiranost ili uključenost u društvene mreže odnosa, kompetitivnost i javni angažman ili humanitarno djelovanje, sve do boljeg poznavanja vlastite i drugih kultura i tradicija, kao i općenito pozitivnijeg pogleda na život i budućnost. Veća društvena uključenost i osobna inicijativa vode prema manjem osjećaju otuđenosti, ali i intenzivnijim i kvalitetnijim interakcijama s okolinom.

Općenito, društvene prednosti vide se kroz poticanje osjećaja pripadnosti zajednici, razvoja vlastitih vještina i sposobnosti te usvajanja novih znanja, mogućnosti diseminacije i transmisije središnjih vrijednosti društvene zajednice, kao i osnaživanja pozitivnog identiteta u zajednici. Istovremeno, slobodnim se vremenom može prevenirati i odgojno-formativno te kurativno djelovati u pomoći ranjivim i manjinskim društvenim grupama, ali i značajno pomoći djeci i mladima u razvoju usmjeravanjem na društveno korisne i poželjne aktivnosti kojima se nastoji prevladati izazove otuđenog konzumerističkog društva.

9. Europska tradicija istraživanja slobodnog vremena

U francuskoj tradiciji središnje mjesto zauzima Joffre Dumazedier koji analizira sociološka, ekonomska, kulturna i pedagoška pitanja slobodnog vremena. Opsežnu analizu problematike slobodnog vremena razrađuje u kapitalnom djelu *Prema civilizaciji dokolice* (Dumazedier, 1962; *Vers une Civilisation du Loisir*) nazivajući slobodno vrijeme središnjim elementom života koji ima tri isprepletene i zavisne temeljne funkcije: *odmor*, *razonodu* i *razvoj ličnosti* (franc. *delassement*, *divertissement*, *developpement de personalité*). Ističući kulturnu i pedagošku ulogu slobodnog vremena Dumazedier tvrdi da kulturno slobodno vrijeme mora omogućiti cjeloživotno učenje i stvaralački potencijal, odnosno bujanje ličnosti presudno za narodnu kulturu. Dumazedier definira slobodno vrijeme kao skup aktivnosti kojima se čovjek potpuno predaje svojom voljom, bilo da razvije vlastite spoznaje ili bezinteresno formiranje, svoje dobrovoljno društveno anagažiranje ili stvaralačku sposobnost nakon oslobađanja od profesionalnih, obiteljskih i društvenih obveza. Za njega je rad human samo ako ostavlja mogućnost i želju za slobodnim vremenom, ali ako je ono bijeg od rada koji ne ostavlja prostor interesu za njegove društvene i tehničke probleme, tada predstavlja lažno rješenje pitanja industrijske civilizacije. Humanizacija rada pomoću vrijednosti slobodnog vremena neodvojiva je od humanizacije slobodnog vremena putem vrijednosti rada (Dumazedier, 1962).

Najznačajniji autor teorije slobodnog vremena uz Dumazediera, Georges Friedmann, u svom *magnum opusu Razmrvljeni rad* (Friedmann, 1959) tvrdi da su humanizam rada i humanizam slobodnog vremena komplementarni i usko povezani. Autor međutim upozorava da se među aktivnostima slobodnog vremena pojavljuju i one koje sadrže određeni „prizvuk prinude“ (tečajevi, kućna radinost, profesionalno osposobljavanje, priprema za stručne ispite, učenje), pa stoga pojam slobodno vrijeme želi osloboditi proturječnosti. Friedmann predlaže da slobodno vrijeme označava samo vrijeme koje nije unaprijed zauzeto obvezama i u kojem „sama ličnost teži potpunom razvitku ako za to ima sredstava i mogućnosti“. Friedmann otklanja svemoćnu ulogu slobodnog vremena, tvrdeći da u određenom trenutku i oblicima tehničke civilizacije slobodno vrijeme ne omogućava zdrav put ravnoteže i procvata ličnosti, već nužno rješenje koje je ponekad najbolje. Temelj izvora šire antropološke, sociološke i pedagoške analize Janković (1973:36) nalazi u radu Jeana Laloupa (1962) i njegovim esejima *Doba slobodnog vremena* (franc. *Le Temps du Loisir*). U prvom dijelu nazvanom *Deskriptivni aspekti* Laloup izlaže povijesni pregled pojave slobodnog vremena kroz posebnu analizu psihosociološkog značenja procesa adaptacije i integracije. U drugom dijelu, *Normativnim aspektima*,

obrazlaže fenomen slobodnog vremena s gledišta filozofije, etike i pedagogije, kao i ulogu ustanova za korištenje slobodnog vremena. Zaključno, Laloup ističe da slobodno vrijeme mora služiti stvaranju novog suvremenog čovjeka, koji mora biti *homo faber* (*radno biće*), *homo ludens* (*biće igre*), *homo somnians* (*biće sanjar*) i *homo socius* (*društveno biće*). Ta su pitanja iz perspektive današnjeg prevladavajućeg *homo consumensa* (*biće potrošnje*) i *homo videnса (vizualno biće)* te različitih oblika društvene i osobne neuravnoteženosti posebno zanimljiva.

Od njemačkih sociologa najveći je doprinos istraživanju teme slobodnog vremena dao Helmut Schelsky djelom *Die skeptische Generation* (1957), u kojem slobodno vrijeme vidi kroz njegova dva važna obilježja. *Prvo* je da slobodno vrijeme predstavlja proizvod industrijaliziranog društva i sastavni dio života koji služi društvenoj afirmaciji, uz prateći karakter konzumacije, odnosno ekonomsku dimenziju slobodnog vremena koja traži odgovarajuća materijalna sredstva, pa financijske mogućnosti uvjetuju kvalitetu slobodnog vremena. *Drugo* je obilježje odnos potrošača i korištenja slobodnog vremena pod pritiskom konzumacije u industrijskom društvu, što vodi niveliranju i konformizmu u slobodnom vremenu (Schelsky, 1957:261). U smislu metodoloških doprinosa obradi slobodnog vremena, V. Blücher (1956) u knjizi *Freizeit in die Industriellen Gesellschaft* prikazuje bogate empirijske podatke istraživanja s mladima, zaključujući da se problematika cjelokupnog društva odražava u problemima slobodnog vremena te navodeći brojne motive, ali i čimbenike organizacije i provođenja slobodnog vremena. Hans-Eckerhard Bahr u djelu *Totale Freizeit* (1963) pitanje slobodnog vremena vezuje uz problem ljudske slobode, ističući nepripremljenost za izazove tehničkog napretka. Bahr (1963) ističe da slobodno vrijeme ima funkcije regeneracije i kompenzacije, ali skeptično najavljuje bojazan vezanu uz buduću ulogu i sadržaje slobodnog vremena.

Leopold Rosenmayr, austrijski sociolog, u djelu *Freizeit in der Modernen Gesellschaft* (1955) nakon povijesne analize geneze slobodnog vremena zaključuje da stil i sadržaji slobodnog vremena ovise o društvu ili lokalitetu kulturne sredine. Stoga traži empirijsko proučavanje „zabavljačke industrije" u slobodnom vremenu. Rosenmayr među prvima eksplicitno ističe da nekulturno slobodno vrijeme vodi tjelesnoj i psihičkoj napetosti izazivajući probleme socijalno-pedagoške i psihohigijenske važnosti, jer uzroci nezadovoljstva često leže u samoj ličnosti, a ne samo u okolnostima u kojima pojedinac živi. Rosenmayr (1955; prema Janković, 1973:39) je tvrdio da ekonomska i socijalna politika moraju rješavati probleme kvalitete i kvantitete slobodnog vremena. Ernst Glaser u knjizi *Familie, Beruf, Freizeit – Die drei Millieus des Menschen* (1954) povezuje važnost obitelji, profesionalne uloge ili zvanja te slobodnog vremena, tvrdeći da su to tri temeljna koncepta i

sredine čovjekova života koje su izolirane i razdvojene, pa stoga pojedinac u svakoj od njih vodi zaseban život. Za Glasera je drugi važan zadatak ograničavanje zlouporabe slobodnog vremena koja može voditi ometanju razvoja ličnosti, socijalnih odnosa i zdravlja, ali i reduciranju životne radosti. Glaser (1954) je snažno isticao ideju da kulturno provođenje i djelatnost u slobodnom vremenu omogućavaju poriv za izrastanje novih poticaja u druga dva miljea. Švicarska je tradicija pokazala vjerojatno najveću organiziranu brigu o kvaliteti i kulturi slobodnog vremena kroz brojne društvene ustanove koje su prventstveno usmjerene prema rješavanju praktičnih problema. Primjerice glasovita zaklada *Pro Juventute* osnovana je 1912. g. u Zürichu sa zadatkom sustavne brige za djecu i mlade u pogledu osmišljavanja sadržaja slobodnog vremena. Autori poput A. Portmanna (1951) upozoravali su međutim na opasnost od kolektiviziranja i značenje individualne slobode pri organiziranju slobodnog vremena. Portmann tvrdi da slobodno vrijeme kao društvena obveza postaje socijalno determinirano, pa stoga ne omogućava afirmaciju ljudskog dostojanstva pojedinca. U tradiciji Sovjetskog Saveza slobodno vrijeme također se istražuje kao vrlo plodna tema i problem proučavanja, ali ga treba promatrati u skladu s tadašnjim društvenim uređenjem.

Akademija društvenih znanosti pri CK KPSS-u izdala je kapitalno djelo *Svobodnoe vremja i vsestoronnee razvitie ličnosti* („Slobodno vrijeme i svestrani razvoj ličnosti“) autora V. G. Bajkove, A. S. Dučala i A. A. Zemcove (1965). Zasnivajući teorijska promišljanja u okviru dominantne marksističke i lenjinističke ideologije te na temelju radova G. A. Prudenskog i rezultata empirijskih istraživanja znanstvenih instituta, zaključuju da se svestran razvoj ličnosti ostvaruje u cjelokupnosti svih oblika djelatnosti, kako u radu tako i u slobodnom vremenu, te da je sociološko značenje slobodnog vremena ne samo u tome što su pojedinci tada slobodni od rada i mogu se odmarati već i u tome što ono pruža mogućnost povećavanja obrazovnog i kulturnog stupnja članova društva, bavljenja znanošću, umjetnošću i drugim oblicima stvaralaštva. Autori zaključuju da upravo produktivno slobodno vrijeme omogućava stvaranje novih materijalnih i duhovnih dobara, pri čemu slobodno vrijeme označavaju kao dio dana izvan radnog vremena koji uključuje vrijeme za učenje, odmor, razonodu i zabavu s ciljem osobnog i društvenog razvitka. Bajkova, Dučal i Zemcova (1965) opisuju i faktore provođenja slobodnog vremena, poput količine raspoloživog vremena, ekonomskih i društveno-političkih faktora, stupnja razvoja proizvodnih snaga te karaktera društvenog uređenja, ali i kulturnu razinu i materijalno blagostanje društva u pojedinoj povijesnoj epohi razvoja. Pedagošku bit slobodnog vremena navedeni autori tumače kroz nužnost unutarnjeg razvoja ličnosti i potreba cjelokupne društvene proizvodnje, povezujući ih upravo s prostorom slobodnog vremena

kao prigode za usavršavanje talenata, zadovoljenje intelektualnih potreba i odgoj moralnih kvaliteta, tjelesni i estetski razvoj ličnosti.

G. S. Petrosjan u članku *Buržuaznaja sociologija i mi fob „izbytke" svobodnogo vremeni* („Buržoaska sociologija i mit o suvišku slobodnog vremena", 1964) navodi da porast i podjela slobodnog vremena, kao i način njegova korištenja, čine složenu karakteristiku društvenih odnosa jedne zajednice. Svrhu slobodnog vremena Petrosjan također vidi u procesu svestranog duhovnog i tjelesnog razvoja ličnosti koji se otvaruje učenjem, povećavanjem kvalifikacija, posjećivanjem kulturnih ustanova te sportskim i umjetničkim aktivnostima. Petrosjan (1964) pritom izriče i ozbiljnu kritiku razlika u prirodi slobodnog vremena između sovjetskih zemalja i SAD-a, tvrdeći da su skraćivanje radnog vremena i povećano slobodno vrijeme rezultat borbe radnika za poboljšavanje uvjeta rada, života i slobodnog vremena, dok je u SAD-u to samo dio propagandne doktrine „humanizacije kapitalizma".

10. Prinosi istraživanju slobodnog vremena u Hrvatskoj

Problematika slobodnog vremena u našoj pedagogijskoj teoriji u drugoj polovici 20. st. proučavala se u okviru znanstvenih istraživanja pedagoške periodike objavljivane povodom stručnih konferencija Saveza pedagoških društava Jugoslavije, koja su omogućila i izradu posebnih teza o slobodnom vremenu (Janković, Paravina, Filipović; prema Janković, 1973:68). Ipak, pedagoška praksa postajala je sve bogatija i složenija, a uvođenjem slobodnih aktivnosti na primarnoj i sekundarnoj razini školskog sustava u području proučavanja slobodnog vremena pedagoška je literatura o izvannastavnim aktivnostima obogaćena značajnim teorijsko-praktičnim doprinosima, čak i brojnijima od studija izvanškolskog korištenja slobodnog vremena (Filipović, 1963). Kod pedagoških se stručnjaka sedamdesetih godina prošlog stoljeća probudio posebno plodan interes za temu slobodnog vremena. Stoga je 1968. g. u izdanju ljubljanske *Pedagogije* objavljen prvi priručnik s poglavljem o pedagoškoj problematici slobodnog vremena, a iste godine Pedagoško-književni zbor organizira prvo savjetovanje o slobodnom vremenu.

V. Schmidt obrađuje pedagoško značenje i mjesto slobodnog vremena u pedagoškoj teoriji i praksi, a Pero Šimleša u *Pedagogiji* iz 1971. g. prigodom konkretizacije cilja odgoja uključuje slobodno vrijeme kao jedno od jednako važnih područja čovjekova života i djelovanja, uz posebno poglavlje o odgoju u slobodnom vremenu. Janković (1973:70) ističe da je sve veći broj istaknutih pedagoga (A. Vukaso-

vić, P. Šimleša, V. Previšić) obrađivao i popularizirao temu društvene i pedagoške uloge slobodnog vremena, postavljajući pledoaje za razvoj pedagogije slobodnog vremena kao discipline koja bi u okviru pedagogijskog sustava uspješnije razradila probleme složenih pitanja predmeta, zadataka i sadržaja odgoja u slobodnom vremenu. Hrvatska znanstvena tradicija istraživanja slobodnog vremena pratila je promjene u trendovima proizvodnje, smanjivanju radnog tjedna na 42 sata, kao i postupnom uvođenju petodnevnog radnog tjedna i porastu životnog standarda.

Jednu od prvih sociooloških interpretacija slobodnog vremena iznio je Ante Fiamengo u svojoj raspravi *Slobodno vrijeme u uslovima mašinske civilizacije* (1963), u kojoj je analizirao povijesnu genezu i razvoj slobodnog vremena, njegove oblike i ulogu te mogućnosti korištenja iz filozofske, sociološke, ekonomske, političke, umjetničke, pravne i pedagoške perspektive. Za Fiamenga epoha „mašinske" civilizacije donosi potencijal oslobađanja viška vremena koji se posvećuje samoj ličnosti, pretpostavku nove dimenzije u kojoj se jedino može govoriti o istinskoj čovjekovoj slobodi. Fiamengo u svojoj analizi ističe razmrvljenost i teret rada koji dovodi do fizičke izmorenosti i psihičkih poremećaja koji prijete konstantnim obvezvređivanjem i zarobljavanjem umnih i tjelesnih snaga čovjeka u perpetuiranom stanju napetosti. Promišljajući o vrijednosnim odrednicama slobodnog vremena, Fiamengo (1963) tvrdi da je slobodno vrijeme preduvjet za puno ostvarenje harmonijske ličnosti, oživotvorenje ljudske esencije i svestrani razvitak pojedinca, dok s druge strane može funkcionirati i kao vremenski okvir za nicanje raznih socijalnih patologija. U knjizi *Osnovi opće sociologije* Fiamengo (1963) slobodnom vremenu posvećuje posebno poglavlje te iznosi mišljenje da pozitivni vidovi slobodnog vremena imaju veliko djelovanje na proces proizvodnje i tijek ostalih društvenih pojava. Naime kako tvrdi Fiamengo (1963:307), „...slobodno vrijeme različitim metodama i bogatstvom radnji, iznijansiranošću igara, zabava, sportova i razonode omogućava odstranjivanje negativnih posljedica koje obvezno radno vrijeme nužno implicira, poput dosade, monotonije ili sagorijevanja. Drugo, u slobodnom vremenu čovjek se svestrano razvija u smjeru kojim teži postići cjelovitost vlastitog bića, te treće, u slobodnom vremenu se osjeća potpuno slobodan kao gospodar vlastitog života. Stoga u odnosu na pojedinca, zajednica ima dva bitna zadatka – prvi, osigurati rad kao izvor egzistencije, te drugi, osigurati slobodno vrijeme kao izvor distrakcije i njegovog svestranog razvitka." (Fiamengo, 1963:308). U djelu *Sociološka ispitivanja slobodnog vremena* (Stanojčić, 1960) ističe se njegova uloga kao čimbenika odmora, regeneracije snaga, razonode i odvraćanja pažnje od svakodnevnih briga, uz naznaku da će slobodno vrijeme u novim socijalnim uvjetima, s obzirom na način organizacije i njegova korištenja,

imati važnu ulogu prevencije alijenacije modernog industrijskog radnika, a samim time i postupnog ukidanja razlika između intelektualnog i manualnog rada.

Uz važno djelo hrvatske sociološke misli pod naslovom *Slobodno vrijeme i suvremeno društvo* (1977), Tena Martinić u ranijim djelima pod naslovom *Socijalizam kao negacija dihotomije radno i slobodno vrijeme* ističe da slobodno vrijeme traži sveobuhvatnu analizu kao kategorija koja ilustrira ukupno društveno stanje, jer se u njoj iskazuje čovjekova suština i kroz nju dolaze do izražaja temeljne dvojbe suvremenog društva. Rudi Supek u knjizi *Sociologija i socijalizam* (1966), slično E. Frommu, opisuje temeljne zablude i nedoumice oko slobodnog vremena: „Čovjek danas želi imati što više slobodnog vremena. Ali kad ima vremena, postaje zbunjen i ne zna kako bi ga „zatukao". Dok ga društvo nemilosrdno goni, on sve više ubija vrijeme sjedeći, sjedeći sate i sate pred raznim časopisima, filmskim platnima i ekranima, tjerajući mučnu dosadu na sve moguće načine i sve jačim sredstvima, promatrajući posljednja dostignuća u proizvodnji golotinje ili golicajući uspavane nagone čitanjem vrlo detaljnih opisa sadističkih zločina. Za ovog čovjeka, koga suvremena civilizacija napaja cigaretama, opojnim pićima, slikama za ovotrajno dojenče i napajalo suvremene tehnike zabavljanja, slobodno vrijeme postalo je velika briga." (Supek, 1966:217).

Plenković (2000:1) tvrdi da je kategorija slobodnog vremena najviše pogođena fenomenima socijalne patologije, pa je mladež danas frustrirana, dezorijentirana, tjeskobna i bez valjane vrijednosne orijentacije. Prema radikalnoj kritici Bogdana Suhodolovskog (1974:501), situacija čovjeka u masovnoj industrijskoj revoluciji postaje sumorno složena, stav mladeži prema životu otkriva sukobe unutrašnje kontradikcije, raskol između namjere i ostvarenja postaje sve veći, a raste frustracija jer rad donosi dosadu i ravnodušnost, dok zasićenost uvjetuje pribjegavanje čas sedativima, čas stimulansima, pa kroz gubitak sa stvarnošću moral i ideologija gube snagu u anonimnom i dezorijentiranom društvu. Svi priznati autoriteti padaju – religija, države, pa čak i kultura. Za Suhodolovskog je svijet „mrtav", život je postao drama, farsa i kazalište na ulicama i tvornicama čija derealizacija nosi nepodnošljivo breme zakona organizacije rada i života u zatrovanoj atmosferi onečišćenja, ratova u kojima pogibaju mladi, „tisuća tragedija i užasa" diljem svijeta, dok ekspedicije u svemir i sportske manifestacije postaju spektakl za mase u bezumnoj utrci za zabavom, novcem i raskoši, „ali nitko ne zna postoje li drugi poticaji ni u čemu se sastoji ljepota i mudrost ljudskog života" (Suhodolovsky, 1974:501–504). Teške abnormalnosti o kojima piše Suhodolovsky nakon ulaska u treći milenij ukazuju na složen skup problema koje muče ljudsku vrstu, od nezaposlenosti i nesigurnosti zapošljavanja do otuđenja

mladeži, odbacivanja tradicionalnih vrijednosti, inflacije i drugih monetarnih i ekonomskih poremećaja, kao i medijske narkoze općeg stanja svijesti populacije koja zataškavanjem ili manipulacijom zadržava *status quo* ljudske planetarne krize nošene neokolonijalizmom globalne ekonomije i kulturne hegemonije.

Plenković (2000:4) ukazuje na to da se sve patološke pojave snažno vežu i uz dimenziju slobodnog vremena i kulturne dokolice, koja treba i može ponuditi izlaz i rješenje problema suvremenih društvenih anomalija kroz kritičku znanstvenu svijest i racionalniju organizaciju slobodnog vremena djece i mladih. „Vjerojatno danas zato i smišljamo načine zabave i razonode kojima prikrivamo usud suvremenog čovjeka u neproduktivnoj dokolici, jer bi stvarna sloboda slobodnog vremena otkrila sustavnu nejednakost društva, koja se zbog nedostatnih resursa i ulaganja u znanje, vještine i sposobnosti odražava kroz izgubljenost pojedinca u slobodnom vremenu." Supek (1966), slično Previšiću (1987) koji ukazuje na prijetnju nekulturnog oblikovanja slobodnog vremena, takve pojedince naziva „dokonim masama", jer je velika opasnost što tehnologija sve više prevladava u umijeću kako ćemo uštedjeti vrijeme, ali nas ne uči kako ćemo ga inteligentno upotrijebiti, pa stoga dokolica postaje jedan od glavnih problema novog doba (Soule, 1955). S druge strane, slobodno vrijeme u socijalističkoj literaturi druge polovice 20. st. promatralo se i kao izraz borbe radnika za viši životni standard i njihovo osposobljavanje za učinkovitiji rad u proizvodnji i odlučivanje o društvenim poslovima, čije iskorištavanje ovisi o objektivnim mogućnostima, subjektivnoj orijentaciji, razini svijesti i kulturi najširih slojeva radničke klase kao dijelu sustavnih napora za podizanje obrazovne razine, kupovne moći i višeg standarda, industrijske i tehničke kulture, novih navika i društvene svijesti. Iako tadašnje interpretacije moramo promatrati u okviru društveno-povijesnog trenutka u kojem su nastale, kao aktualan društveni fenomen koji se snažno reflektira u sferi odgoja i obrazovanja, interpretacije i dijagnoze istraživača slobodnog vremena nužno su se odrazile i na pedagogijsku perspektivu proučavanja uloge, načina korištenja i sadržaja slobodnog vremena.

11. Suvremeni okvir istraživanja slobodnog vremena

Povijest empirijskih istraživanja slobodnog vremena počela je u Americi i Europi 20-ih i 30-ih godina prošlog stoljeća s ciljem komparativne analize stilova života tradicionalne i moderne dokolice, a pokazala je izraženu pesimističku sliku nepripremljenosti dolazeće generacije za zadanosti novog vremena (Lynd, 1929). Tadašnje analize usmjerile su se i na odnos radne i slobodnovremenske uloge te pokazale da ponašanje izvan rada djeluje na postupke u radu (Mayo, 1946). Rad je

u životima ljudi, unatoč težnjama za potpunom kontrolom slobodnog vremena, preuzeo glavnu ulogu. Warner (1941) na temelju istraživanja potrošačkih navika udara temelje sociologije potrošnje kao odrednice društvenih klasa, dok Lundberg, Komarovsky i McInnery (1934) prvi provode istraživanje o ponašanju u slobodnom vremenu, a Sorokin (Sorokin, Berger; 1939) donosi „proračun vremena". Nakon četrdesetih godina, s pojavom masovnog društva i masovne kulture, sociologija slobodnog vremena iznjedrila je prve antologije tekstova o dokolici s težnjom pojmovnog određenja novog fenomena, uz snažan zamah konstituiranja sociologije slobodnog vremena kroz studije američkih autora poput Riesmana i Havighursta, francuskih teoretičara Dumazediera i Friedmanna, pa sve do sovjetskih sociologa Grušina, Petrosjana i Prudenskog te drugih europskih istraživača.

Ipak, posebnu ulogu ima Riesmanova knjiga *Usamljena gomila* (1948) zbog najave promjena u shvaćanju slobodnog vremena kojom zaključuje da se upravo u slobodnom vremenu nalaze uvjeti prilagodbe potrošačkom društvu, slično „optimistima" Schelskom i Friedmannu, Andersonu i Kaplanu (1960; 1961; prema Martinić, 1977:8). Nakon Drugog svjetskog rata radno vrijeme postaje sve kraće, uz istovremeno naglašavanje zahtjeva za kvalitetom obavljenog posla. Od faze napretka tijekom obnove 60-ih i 70-ih godina, potrošnja, kulturna i zabavna industrija razvijale su se sve do današnjih dana (Tokarski i Schmitz-Scherzer, 1985:38; prema Schroeder, 2006). U 60-ima slobodno je vrijeme ponovno definirano kao vrijeme samoodređenja i slobodnog izbora. Tek 1954. g. počela su prva empirijska istraživanja slobodnog vremena, u kojima je teorija potrošnje odigrala ključnu ulogu. Sklonosti potrošača i nastanak hobizma bili su glavni istraživački predmet znanosti o slobodnom vremenu, s posebnim interesom ekonomije i gospodarstva (Nahrstedt, 1990:112). Opaschowski (1997:28) je na temelju empirijskih podataka iz 1950-ih, 1970-ih i 1990-ih pokušao predvidjeti razvoj sadržaja i vrsta slobodnog vremena do 2010. godine. Rad je kao djelatnost dominirao životima pojedinaca, pa stoga Opaschowski (1996:13; prema Schroeder, 2006) opisuje to razdoblje kao *regenerativno orijentirano* slobodno vrijeme, s obitelji kao središtem slobodnog vremena. Čak i 1970. g. radno vrijeme opsegom značajno prevladava nad slobodnim vremenom, pa se smatra i važnijim od njega. No uspostavom dugog vikenda dodatna su dva dana slobodnom vremenu dala novi značaj. To slobodno vrijeme ne koristi se samo za rekreaciju već i za poslovne aktivnosti ili susrete s prijateljima. Tijekom slobodnog vremena zarađeni novac ponovno se trošio, a slobodno se vrijeme vidi kao prostor za društveno samoizražavanje. Opaschowski (1996:13; prema Schroeder, 2006) stoga navedenu fazu opisuje kao razdoblje *konzumerističke orijentiranosti* slobodnog vremena. Sredinom 70-ih godina mediji, posebno televizija, radio i novine, preuzimaju središnju ulogu u živo-

tima ljudi. U razdoblju od 1979. do 1990. odnos prioriteta između rada i slobodnog vremena značajno je pomaknut u korist slobodnog vremena. Uz nove zakone o radnom vremenu, veliku nezaposlenost i druge društvene strukturne značajki, pojedincima ostaje sve više i više slobodnog vremena. U skladu s time, povećani su zahtjevi društva za korištenjem kvalitativno smislenog slobodnog vremena. Rad i slobodno vrijeme trebaju biti zabavni ako se osoba želi ostvariti. Postupno se razvija „slobodnovremensko društvo rada", u kojem su granice između rada i slobodnog vremena sve nejasnije. Stoga slobodnim vremenom počinju dominirati sport i mediji, kao odrednice faze koju Opaschowski (1996:13) naziva *iskustveno orijentiranom fazom slobodnog vremena*. Suprotno tomu, kod M. Mead i M. Wolfenstein izvire pesimistički stav o zabavljačkom moralu vremena „oslobođenog od proizvodnje" i „raspoloživog za zabavu", odnosno dokolici kao potpunoj antitezi radu. Sve je manje vjerojatno promišljati o jednoznačnom određenju slobodnog vremena, jer se tradicionalno shvaćanje apsolutnog voluntarizma u slobodnovremenskoj praksi pojedinca odbacuje u korist oblika ili ideje situacijske prakse. Stoga se većina autora slaže s time da tradicionalna teorija slobodnog vremena koja se temelji samo na slobodi izbora s gledišta pojedinca u slobodnom vremenu više nije dostatna. Frustracija ortodoksnim paradigmama slobodnog vremena navela je Crabbea i Blackshawa (2004:40) da odbace pozitivističke i implicitno pozitivističke paradigme u polju istraživanja koje Rojek (2007) naziva socijalnim formalizmom, tvrdeći da ne nude odgovore na pitanja odnosa moći jer se temelje na nekritičkom pogledu na pojedinca kao slobodno i samoodređeno biće.

Implicitno pozitivističke teorije kao reakcija na pozitivizam bile su korak unatrag jer su pristrano postavile oblike i vrste slobodnog vremena u prepoznatljive kontekste moći (Blackshaw, Crabbe, 2004). Tomlinson (1989) je predvidio navedeno pitanje opažanjem da će perspektive kulturnih studija u polju slobodnog vremena izazvati akademski antagonizam jer traže znanstveno propitivanje tema nejednakosti, patrijarhalnosti, državne intervencije i društvenih promjena. Blacksaw i Crabbe (2004) modificirali su to pitanje tvrdeći da zauzimanje bilo koje perspektive (kritičke, marksističke ili feminističke, poststrukturalističke ili figurativne sociologije) zahtijeva potpuno posvećivanje epistemološkim i političkim odlikama svake paradigme. Primjerice feministička teza o prevlasti ili većoj važnosti spolne nejednakosti u odnosu na materijalne, političke i društvene okolnosti mogla bi dovesti do inicijative za isključivanjem muškaraca iz određenih oblika ili sadržaja slobodnog vremena s ciljem promicanja samopouzdanja žena. Slično tomu, ako bi se prihvatile marksističke teze o otuđenosti i komodifikaciji u slobodnom vremenu kapitalističkih društava, moraju li se prihvatiti i prateće teze o središnjoj ulozi klasne borbe, lažnoj svijesti proletarijata i kon-

centraciji korporacija na dodatnu zaradu? Blackshaw i Crabbe (2004) tvrde da je splet paradigmi u polju slobodnog vremena zatvoren u začarani krug perpetuirane kritike i protukritike organizirane oko polariziranih položaja koji ometaju produktivnu raspravu. Rojek (2010) stoga ukazuje na potrebu akcijskog pristupa razrješenju gordijskog čvora u kojem se našla rasprava o paradigmama slobodnog vremena. Rojek predlaže eklektički pristup kojim bi se analiziralo slobodno vrijeme u terminima višestruke ravnoteže i nužnosti njegova političkog određenja te ukazuje na to da je u posljednjih 30-ak godina niz autora koji su utvrdili kako stare sociokulturne paradigme gube važnost i utjecaj (Harvey, 1989; Beck, 1992; Lash i Urry, 1987; 1994; Castells, 1996, 1997, 2001; Giddens, 1998). Socijalni formalizam neoliberalne je orijentacije jer pojedinca vidi kao slobodnog i prihvaća nužnost nejednakosti, dok slobodno vrijeme određuje slobodnim izborom pojedinca (dakle ne izrazom namjere u odnosu na nedostupne resurse), a državu kroz obvezno osiguravanje minumuma društvene pomoći potrebitima. Marksizam i feminizam intervencionističke su i kolektivističke prirode jer tvrde da se pojedinac oblikuje kroz nejednakost, da su slobodno vrijeme i rekreacija društveno, kulturno i ekonomski uvjetovani te da je nužna snažna prisutnost države u svakodnevici kojom se jamči egalitarnost fiskalnih i javnih investicija radi općeg dobra. Poststrukturalisti slobodnom vremenu prilaze iz situacijske perspektive kao sustava značenja i diskursa, odnosno mješavine znanja i moći kojom se postojeći sustav društvenih odnosa predstavlja kao prirodan i neizbježan. Stoga su nezainteresirani za ulogu države ili korporacija u praksi slobodnog vremena jer razmatraju strategije promjene kao oblike diskursa naglašavajući fragmentaciju, podjelu i mikropolitiku moći. Blackshaw i Crabbe (2004) drže da je problem tradicionalnih debata rigidan i isključiv pristup, pa stoga akcijski pristup potiče eklektičko shvaćanje kao pozitivnu vrijednost.

Socijalni formalisti vide pojedinca kao slobodnog i samoodređenog, dok marksisti i feministice opravdano tvrde da pojedinci i grupe sudjeluju u igri uloga koja je u slobodnom vremenu uvjetovana povijesnim nužnošću i ograničenim resursima. Međutim Wearing (1988) tvrdi da je nesretna posljedica postavki socijalnog formalizma, marksizma i feminizma stav i doživljaj pojedinaca kao docilnih, pasivnih žrtava odnosa moći. Stoga eklektički pristup slobodnom vremenu teži pomirbi rezultata različitih teorijskih analiza kroz pozicioniranje slobodnog vremena u odnosu na povijesne uvjete i nedostupnost resursa, zastupajući pritom stav da je ponašanje u slobodnom vremenu namjerno unatoč ograničenjima društvenog pozicioniranja. Stari rat paradigmi o slobodnom vremenu vodio se oko vrijednosne utemeljenosti slobodnog vremena i stoga se danas čini izazovnim krenuti od vrijednosno orijentiranih prema empirijski orijentiranim

paradigmama, što traži refleksivnost i fleksibilnost u shvaćanju, testiranju i analizi različitih pretpostavki. Jednostavni unilinearni modeli kauzalnosti često proizvode bipolarne modele, poput istraživanja slobodnog vremena u radu Wilenskog (1960) koji je kasnije preuzeo i modificirao Parker (1971).

Sociologija dokolice relativno je novo područje jer se intenzivno proučava tek od 1970-ih godina, posebno u odnosu obitelji, rada i dokolice. Prije 40 godina studije slobodnog vremena dominantno su proučavale odnos rada i dokolice, ravnoteže života i slobodnog vremena te rasta općeg društvenog stava i povjerenja u prednosti kulturne dokolice i rekreacije, dok u posljednjih dvadesetak godina sve više dominiraju poddiscipline istraživanja sporta i turizma. Parkerova (1971) shema navedenih modela odnosa rada i slobodnog vremena preuzetih od Wilenskog (1960) redefinirana je tako da obuhvaća tri međusobno povezane razine: individualnu, društvenu i filozofsku. Stanley Parker (1976) definira dokolicu kao rezidualnu kategoriju vremena koje preostaje nakon ispunjavanja drugih obveza, pri čemu razlikuje 5 aspekata ljudskog života: rad kao *vrijeme provedeno na plaćenom poslu*; radne obveze koje se odnose na *vrijeme koje provodimo na radnom mjestu*, ali to ujedno nije i cjelokupno vrijeme koje provodimo radeći (npr. putovanje na posao i s posla); *neradne obveze* koje uključuju kućanske poslove i brigu o djeci; dio vremena koji koristimo zadovoljavajući *fiziološke potrebe* (san, hrana, nužda, higijena, seks) te *preostalo vrijeme* koje naziva dokolicom. Premda rad zauzima tek dio našeg života, Parker tvrdi kako su aktivnosti u slobodnom vremenu „uvjetovane različitim faktorima povezanim s načinom na koji čovjek radi". Prema Parkeru (1976), stupanj slobode na radnom mjestu (dakle mogućnost upravljanja i odlučivanja), stupanj zaokupljenosti radom i razina zadovoljstva samim poslom u izravnoj su vezi s čovjekovim aktivnostima u slobodnom vremenu. Odnos između rada i slobodnog vremena Parker dijeli na tri osnovna obrasca:

a) obrazac proširenja

b) obrazac neutralnosti

c) obrazac suprotnosti.

U *obrascu proširenja* rad se proteže na dokolicu jer nema jasne granice koja bi ih dijelila. Stoga su aktivnosti u obje sfere slične, iako je životni interes zapravo posao – u mnogo većoj mjeri nego obitelj ili dokolica. Vrijeme za aktivnosti koje se mogu definirati isključivo kao dokolica vrlo je kratko i uglavnom služi razvijanju ličnosti, poput čitanja ili odlaska u kazalište. Taj se obrazac povezuje sa zanimanjima koja omogućavaju visok stupanj autonomije, zadovoljstvo i zao-

kupljenost poslom, poput medicine, biznisa, nastave ili socijalnog rada te nekih kvalificiranih manualnih zanata. Odrazit će se kroz spajanje rada i dokolice, pa će primjerice poslovni ljudi izvan radnog vremena pozivati klijente na večeru ili partiju golfa, a socijalni radnici i nastavnici sudjelovati u volonterskim ili humanitarnim aktivnostima. *Obrazac neutralnosti* ima jasno izraženu razliku između rada i dokolice jer su mu središnji životni interesi obiteljski život i dokolica, a ne rad. Taj se obrazac povezuje sa srednjim ili nižim stupnjem autonomije koji zahtijeva od pojedinca da se služi samo dijelom vlastitih sposobnosti i gdje se zadovoljstvo nalazi u plaći i uvjetima rada, a ne u samom radu. Slobodno je vrijeme dugo u usporedbi s obrascem proširenja i koristi se uglavnom za rekreaciju, a dokolica je usmjerena na obiteljske izlete i aktivnosti. Takav obrazac obično iskazuju činovnici i polukvalificirani manualni radnici. U *obrascu suprotnosti* rad se izrazito razlikuje od dokolice jer je dokolica središnji interes u životu. Obrazac se povezuje s niskim stupnjem autonomije koji traži tek ograničen raspon sposobnosti i često rezultira neprijateljskim stavom prema radu. Slobodno se vrijeme koristi za rekuperaciju i regeneraciju od posla, a specifično je za nekvalificirani manualni rad, rudarstvo i oceansko ribarstvo.

Treba naglasiti da je Parker svoje postavke temeljio na dvama istraživanjima – *Coal is our life* („Ugljen je naš život“) Dennisa, Henriquesa i Slaughtera (1956) o rudarima u Yorkshireu te studiji *The Fishermen* („Ribari“) Jeremya Tunstalla (1962) o životu oceanskih ribara s visokom stopom smrtnosti uz rad u napornim okolnostima i ogroman stres. Tunstall navodi da ribari dokolicu provode u barovima opijajući se, uz tvrdnju: „svatko tko radi ono što mi radimo, mora se opijati da ne bi poludio“. Parker je u odnosu na svoju prvu teoriju od 1972. g. modificirao vlastite teze uvažavši da i drugi čimbenici utječu na obrasce provođenja dokolice, poput nacionalne kulture. Tako su Child i Macmillan utvrdili da britanski menadžeri rade 20 sati tjedno manje od američkih kolega te su stoga relativno više vremena za dokolicu koristili za relaksaciju i uživanje, dijeleći život u pretince s ciljem zaborava na posao. Razloge nalaze u kulturološkim odrednicama, s jedne strane američke poslovne etike, važnosti individualnog uspjeha i rada na vlastitoj ličnosti te rada kao sredstva za postizanje drugih ciljeva. Druga vrsta kritike Parkerovu teoriju promatra kao deterministička jer ne ostavlja prostora interesima i slobodnom odabiru aktivnosti u dokolici, odnosno, prema tvrdnjama Johna Clarkea i Chas Critcher, „zanemaruje ulogu čovjeka i svodi društveno ponašanje na razinu kulturnog refleksa“, pri čemu autori posebno kritiziraju potpunu negaciju i izostavljanje obrazaca dokolice žena kod Parkera (Clarke, Critcher, 1985). Tradicionalno, istraživanja se bave varijablom koja najznačajnije utječe na odabir slobodnovremenskih aktivnosti i sadržaja. Primjerice

za većinu pojedinaca to je plaćeno radno mjesto koje osigurava pristup različitim društvenim mrežama i sadržajima, iz čega se može zaključiti da prihod regulira izbore aktivnosti, dok društvena iskustva i resursi utječu na kvalitetu doživljaja slobodnog vremena. Wilensky (1960) je tvrdio da je u industrijskim društvima većina članova društva orijentirana prema radu, iz čije dominacije proizlaze dvije orijentacije odnosa rada i slobodnog vremena:

a) *model fuzije* ili *prelijevanja* (engl. *spillover/fusion model*) ukazuje na slobodnovremenske aktivnosti koje zrcale radno iskustvo, pa će se bavljenje informatikom vjerojatno u slobodnom vremenu odraziti na češću uporabu interneta, konzola ili videoigrica

b) *kompenzatorni* ili *segmentirani model* u kojemu su aktivnosti slobodnog vremena funkcionalna dopuna ili zamjena za aktivnost rada.

Na *razini individue* reproducira se teza Wilenskog da neki obrasci odnosa rada i slobodnog vremena podrazumijevaju fuziju ili prelijevanje koje Parker naziva „proširenjem", dok drugi obrasci slijede kompenzatorno-segmentirajuću funkciju koju Parker naziva „opozicijom" ili suprotnošću. Navedenim obrascima dodaje i treći obrazac odnosa rada i slobodnog vremena koji naziva „neutralnošću" jer ne sadrži kauzalnu vezu. Na društvenoj razini Parker (1971:83) identificira prilagodbe industrijskog društva koje omogućavaju fuziju obrazaca odnosa rada i slobodnog vremena, tako da postojanje radnih aktivnosti u igri i igre na radnom mjestu usmjerava karakter društvenog ponašanja. Stoga stilovi odijevanja, jezične norme, oblika emocionalnog angažmana i upravljanja dojmovima postaju skladni i u radnom i u slobodnovremenskom okruženju. Takvo spajanje Parker (1971:83) suprotstavlja tradicionalnijem obrascu rada i slobodnog vremena koji naziva „polarnošću", terminom koji označava društveni oblik u kojem igra na poslu i rad u igri nisu normativni. Rad i slobodno vrijeme dijametralno su suprotni jer je rad sfera krutosti i stroge podijeljenosti, dok je slobodno vrijeme fleksibilnije, nestandardizirano i promjenjivo. Iznad društvene razine, Parker (1971) opisuje i treću razinu slobodnog vremena koja odražava Pieperovo (1952) *filozofsko određenje* slobodnog vremena kao „stanja uma i uvjeta duše". Tako shvaćen odnos rada i slobodnog vremena u kontekstu obraca fuzije ili ekstenzije zapravo je holističke prirode, odnosno predstavlja osobnu filozofiju utemeljenu na pretpostavljenoj važnosti ravnoteže rada i slobodnog vremena. Rad i život predstavljaju odnos harmoničnog reciprociteta kojim se nastoji unaprijediti i razviti cjelovitija te bogatija osobna i društvena filozofija života, slično polazištima *pragmatista* o nastojanju pronalaska ravnoteže između plaćenog rada, tjelesne vježbe i potaknutog stanja uma kao svrhe slobodnog vremena industrijskih društava. Prema Parkeru (1971), suprotna bi

perspektiva bila segmentarizam, stajalište koje rad i slobodno vrijeme promatra kao odvojene i nespojive entitete, slično Aristotelovu shvaćanju koje dokolicu vidi kao iskonsko stanje uma kojem prijeti nečistoća svijeta obveznog rada. Teorijska promišljanja Wilenskog i Parkera ograničena su izostavljanjem šireg spektra analize koji zahvaća globalizaciju, multinacionalne korporacije u slobodnovremenskoj industriji, državnu politiku, kao i kriminogene kulture u odnosu na teoriju i praksu slobodnog vremena. Umjesto prikazivanja ograničenih korelacija rada i slobodnog vremena s određenim iskustvima, nužno je analizu pomaknuti prema perspektivi koja sadrži višestruke utjecaje i odnose u stalnoj napetosti između ravnoteže i nestabilnosti. Važno je naglasiti da navedena ravnoteža djeluje i na svjesnoj i na nesvjesnoj razini. Stoga je privlačnost slobodnog vremena za neke pojedince u simboličnoj slobodi i mogućnosti izbora koju nudi. Podsvjesno povezivanje slobodnog vremena sa slobodom, izborom i samoodređenjem iz tog je razloga važnije od praktičnog neposrednog iskustva u slobodnom vremenu.

Drugim riječima, ako individualni doživljaj slobodnog vremena čak i rezultira osobnim neispunjenjem i nezadovoljstvom, on ne mora nužno obvezvrijediti slobodno vrijeme kao jasno i općedruštveno dobro. Na temelju mješavine teorijskih utjecaja prizašlih iz komunitarizma (Etzioni, 1997), socijalnog kapitala (Putnam, 2000), interesnog društva (eng. stakeholder society, Hutton, 1996) i politike trećeg puta (Giddens, 1998), nastao je koncept *aktivnog građanstva* koji prevladavanje društvenih problema promatra kroz uporabu emocionalne inteligencije i emocionalnog angažmana. *Aktivno građanstvo* teži društvenoj inkluziji i proširenju koncepta civilne odgovornosti na temelju stjecanja socijalnog kapitala. Takav pristup označava pomak od politike vođene ciljevima ekonomske redistribucije prema vrijednosnom okviru koji se temelji na društvenim i kuturološkim odnosima članova zajednice. Glavni korelati snažnog socijalnog kapitala društva jesu razvijene društvene mreže u zajednici, bujajuća građanska infrastruktura i zajedničke vrijednosne orijentacije koje prati visoka razina međusobnog povjerenja članova zajednice, države i poslovnog svijeta (Coalter, 2006a:169). Socijalni se kapital pritom odnosi na voljni rad građana kojim se poboljšava zajednica, štiti okoliš i pomaže ranjivim skupinama društva (Putnam, 2000). Može se odnositi na volonterske javne akcije čišćenja i zaštite okoliša, pomoći starijima ili nemoćnima te bolesnima, brige za obrazovne ili sportske aktivnosti te infrastrukturu.

Kulturni kapital odnosi se na stavove, vrijednosti, ideje i prakse koje razlikuju kulturu od supkulture (Bourdieu, 1984), dok se stil života u određenoj kulturi iskazuje različitim kulturnim formama, poput plesa, dramskih aktivnosti, knji-

ževnosti, igre, sporta, očuvanja kulturne baštine i različitih drugih oblika slobodnog vremena i rekreacije. Kultiviranje i osnaživanje navedenih stilova života zahtijeva značajne voljne napore i rad u oblikovanju „ozbiljnih" oblika slobodnog vremena (Stebbins, 2002), pri čemu se misli na sustavnu potragu za amaterskim, hobističkim ili volonterskim aktivnostima obilježenim visokom sadržajnošću i zanimljivošću, kojima pojedinac iskazuje kombinaciju specifičnih znanja, vještina i iskustava (Stebbins, 1992:3). Slobodno vrijeme određuje se kroz neobvezne kontekstualne aktivnosti koje pojedinci samovoljno vrše koristeći vlastite resurse i sposobnosti radi određenog iskustva ili osobnog zadovoljstva. Teza o ozbiljnoj dokolici (engl. *serious leisure perspective*, SLP) naziv je teorijskog okvira koji povezuje i sintetizira tri glavna oblika slobodnog vremena, poznatih kao ozbiljna dokolica, povremena dokolica i projektna dokolica.

a) *Ozbiljna dokolica* predstavlja sustavno bavljenje amaterskim, hobističkim ili volonterskim aktivnostima koje su izrazito sadržajne, zanimljive i ispunjavajuće te u kojima sudionici razvijaju i iskazuju posebne ili specifične vještine, znanja, iskustva i sposobnosti (Stebbins, 1992:3).

Pridjev „ozbiljno" obuhvaća atribute i kvalitete poput iskrenosti, značaja, važnosti, brige i predanosti te se njime obilježava uloga koju navedene aktivnosti imaju u postizanju osobnog zadovoljstva i ispunjenja sudionika. Istraživanja koja su počela 1973. g. pokazala su da ozbiljnu dokolicu ne treba shvaćati kao najvažniji ili najopsežniji među navedenim oblicima, jer njezin naziv proizlazi iz činjenice da je početkom 70-ih godina došlo do ozbiljnijih empirijskih istraživanja slobodnog vremena. Ozbiljna dokolica razlikuje se od povremene u 6 značajki koje se mogu pronaći samo kod ozbiljne dokolice. Prva je potreba za ustrajnošću u aktivnosti, druga dostupnost aktivnosti kao oblika interesa, treća je vezana uz potrebu ulaganja truda, znanja i sposobnosti u aktivnosti ozbiljne dokolice, četvrtu određuje ostvarivanje različitih prednosti u takvim aktivnostima, a pretposljednju, petu, jedinstven *ethos* i društveni svijet. Posljednja, šesta značajka vezana je uz privlačan osobni i društveni identitet koji se stvara u aktivnostima ozbiljne dokolice.

b) *Povremena dokolica* neposredna je i intrinzično nagrađujuća. Stoga je kratkotrajnog opsega i ne traži prethodno znanje ili osposobljavanje. U osnovi je hedonističkog karaktera te je vezana uz jednostavno uživanje ili ugodu koju stvara (Stebbins, 1997).

Istovremeno, prema klasifikaciji, u tu bi vrstu aktivnosti spadala i brojna devijantna ponašanja ili nezakoniti oblici slobodnog vremena o kojima piše i Ro-

jek (1997:392–393). Među ostalim, Stebbins za razliku od drugih autora tvrdi da među aktivnosti povremene dokolice spadaju i igra (uključujući svaštarenje), opuštanje (sjedenje, spavanje, drijemanje, izležavanje), pasivni oblici zabave (TV, knjige, slušanje glazbe), aktivni oblici zabave (društvene igre), društveni razgovori i druženja te osjetilna stimulacija (seks, jedenje, pijenje). Stebbins piše i o povremenom volontiranju te ugodnim aerobnim aktivnostima kao vrsti povremene dokolice, pri čemu smatra da aktivnosti povremene dokolice moraju biti takve da zahtijevaju povećavanje otkucaja srca i broja udisaja (Stebbins, 2014a). Povremena dokolica manje je sadržajna te ne omogućava razvoj karijere kakav je moguć u ozbiljnoj dokolici. Općenito, aktivnosti povremene dokolice znanstveno bi se kolokvijalno mogle najbolje opisati kao „ono što pojedincu dođe prirodno". Unatoč pomalo trivijalnoj definiciji većine aktivnosti povremene dokolice, Stebbins tvrdi da su one podjednako važne u osobnom i društvenom životu kao i aktivnosti ozbiljne dokolice (Stebbins, 2001b).

c) *Projektna dokolica* predstavlja kratkotrajne, neustaljene, djelomično složene jednokratne ili prigodne kreativne aktivnosti u slobodnom vremenu (Stebbins, 2005).

Takva projektna dokolica ipak zahtijeva podrobno planiranje, trud, ali i znanje i vještine, iako nije ozbiljne prirode niti ju pojedinac ima namjeru razvijati kao ozbiljniju djelatnost. Međutim nije ni dio povremene dokolice. Atribut „povremeno" opisuje širok spektar aktivnosti u različitim redovitim aktivnostima i događajima poput umjetničkih festivala, sportskih događaja, vjeskih blagdana, rođendana ili državnih praznika, dok atribut „kreativno" naglašava da sve aktivnosti imaju za ishod nešto novo ili različito, čime se iskazuje domišljatost, vještina ili znanje. Iako se čini da se većina projekata provodi do njihova završetka, često između određenih faza projekata u dokolici prođe i nekoliko dana, tjedana, mjeseci, pa čak i godina. *Ozbiljna predanost* (engl. *serious pursuits*) Stebbinsov je nadređeni koncept kojim se pokušava obuhvatiti i ozbiljna dokolica i profesionalna posvećenost (Stebbins, 2012). Plenković (2000) tvrdi da je za slobodno vrijeme karakteristično to da se umjesto bavljenja svojom profesijom bavimo amaterskim djelatnostima gdje čovjek oslobađa svoje kreativne sposobnosti i ispunjava slobodno vrijeme vrijednim sadržajima radi emancipacije. Pod pojmom amaterizam podrazumijeva se „ona djelatnost koja se ne zasniva na stjecanju sredstava za život, nego na unutrašnjoj motivaciji i potrebi čovjeka da se izražava u određenom samoizabranom materijalno nekorisnom djelovanju" (Božović, 2008: 39). Autor navodi da se tim djelovanjem postižu dva osnovna cilja: čovjek se njime izražava kreativno ili rekreativno i na spontan način zadovoljava potre-

bu za društvenošću. Termin „profesija" upotrebljava se u različitim značenjima, ali najčešće je to „...kada se neka sportska ili umjetnička aktivnost ne obavlja više samo radi zadovoljstva aktera već i radi novca. U takvom se slučaju govori o profesionalizaciji amaterske djelatnosti." (Rus, Arzenšek, 1984, citirano u Božović, 2008). Stebbins (2004b) ističe primjer „profesionalne posvećenosti" (engl. *occupational devotion*) kod onih koji razvijaju snažne pozitivne veze prema samopoboljšavajućim radnim aktivnostima vrlo snažnih osjećaja, dok skup radnih zadataka kao jezgra aktivnosti zrači privlačnošću kojom granica između rada i dokolice jednostavno nestaje. Profesionalna posvećenost ozbiljna je dokolica kojom radnik može osigurati prihode za preživljavanje. Profesionalci su ekonomski definirani kao radnici koji ovise o prihodu za aktivnost koju drugi provode ili vide kao slobodnovremenski sadržaj. S druge strane, amaterizam koji možemo pronaći u znanosti, umjetnosti, kulturi i svijetu zabave dijeli poveznicu s profesionalizmom u tročlanom sustavu odnosa. Za razliku od amatera, kod hobista ne pronalazimo profesionalni *alter ego* amatera, iako ponekad postoje komercijalni iskoraci jer postoji ciljana publika, pa stoga Stebbins hobiste klasificira u 5 kategorija: *kolekcionare*, *izrađivače* i *krpače*, *sudionike aktivnosti* (npr. ribolova ili amaterskog pjevanja), *sportaše i igrače igara* te, konačno, *slobodne umjetnike i entuzijaste* (knjigoljupci, slikari, kipari i dr.) (prema Stebbins, 2007:6–8).

Postindustrijsko društvo i ekonomizacija slobodnog vremena

John Clarke i Chas Critcher (1985) razvijali su neomarksistički pristup sociologiji dokolice pod utjecajem Antonia Gramscia. Clarke i Critcher tvrde da autori poput K. Robertsa precjenjuju stupanj slobode i izbora povezanih s dokolicom jer vjeruju da je osobna sloboda pojedinca sputana i ograničena u kapitalizmu. Kada je riječ o vrijednosno utemeljenoj analizi dokolice, u svom djelu *Otuđenje i sloboda* (*Alienation and Freedom*) Robert Blauner (1964) opisuje izraz američkog liberalizma koji kapitalistički sustav prihvaća kao pravedan i zdrav. Blauner tvrdi da je idealizirana slika rada u prošlosti djelomice odgovorna za stvaranje koncepcije otuđenog radnika u modernom društvu. Prema Clarkeu i Critcheru, samo postojanje kapitalizma uvjetuje prirodu odnosa rada i dokolice, jer je industrijska revolucija uz razvoj kapitalizma imala četiri osnovna učinka: *prvo*, uklonila je mnoge mogućnosti raspolaganja slobodnim vremenom i uspostavila jasne granice između rada i dokolice. Strojevi su radili intenzivnije radi maksimalizacije profita, uz sveprisutnost radne snage, te stoga radno vrijeme raste. Tek od 1880-ih slobodni sati počinju rasti, radno se vrijeme skraćuje, a standard života podiže. Međutim Clarke i Critcher tvrde da je država s korporacijama počela zakonodavno licen-

cirati aktivnosti tipične za slobodno vrijeme, poput odlaska u barove ili *pubove*, kasina i kladionice. Stoga nepoželjne aktivnosti nisu mogle dobiti dozvolu za poslovanje, filmovi i kinoteke cenzurirani su, dok je zakonski regulirano pravo nabave i uživanja u robama i uslugama s ciljem osiguravanja sigurnih i društveno prihvatljivih načina uživanja u slobodnom vremenu.

Drugi je važan aspekt intervencije države regulacija javnih prostora, pa tako niži slojevi koriste parkove i ulice, a država subvencionira centre za slobodne aktivnosti i sport koji više odgovaraju interesima višeg društvenog sloja. Clarke i Critcher (1985) zaključuju da „uzimajući u obzir i tijelo i duh, država promovira politiku kojoj je cilj privoliti određene društvene skupine da se uključe u racionalne oblike rekreacije kako bi spriječila moguće opasnosti suviška slobodnog vremena, odnosno omogućila izbjegavanje nasilja, nemira i političkih agitacija". Clarke i Critcher smatraju da dolazi do *komercijalizacije dokolice* u kapitalizmu i stoga je ona velik izvor prihoda buržoazije, a velike korporacije imaju značajnu moć u oblikovanju potreba pojedinaca u slobodnom vremenu. Iako smatraju da država i korporacije ograničavaju izbor i manipuliraju ukusima, ne vjeruju u njihovu dominaciju dokolicom, za koju ističu da se mijenja ovisno o klasnim promjenama kojima se društvo opire hegemoniji države i korporacija. Raymond Vernon objavio je 1971. g. knjigu u kojoj je utvrdio da je moć multinacionalnih korporacija nadmašila moć nacionalnih država, dok je Leslie Sklair (1993, 1995) opisao djelovanje transnacionalnih tvrtki tvrdeći da su one pokretač globalnog sustava elite, birokrata i potrošačke mase koji djeluje posredstvom masovnih medija i indoktrinacijom potrošača. Tezi represivne države suprotstavilo se nekoliko autora koji su zastupali stajalište da je država većinom ili u potpunosti autonomna od interesa kapitalističke klase, pri čemu postoje razlike u stupnju autonomije koju pripisuju državi.

Država je zapravo agens intervencije koji osigurava zakonski okvir slobodnovremenskih sadržaja i aktivnosti kroz licenciranje i zakone, zatim moralni kontekst putem artikulacije poželjnih oblika, vrijednosti, sadržaja i stilova provođenja slobodnog vremena te strateški kontekst kroz vođenje i savjetovanje te alokaciju resursa za usklađivanje dinamike života i rada. Stoga je država shvaćena kao neutralni čimbenik koji samo provodi alokaciju nužnih resursa. Tranzicija od *laissez-faire* prema intervencionističkom modelu u srži je postindustrijske teorije društva. Bellova (1974) istraživanja istaknula su da znanje kao središnje ekonomsko načelo, kombinirano s pratećom intelektualnom i profesionalnom tehnokracijom, nužno uvjetuje intervenciju države kao posrednika između kompetitivnih interesa kapitalista i zaštite javnih dobara i prava zajednice. Primje-

rice Gramsci (1971) slijedi Marxa i Engelsa u tezi da kapitalistička društva teže iskorištavanju države prema interesu elite, pa stoga državno sponzorirani kapitalizam vidi kroz dominaciju kapitalističke klase nad ekonomijom i državom, ali pritom u relaciju uvrštava i *civilno društvo*. Za njega je civilno društvo stvarni i simbolički prostor zauzet od strane volonterskih organizacija poput medija, obrazovnih ustanova, aktivističkih ili slobodnovremenskih udruga koje kritički propituju interes kapitalističkog društva artikulacijom kakofonije društvenih potreba većine. Stoga je Antonio Gramsci tvrdio da „stari svijet umire, novi svijet se sporo pojavljuje, a u ovom clair-obscuru nastaju čudovišta". Za Gramscia kapitalistička država djeluje najučinkovitije kada umjesto gole prisile ili ucjene svoje interese može ostvariti upravljanjem volje građana, te stoga razvija „složeno jedinstvo" zakona i pravila. Dakle kapitalistička klasa vlada ljuljanjem države prema ostvarivanju vlastite prevlasti ili hegemonije nad rivalima u borbi za društvene i materijalne resurse. Pojam *hegemonije* važan je u Gramscievoj teoriji jer zahvaća oblik socijalnog inženjeringa u pitanjima dobrovoljnog pristanka javnosti pod krilaticom zajedničkih interesa (društva, nacije, monarhije) s ciljem podčinjavanja društvenih potreba kapitalističkoj vlasti.

Međutim pojam hegemonije određen je pomoću nekoliko čimbenika. Hegemonija uspostavlja horizont „normalnog" ponašanja, odnosno raspon ponašanja koje društvo smatra uobičajenim i prihvatljivim. Stoga ona pozicionira društvene uloge koje pojedinac shvaća ne samo kao uobičajene već i legitimne (Rojek, 2010). Hegemonija se odnosi na sadržaj moralnog i političkog vođenja koje omogućava blokovima moći iskazivanje sile nad subjektima društvene zajednice, pri čemu blok moći odražava klasnu vladavinu svojstvenu razvijenim industrijskim društvima u kojima partnerstva i savezi određuju interese zajednice. Za Gramscia je stoga *borba* neizostavan element i mehanizam ostvarivanja prevlasti za društvene resurse, koji se u navedenom slučaju odnosa blokova moći iskorištava za dobrovoljni pristanak većine. Gramscieva analiza društvo promatra kao polje sukoba u kojemu se državna hegemonija osnažuje, primjenjuje i izaziva postupcima otpora i pregovaranja. Poulantzas (1973, 1978) slično tvrdi da su države instrumenti služenja interesima elite, u odnosu na koje se javnosti s ciljem stjecanja povjerenja moraju prikazati autonomno i neuvjetovano. Stoga se postupcima borbe, otpora i pregovaranja interes većine ili manjeg dijela zajednice može odraziti kroz budući povoljniji društveni status s obzirom na dostupne resurse. Za Poulantzasa je autonomija države upitna i relativna jer se interesi vladajuće elite uvijek vraćaju.

Autori poput Franka (1997) i Sennetta (2006) tvrde da se javlja „novi oblik kapitalizma" usvojen iz kontrakulture kao vrste društvene reakcije na socijal-

nu isključivost, nepravdu i netoleranciju s ciljem ostvarivanja profita. Rojek (2010:115–134) ga naziva „prigodnim kapitalizmom" (engl. *neat capitalism*) te tvrdi da je takav novi oblik kapitalizma pokušaj kapitalista da ponude pametna rješenja za društvene, ekonomske i kulturološke probleme – kapitalisti koji suosjećaju s problemima i žrtvama „malog čovjeka", humanitarno djeluju ili pokreću javno-privatna partnerstva. Kao takvi, predstavljaju neizabrane političke agense koji nude rješenja gorućih problema zajednice u ime tihe većine, sve s ciljem dodatnog profita kod konzumenta. Frank (1997) je pritom ponudio model konzumerističke kulture prošlog stoljeća – kulture heteroseksualnih bračnih parova s Avenije Madison u kojima muž zarađuje, a žena je kućanica. Kulture u kojoj nema nezaposlenosti, kriminal je stalna prijetnja utjelovljena nesocijaliziranim delinkventima, pravosuđe je nepotkupljivo, a policija pravedna i poštena. Svijet je to u kojem postoji ključno slaganje o temeljnim vrijednostima i društvenim odgovornostima, koji opisuju Cheek i Burch (1976) u analizi funkcija sadržaja i prakse slobodnog vremena, a koji iz sadašnje perspektive multikulturalizma djeluje umjetno jer koncept konzumerističkog društva današnjice funkcionira na temelju relacija i pozicija raznovrsnosti i različitosti. Osamdesetih godina pristupi teoretičara marksizma poput Van Moorsta (1981), Clarkea i Critchera (1985) te socijalnih feminista (Green i sur., 1987; Wimbush i Talbot, 1988) u analizi slobodnog vremena državu su smatrali središnjom polugom moći u društvu, jer je kontrolom obrazovanja, radnih dozvola, medija i distribucije javnih financija različitim tijelima administracije i uprave izravno utjecala na status slobodnovremenskih aktivnosti i prakse.

Ipak, jedna od manjkavosti navedenih analiza bilo je izostavljanje uloge globalizacije, korporativnog svijeta i multinacionalnih tvrtki u vrednovanju i oblikovanju aktivnosti slobodnog vremena. Ken Roberts (2004:21) drži da je korporativni svijet u posljednjih stotinu godina preuzeo dominaciju u smislu pružanja usluga u slobodnom vremenu. Multinacionalne tvrtke poput Red Bulla, Pepsija, Nikea, Sonya, Disneya, Applea, Virgina, Calvina Kleina, Exxon-Mobila, Cisca, Time-Warnera, Stelle Artois ili MasterCarda i Hyundaia postale su sveprisutne u svijetu sportskog spektakla, umjetnosti i kulture kao sponzori događanja. Sinergija sadržaja i oblika slobodnog vremena s kulturom brenda ili loga toliko je snažna da određene oblike i aktivnosti u slobodnom vremenu poistovjećujemo s pojedinim korporacijama i proizvodima, poput recentnog fenomena pokreta Nike Sneakerheads, već afirmiranih Red Bullovih ekstremnih sportova ili Marlborovih F1-utrka Ferrarija osamdesetih godina. Brendovi su postali kulturne ikone koje utjelovljuju specifične i posebne stilove života i ponašanja, identiteta i pripadnosti. Stoga označavaju ne samo stav prema slobodnom vremenu već i

dublje vrijednosti slobode, samopouzdanja, stavova ili društvene svijesti pojedinaca. Štoviše, dok se utjecaj države na praksu slobodnog vremena promatra kroz teritorijalna i prostorna ograničenja, multinacionalne korporacije djeluju na globalnom tržištu o čijem su utjecaju na slobodno vrijeme pisali Goldman i Papson (1998) te Holt (2004).

Međutim za slobodnovremensku teoriju i praksu važnije je analizirati specifičan aspekt korporativne kulture, onaj koji je usmjeren na reklamiranje i prodaju proizvoda vezanih uz slobodno vrijeme koji su štetni za pojedince, posebno djecu i mlade. Kao što Roberts (2004:202) zapaža, ljudi troše značajno više novca i vremena na alkohol, cigarete, drogu, lijekove, kockanje ili televiziju nego što ulažu u vježbanje, rekreaciju ili druge oblike kulturne dokolice. Roberts naglašava da korporacije značajno uvjetuju odabire aktivnosti i sadržaja u slobodnom vremenu upravo zbog pervazivnosti i oglašivačke moći kondicioniranja opće populacije svijeta. Rojek (2010) tvrdi da je jedan od važnijih modela prevladavanja problema suvremenog društva osvještavanje načela brige o sebi i brige o drugima s ciljem promicanja i osnaživanja *emocionalne inteligencije* i emocionalnog angažmana u pitanjima zdravlja, recikliranja i brige o okolišu te održavanja ravnoteže rada i života. Samoreguliranje, kontrola i poučavanje drugih odgovornom ponašanju i potrošnji tako postaju sastavnim dijelovima progresivnog životnog stila, čije izvore u kapitalističkim društvima Frank (1997) vidi u kontrakulturnom pokretu 60-ih godina prošlog stoljeća. *Prigodni kapitalizam* (engl. *neat capitalism*, prema Rojek, 2010) prepoznao je važnost društvene odgovornosti i svijesti o okolišu kao središnje progresivne poslovne prakse koja njeguje filantropski pristup. Dokaz je postojanja takve prakse i primjer Roberta Owena i zajednice *New Lanark* u Škotskoj koja je smatrana uzornim modelom odnosa radnika i poslodavaca. Cadbury je razvio Bourneville u Birminghamu 1895. g., a William Lever svoj Port Sunlight 1888. g. kao ogledni primjerak stambenog naselja za radnike, dok je Herny T. Ford zapošljavao „socijalne radnike" kao oblik nadzora i standardizacije procesa proizvodnje koji je kasnije rezultirao sustavom industrijskog upravljanja poznatim kao *fordizam*.

Međutim nijedan od tih sustava nije utemeljen na partnerstvu s potrošačima, već se temeljio na pedagogiji konzumerizma koja je promovirana na izgradnji prepoznatljivosti brenda putem humanitarnih i drugih filantropskih djelatnosti. Primjerice teza Naomi Klein (2007) o doktrini šoka za slobodno vrijeme važna je jer ukazuje na činjenicu da kapitalističke elite iskorištavaju prirodne katastrofe poput pacifičkog cunamija (2004.) ili uragana Katrina (2005.) s ciljem revitalizacije načela tržišnog fundamentalizma. Navodeći „šok-terapiju" nobelovca

Miltona Friedmana, Klein (2007) tvrdi da od 70-ih godina prošlog stoljeća neoliberalni režimi koriste ekonomske i prirodne katastrofe radi stjecanja prava na uvođenje autoritarnih tržišnih rješenja s ciljem osnaživanja kontrole i poslušnosti. Klein pritom navodi primjere porobljavanja i pljačke Čilea, Argentine i Rusije ili okupacije Iraka, na kojima dokazuje način na koji režimi nameću postulate ekonomije slobodnog tržišta te monolitnih oblika rada, obiteljskog života i provođenja slobodnog vremena. Na svim razinama, od organizirane politike do rekreacije, otpor i neslaganje brutalno su napadnuti i eliminirani, zbog čega Klein smatra da slobodno tržište počiva na državno sponzoriranoj autoritativnosti i nejednakosti, a *keynesijanske reforme* poratnog razdoblja vidi kao odgovor na katastrofalno podbacivanje tržišta u pitanjima zapošljavanja, ekonomskog rasta, društvene pravednosti i prevencije ratnih sukoba.

Od osamdesetih godina počinje snažna neoliberalna renesansa ekonomske i društvene politike, koju *prigodni kapitalizam* ipak djelomično kompenzira, jer su prigodni (engl. *neat*) kapitalisti zadržali poslovni fokus razvijanjem mnoštva načina kojima mimo države kroz partnerstva s potrošačima i nevladinim organizacijama mogu osigurati dobrobit i nužne resurse *pojedincima u riziku*. Tijekom 50-ih teorija masovnog društva opisala je utjecaj potrošačkog mentaliteta na stilove i kulturu provođenja slobodnog vremena. Smatralo se da komercijalizacija i organizacija masovnih sportskih i rekreativnih događaja uvjetuju pasivnost konzumenata. C. Wright Mills (1956) tvrdio je da vojno-industrijsko-državni kompleks elite kontrolira rad, slobodno vrijeme i društvo. Marcuse (1964) je predstavio analizu konzumerističke docilnosti jednodimenzionalnog društva kojem nedostaje klasna opozicija radničke klase. Kasnije je Marcuse (1978) tvrdio da estetika nudi dodatnu mogućnost otpora, ali je ostao pri isticanju dominantne sveze vojske, društva i korporativnih interesa. Za Marcusea (1964:52) je slobodno vrijeme jasno diferencirano od dokolice, jer dokolica buja u razvijenim industrijskim društvima, ali je ograničena i neslobodna u dijelu propisanom od države i politike. I Mills i Marcuse shvaćali su da kapitalisti ograničavaju sadržaj i oblike slobodnog vremena mehanizmima koji nadilaze osmišljavanje i promicanje slobodnovremenskih dobara i usluga, kroz oglašivanje, lobiranje i sponzorstva dužnosničke i političke svite. Potrošači se u teoriji civilizacije dokolice deskriptivno diferenciraju prema dobi, spolu ili rasi, ali bez jasnih naznaka njihova revolucionarnog potencijala, marginalizacije, opozicije elitama ili želje za promjenom *statusa quo*. Cheek i Burch (1976) su, pod utjecajem teorije sustava glasovitog Talcotta Parsonsa, artikulirali postojanje temeljnog suglasja društva i pojedinaca u svezi s ključnim vrijednostima koje se prenose mehanizmima normativne prisile kroz obitelj, obrazovanje, zakone, policijsku kontrolu, zdravstveni sustav ili slobodno vrijeme i rekreaciju.

Teorija *cilivizacije dokolice* optimistično je sagledavala ulogu akademske zajednice i intelektualaca u postindustrijskom društvu budućnosti, općenito prikazujući društvo u tradiciji Rousseauova humanizma, odnosno čovjeka kao dobrog, vrlog i pristojnog bića. Bell (1974) je nominirao temeljnu važnost obrazovanja i središnju ulogu akademske zajednice, pritom opisujući bezinteresnost njihove uloge u potrazi za spoznajom s ciljem razvoja boljeg čovječanstva, što je vidljivo i kod autora koji kritiziraju postindustrijsko društvo naglašavajući da je konflikt u kapitalističkim kulturama neminovan. Tragovi tih ideja obilježavaju djela autora o postindustrijskoj civilizaciji poput Gorza (1978), Aronowitza i DiFazija (1994), ali i pristupe sociologa slobodnog vremena poput Kena Robertsa (1970, 1978) i Stanleya Parkera (1981) koji promiču perspektivu *vrijednosno neutemeljene ili oslobođene dokolice*. S obzirom na Bellovo naglašavanje centralnosti znanja u pogledu stvaranja bogatstva, utjecaja i moći u postindustrijskim društvima, ideja vrijednosne slobode izazovno je pitanje. Marksistički autori slobodnog vremena odbijali su ideju vrijednosno oslobođene dokolice naglašavajući pitanja klasne borbe i ideologije (Andrew, 1981; Clarke i Critcher, 1985). Slično tomu, feminističke autorice tvrdile su da je vrijednosna sloboda izraz patrijarhalnosti kojom se prikriva muška dominacija i sustavna subordinacija ženske perspektive (Wimbush, Talbot, 1988; Aitchison, 2003). Stoga je, umjesto civilizacije dokolice, u kapitalizmu stvorena *civilizacija potrošnje*, dok se kolektivnim ugovorima društvo orijentiralo na obranu radnih mjesta i radničkih prava, a zaposlenici su režimom višestrukih radnih mjesta pokušali omogućiti sudjelovanje svih članova obitelji u konzumerističkom sustavu (Hunnicutt, 1988; Schor, 1992).

Usporedno s time, literatura o emocionalnoj inteligenciji i angažmanu u novim kapitalističkim sustavima naglasila je da se pojedinci predaju potpunom nadzoru i stjecanju znanja, vještina i sposobnosti koje bi ih pripremile za nužne vještine tržišta rada (Hochschild, 1983; Sennett, 1999, 2004, 2006). Slično tomu, bolje shvaćanje povezanosti rasta industrije slobodnog vremena i potrošnje u zemljama u razvoju potvrdilo je pretpostavku da je „zabavna dokolica jednih zapravo nastala na muci i trudu drugih" (Roberts, 2004; Rojek, 2005). Neoliberalna revolucija 80-ih godina naglasila je važnost osobnih i grupnih rješenja u pitanjima obrazovanja, dokolice i socijalne skrbi napavši ideju socijalne države. Takva promjena filozofije osnažila je fokusiranje na pojedinačne elemente, umjesto općenitijeg shvaćanja upravljanja slobodnim vremenom i alokacije društvenih te osobnih resursa. Stoga je odnos rada, slobodnog vremena i drugih područja života uvjetovan simptomima globalizacije kroz već notorne ekonomske reforme poput deregulacije, izdvajanja radnih mjesta (engl. *outsourcing*) ili raslojavanja (engl. *delayering*). U pogledu istraživanja slobodnog vremena, do-

miniraju pitanja klasne nejednakosti i neravnoteže moći spolova (Andrew, 1981; Clarke i Critcher, 1985; Deemi, 1986; Green i sur., 1987), dok je manje istraživano pitanje etničkih značajki, profesionalne uloge i supkulturnih pripadnosti u kontekstu pristupa resursima slobodnog vremena. Takav oblik revizionizma više je napadao realizam teorije civilizacije dokolice i postindustrijske teorije.

Revizionističke teorije posebno su kritizirale realizam teorije civilizacije dokolice i postindustrijske teorije kroz naglašavanje klasne i spolne nejednakosti. Clarke i Critcher (1985) dokazali su izuzetan utjecaj koji klasne razlike imaju na kulturu provođenja slobodnog vremena, u pitanjima kao što su vlasništvo nekretnine, kvaliteta prijevoza, trajanje i priroda godišnjeg odmora, dok su pritom pokazali i podbačaj intervencionističke države u pokušaju kompenzacije klasne nejednakosti. Primjerice ulaganje u muzeje i kazališta tako donosi više dobrobiti srednjoj nego radničkoj klasi, jer potonja navedene institucije posjećuje u odnosu disproporcionalnom njihovu udjelu u društvenoj zajednici. *Feminističke studije* sadržaja i vrsta provođenja slobodnog vremena analizirale su žensko tijelo kao vrstu vlasništva u svijetu muške dominacije, što se pokazalo značajnim u nekim društvenim segmentima, poput kozmetičke, modne ili medijske industrije s gledišta tjelesnih ideala. Dodatni oblik revizionizma omogućili su *poststrukturalistički* i *postmodernistički pristupi* – prvi su promijenili tradicionalnu sliku odnosa znanja i prezentacije portretirajući moć kao diskurs (Foucault; 1975, 1980, 1981) pozicioniranja pojedinaca i ponašanja. Moć više nije imala ograničavajući utjecaj, već je smatrana stanjem jezika i utjelovljenja. Semiologija kao odraz strukturalizma nastaje u djelima njegova utemeljitelja Ferdinanda de Saussurea (1857. – 1913.), kao znanost o životu znakova unutar društva, odnosno shvaćanje funkcije jezika kao organizatora i konstruktora pristupa zbilji. Za Claudea Levi-Straussa (1963, 1986; prema Haralambos, Holborn, 2002:910) svako ljudsko mišljenje i svi oblici društvenosti imaju strukturu koja se može promatrati i razotkriti.

Slično tomu, istraživanje Richarda Senneta (2004) također ističe oblikovanje suvremenog pojedinca kroz njegovo ponašanje u očima drugih, pri čemu su posljedice lošeg ponašanja zapravo nesvjestan kompas slobodnovremenskih izbora i aktivnosti. Strinati (1995) je Straussov strukturalizam smatrao čistim determinizmom koji polazi od pretpostavke da sve kulture automatski oblikuju nesvjesne mentalne strukture bez obzira na želje pojedinaca, a učinkovito djelovanje u kontekstu turističke djelatnosti i slobodnog vremena također je važan element (marker) i u knjizi *Turist* Deana MacCannella (1976) kojom definira *prednje i stražnje područje*. MacCannel (1976:92) kao *prednje područje* ističe okruženje u kojem se susreću domaćini, gosti ili klijenti (sala restorana, dvorana kazališta...), dok je

stražnje područje ono u kojem se gosti odmaraju, a domaćini pripremaju za uslugu (kuhinje, garderobe, sobe...). Koncept je preuzet od Goffmana (1959:144), koji razlikuje kontrast *prednjih i stražnjih prostora* s obzirom na strukturu različitog izgleda, različitih društvenih pravila i socijalnog reda. *Stražnji* su prostori obično zatvoreni za javnost i omogućavaju prikrivanje predmeta, aparature i aktivnosti kojima se priprema aktivnost *prednjih* prostora ili područja. Pritom je ključna ideja mistifikacije stražnjih prostora s logikom uvjerljive prezentacije. Koncept *markera* razvijen je u području semiotike, a MacCannel (1976:110) ga koristi kao referentni okvir turizma u slobodnom vremenu. Markeri obuhvaćaju tekstualnu, audiovizualnu i oralnu kulturu kodiranja i reprezentacije – markeri su semiotički označivači, odnosno istovremeno predstavljaju i informaciju i medij o okruženju u slobodnom vremenu jer mogu oslikavati pretjerivanje, hiperbolu ili alegoriju. Stoga predstavljaju i okruženje, ali i širi prostor u kojem je okruženje predstavljeno, pri čemu je prostor markera često prostor manipulacije i ideologije. Kasniji poststrukturalizam Derride, Lacana i Foucalta obuhvaća niz različitih tema i interesa, od lingvistike i značenja jezika kod Derride, seksualnosti, ludila i odnosa moći i znanja kod Foucaulta do psihoanalize kod Lacana. Za Foucaulta moć nije nešto što se nameće, već sastavni dio postojanja i djelovanja, pri čemu je pitanje kontrole dopunjeno fenomenom samokontrole. Ono što činimo i biramo u slobodnom vremenu i drugim segmentima života nije samo posljedica određene društvene grupe već i pitanje očekivanja i događaja koji usmjeravaju naše partikularne sklonosti i interese prema određenom sadržaju ili aktivnosti u slobodnom vremenu. Stoga se izbor borilačkih vještina kao slobodnovremenske aktivnosti pojedinca temelji na etičkim i kulturnim normama, ali istovremeno i iskazuje moć. Tipičan poststrukturalistički rad predstavlja tekst Lawrencea Grossberga (1994) o promjenjivu značenju i dekonstrukciji mladosti, što je posebno zanimljivo u kontekstu slobodnog vremena. Grossberg prikazuje *tri faze* u razvoju diskursa i praksi mladih.

a) *Prva* je faza nakon industrijske revolucije, u kojoj su djeca i mladi zaštićeni institucijama, djetinjstvo je doba nedužnosti, a djecu se drži dalje od svijeta rada i postupno kroz ustanove uvodi u svijet odraslih.

b) *Druga* je faza nakon Drugog svjetskog rata i generacije *baby-boomera*, za koje je bilo važno odgoditi dolazak na tržište rada s ciljem sprečavanja velike nezaposlenosti, pa važnom postaje ideja adolescencije ili mladosti kao produljenja prijelaza između djetinjstva i odraslosti, pri čemu sve više mladih ostaje u obrazovnom sustavu.

Mladi su tako uspjeli stvoriti vlastite kulture i prostor, čak i fizički prisvajajući ulice, parkove, garaže i hale životom s novim stilovima djelovanja izvan obitelji i

škole. Nakon destaljinizacije u svim je zemljama komunističkog bloka, pa i u bivšoj Jugoslaviji, uslijedilo razdoblje koje povjesničari nazivaju *procesom intenzivne okcidentalizacije*, a tijekom kojega se selektivno i ograničeno dopuštala kontrolirana distribucija zapadnjačkih intelektualnih i glazbenih kulturnih proizvoda. Stav komunističkih vlasti prema *rock*-glazbi i kontrakulturi bio je za staljinizma izričito represivan, jer se taj žanr smatrao degeneriranim i antidržavnim, što se manifestiralo i osamdesetih godina kroz *antirock*-kampanju sovjetskog predsjednika Andropova. Kontrolirano toleriranje novih avangardnih zapadnih trendova, pa i dolaska *punka* i *rock*-glazbe na domaću scenu, trebalo je u bivšoj Jugoslaviji poslužiti kao dokaz otvaranja prema Zapadu. U tom je smislu kanaliziran i uravnotežen omladinski bunt trebao služiti simulaciji zbilje ili pak hedonističkom eskapizmu. Vujić (2015) tvrdi da je zapravo urbana manjina slušala „novi val", unatoč stanovitoj popularnosti na cijelom jugoslavenskom prostoru. Isto je tako državna nomenklatura i tzv. nova klasa počela živjeti paralelnim životom visokoga zapadnog standarda, koji je bio nerazmjeran egzistencijalnom prosjeku te kulturnom i obrazovnom horizontu kakav je opisivao druge, siromašnije društvene segmente u tadašnjoj Jugoslaviji, a pretežno one iz ruralnih područja (Vujić, 2015).

c) *Treća faza* nastaje krajem 1970-ih kada se stilovi mladih polako mijenjaju, pa s *rock'n'roll*-generacija prelaze na videosadržaje i računalne sadržaje, postaju ciničniji, manje orijentirani idealima i vrijednostima te duhu bunta i pobune, s dominacijom želje za razumijevanjem i pridruživanjem svijetu odraslih (Grossberg, 1994; prema Haralambos, Holborn, 2002:915).

Pritom su se promijenile i aktivnosti slobodnog vremena, jer su političke aktivnosti zamijenile trgovačke ulice, a eksperimentiranje sa psihogenim drogama postalo je manje važno od opijanja. Pritom u modi više nisu idealizam i pobuna, već oponašanje odraslih. Grossberg smatra da je i to posljedica djelovanja *baby-boomera* koji zbog ostarjelosti više nisu mladost htjeli promatrati kroz biološku dob, već kao stanje duha.

Društveni resursi, kulturni kapital i slobodno vrijeme

Priroda neoliberalnih zadanosti nad osobnom slobodom i izborom kao idealima zapadnih demokracija ograničava slobodnu volju. Možda na kraju dana imamo slobodnog vremena, ali nemamo slobodu organizacije i odabira načina provedbe toga vremena jer smo ograničeni nejednakošću i nedostupnošću resursa. Na elementarnoj razini, raspodjela vremena ovisi o materijalnim primanjima i stoga je sposobnost pojedinca za kvalitetnu dokolicu uvjetovana statusom, spolom, etničkom pri-

padnošću, naobrazbom i zdravstvenim stanjem, no naravno, sloboda izbora uvijek postoji. Jedno od važnih metodoloških pitanja istraživanja teorije i prakse slobodnog vremena jest pitanje subjektivne namjere. Naime subjektivna namjera argument je obrane od onih koji tvrde da je slobodno vrijeme određeno našim odnosima prema klasnoj nejednakosti, rasnim razlikama ili spolnoj diferencijaciji. Oblici prakse i sadržaja slobodnog vremena kodirani su, a naše su sposobnosti uključivanja pod utjecajem niza strukturnih čimbenika. Jedna od njih jest razvijanje svijesti o potencijalnoj zdravstvenoj dobrobiti aktivnosti u slobodnom vremenu. Stoga je kultura provođenja slobodnog vremena danas prožeta psihologijom kulture rizika kao posljedice voljnog štetnog ponašanja prema sebi i drugima. Primjerice niz sadržaja i stilova ponašanja u slobodnom vremenu nastalih u 19. i tijekom 20. st. danas se izbjegava ili demonizira. Duhanska, prehrambena i alkoholna industrija zbog toga su morale rekonceptualizirati načelo „odgovorne uporabe", koje se danas odnosi i na pojedinca, ali i na posljedice ponašanja za širu zajednicu. Sekundarno pušenje, alkoholizam i pretilost odražavaju se ne samo na individualni mortalitet kroz zloćudne bolesti, nasilje ili prometne nesreće već i na svijest o povećanim izdacima sanacije štetnih posljedica za društveni sustav i zajednicu. Društvo se postupno pomaknulo s ekstremno liberalne pozicije prava pojedinca da u slobodno vrijeme radi što ga je volja prema filozofiji života, rada i dokolice koja je mnogo opreznija. Postavlja se pitanje zašto je zapadna civilizacija u posljednjih 30-ak godina postala zabrinuta za pitanje stilova i oblika slobodnovremenske prakse, a odnosi se prije svega na zabrinutost o posljedicama namjernog djelovanja u slobodnovremenskim aktivnostima za druge. Pokušaji država da nametanjem ekoloških ili prehrambenih poreza ublaže posljedice mogućnosti slobode izbora pojedinca u slobodnom vremenu za širu zajednicu pokazatelj su neoliberalnih trendova koji drže da smo u konačnici svi gospodari vlastite sudbine, proaktivnog i produktivnog pristupa koji treba riješiti sve poteškoće umjesto da se pojedinca u slobodnom vremenu promatra kao glumca pozicioniranog u već zadanoj sceni.

Naime svatko je proizvod vlastite povijesti i stoga ima nejednake mogućnosti pristupa ograničenim resursima, pa stoga povijesnost i ograničenost uvjetuju naš odnos sa svijetom. Veza između ograničenosti duboko je vezana uz pojedinčevo podrijetlo i kapital, što znači da su naše slobode i razlozi kojima ih opravdavamo već zadane. Nejednakost se veže uz obitelj i neposrednu emocionalnu okolinu u kojoj smo odgojeni u „neovisnu osobnost". No kao što se osobnost može zadovoljavajuće objasniti samo uz pomoć obitelji, regulacija ograničenosti ili nedostupnosti resursa može se objasniti samo analizom alokacijskih mehanizama društvene zajednice. U teoriji slobodnog vremena Clarke i Critcher (1985) i Blackshaw (2003) opisali su ulogu društvenih klasa u *nejednakoj alokaciji ekonomskih resursa*, odnosno

ponašajne skripte u slobodnom vremenu koje određuje društveni status. Podrobno su razrađene i studije o spolnim razlikama u stilu provođenja slobodnog vremena uvjetovane ekonomskim nejednakostima, oblikovanjem osobnog identiteta u slobodnovremenskoj praksi kroz spolnu diferencijaciju i uporabe spola za legitimaciju ograničenosti ili nedostupnosti (Wearing, 1998; Henderson i sur., 1996; Aitchison, 2003). Kada je riječ o spolu i dokolici, sve su teorije kritizirane zbog zanemarivanja uloga žena, posebno Robertsa, Parkera i Clarkea i Critchera.

Sociodemografske razlike u kvaliteti slobodnog vremena

Autorice feminističke orijentacije tvrde da postoje važne spolne razlike u dokolici, posebno u aspektu nedostupnosti određenih oblika dokolice ženama. Istraživanja *General Household Surveya* iz 1987., 1990., 1993. i 1996. pokazuju da su jedini sportovi u kojima su žene znatnije sudjelovale bili jahanje, plivanje, gimnasticiranje i joga, dok kod dokolice žena i muškaraca usredotočenih na dom ima manje varijacija. Oba spola bilježe visoke stope gledanja televizije, posjećivanja prijatelja i rodbine, slušanja radija, ploča i kaseta, dok su razlike uvjetovane tradicionalnim društvenim ili bračnim ulogama u češćim aktivnostima tipa „uradi sam" i vrtlarstva za muškarce, odnosno češće čitanje knjiga, šivanje, pletenje i vezenje kod žena. Iako su sva feministička gledišta suglasna s time da su žene u nepovoljnoj poziciji, postoje nesuglasja oko razmjera i uzroka te rješenja navedenog pitanja. Sheila Scraton, iako nije liberalna feministica, opisuje da se liberalne feministice usredotočuju na nejednake mogućnosti sudjelovanja u dokolici te nejednaku dostupnost objekata za dokolicu. Scraton tvrdi da su poteškoće zapravo posljedica spolno specifične socijalizacije učenja uloga, pa stoga diskriminacijska praksa zasnovana na stereotipnim ulogama onemogućuje ženama iste prigode kao i muškarcima. Liberalni feminizam zastupa reformističko gledište tvrdnjom da je nejednakost spolova moguće riješiti postupnim reformama bez temeljnih promjena društva. Neke su od njih bolja skrb o djeci, pogodnosti u vezi s prijevozom ili aktivnosti u centrima za dokolicu namijenjene isključivo ženama. Radikalne feministice odobravaju takvo gledište, ali tvrde da ono ne omogućava promjene jer struktura društva priječi stvarnu jednakost spolova. Eileen Green, Sandra Hebron i Diana Woodward (1990) u socijalno-feminističkoj analizi naglašavaju koncepciju patrijarhalnosti, ilustrirajući načine kojima muškarci ograničavaju mogućnosti žena u aktivnostima dokolice.

Green, Hebron i Woodward (1990) tvrde da definicija dokolice zapravo odražava mušku perspektivu i stoga je ona za njih amorfan i nejasan koncept. Istra-

živanjem 700 žena iz okolice Sheffielda zaključile su da žene dokolicu smatraju stanjem svijesti, odnosno vremenom u kojem ugađaju same sebi i rade ono što ih raduje. Ženama je posebno teško odvojiti vrijeme za dokolicu uz kućanske poslove i djecu, pri čemu dio njih nepuno radno vrijeme čak smatra prigodom za bijeg od doma i socijaliziranje (npr. rad u baru subotom). Zato Green, Hebron i Woodward smatraju da za žene nije moguće objektivno, već samo subjektivno definirati dokolicu, zaključujući da muškarci imaju više vremena za dokolicu od žena, da žene raspolažu manjom količinom novca od muškaraca i mnoge su financijski ovisne, što ograničava izbor mogućnosti, kao i da stajališta muškaraca o dokolici žena ograničavaju njihove mogućnosti jer ih većinom usmjeravaju na djecu ili kućanstvo. Green i sur. (1990) tvrde da socijalna kontrola funkcionira kroz niz razina, kao kontinuum koji varira od modusa koji nije prinuda pa sve do fizičkog nasilja. Takvi oblici kontrole tijesno su povezani s ideologijama spola i prihvatljivog ponašanja za određeni spol. Na mjestima na kojima prevladavaju muškarci, žene se ne osjećaju sigurno zbog vrijeđanja, neugodnih dobacivanja i seksualnih ponuda. Naglašena je međusobno ideološki uvjetovana kontrola žena nad ženama, kako u patrijarhalnom svijetu ne bi prelazile granice „pristojnog ponašanja“ ili nametanjem osjećaja krivnje zbog napuštanja djece i kućanstva. Od ostalih faktora, Green i sur. (1990) navode da razina prihoda, dob, klasna pripadnost, etnička pripadnost i „situacija na poslu i u kući“ imaju znatan utjecaj, pa žene iz viših klasa imaju kvalitetniju dokolicu i više novca na raspolaganju. Najviše slobode imaju neudane, slobodne i mlade žene.

Naime istraživanje Green i sur. (1990) pokazuje da udaja smanjuje učestalost bavljenja žena sportom čak i više od rađanja djece, jer se rekreacija žena pretvara u rekreaciju obitelji kojom se više ne bave iz vlastitog užitka. Zaključuju da korijen novih mogućnosti uživanja u dokolici izvire iz neformalne društvenosti žena, sposobnosti razvijanja i održavanja prijateljskih odnosa u školi, na poslu, u izvanškolskim aktivnostima, trgovinama i tijekom neformalnih druženja tijekom prijevoza te na drugim mjestima gdje se redovito susreću. Alokativni mehanizmi društvene su poluge raspodjele teško dostupnih resursa i legitimacije sustava, pri čemu je legitimacija presudna jer (ne)dostupnost uvjetuje pitanje pravednosti raspodjele. Analogijom igre, jedna od momčadi na raspolaganju ima više resursa od druge, što se može odraziti na superiornost vještina, autoritet i druge značajke, a na sličnom načelu funkcionira i distribucija društvene moći jedne u odnosu na drugu socijalnu klasu ili kategoriju. Superiornost se pritom opravdava nizom društvenih instrumenata, poput tradicije, nasljeđa ili monopolističke pozicije. Brutalna stvarnost nejednakosti koja uvjetuje posljedice po emocionalnu inteligenciju, emocionalno opterećenje, samopouzdanje i socijalnu

mobilnost zapravo je skrivena neoliberalnim naglašavanjem pojedinačne slobode i osobne odgovornosti za ponašanje, pri čemu neoliberali na univerzalnost nejednakosti često reagiraju odgovorom da se svatko mora izboriti za sebe.

Primjerice kada je riječ o važnosti obrazovanja i ulozi škole u društvu, Paul Willis (1977:31; prema Haralambos, Holborn, 2002:792) proveo je zanimljivo istraživanje s učenicima „mangupskog ponašanja" s ciljem analize poveznica tvorničke i kontraškolske kulture.

Willis tvrdi da je u kontraškolskoj i tvorničkoj kulturi zapravo posrijedi borba s dosadom, jednoličnošću i tlačenjem, jer je život ipak lakši kada se čovjek može nasmijati i ukrasti malo vremena za sebe od nadglednika, direktora ili nastavnika. Mangupi su vlastitim ponašanjem tijekom školovanja pokazali besciljno nepokorno držanje lažnog opravdanja kojemu se nije moglo stati na kraj. No mangupi i radnici težnjom za malo slobode ipak ne idu protiv same institucije jer znaju da u tvornici (školi) moraju obaviti nužni dio rada. Willis ne misli da je obrazovni sustav tek uspješan čimbenik socijalizacije koji proizvodi lažnu klasnu svijest te se slaže da obrazovanje reproducira radnu snagu kakvu zahtijeva kapitalizam, ali to ne čini izravno ili hotimično. Za Willisa su državne škole i oporbene kulture u njima osobito važne jer „upućuju na krug nenamjernih posljedica koje naposljetku reproduciraju ne samo neku regionalnu kulturu nego i klasnu strukturu te, također, strukturu samoga društva". U slučaju učenika mangupa, škola ih ne prisiljava na njihovo ponašanje niti su prisiljeni tražiti fizičke poslove, već oni sami stvaraju vlastitu supkulturu i dobrovoljno odlučuju tražiti fizičke poslove. O kulturi tvornice saznaju od očeva, starije braće i drugih u lokalnoj zajednici, privlači ih taj muški, odrasli svijet, a na školovanje reagiraju na svoj način jer ono nije važno za posao koji su odabrali. Dakle Willis zapravo istraživanjem pokušava pokazati da upravo odbacivanje škole priprema jedan dio radne snage (polukvalificirane i nekvalificirane) za buduću ulogu kroz aktivno stvorenu kontraškolsku kulturu nekih učenika iz radničke klase (Willis, 1977).

Međutim Friedman (1976:121; prema Haralambos, Holborn, 2002:834) tvrdi da slika supkulture radničke klase nije privlačna jer se pretvara u kulturu siromaštva, koju najbolje opisuje teorija o kulturnoj depriviranosti. Prema teoriji kulturne depriviranosti, supkultura skupina niskih primanja deprivirana je ili deficitarna u ključnim elementima društvenog života, pa kulturno deprivirano dijete nema važne vještine, stajališta i vrijednosti koje su prijeko potrebne za visoko postignuće u obrazovanju, i to zbog socijalne okoline, siromaštva, oskudice intelektualnih resursa u obitelji, nesposobnosti ili ravnodušnosti roditelja, nedostatka kvalitetnih kontakata s roditeljima, učiteljima i zajednicom, pa čak

i sanitarnih uvjeta stanovanja. Popis nedostataka kulturno depriviranog djeteta stoga uključuje jezičnu depriviranost, iskustvenu i spoznajnu depriviranost, nedostatke vezane uz ličnost te čitav niz „supstandardnih" stajališta, normi i vrijednosti. Pierre Bourdieu (1971, 1974) isti problem analizira s aspekta kulturnog i socijalnog kapitala, odnosno kulturne reprodukcije vladajućih klasa koje vlastitu kulturu definiraju kao onu dostojnu težnje i posjedovanja, pa samim time lakše dešifriraju skrivenu poruku obrazovnog i društvenog sustava. *Habitus* sociolog Pierre Bourdieu određuje kao kolektivni način razmišljanja i obrasce ponašanja u okviru kojih se pojedinac rađa i koji usmjerava njegova obiteljska i socijalna iskustva. Habitus djece i mladih većeg kulturnog kapitala, kao način življenja, vrijednosnih i svjetonazorskih orijentacija, zapravo prema Bourdieuu (1971, 1974; 1977:31) usmjerava različite društvene skupine prema očekivanom djelovanju i postignućima u društvu, pa čak i osigurava meritokratsku eliminaciju nepoželjnih članova pripadnika radničke klase neuspjehom na ispitima i samoeliminacijom (Bourdieu, Passeron, 1977; prema Haralambos, Holborn, 2002:838). Kroz kulturni kapital i habitus pojedinci koji imaju više dostupnih resursa mogu razviti ciljani „ukus" kao legitimnu poveznicu s kulturnom praksom vladajućih ili elitnih slojeva društva. Bourdieu stoga smatra da obrazovni sustav pridaje najveću važnost dobrom ili „legitimnom ukusu" čije poznavanje, uživanje i promicanje pojedincima nominalno može osigurati veće izglede, bolja iskustva i stilove ponašanja nužne za uspjeh u društvu.

Pritom je posebno naglašena uloga roditelja kao kulturnog i društvenog posrednika, pa roditelji više razine kulturnog kapitala uspješnije mogu dešifrirati skrivene društvene poruke koje škola odašilje u svojem *ethosu*, dok su oni izvan odabranog kruga (poput radničke klase, imigranata ili manjinskih grupa) „manje kadri akumulirati pravu valutu". Ako su nam podijeljene „loše karte", vlastitom sposobnošću i emocionalnom inteligencijom moramo prevladati prepreke, pri čemu nije važno samo pitanje novca već i habitusa. Ekonomska nejednakost zahvaća mnogo više od materijalnih predmeta koje si pojedinac ne može priuštiti. Imućnost omogućava pristup društvenom prestižu i pozitivno je povezana sa samopouzdanjem, stabilnošću i sigurnošću, dok siromaštvo nosi povećan rizik od anksioznosti, stresa i manjeg samopoštovanja. Stoga su implikacije socioekonomskog statusa na kvalitetu života i kulture slobodnog vremena izrazite. U najrazvijenijim zemljama svijeta zbog sve bolje medicinske skrbi, javne infrastrukture i uloge zdravog stila života udio osoba treće životne dobi u ukupnoj populaciji izraženo raste, što uvjetuje činjenicu da se segment turizma, sporta i slobodnog vremena sve više orijentira prema novim potrošačima, dok istovremeno znači i prolongiranje obveznog radnog vijeka. Implikacije za nove generacije mladih po-

staju sveobuhvatne, jer će oni imati manje prostora za zapošljavanje, teže će rješavati stambeno pitanje, a pritom će se i teže osamostaljivati i preuzimati odgovorne i zrele društvene uloge. Forbesova (2008) lista pokazuje jaz između bogatih i siromašnih koji se odražava i na resurse raspoložive za kvalitetnu dokolicu. Broj milijardera u 2015. prešao je 2000 pojedinaca, dok je prosječna godišnja plaća radnika u Velikoj Britaniji iznosila oko 24 000 funti, a u SAD-u oko 38 500 dolara ili 20 500 funti godišnje. Rezultati analiza iz 2003. pokazali su nagli rast trenda koji je od 70-ih godina ukazivao na činjenicu da samo 5 % stanovnika SAD-a posjeduje ukupno 50 % bogatstva, dok je danas omjer i mnogo veći (Multinational Monitor i Edward Wolff, 2003). Čak i u socijalno osviještenim zemljama poput Kanade i Australije 10 % pojedinaca posjeduje 50 % nacionalnog bogatstva, dok 10 % najsiromašnijih ima samo dugove, a nejednakost ubrzano raste (Headey i sur., 2004). Hirsch (1976) tvrdi da će pojedinci i grupe uvijek kroz slobodno vrijeme tražiti potvrdu statusa, privilegija i časti, nazivajući taj fenomen „pozicijskim dobrima", odnosno resursima koje se može uživati samo ako ih nekomu prije toga uskratimo. Zapravo je obilježje nedostižnosti ili manjka upravo mjera njihove pozicijske vrijednosti (npr. kubanske cigare, skupocjene umjetnine, automobili ili droga). Hirsch tvrdi da *ekonomija pozicijskih dobara* stvara permanentne uvjete relativne deprivacije čak i u društvima s porastom bogatstva, objašnjavajući svoj zakon na primjeru cijene hotelske sobe. Kako broj onih koji si mogu priuštiti sobu u luksuznom hotelu raste, sklonost bogatih da prijeđu na više razine luksuza postaje izraženija. U Kini su početkom 2015. g. zbog sličnog razloga inače luksuzni brendovi i proizvođači poput Guccia, Prade ili Tag Heuera postali nepoželjni među superbogatima. U trenutku kada si tajnica direktora multinacionalne tvrtke može priuštiti Chanelov kostim, voziti Mercedes i nositi Fendievu torbicu, elite će se okrenuti predmetima, brendovima i stilovima upadljive dokolice koja nadilazi mogućnosti osoba manje kupovne moći, što najbolje pokazuju nove generacije mladih poput pripadnika grupe *Rich Kids of Instagram* (RKOI). Dakle produktivni resursi društva propadaju radi postizanja višeg društvenog statusa koji ne generira novu ekonomsku vrijednost, te stoga Frank (2003) tvrdi da utrka za stjecanjem pozicijskih dobara šteti interesima kolektivne dobrobiti.

Nastavno na Veblenovu teoriju dokoličarske klase (1899) kojom iskazuje protivljenje upadljivoj potrošnji, Hirsch (1976) i Frank (2003) potvrđuju Veblenov zaključak da upadljiva potrošnja urušava ekonomsku stabilnost društva alokacijom opasnih količina produktivnih resursa (kapitala) bez prave kolektivne svrhe. U širem smislu, teorija slobodnog vremena proučava voluntarizam i pitanja slobodne volje, samostalnog i grupnog odlučivanja, kao i načina postizanja zadovoljstva i

uspjeha ili propasti u slobodnom vremenu. Pritom voluntarizam nije ni apsolutan ni jedinstven. S ciljem održavanja kompetentne, relevantne i vjerodostojne društvene uloge, pojedinci i grupe moraju akumulirati, nadzirati i usklađivati znatan udio emocionalne inteligencije i iskazati velike količine emocionalnog angažmana, što dovodi u pitanje tradicionalno poimanje slobode, izbora i samoodređenja u slobodnom vremenu. Navedeno se odnosi na činjenice da u slobodnom vremenu postoje stvarne razlike između pojedinaca i grupa s obzirom na izbor, slobodu i zadovoljstvo životom te činjenicu da su mogućnost izbora, sloboda i zadovoljstvo životom građanske kvalitete umreženi u složen sustav socijalnih kodova, normi i prezentacija koje ih čine poželjnim životnim atribucijama.

Izvor: pixabay.com, https://pixabay.com/en/luxurious-boat-luxury-sea-water-1829414/, pristupljeno 24. 1. 2018.
Slika 28. Primjer koncepta ekonomije pozicijskih dobara i upadljive dokolice.

Odnos tih atribucija prema društvenoj moći prikriven je nejednakošću odnosa pojedinaca i grupa prema nedostižnosti ili manjku resursa u svakodnevnom životu, odnosno doživljaju viška koji nastaje u slobodnom vremenu. Koliko god pojedinac ili grupa uživali obilja, svi se nalaze i orijentiraju u kontekstu nedostatnosti. Teorija i praksa slobodnog vremena obično se temelje na sadržajima i oblicima koji označavaju određen višak vremena, materijalnih sredstava ili mogućnosti, a tako shvaćena dokolica zapravo je produktivni *surplus* ili višak resursa, odnosno vremena za upadljivu konzumaciju ili potrošnju. Nedostatnost, nedostižnost ili manjak tako postaju dijelom referentnog okvira dijalektike odnosa društvene moći u kon-

tekstu (ne)mogućnosti pristupa ekskluzivnim društvenim dobrima i distribucije društvenih viškova. Stoga je zanimljivo postaviti pitanje o primjeni emocionalne inteligencije i emocionalnog angažmana (opterećenja) u sferi kulture slobodnog vremena – kakav je odnos materijalne i simbolične nejednakosti ponašanja u slobodnom vremenu te koja je uloga institucionalnih alokacijskih mehanizama poput države, korporacija, religije i medija u distribuciji resursa i legitimaciji ili normalizaciji povijesno i društveno specifičnih oblika distribucije moći? Treba krenuti od teze društva dokolice, čarobnog tepiha koji je perpetuirao viziju slobodnovremenskih oblika i sadržaja s naglašenim elementima društvene harmonije, progresivnosti tehnološkog determinizma uz promašeno tumačenje uloge korporacija u promicanju potrošačkog mentaliteta, negaciju utjecaja globalizacije i potpuno zanemarivanje „ilegalne" dokolice te gotovo mehaničko reproduciranje tradicionalnih veza slobodnog vremena, slobode i mogućnosti izbora (Rojek, 2010).

S aspekta pristupa koji uvažava važnost emocionalne inteligencije, emocionalnog opterećenja i nedostatnosti društvenih resursa kao konteksta u kojem se proučava slobodno vrijeme, teze i posljedice teorije društva dokolice ostavile su negativne posljedice. Deregulacija, povezivanje svijeta i premještanje tržišta rada sa Zapada prema egzotičnom i eksploatiranom, ali nadirućem Istoku, poremetili su temeljne postavke teorije slobodnog vremena te uvjetovali novi pogled na ulogu i odnos rada i slobodnog vremena. Međunarodna organizacija rada (ILO, 2016)[12] upozorila je u svojem nedavnom izvješću na potrebu reforme zakonodavstva, kao i drugih politika, kako bi se poboljšala kvalitata netipičnih, odnosno rastućih nestandardnih oblika zapošljavanja u kojima su „primanja i do 30 posto niža od radnika u klasičnom radnom odnosu, teže se dolazi do socijalnih naknada i dodatne izobrazbe, kao i do kredita". Istaživanje je pokazalo kako privatni poslodavci u više od 150 zemalja u nestandardnim oblicima rada prosječno zapošljavaju 11 posto radnika. No iako je trećina zemalja na razini tog prosjeka, razlike su ipak velike. Tako je korištenje privremenog zapošljavanja u Jordanu, Latviji i Norveškoj ispod pet posto, dok je u atipičnim oblicima rada u Španjolskoj, Mongoliji i Peruu preko 25 posto radnika. Pritom pola promatranih poduzeća u više od 150 zemalja svijeta ne koristi nestandardno angažirane radnike. No među preostalih 50 posto koji radnike angažiraju u netipičnim oblicima rada jest i 7 posto poslodavaca kod kojih je više od polovice radnika u nestandarnim oblicima rada, odnosno rade privremeno, povremeno, u prikrivenom rad-

[12] Dostupno na http://www.ilo.org/global/research/global-reports/weso/2016/WCMS_443480/lang--en/index.htm.

nom odnosu, na poziv ili na „nulsatni ugovor“ (ugovor koji ne jamči minimalnu satnicu rada), preko agencije, podizvođača ili drugih tipova posredništva.

ILO stoga smatra da je potrebno ispuniti reglacijsku prazninu, što uključuje politike koje će osigurati jednak tretman među radnicima, minimalnu zajamčenu satnicu i ograničavanje nestalnosti radnog vremena. Među preporukama je i jačanje sustava kolektivnog pregovaranja, što pretpostavlja i jačanje kapaciteta sindikata za zastupanje radnika u neformalnim oblicima rada te proširenje kolektivnih ugovora kako bi se njima obuhvatili svi radnici u sektoru, odnosno sve profesionalne kategorije, s ciljem stvaranja univerzalnih pravila koja jamče osnovnu razinu socijalne zaštite. Cipar, Hrvatska, Italija i Nizozemska europske su zemlje u kojima je u proteklom desetljeću zabilježen značajan rast radnika koji rade u nestandardnim oblicima rada. Za Hrvatsku to ne čudi jer su netipični oblici rada postali rašireniji od izmjena radnog zakonodavstva koje su stupile na snagu 2005. godine, pri čemu je kasnijim izmjenama zakona područje rada dodatno fleksibilizirano. Tako je primjerice udio nestandardnih oblika rada u ukupnoj zaposlenosti u Hrvatskoj 2004. godine bio na razini od 12 posto, da bi u 2014. porastao iznad 16 posto. Istodobno je više od četiri puta porastao broj radnika koji tjedno imaju satnicu nižu od 35 sati. U 2004. godini manje od 35 sati tjedno u Hrvatskoj je radilo oko 2,5 posto zaposlenih, a njihov je udio u 2014. godini skočio na više od 11 posto. Netipična radna mjesta mogu pružiti određenu fleksibilnost kako radniku tako i poslodavcu, no ILO ističe kako je takav oblik angažiranja radnika često povezan s njihovom većom nesigurnošću. Tako radnici u zemljama s raširenim netipičnim oblicima zapošljavanja „bicikliraju“ između zaposlenosti i nezaposlenosti. Njihova su primanja i do 30 posto niža od primanja radnika u klasičnom radnom odnosu, dok u slučajevima prikrivenog radnog odnosa radnici imaju problema s ostvarivanjem temeljnih prava na radnom mjestu, otežan im je pristup socijalnim naknadama, kao i izobrazbi na radnom mjestu. Stope ozljeda na radu također su više među radnicima u netipičnim oblicima zapošljavanja. Radnici koji povremeno ili privremeno rade teže će riješiti stambeno pitanje ili doći do kredita, što dovodi i do trenda sve kasnijeg zasnivanja obitelji. Stoga kratkoročne dobiti od korištenja nestandardnih oblika rada (rezanje troškova, fleksibilnost) mogu biti „prekrivene“ dugoročnim gubitkom produktivnosti. ILO zaključno naglašava kako postoje dokazi o tome da tvrtke koje prednost daju netipičnim oblicima rada nemaju običaj ulagati ni u obuku radnika (nestandardno i redovito zaposlenih) ni u nove tehnologije. Ideja da će progresivna znanost, tehnologija i etička načela vladanja omogućiti civilizaciju dokolice danas djeluje iluzorno, što nije samo posljedica transformacije „posttačerovske“ i „reganovske“ revolucije odnosa prema radu u 80-ima već i masovne pojave parcelizacije rada kroz ugovore o djelu ili rad

na određeno, što je imalo dubinske posljedice na dotad tradicionalna radnička prava poput različitih sindikalnih beneficija ili godišnjeg odmora (Schor, 1992). Današnjica uvjetuje repozicioniranje paradigme teorije slobodnog vremena u kontekstu globalizacije, deregulacije, emocionalne inteligencije i angažmana, odnosno prezentacijskih vještina kao nove osnove uslužne ekonomije. Stoga je potrebna višedimenzionalna analiza ponašanja u slobodnom vremenu s obzirom na novonastale agense koji oblikuju slobodnovremenske sadržaje i praksu. Prije više desetljeća, istraživanje odnosa slobodnog vremena u životu čovjeka bilo je vrlo izravno, čak i naivno s aspekta ponude i potražnje u dokolici, poput teorija koje su opisivale zamjenu radnih aktivnosti dokolicom.

John Neulinger (1981b:69) tvrdio je da će budućnost donijeti procvat savjetodavnih profesija u slobodnom vremenu za novo društvo masovne dokolice, bez prave analize čimbenika otpora takvoj društvenoj praksi. Nadalje, u smislu doživljaja dokolice, Neulinger (1981a) je svojom teorijom dokolice doživljaj zadovoljstva životom u slobodnom vremenu kauzalno vezao uz intrinzičnu motivaciju i percipirani osjećaj slobode. Opći zaključak autora jest da količina slobodnog vremena raste kao posljedica automatizacije, a njegova distribucija kao posljedica moralnijeg upravljanja. Stoga se ona promatra kao neupitan dokaz društvenog napretka. Naravno, uvažavala se prisutnost nejednakosti i društvenog konflikta, ali se pretpostavljalo da će oni biti podložni zakonima prirodnog opadanja, dok tehnologija, profesionalizacija i moralno upravljanje oblikuju nepobjedivu alijansu s ciljem rješavanja problema nedostupnosti. Max Kaplan (1960:21) je tijekom 50-ih godina proveo opsežnu analizu „eksplozije rekreacije" u američkom društvu, kojom je zastupao tezu da je slobodno vrijeme izraz voluntarizma, ali je ipak vezivao kulturu i stil provođenja slobodnog vremena uz agense poput obitelji, društvenog staleža, supkulturnih grupa, obilježja zajednice ili religijskih utjecaja. Kaplanov rad dao je tek površan uvid u odnos slobodnog vremena, globalne podjele rada i odrednica potrošačke kulture. Pritom je naglasio produktivne i kreativne aspekte kulture slobodnog vremena, poput:

a) određenja slobodnog vremena kao antiteze enonomskoj funkciji rada
b) slobodnog vremena kao ugodne aktivnosti koja omogućava anticipaciju i dosjećanje
c) vremena koje nosi minimalnu obvezu nevoljnih društvenih uloga
d) vremena povezanog sa slobodom i mogućnošću izbora
e) vremena usko vezanog uz vrijednosno utemeljenje kulture i
f) vremena koje općenito uključuje element igre te se

g) proteže od neznačajnih aktivnosti do značajnih aktivnosti.

Kaplanova (1960:22) istraživanja omogućila su veću vidljivost i utjecaj problema slobodnog vremena među znanstvenicima, posebno zato što je predviđao kultiviranije društvo uvjetovano tehnološkim napretkom i moralnim upravljanjem, tzv. *eru dokolice* koja će prevladati nedostatke urbanizacije i industrijalizacije. Slično tomu, J. Dumazedier (1967, 1974) naglasio je progresivnu transformaciju svijeta na krilima znanosti i tehnologije, pritom ističući da dokolica traži suspenziju institucionalnih obveza (obitelj, posao i društvena okolina). Jedan od najjasnijih iskaza predstavlja teza „logike industrijalizacije" Kerra i sur. (1962) koji tvrde da sazrijevanje industrijskih društava neizbježno prati proces povećavanja alokacije resursa u obrazovanje, socijalna davanja i slobodno vrijeme. Kerr i sur. (1962) hrabro su predviđali da će budućnost slobodnog vremena nužno donijeti radikalno smanjenje obveznog radnog vremena, povećanje pluralizma, masovno cvjetanje kreativnosti i porast tolerancije prema „novobohemskim" vrijednostima. Odjek te slike slobodnog vremena osjeća se u tezama postindustrijskog društva koje naglašavaju tehnologiju i etično upravljanje kao nove sile liberalizma te znanje kao osnovno i središnje načelo tog novog društva (Touraine, 1971; Bell, 1974; Dumazedier, 1974; Toffler, 1980).

Naime tradicionalna je analiza dihotomije kapitalista i radnika utemeljena na antagonizmu interesa kapitalista za kontrolom troška i povećanja prihoda, odnosno interesa radnika za povećanjem plaća i kontrole cijena. Teoretičari postindustrijskog društva shvatili su da nova tehnologija mijenja pravila igre. Strah od širenja slobodnog vremena bio je povezan s kršćanskim uvjerenjima o radnoj etici i siromaštvu duha izazvanom besposlenošću. Takvo gledište nije omogućavalo središnju ulogu slobodnog vremena, jer je rad bio sredstvo opstanka i stoga je slobodno vrijeme smatrano osobnim izborom, a rad podlogom individualnog i društvenog preživljavanja (Clayre, 1974; Cross, 1993; Hunnicutt, 1988; Hill, 2003). Teza o civilizaciji ili društvu dokolice pod utjecajem postindustrijskih autora i Dumazediera (1967, 1974) promijenila je takvo gledište jer je slobodno vrijeme postalo središnjim društvenim prostorom i arenom. Izbor aktivnosti u slobodnom vremenu oblikovao je životne izbore u smislu obitelji, radnog mjesta, braka i politike i stoga je slobodno vrijeme iznenada postalo osnovom budućnosti pojedinca. Ken Roberts (1970:9) u potpunosti se okrenuo istraživanju vrijednosno neutralnih stilova provođenja slobodnog vremena putem pluralizma pristupa slobodnom vremenu kroz distinkciju klase, rase, vjere i spola, pritom afirmirajući prioritet koncepta individualnog izbora i volje. Roberts (1978, 1986) dokolicu proučava iz šire perspektive nego Stanley Parker te ne poriče da rad i životni ciklus utječu na

načine provođenja dokolice, ali smatra da dokolicu određuje široka lepeza korištenja slobodnog vremena koja je prije svega određena osobnim izborom. Roberts definira dokolicu kao izbor i kaže: „Dokolica nije sve ono vrijeme koje ne provodimo u radu, ona uključuje samo one aktivnosti (i neaktivnosti) koje su posljedica relativno neovisnog odlučivanja." Drugim riječima, pojedinci su angažirani u dokolici kad osjećaju da sami odabiru što žele činiti, pa stoga aktivnosti kao plaćeni posao ili fiziološke potrebe ne spadaju u njegovu definiciju dokolice. Uređenje vrta ili posjećivanje rođaka može biti dijelom dokolice samo ako je stvar osobnog izbora, a ne obveze. Roberts u kvaliteti dokolice vidi važnost spola, dobi, klasne pripadnosti, bračnog statusa, naobrazbe i niza drugih čimbenika. Međutim on odbacuje tvrdnje da država i korporacije manipuliraju javnim interesom u načinima provođenja slobodnog vremena, jer ističe da oni nemaju podložnu publiku – država nudi određene mogućnosti, ali to ne jamči da će se navedene mogućnosti i ostvariti. „Pojedinac može sam odabrati što želi. Ne mora koristiti javne parkove, planinarske putove, umjetničke centre ili sportske dvorane. Ljudi će koristiti samo ono što smatraju korisnim, a ako javni sektor ne zadovoljava njihove potrebe i ukus, pojedinci će se okrenuti komercijalnoj ponudi ili se osloniti na vlastite snage."

Prema Robertsu, javna ponuda aktivnosti u dokolici mora biti raznovrsna, a komercijalni sadržaji trebaju omogućiti dopunu i nove oblike interesa u korištenju dokolice. Na temelju istraživanja ekonomski aktivnih muškaraca iz 1974. Roberts tvrdi da sam rad relativno malo utječe na provođenje slobodnog vremena, posebno za mlade, djecu i nezaposlene. Odbacuje i Parkerovu tvrdnju da rad određuje dokolicu, jer u svim analiziranim skupinama gledanje televizije, konzumiranje alkohola i duhana, kocka i seks predstavljaju popularne interese za sve strukture zanimanja. Stoga Roberts pripisuje veću ulogu životnom ciklusu obitelji nego radu. Otkriva da neoženjeni/neudani ispitanici do 30. g. života provode više vremena družeći se, a manje gledajući TV od vjenčanih osoba iste dobi. Ipak, Roberts navodi da žene imaju manje slobodnog vremena od muškaraca i da naobrazba ima važnu ulogu jer su bolje obrazovani aktivniji te opisuje i stil braka, pa tako parovi koji imaju segregirane supružničke uloge izlaze više od onih s udruženim supružničkim ulogama.

Stanley Parker (1981) i Tony Veal (1987) ipak su oprezno ukazali na preuranjenost tvrdnji o civilizaciji dokolice s obzirom na nejednaku zahvaćenost valom dokolice, odnosno neujednačenost u praksi provođenja slobodnog vremena s obzirom na relativne razlike u alokaciji resursa i ograničenost dostupnosti sadržaja i aktivnosti produktivne dokolice. Clarke i Critcher (1985) ističu biološke čimbenike poput spola u analizi iskustava i razvojnih putanja slobodnog vremena, ali klasnu pripadnost vide kao presudnu odrednicu odnosa pojedinca i grupe prema nedo-

statnosti društvenih resursa. Klasnu pripadnost analiziraju kao povijesno presudan čimbenik uvjetovanja odabira slobodnovremenskih aktivnosti pojedinaca i grupa, jer određuje kvalitetu stanovanja, dostupnost privatnog prijevoza, kulturni kapital, ravnotežu rada i života, kao i dostupnost te obrazovno postignuće, ali i očekivani životni vijek (Clarke, Critcher, 1985). Analitička moć marksizma nešto je veća od socijalnog formalizma, jer isti primjer vožnje automobilom u slobodnom vremenu razmatra kao rezultat osobnog izbora u odnosu na klasnu pripadnost, spol i dob, pa ona stoga nije pitanje samoaktualizacije ili subjektivnog zadovoljstva životom, već osobni izbor uvjetovan objektivnim društveno-ekonomskim silama. Ondje gdje je socijalni formalizam neutralan u pitanjima nejednakosti i uloge moći pri odabiru slobodnovremenskih aktivnosti, marksizam ih smatra ključnima – ipak, prenaglašena uloga klasne nejednakosti i borbe neutralizira, pa čak i potire ulogu i značaj dobi, spola, rasne pripadnosti, religioznosti, mjesta prebivališta ili drugih važnih varijabli istraživanja. Klasna analiza izuzetno je plodna perspektiva u obrazloženju izbora aktivnosti slobodnog vremena jer naglašava ulogu moći i uvjetovanog izbora u odnosu na nedostupnost društvenih resursa.

Ona međutim primatom kauzalnosti klasnih razlika i socioekonomskih čimbenika ograničava raznovrsnost mogućnosti obrazloženja problema, no ipak, autorice „feminizma razlike“ diferenciraju razine i opseg izrabljivanja žena, tvrdeći da dob, društveni status, etnička pripadnost i kultura u kojoj žena živi igraju veliku ulogu, naglašavajući razlike u stupnju potlačenosti i pozicijama siromašne afričke plemenske žene te bogate bijele obrazovane žene u zapadnoj kapitalističkoj zemlji. Iako bez jasnih empirijskih dokaza, uz druga teorijska objašnjenja feminizma, zanimljiv je Victor Seidler koji tvrdi da izvori dominacije muškosti u zapadnim društvima imaju blisku vezu s idejama prosvjetiteljstva, koje odbacuju emocije, praznovjerje i nadnaravno, tvrdeći da se prirodu može shvatiti samo razumom i racionalno distanciranom znanošću. Kako se u modernom dobu znanost počela povezivati s muškošću, pri čemu se žene smatralo emocionalnijima i manje sposobnima da budu distancirane i racionalne, povezivanjem muškaraca s razumom zapravo se potvrđivala i legitimirala njihova patrijarhalna moć. Feminizam promatra tijelo i položaj žena kao subjekt zadanosti u kontekstu odnosa moći i reprodukcije, kroz nejednakost u materijalnim pravima i društvenom položaju, kao i podjeli uloga, pri čemu se zbog tradicije rodno-spolne socijalizacije (majčinstvo, odgojna uloga, uslužne djelatnosti) aktivnosti u slobodnom vremenu za žene promatraju kao ograničavajuće.

Unatoč pokretu i retorici „ženske moći“ s kraja 20. st., ideal i prikaz ženskog tijela te društvenog položaja i dalje se fokusira na pitanja seksualnosti, podređenosti i reprodukcije, a stvarna društvena jednakost spolova ostaje iluzija. Sto-

ga feminizam otvara dijalog o sadržajima i aktivnostima slobodnog vremena za žene s ciljem redefiniranja odnosa i važnosti emocionalnih veza, međusobne ranjivosti i recipročnosti. Autori poput Shawa (2001), Hendersona i sur. (1996) te Wearinga (1998) tvrde da takva redefinicija nadilazi međuljudske odnose i traži širi uvid u odnos čovjeka prema univerzalnim vrijednostima, kao i planetarnim silama te prijetnjama. Razvojem socijalnog feminizma omogućeno je izravno povezivanje slobodnog vremena žena s prihodima, profesijom i obiteljskom situacijom u patrijarhalnim, klasno podijeljenim društvima, koje je utjecalo na politiku redistributivne pravednosti i društvene uključivosti, čime je država prisiljena organizirati posebne uvjete realizacije slobodnovremenskih aktivnosti za žene kao dijela opće politike slobodnog vremena i rekreacije (Deem, 1986; Green i sur., 1987; Wimbush, Talbot, 1988). Međutim Shaw i Henderson (2006:219) ističu da je nenamjerna posljedica navedene prakse bila dodatno sterotipiziranje muških i ženskih aktivnosti u slobodnom vremenu. Stoga ukazuju na relacijski model distribucije moći između spolova. Iako je feministički pokret naglasio pitanja relacijske moći (prioritizacije prava muškaraca) u istraživanju slobodnog vremena, zanemario je važnost specifičnosti stvarnih razlika između spolova te samih žena, pa je dijaloška analiza moći osnažila socijalnu inkluziju žena s posljedicom jačanja relativističkog pogleda na društvo i kulturu. *Poststrukturalizam* je nastao iz emancipacijske politike teorije društva dokolice te se usmjerio na uvjete društvenog života, slobodnog vremena i rekreacije iz mnogo heterogenije perspektive od marksizma, socijalnog feminizma i figurativne sociologije.

Umjesto analize moći i klasnih ili spolnih podjela, on proučava diskurs moći kao frontu borbe za dominaciju i otpor. Klase i spol promatraju se kao diskursi moći koji konstruiraju modele autoriteta kojima se legitimira specifična hijerarhija društvenog pozicioniranja. Postrukturalisti su težili prekidu tradicije „velikih teorija" organiziranih oko nacije, klase, spola, vjere ili rase i stoga su ih razmatrali kao reprezentativne odlike kojima se kodira ponašanje. Ponudili su metode dekonstrukcije i decentralizacije s ciljem omogućavanja uvida u parcijalnost odnosa moći koji pozicioniraju pojedince i grupe. Primjerice postkolonijalne teorije proizašle iz poststrukturalizma prokazuju moralni kod i kvaziznanstveni okvir kolonijalnog doba koji bijelce postavlja u povlašten odnos s obzirom na resurse. U okviru istraživanja slobodnog vremena i rekreacije poststrukturalistički pristup omogućava jasan uvid u retoriku osobnih sloboda kojima se razotkriva način stjecanja privilegiranosti društvenog i kulturološkog pozicioniranja (Aitchinson, 2003:21). Stoga je poststrukturalizam osnova proširene analize složenosti slobodnog vremena i rekreacije, jer jednostavnije modele osobne slobode, zadovoljstva životom, samoaktualizacije ili klasno-spolne dominacije prikazuje kao izraz odnosa struktura moći.

Ponovnim definiranjem velikih teorija koje podržavaju društveno i kulturološko pozicioniranje kao parcijalne oznake prezentacije, poststrukturalisti otvaraju mogućnost radikalnog reformuliranja teorija slobodnog vremena. Međutim dio odgovornosti za prokazivanje nepotpunosti naslijeđenih sustava moći sadržan je u otvaranju mogućnosti stvaranja društvenog poretka koji priznaje pravdu, inkluziju i ravnotežu moći kao temeljna ljudska prava, pa stoga traži konstruktivan pristup politici odnosa moći koji poststrukturalisti nisu ostvarili.

Rojek (1985, 1995, 2005, 2010) je opsežno analizirao utjecaj svake od navedenih tradicija, tvrdeći da je socijalni formalizam usmjeren na opažanje smjerova provođenja slobodnog vremena s obzirom na kauzalne odnose, kao primjerice u Neulingerovoj paradigmi slobodnog vremena (1981a), Czikzszentmihalyevoj teoriji toka (1990), Wilenskyevim kompenzatornim modelima rada i slobodnog vremena (1961) ili Parkerovim modelom neutralnih/ekstenzivnih/opozicijskih odnosa rada i slobodnog vremena (1981). Opisana paradigma usmjerava se na racionalne modele osobnog ponašanja pojedinca. Stoga Neulingerov model (1981a) proučava zadovoljstvo u slobodnom vremenu kao posljedicu percipirane slobode i intrinzične motivacije. Slično tomu, Parkerov model (1981) razlikuje uzročno-posljedične odnose između aktivnosti rada i slobodnovremenske prakse. Socijalni formalizam stoga apstrahira razvojne putanje slobodnog vremena od konteksta slobodnovremenskog iskustva, pri čemu je rezultat zanemarivanje ekonomskih, kulturoloških ili političkih čimbenika. Motiv da pretpostavljeno slobodno vrijeme pojedinac provede vozeći automobil nije isključivo autonomno pitanje, jer on to čini s obzirom na poziciju relativne nedostupnosti resursa, pa stoga njegov društveni položaj i stanje nisu pitanje osobnog izbora te ga se ne može objasniti paradigmom socijalnog formalizma, jer ta tradicija najbolje odgovara kratkoročnim analizama korelacije slobodnovremenskih aktivnosti manjeg opsega.

Životni stilovi i emocionalna inteligencija

Pitanje kompetentnosti i kredibiliteta u slobodnom vremenu traži disciplinirano ponašanje usklađeno s očekivanjima učinkovitosti i pravne usklađenosti. Obično se navedene kvalitete smatraju općeprihvaćenima i stoga su predmetom preciznih preduvjeta. Kompetentnost zahtijeva poznavanje kulturoloških i društvenih normi, kontrolu nagona i osjećaja te razboritost ponašanja u procjeni društvenih situacija koje se veže uz shvaćanje optimalnog upravljanja emocijama, organizaciju vlastitih misli i iskazivanje socijalnih vještina, a ukorijenjeno je u emocionalnoj inteligenciji (Goleman, 1995). *Emocionalni angažman* pojam

je koji je značajnije istražila američka sociologinja Marjorie DeVault (1991) kao nevidljivi rad koji zahtjeva kontinuiranu prilagodbu, pripremanje i planiranje, a koji kasnije na tragu originalne tvorkinje sintagme Arlie Hochschild (1983) proširuju Jean Duncombe i Dennis Marsden (1995) nazivajući taj nevidljivi element ženskog rada u kućanstvu *emocionalnim naporom* (Duncombe, Marsden; 1995; prema Haralambos, Holborn, 2002:661).

Hochschild (1983) tvrdi da iskazivanje i regulacija kompetentnosti zahtijevaju emocionalni angažman. Izgradnja i afirmiranje kredibiliteta u svakodnevnom životu predstavljaju naučeno ponašanje koje traži kontinuirano ulaganje truda i energije. Iako ga je Hochschild primarno uporabila da bi opisala „napor stjuardesa čiji je zadatak da se putnici osjećaju sretnima i zadovoljnima", Duncombe i Marsden tvrde da je on rezultat podsvjesnog poučavanja djevojaka da razumiju tuđe osjećaje i raspoloženja te pokazuju empatiju, a koje su istražili analizirajući bračne parove kod kojih se pokazalo da su unatoč neemocionalnosti muškaraca njihovi brakovi opstajali upravo zbog visokog emocionalnog napora žena. Takve su žene nakon faze zaljubljenosti i gašenja emocionalne dimenzije strasti u vezi skladan brak održavale „glumom" i „pretvaranjem" pred partnerom, obitelji te vanjskim svijetom igrom „sretnog para" radi zadržavanja iluzije sretne obitelji s ciljem njezina održavanja na okupu. U tom smislu žene su trostruko kažnjene, jer nakon profesionalnih obveza imaju obvezu brige o djeci i kućanstvu, ali i emocionalnog napora održavanja stabilne obitelji. Nastanak pojma i sadržaja „životnog stila" i učinkovite interakcije uvjetovao je mobilizaciju i primjenu značajnog udjela emocionalne inteligencije i angažmana u pitanjima kulture, sporta, zdravlja, zaštite okoliša, recikliranja, psihofizičke dobrobiti, poštivanja ljudskih prava i zaštita manjina, osobnih i socijalnih vještina ili organizacije i upravljanja vremenom. Hochschild (1983) je među prvima uočila fenomen emocionalne kompetentnosti, socijalnih vještina i emocionalnog opterećenja (ulaganja) potrebnog novonastaloj dominantno uslužnoj ekonomiji u kojoj su tradicionalne proizvodne djelatnosti poput poljoprivrede ili industrije polako nestajale. Za Hochshild (1983) emocionalni angažman ili ulaganje označava kontinuirano usklađivanje i testiranje emocionalne inteligencije, odnosno društvenih vještina potrebnih za stvaranje klime povjerenja i međusobnog poštovanja, koji su presudni za zdrav privatni život i uspješne profesionalne odnose. Stoga je posjedovanje emocionalne inteligencije za pojedinca preduvjet društvene prepoznatljivosti kao poželjnog, učinkovitog i vjerodostojnog člana radne i svake druge zajednice.

Konvencionalne odredbe poput slobodnog ili neradnog vremena zamijenjene su psihološkim treninzima i bildanjem emocionalne inteligencije u radnom i slo-

bodnovremenskom kontenkstu s ciljem osnaživanja društvenih i osobnih vještina, socijalne osjetljivosti i upravljanja odnosima (Goleman, 1995). Ostvarenja u ulozi člana obitelji, učenika, radnika ili građanina uvjetovana su prakticiranjem vrlina neformalnosti naspram krutosti birokratske osobnosti i poštivanja kulturnih i etničkih razlika – dakle sigurnost u društvenom i radnom okruženju preduvjet je osobnih i grupnih postignuća, no traži stalnu inovativnost i prilagodbu na niz scenarija (Sennett, 1999; 2004; 2006). Hochschild (1983) i Goleman (1995) emocionalnu inteligenciju i angažman smatraju središnjim konstruktom suvremenog građanskog života, nastavljajući se na tradiciju istraživanja psiholoških mehanizama društvenog predstavljanja i osviještenosti (Bailyn, 1974; Elias; 1983). Primjerice Jonathan Gershuny (2000), jedan od vodećih teoretičara alokacije „budžeta vremena", razmatrao je progresivne aspekte teorije slobodnog vremena, poput Stebbinsove (1992; 2002) „ozbiljne dokolice", odnosno slobodnovremenskih aktivnosti koje su usmjerene na razvoj profesionalnih vještina ili karijere.

Izvor: pixabay.com, https://pixabay.com/en/businessman-businesswoman-2753324/, pristupljeno 24. 1. 2018.

Slika 29. Suvremene profesije koje uspjeh temelje i na „emocionalnom angažmanu" (A. Hochschild).

Prema Gershunyu, veće bogatstvo smanjuje poticaj za plaćenim radom i povećava potrošnju viška prihoda na slobodnovremenska „dobra", što zauzvrat povećava ekonomski i socijalni kapital jer jača potrebu za radnom snagom u sferi industrije slobodnog vremena. Veblenova teorija dokoličarske klase gotovo stoljeće ranije međutim obrazlaže tu pojavu odnosom kapitala i alokacije vremena iz perspektive emocionalnog značenja slobodnog vremena i namjera pojedinca. Njegova „upadljiva potrošnja" naglašava da veće bogatstvo nije samo poticaj za razvojem boljih vještina u neradnim aktivnostima, već je stjecanje vještina motivirano potrebom za društvenim prikazivanjem. Bit te teorije jest da u početku nove tehnologije i

proizvodi imaju visoke cijene te si ih može priuštiti samo elita. S vremenom se na tržištu pojavljuje više inačica tih proizvoda, koji tada postaju jeftiniji i time dostupni nižim slojevima. Upadljivi nerad služio je kao konvencionalna oznaka materijalnog postignuća i pokazatelj reputacije „dobrog glasa". Prema Veblenu, *nerad* ne samo da je čin koji zavređuje poštovanje i pohvale nego je i nužan pokazatelj uljudnosti. U vremenima u kojima je rad smatran nečasnim i nedoličnim časna su zanimanja bila vladanje, ratovanje i sportovi. Stoga su u središtu Veblenove teorije status i socijalne razlike. Međutim dokoličarska klasa izbjegava sve što je povezano s produktivnim radom, a okupirana je stvarima koje ni po čemu nisu produktivne ili korisne, poput poznavanja dobrih manira i etikete, učenja mrtvih jezika ili bavljenja okultnim (Corrigan, Sayer, 1985:22–23). Njegovi koncepti upadljive potrošnje i dokoličarske klase proizlaze iz strukturalnog principa ljudske povijesti da status određuje odnos pojedinca prema produktivnom radu, a sukladno tomu, način potrošnje vremena i proizvoda demonstrira razlike. Najočigledniji znak distance spram produktivnog rada jest život u ugodnoj dokolici i potrošnji, odnosno upadljivo rasipanje vremena i proizvoda. Životni stil dokoličarske klase ustrojen je kako bi tu klasu razlikovao od klase proizvođača te također regulira odnose među klasama, kao i kulturu u cjelini u modernim društvima (Slater, 2006:154–155), pri čemu se Simmelova *teorija mode* tumači se kao rana primjena Veblenove teorije. Simmelov esej o modi objavljen 1904. g. predstavlja ranu artikulaciju kasnije *trickle-down*-teorije mode, kojom je tvrdio da proizvodnja objektivne kulture daleko nadmašuje mogućnosti ljudi da ju integriraju unutar osobnog i socijalnog razvoja. Stoga se intenzivna fragmentacija i monotonija industrijske podjele rada, uz specijalizaciju od koje zavisi produktivnost, kompenziraju potrošnjom u kojoj pojedinac pronalazi zadovoljstvo. Simmel (1950) društvo, a u okviru njega i modu, vidi dualistički, kao stalnu napetost između suprotnih principa generalizacije i specijalizacije, iz čega proizlazi promjena. Ravnoteža se nikad ne postiže, pa tenzija nikada ne završava. Te suprotnosti Simmel utjelovljuje u dva različita tipa pojedinca, od kojih jedan inkarnira princip generalizacije, a drugi specijalizacije.

Prvi je imitator, oslobođen svih briga oko izbora, kao kreatura grupe. S druge je strane teleološki pojedinac, koji eksperimentira i teži nečemu novom oslonjen na vlastita uvjerenja. Prema Simmelu, moda je izvrstan primjer rezultata tenzija između dva suprotna principa. Ako prihvatimo činjenicu da se moda klasa razlikuje, onda vidimo i njezinu funkciju kao istodobno uključujuću i isključujuću; *moda* spaja one koji su usvojili modu određene klase ili grupe, a isključuje one koji to nisu učinili. Tako moda proizvodi sličnost, jedinstvo i solidarnost grupe te segregaciju i isključivanje ostalih (Simmel, 1950). Kako prema Simmelu novčana ekonomija pridonosi razvoju materijalne kulture, odakle potječe obilje i

raznolikost objekata u svakidašnjem životu, mnoštvo bi objekata s jedne strane moglo voditi ujednačavanju, no njihova različitost omogućuje kombinacije, pa će se teško naći dvoje ljudi koji su odabrali iste objekte iz materijalne kulture. Naime moda se ne kreće dolje prema pasivnim primateljima nižih grupa, nego su oni aktivni u traženju i imitiranju superiornih grupa, prisiljavajući ih tako na promjenu, pa stoga za Simmelovu modu Corrigan predlaže prikladniji naziv „pronađi i bježi" (engl. *chase and flight*) (Corrigan, 1998:171).

S obzirom na to da iskazivanje posvećenosti neplaćenim aktivnostima prati atribucija superiornog socijalnog statusa, emocionalna bi inteligencija mogla poslužiti kao premosnica između Veblenova shvaćanja slobodnog vremena u ulozi platforme socijalnog pozicioniranja i ambivalentnosti odnosa raspoloživog vremena s distribucijom neradnog vremena. Uljepšavanje, vježbanje, kuhanje, čitanje novina i časopisa, praćenje medija ili slušanje radija može se tumačiti kao oblik promicanja emocionalne inteligencije s ciljem razvoja i stjecanja društvene kompetentnosti, odnosno razvoja samopouzdanja i prezentacijskih vještina. Međutim opseg primjene novorazvijenih vještina više ne obaseže samo radnu sredinu već i odnose s obitelji, djecom i roditeljima, prijateljima i slobodnovremenskim mrežama. Ako dokolica predstavlja razvoj osobnosti, kako tvrde Pieper (1952) i De Grazia (1962), tada se resursi crpe najviše iz emocionalne inteligencije i angažmana jer takva dokolica traži poznavanje i reguliranje društvenih normi, tabua i običaja. Emocionalna inteligencija i emocionalni angažman ključni su koncepti za analizu teorije i prakse slobodnog vremena. Naime iskazivanje kredibiliteta, važnosti i kompetentnosti u vlastitim slobodno odabranim aktivnostima dokolice govori o tome tko smo, što smatramo vrijednim i kako možemo pridonijeti zajednici. Primjerice hrana koju jedemo ili pića koja pijemo, način na koji organiziramo zbrinjavanje otpada, odjeća koju nosimo u određenim društvenim prigodama ili vrijeme koje posvećujemo vježbanju, kao i odnos koji razvijamo prema pripadnicima drugih etničkih grupa ili rasa, odnos prema radu i prirodi, poznavanje sporta, umjetnosti i književnosti ili stav o seksualnim pravima manjina – sve su to teme važne za ravnotežu i kvalitetu odnosa rada i života.

Suvremeni čovjek koji želi biti prihvaćen kao kompetentna, relevantna i vjerodostojna osoba shvaća činjenicu da je dokolica ključan simbolički prostor akumulacije emocionalne inteligencije i angažmana s ciljem poboljšavanja sebe i usmjeravanja drugih u neposrednoj društvenoj okolini. To je vrijeme u kojem asimiliramo i oblikujemo stav o tome što je *au courant*, društveno poželjno i prihvatljivo. To su središnji resursi kojima osnažujemo vlastita znanja, vještine i sposobnosti među vršnjacima i širim društvenim krugovima. Biti smatran kom-

petentnim, relevantnim i vjerodostojnim preduvjet je postizanja životnog uspjeha, izbjegavanja društvenih sankcija, razvijanja i održavanja strateški profitabilnih prijateljskih mreža, odnosno stjecanja statusa *persone grate*, pa čak i uspjeha u zadržavanju romantičnog partnera Stoga, navedene kvalitete pospješuju i sve više promiču i ekonomski profil pojedinaca. Komercijalna vrijednost „sposobnosti glume" i lažne iskrenosti obilno je istražena i dokumentirana istraživanjima Hoshschilda (1983) i Brysona i sur. (2004) u sociologiji uslužnih djelatnosti. Naime posljednjih je 40 godina ekonomskih trendova donijelo znatno smanjenje proizvodnog sektora u korist uslužnih djelatnosti, pa tako u Velikoj Britaniji uslužne djelatnosti čine više od 70 % društvenog proizvoda (*Office of National Statistics*, 2000). Za razliku od 1961., kada je četvero od deset radnika radilo u uslužnom sektoru, 1971. brojka je porasla na pet od deset, a 2005. odnos je 7:1 u korist uslužnog sektora (Blyton, Jenkins 2007: 69–70). U srži promjena nalazi se pomak od prerađivačko-sirovinskih, tvorničkih i uredskih poslova prema ekonomiji zasnovanoj na znanju, komunikaciji i socijalnim vještinama. Pozitivna slika o sebi, vještine komunikacije, iskazivanje iskrenosti i pregovarački talent postali su važan ekonomski resurs na tržištu rada. U osnovi, radi se o emocionalnoj inteligenciji i emocionalnom angažmanu (opterećenju) koji može osigurati dobre društvene odnose, profesionalno napredovanje, pa čak i viši društveni status.

Stoga se i kao ključne odrednice kvalitete dokolice ističu sloboda i mogućnost izbora i samoodređenja (Parker, 1981; Csikszentmihalyi, 1990; Neulinger, 1981a, 1981b). Međutim što znači imati slobodno vrijeme ili slobodu ako preduvjeti emocionalne kompetentnosti i uvjerljivosti društvene uloge sadrže važne resurse emocionalne inteligencije i usavršavanja primjene emocionalnog angažmana? Katz (1999) pretpostavlja opravdanim tvrditi da se akumulacija emocionalne inteligencije i rafiniranje vještine balansiranja emocionalnog angažmana (opterećenja), s obzirom na zadanost čovjekove emocionalnosti, događa u svakodnevnim životnim situacijama. Međutim postavlja se pitanje gdje se rasplamsavaju sloboda i dokolica. Sve što činimo oslobađa potencijal emocionalnog razvoja. Ako nam rad, čak i kada nije plaćen, čini ugodu, činimo suprotno konvencionalnom shvaćanju dokolice. Filozofski gledano, voluntarizam označava spektar ponašanja na koja se primjenjuju minimalna ograničenja subjektivnog izbora. Međutim to je zabluda uma jer je jasno da se život odigrava u uvjetima emocionalnog opterećenja, ekonomskih nejednakosti, kulturoloških razlika i društvenog konteksta koji uvjetuje naše izbore, iskustva ili doživljaj mogućnosti. Stoga kada kažemo da smo slobodni ili se u dokolici razvijamo u potpunosti, referiramo se na nešto što je samo djelomično voluntarizam.

III. PEDAGOGIJSKE OSNOVE SLOBODNOG VREMENA

1. Slobodno vrijeme kao čimbenik odgoja i obrazovanja

Iako se fenomen slobodnog vremena prvobitno veže uz pojavu, društvene učinke i posljedice industrijske revolucije, mnogi autori ističu i antičke značajke provođenja slobodnog vremena kao prve pokazatelje važnosti dokolice za uzdizanje duha ondašnjih građana, filozofa i drugih intelektualaca, uvažavajući činjenicu da je tadašnje uživanje u slobodnom vremenu za dio društva značilo neslobodu. Tako Previšić (2000:404) ističe da je filozofska dokolica Grka i Rimljana, koja je težila harmonijski razvijenu čovjeku i u kojoj su tek neki uživali na trgovima, forumima i perivojima raspravljajući o dobro uređenoj državi pravde i blagostanja, predstavljala, kao svojevrstan klasični ideal, krajnji čovjekov cilj i svrhu postojanja. Međutim tek su malobrojni, povlašteni i imućni, mogli uživati blagodati dokolice i kalokagatijskih „slobodnih vještina" koje im je omogućavao njihov visoki imovinski i društveni status. Povijesno i antropološki gledajući, valja pogled baciti i nešto dalje u prošlost te napomenuti da slobodno vrijeme, vjerojatno u puno nerafiniranijem obliku koji je služio zadovoljenju određenih religioznih ili obrednih potreba, postoji otkad i moderni čovjek. Da je tomu tako, svjedoči i umjetnički izraz *homo sapiensa* u spiljama Altamira i Lascaux od prije 20 000 godina. Iako pojavu modernog čovjeka znanost datira desecima tisuća godina ranije, očito je posjedovao imanentnu potrebu da kao kreativno biće u vremenu nakon zadovoljenja temeljnih prehrambenih, reprodukcijskih ili obiteljskih obveza izrazi važnost koju pridaje određenim prirodnim ili religijskim fenomenima, najčešće kroz umjetnost. Naravno, o tomu danas zaključujemo na temelju dostupnih materijalnih dokaza.

Upravo zbog bogatstva navedene materije kao svjedoka vremena, ali i nemjerljivog sociološkog, filozofijskog, pravnog, kulturno-umjetničkog i svakog drugog doprinosa, antičko je doba najčešće polazište u izučavanju različitih društvenih pojava. U skladu s time, Previšić (2000: 405) ističe da je u svojem razvojnom slijedu slobodno vrijeme prošlo nekoliko karakterističnih faza: a) dominaciju slobodnog vremena bez pojma i prakse rada u izrazima primitivnih kultura; b) neograničeno i nedefinirano radno i slobodno vrijeme; c) prevlast radnog nad slobodnim vremenom; d) skraćenje i stalno povećanje slobodnog vremena. Povijesno, znanost o odgoju u moderni se propitivala u okviru perspektiva i pitanja o pedagogiji i pluralizmu (Heyting, Tenorth, 1994), revizije moderne (Koch, Marotzki, Peukert, 1993; Oelkers, 1991), zatim legitimacije i strukture pedagoškog znanja (Oelkers, Tenorth, 1991) ili pedagoškog relativizma (Heyting, 1992). Po-

stoji i niz izravnih pozitivnih pokušaja znanstvenog promišljanja odgoja i obrazovanja u slobodnom vremenu, poput Baackeova samorefleksivnog koncepta (1985) utemeljenog na tradiciji postmodernih promjena kulturnog miljea koje se manifestiraju kao postkonvencije. Baacke uvodi ironiju postpedagogije kao paradigme promjene koja uz razum priznaje i *ne-razum* te umjesto potrage za ukupnošću i univerzalnim istinama napušta takva pitanja. Za Lenzena (prema König, Zedler, 1998:242) je povijest pedagogije povijest „velikih pripovjedaka" u Lyotardovu smislu: „Štoviše, povijest odgoja i povijest pedagogije gigantski je diskurs u kojem su se nasuprot svim pokušajima racionalizacije održale velike pripovijesti, pa makar samo kao čeznutljivo sjećanje, kao mit o vječnom ponavljanju... Te se pripovijetke uvijek iznova moraju pripovijedati u velikoj mitologiji odgoja... Svako razdoblje zaodijeva te mitove u nove, kulturnom razvoju primjerene pripovijetke, među kojima je prosvjetiteljska priča od koje potječe sustavna pedagogija tek jedna od mnogih, premda je ona tvrdila da mitove ostavlja za sobom." Pedagoške teorije za Lenzena nisu ništa drugo doli sustavi znakova bez odnosa sa zbiljom. Teorijski sustavi pedagogije ne predstavljaju stvarnost, već su priviđenja: „Ako u tom cjelokupnom sklopu simulacija znakova promotrimo ulogu sustavne pedagogije, ustanovit ćemo da i ona pripada proizvodnom sklopu hiperrealnoga. Naime zajednička je osobina svih tih pristupa preplitanje znakova i stvarnosti, tj. teorije i empirije/prakse. Prema tome, teorije sustavne pedagogije iznose priviđenja, utvare, fantazmagorije. „Odgojna stvarnost" o kojoj se tamo govori u duhovno-znanstvenom smislu i „sistematika opstanka" u egzistencijalno-ontološkom smislu imaju nadzbiljski karakter. Te su teorije kao skupovi znakova izgubile vezu s bilo kakvim oblikom stvarnosti..." (Lenzen, 1987:52).

Početkom 90-ih godina počinje drugo razdoblje sučeljavanja, u kojem se postmoderna više ne promatra kao prijetnja odgojnoj znanosti, već kao poticaj za novo znanstveno-teorijsko promišljanje. Tako Michael Winkler vidi tri moguće posljedice dijagnoza vremena koje su provedene u okviru rasprave o postmoderni: „Prvo, one mogu jasno pokazati da nastupa modifikacija u strukturi odgojnih problema i time neće iščeznuti ni odgoj ni pedagogija uopće, štoviše, ona će se morati iznova usredotočiti na specifičnu povijesnu i društvenu situaciju." Druga mogućnost sastoji se u tome da dijagnoze vremena pospješe promjenu, pa čak i ukidanje stvarnog predmeta pedagoškog promišljanja. U načelu je dakle riječ o preobrazbi na razini rješavanja pedagoškog problema: „Kakve posljedice za strukturu pedagoškog problema ima naprimjer činjenica da suvremena društva uglavnom nude oblike socijalizacije koji su usmjereni na sve veću individualizaciju? Konačno, postoji i treća razina na kojoj dijagnoze vremena izravno utječu na pedagogiju. Na toj se razini odnose na oblike promišljanja u kojima se razmatra problem odgoja i njegovo rješavanje. One

se dakle odnose na pedagoško samoopisivanje. Pojam pedagogije iščezava ili se, u najmanju ruku, mijenja jer su se promijenile specifične pretpostavke njegova promišljanja." (Winkler, 1992:156, Konig, Zedler, 1998:242). Ono što su Horkheimer i Adorno analizirali kao masovnu prevaru, postmoderni autori visoko su stilizirali kao demokratizaciju kulture kroz površnost i arbitrarnost (Fromm, 1995).

Stoga su se za pedagogiju slobodnog vremena u postmoderni otvorila nova područja afirmacije i rada (poput primjerice terapijskog rada ili animacije), pri čemu su pedagozi postali *agenti megastroja* (Freizeitpaedagogik, 1989:115; Fromm, 1995), a disciplina je postala bogatija i samostalnija. S obzirom na to da se ni predmoderna iluzija samorealizacije nije mogla održati, Parmentier predlaže uporabu slobodnog vremena s ciljem promicanja demokratske i kozmopolitske kulture (Freizeitpaedagogik, 1989:116; Fromm, 1995). S druge strane, Rittelmeyer također predlaže kulturno-konzervativni scenarij postmoderne kulture i društva dokolice (Freizeitpaedagogik, 1989:118), ali se u njegovim postmodernim teorijama nazire više od jedne filozofske slike „prelijepog novog svijeta", prije svega kao projekt radikaliziranog slobodnog vremena (Freizeitpaedagogik, 1989:125; Fromm, 1995). Rittelmeyer ostaje skeptičan prema mogućnostima identifikacije progresivnih elemenata postmoderne teorije u postojećoj praksi slobodnog vremena, kako takva dijalektika ne bi postala polazna točka kritičke pedagogije slobodnog vremena (ibid: 123; Fromm, 1995). Smatra da je pedagogija sama zahvaćena ludilom dionizijskih igara, dok pobjednički vlak „zabavljačke pedagogije" juri područjem školskog i socijalnog rada. Rittelmeyer u tom smislu kao zadatak pedagogije slobodnog vremena vidi prosvjetiteljske elemente diferencijacije slobode od pukog oslobađanja unutar obvezujućih društvenih struktura. U pragmatičnom smislu pedagogije slobodnog vremena, Rittelmeyer opisuje igru „kušanja slobode" (ibid:128; Fromm, 1995) koja ne treba imati funkciju učenja, već estetskog fenomena kreativnosti. Za pedagogiju slobodnog vremena postmoderna misao postavlja naglasak na kritičkom promišljanju kulturološke situacije koju oblikuje industrija kulture i u kojoj se odražava postmoderni karakter.

To se definira kao pravi izazov odgoja za slobodno vrijeme, u kojem Rittelmeyer ističe progresivne aspekte postmoderne teorije kao točku orijentacije za kritičku analizu arbitrarnosti postmoderne kulture. Stoga treba istaknuti šest karakteristika koje Hassan (Freizeitpaedagogik, 1987:161; Fromm, 1995) ističe kao konstruktivne aspekte postmodernizma. Prva primjerice, *ironija*, o kojoj piše i Baacke kao o pokušaju povezivanja pedagoške teorije s postmodernom (Baacke, 1985), može biti oblik kritike komercijalne *kulture iskustava* kroz ironiziranje i razotkrivanje njezinih temeljnih segmenata ili postati oblik samokritike

koji može pridonijeti razvoju pedagogije slobodnog vremena. Suptilnost ironije nosi različitost, zaigranost, pa čak i estetske forme kriticizma. *Druga* je Hassanova značajka postmoderne *hibridizacija*, koju se može analizirati kroz povezivanje pedagogijske znanosti i slobodnog vremena, pri čemu se takvo „izlaženje" s matičnog terena i prevladavanje vlastitih ograničenja može shvatiti i kao dio procesa učenja te razvoja određene discipline. Primjerice hibiridizacija se kod visoke i masovne kulture shvaća kao čin multikodiranja kojim različite grupe zajednički opisuju iste ili slične fenomene, a koji se može pronaći i u određenim slobodnovremenskim aranžmanima. Stoga je moguće zaključiti da je logika pedagogije slobodnog vremena samo jedan u nizu mogućih diskursa. *Treća* je ključna značajka kod Hassana *karnevalizacija* koja obuhvaća i sve ostale kategorije. Karneval je *svijet naopako* koji je u prošlosti omogućavao iluziju razuma.

U kontekstu slobodnog vremena karnevalizacija omogućava odsutnost razuma, barem u društvima u kojima ozbiljni i racionalni oblici života i učenja imaju dovoljno prostora i važnosti. Četvrta značajka kod Hassana je *sudjelovanje* ili participacija, koju se također opisuje i kao „izvedbu". Izvedba ili sudjelovanje temeljni su uvjeti postmoderne i stoga ju čine ranjivom u odnosu na smrt, vrijeme, publiku i „jednostavnog drugog" (Hassan, 1988:53; prema Fromm, 1995). U tom su smislu načela pedagogije slobodnog vremena poput otvorenosti ili fleksibilnosti osnažena ciljem omogućavanja i promicanja samoorganizacije. *Peta* značajka za Hassana je *konstrukcionizam*. Naime kao što se postmoderna može promatrati kroz činjenicu da ne traži jedinstvenu istinu, već samo pridonosi pluralizaciji kroz ponudu novih verzija istine, pedagogija slobodnog vremena može se promatrati kroz nove kontekstualne legitimacije i koncepte stvorene u napetosti odnosa slobodnog vremena i pedagogije. Šesta i posljednja značajka jest *imanentnost*, kojom se naglašava autoreferentnost postmoderne legitimacije jezično-simbolične stvarnosti, koju karakteriziraju fenomeni dezintegracije i poništavanja. Hoće li se navedene tendencije promatrati optimistično ili pesimistično, ovisit će o rastućoj važnosti jezičnih i simboličnih sustava. Pretpostavka imanentnosti govori o tome da, kao i u kazalištu, na karnevalu ili u svakodnevnoj kulturnoj praksi, uvijek postoje simboli i znakovi koji imaju vlastiti, većinom slikovni jezik, te su kognitivno i racionalno važni, što je aspekt koji nas vraća na početnu *ironiju* kao mogući simboličan izraz takva znaka (Fromm, 1995).

2. Pedagogija slobodnog vremena kao znanstvena disciplina

Pöggeler (1995) tvrdi da je kao grana znanosti o odgoju pedagogija slobodnog vremena utemeljena oko 1960. godine kroz rad tek nekolicine pedagoških pio-

nira, koji su postavili osnove discipline. Popp (1995) tvrdi da već 40-ak godina postoji sustavan znanstveni diskurs po pitanju slobodnog vremena u njemačkoj pedagogiji. Dok su pioniri pedagogije slobodnog vremena poput Buddrusa (1972, 1975), Gieseckea (1967, 1968), Hoelzela (1970), Lüdtkea (1972; 1973; 1975), Mestera (1961), Poeggelera (1965) i Rüdigera (1965; 1973) pitanje slobodnog vremena promišljali u okviru konvencionalnih pedagogijskih disciplina, Nahrstedt (1971; 1972; 1974) i Opaschowski (1971; 1976, 1977) slobodno su vrijeme razmatrali kroz šire određenje socijalne pedagogije. Pedagogija slobodnog vremena za njih je grandiozno odgojno i animirajuće područje postindustrijskog društva dokolice (Popp, 1995). Do 1976. g. Nahrstedt i Opaschowski zauzeli su dominantnu *mainstream* poziciju u okviru slobodnovremenskog diskursa, o kojemu su se, iako tek marginalno bilježeni, različitim argumentima kritički izražavali brojni autori, poput Grabbea, Karsta, Kramera, Mueller-Weichmanna ili Valtsena (Popp, 1995). Međutim Nahrstedt (1994b; 1995) smatra da postignuća pedagogije slobodnog vremena nisu izašla iz okvira odgojnih znanosti iz dva važna razloga. Slobodno vrijeme postalo je važnim društvenim resursom te je omogućilo nastanak i razvoj novih područja dokolice, poput kulture, sporta, turizma i zdravlja (uz popratne čimbenike poput većih prihoda, naobrazbe, mobilnosti, sanitarnih uvjeta i općeg zdravlja populacije te duljeg životnog vijeka) kao područja povećane konceptualne i institucionalne neovisnosti.

Pedagogiju slobodnog vremena stoga su ubrzo slijedile medijska pedagogija, interkulturalna pedagogija, muzejska pedagogija, pedagogija sporta, zdravstvena pedagogija, teatarska pedagogija i druge specifične discipline koje su stvorile izraženu opasnost od fragmentacije. Zapravo, *odgoj za slobodno vrijeme* i *znanost o slobodnom vremenu* postali su temelj svim srodnim disciplinama koje su se pokušale nametnuti u području odgoja i obrazovanja u slobodnom vremenu. Potencijalna snaga pedagogije slobodnog vremena otežana je činjenicom da je ona kao disciplina ostala relativno ograničenog opsega s obzirom na isključivu vezanost uz njemačku tradiciju i srodna područja (Austrija, Švicarska), koja izvan pedagogije nisu ostvarila značajniji utjecaj kakav znanost o slobodnom vremenu općenito ima u zapadnim zemljama poput SAD-a (Nahrstedt, 1993; 1995; Bramham, 1995). Prema Kuhnu, kritična masa pedagoga slobodnog vremena ostala je preskromna da bi izazvala „znanstvenu revoluciju" i promijenila dominantne paradigme (Kuhn, 1962, 1978). Nerazmjer između društvenog, posebno ekonomskog značenja slobodnog vremena, kao i relativno slab interes autora pedagogijske provenijencije, stoga uvjetuje potrebu za ozbiljnijom pedagoškom analizom. Sa slobodnim vremenom razvijali su se otvoreniji sustavi poput sportskih objekata i rekreacijsko-odmorišnih područja. Uz kontrastiranje i međusobnu interakciju otvorenih i

zatvorenih središta, pokušavalo se teorijski i odgojno uočiti novu društvenu uzajamnost u odnosu rada i slobodnog vremena (Nahrstedt i sur., 1979; Nahrstedt, 1995; Buddrus, 1985). Dogodio se prijelaz sa „zatvorenog" prema „otvorenim" sustavima, pri čemu se potonja paradigma događa općenito u svim društvenim sferama, ali je slobodnovremenski sektor postao perjanica i simbol implementacije novih trendova (Luhmann, 1987; Nahrstedt, 1995:8–23).

Razvoj i diferencijacija različitih društvenih prostora za javno slobodno vrijeme, poput igrališta, parkova ili igraonica, bili su nužnost u 70-im godinama. Oni su u početku podupirani ili financirani od strane lokalne vlasti i volonterskih organizacija i stoga su stvoreni sadržaji za slobodno vrijeme djece i mladih, a sve više i za starije osobe te sve dobne i populacijske skupine (kućice Hamburg, kuće Hesse, domovi). Usporedno se razvijaju i konkurentni komercijalni oblici zabavnih sadržaja kao alternativa javnim ponudama. U tu je svrhu od 50-ih godina, a posebno tijekom 60-ih i 70-ih godina, turistička industrija omogućila regionalne i lokalne ponude kao što su zabavni parkovi, vodeni parkovi, teretane, izložbe, muzeji i mjuzikli, pri čemu je povećanjem krize u javnom sektoru intenzivirano stvaranje komercijalnih rekreacijskih područja (Nahrstedt, 1995:8–23). Od 1950. godine pedagogija slobodnog vremena uvjetovala je i nužnost osposobljavanja stručnog kadra (Zielinski, 1954; Pöggeler, 1965), pa je primjerice u njemačkoj tradiciji prvi model uveden na *Sporthochschule* (Diem, 1976:175).

Od početka 70-ih godina do 1985. godine pod utjecajem inozemnih iskustava došlo je do intenzivnog razvoja obrazovnih modela osposobljavanja stručnjaka za slobodno vrijeme, pa je 1989. g. postojalo čak 189 programa, od kojih su čak 53 sveučilišna studijska smjera (Fromme, Kahlen, 1990:10; Nahrstedt, 1995). U SAD-u se ranije razvijao program „Parkovi i rekreacija" (engl. *Parks and Recreation*) kao rezultat nastanka *Leisure studies* ili znanosti o slobodnom vremenu još iz 30-ih godina prošlog stoljeća (Nahrstedt, 1978; 1995). U Švedskoj i Danskoj pedagozi slobodnog vremena (Fritidspedagogs, Fritidsledare) osposobljavani su u narodnim školama (Nahrstedt 1975; 1995; Nahrstedt, Popp, 1994a) od 50-ih godina.

U području znanosti o turizmu od kasnih se 70-ih godina, najprije na tehničkim fakultetima u južnoj Njemačkoj (*Fachhochschulen Süddeutschland*), pojavljuju smjerovi u turizmu, a na Sveučilištu u Berlinu i daljnje obrazovanje na području studija turizma. Pedagoško tematiziranje slobodnog vremena i turizma tako je otvorilo pitanje daljnje unutarnje diferencijacije znanosti o odgoju, čime se ponovno intenziviralo pitanje njezina odnosa s konkurentskim disciplinama. Razvoj sustava slobodnog vremena kao nezavisne društvene sfere djelovanja i života vodio je novim ciljevima te sadržajima učenja s posebnim osvrtom na di-

ferencijaciju i fleksibilnost *ere industrijskog društva* koja je tražila novu didaktiku slobodnog vremena kao pojma koji se prvi put uvodi 70-ih godina prošlog stoljeća (Nahrstedt, 1984; 1995). Klatt (1929:8) je tvrdio da pedagogija slobodnog vremena treba omogućiti sustavnu procjenu postojeće kulturne baštine. Klatt međutim profesiju i rad postavlja u središte analize, tvrdeći da daljnji razvoj pedagogije slobodnog vremena traži proširenje predmeta bavljenja prema hobiju i drugim interesnim aktivnostima kao području didaktičke ponude, ali i analize. Sam supstrat *didaktike slobodnog vremena* definiran je 70-ih godina, prvotno u području školske pedagogije i didaktike. Prva je faza rezultat spajanja odjela Westfalen-Lippe na Sveučilištu u Bielefeldu, a druga faza nastala je u rasponu od osnivanja studijskog programa pedagogije slobodnog vremena na Sveučilištu u Göttingenu 1985. godine (Nahrstedt, 1995:8–23). Didaktika slobodnog vremena u početku je analizirala nove sadržaje kroz ciljeve i sadržaje učenja koji su omogućeni razvojem slobodnog vremena u djelatnostima kao što su sport, mediji, potrošnja, rekreacija, zabava, razonoda, iskustva, doživljaji, turizam, fitnes, zdravlje i liječenje.

Izvor: lararforbundet.se, https://www.lararforbundet.se/bloggar/fritidspedagogikbloggen/tidningen-fritidspedagogik, pristupljeno 24. 1. 2018.
Slika 30. Primjerci švedskog „Časopisa za odgoj u slobodnom vremenu“ (Fritidspedagogik).

Stoga se didaktika slobodnog vremena sve više bavila fenomenom vremena i *kompetencijom za vrijeme* kao ciljem učenja, dok širi okvir života u diferenciranim (ponekad kontradiktornim, pa čak i kaotičnim) područjima i sustavima vremena postaje svrha istraživanja pedagogije slobodnog vremena. Dakle znanje, vještina i sposobnost osmišljavanja i upravljanja vlastitim slobodnim vremenom postaju

ključni fokus pedagogije slobodnog vremena. Slobodno vrijeme kao izraz vremenske fleksibilnosti društvenih struktura stvorilo je nove vremenski definirane ciljne skupine, kao što su izletnici, jednodnevni putnici, turisti ili osobe treće životne dobi. Ta vrsta ciljanih skupina razlikuje se zbog svoje vremenske ograničenosti od ciljanih skupina starijeg tipa, koje su formirane na temelju „permanentnih" ili cjeloživotnih atributa poput spola, dobi, zanimanja, naobrazbe, društvenog statusa ili klase. Društvo su tada općenito činili niži slojevi (radnici), srednja klasa (zaposlenici) i viša klasa (kapitalisti, rukovoditelji). Međutim slobodno je vrijeme omogućilo nastanak novih društvenih grupa u kojima se umjesto klasične didaktičke maksime „učenja kroz rad" (engl. *learning by doing*, J. Dewey) sada razvija nova slobodnovremenska paradigma „učenja kroz putovanje i kretanje" (engl. *learning by going*).

Stoga se novi izraz mobilnosti u vremenu, odnosno sposobnosti za kretanje, putovanje i učenje u ograničenom vremenskom segmentu nužno morao odraziti i na njegove nove obrazovne zadatke (Nahrstedt i sur., 1984; Nahrstedt, 1995). U uskoj vezi s već opisanim razvojem područja vokacijskog obrazovanja i profesionalnog razvoja, osamdesetih godina počelo je i osnivanje studijskih smjerova i kolegija pedagogije slobodnog vremena (npr. na sveučilištima Bielefeld, Duisburg, Göttingen, Hamburg, Koeln, Lüneburg i Potsdam), kao i na stručnim studijima sveučilišta u Aachenu, Bremenu, Duesseldorfu, Fuldi, Hildesheimu i Holzmindenu ili Kielu te na Akademiji socijalnog rada u Salzburgu ili Pedagoškoj akademiji u Beču. Osim Sveučilišta u Bielefeldu, na kojem je Nahrstedt od 1980. g. vodio *Institut za pedagogiju slobodnog vremena i kulturalni rad* (*Institut für Freizeitpädagogik und Kulturarbeit*), koji se usmjerio na uže bavljenje znanošću o odgoju u slobodnom vremenu, dugo nijedno sveučilište i akademija s njemačkog govornog područja, osim *Pädagogische Hochschule Steiermark* (*Institut für Bildungswissenschaften und Bildungsforschung*) u Grazu, nisu uspjeli osnovati samostalni studij pedagogije slobodnog vremena, dok danas takvi studiji postoje i uspješno djeluju u Beču, Rosenheimu, Kapfenbergu, Tirolu, Salzburgu, Eisenbergu, Kaerntenu i brojnim drugim akademskim središtima (Popp, 1995). Međutim za navedenu je samostalnost pedagogija slobodnog vremena morala platiti skupu, možda i preveliku cijenu. Naime s jedne strane dogodio se najveći razdor teorije i prakse jedne discipline, koji je posebno ubrzan u sedamdesetim i osamdesetim godinama u području socijalne pedagogije i adultne pedagogije. S druge strane dogodilo se isključivanje iz svih razvojnih sveučilišnih studijskih programa (posebno onih povezanih sa socijalnom pedagogijom) u kojima je *pedagogija slobodnog vremena* platila danak modernizaciji o kojem piše Nahrstedt (1995; prema Popp, 1995). Funkcija pedagogije slobodnog vremena nije u stvaranju zasebnog znanstvenog utočišta, koje

nedvojbeno jest relativno odvojeno od općeg supstrata pedagogijske znanosti, već proširivanje kritičkog bavljenja slobodnim vremenom kao dijela šire znanosti o slobodnom vremenu (pedagogijska znanost o slobodnom vremenu) u predmetu istraživanja utjecaja općedruštvenog fenomena slobodnog vremena na pedagogijsku teoriju i pedagošku praksu u važnim kvalitativnim i kvantitativnim pitanjima njegovih metodičkih, sadržajnih, strukturnih i drugih implikacija (Popp, 1995). U pet desetljeća od „realističnog obrata" pedagogijske znanosti (H. Roth, 1962), uz pedagogiju slobodnog vremena, mnoge druge obrazovne discipline istraživale su predmet slobodnog vremena. Kritičari stoga danas pišu o podjeli znanosti o odgoju u različite „pedagogijske niše" za koje se čini da su izgubile odnos sa središnjom disciplinom sistematske ili povijesne pedagogije te se bave samo vlastitim specijaliziranim područjima i temama.

Posebno u području pedagogije slobodnog vremena, problematika slobodnog vremena izazvala je prijepore vezane uz njegov status. Slobodno vrijeme ne treba služiti samo kao sredstvo pedagoških intervencija, slobode samoodgovornosti i zajedničke odgovornosti kojima se parcijalno i vremenski ograničava sudionike, već se navedena sloboda treba učiti, stjecati, testirati i prakticirati prema kriterijima koji ga čine smislenim. Pritom međutim pedagozi ne mogu biti indiferentni prema značenju i vrijednostima slobodnog vremena u kontekstu njegova utjecaja na društvenu politiku i borbu za proširenje uloge slobodnog vremena (Pöggeler, 1995). Pojedini eksponenti pedagogije slobodnog vremena postigli su važne rezultate u istraživanju slobodnog vremena sa značajnim utjecajem na javno mnijenje o problemima slobodnog vremena i određenim političkim posljedicama.

Najvažnija je sadržana u činjenici da slobodno vrijeme ne može jednostavno biti prepušteno na izbor i slobodu različitim društvenim kretanjima i silama, već mora biti predmetom političkih i odgojno-obrazovnih intervencija s obzirom na ilicitno ili nezakonito slobodno vrijeme, koje može izazvati ekološke probleme, kršenje zakona, stres, mentalnu otuđenost ili nezdrave stilove života koji ometaju normalan život pojedinca u društvu, jer se kroz slobodno vrijeme pojedinac samoaktualizira i ima mogućnost samorefleksije. Iako je interdisciplinarnost poželjna, umjesto ustupanja mjesta općim istraživanjima slobodnog vremena, naglašava se potreba razvijanja cilja i zadataka pedagogije slobodnog vremena kojima se optimizira, reformira i korigira postojeće stanje, odnosno usmjerava na prevenciju odstupanja u kulturnom provođenju slobodnog vremena kao posljedice izostanka odgoja za slobodno vrijeme (Pöggeler, 1995).

3. Predmet i zadaci pedagogije slobodnog vremena

Slobodno vrijeme promjenjiva je društvena pojava i moderan fenomen koji je obilježio gotovo sva područja društvenoga života: od socijalnog, pedagoškog, ekonomskog, političkog i zdravstvenog pa sve do komercijalnog. S obzirom na sociološku analizu suvremenog društva, njegovih kretanja i novonastalih pojava, očito je da je slobodno vrijeme stvarnost današnjice i specifičan fenomen modernog svijeta kao sastavnica društvenog sustava i predmet interesa većine znanstvenih disciplina kojima je u središtu čovjek. Čovjek određuje svoj stil života, tj. postaje subjekt svog položaja u svijetu, te se stoga slobodno vrijeme ne može proučavati odvojeno od ostalih ljudskih aktivnosti. Naše mišljenje, osjećanje i životna praksa nerazdvojivo su povezani: ne možemo biti slobodni u svojim mislima ako nismo slobodni emocionalno, a to ne možemo biti ako nismo slobodni u svojoj životnoj praksi, tj. u svojim ekonomskim i društvenim odnosima. Može se utvrditi da je uloga slobodnog vremena trojaka, odnosno da je njegova uloga razvoj osobnosti, odmor i razonoda.

Zbog različitih analiza tog pojma (filozofske, etičke, estetske, pravne, sociološke ili psihološke analize) teško je precizno odrediti što bi zapravo bilo slobodno vrijeme. Neki teoretičari slažu se da je to vremenski interval koji je oslobođen svake obaveze, a u kojem osoba pokušava razviti svoje sposobnosti, dok drugi smatraju da je to jednostavno vrijeme oslobođeno od organiziranog rada. U njega su uključeni potreban odmor te razne obiteljske i društvene obveze koje smo dužni izvršavati. Jedna od prihvatljivih definicija jest ona R. Božovića koji kaže da je slobodno vrijeme „skup aktivnosti kojima se pojedinac po svojoj volji može potpuno predati, bilo da se odmara ili zabavlja, bilo da povećava nivo svoje obaviještenosti ili svoje obrazovanje, bilo da se dobrovoljno društveno angažira ili da ostvaruje svoju slobodnu stvaralačku sposobnost pošto se oslobodi svojih profesionalnih, obiteljskih i društvenih obaveza“. Za čovjeka je karakteristično da bira ono što je izvan rizika i odgovornosti i zato će mu najdraža aktivnost biti upravo ona koja ga ne obvezuje, a istovremeno ga odvaja od svijeta koji doživljava kao stalnu prinudu i opasnost. Svi se mi, bar na trenutak, želimo odvojiti od stvarnog svijeta, opustiti se i zaboraviti na sve probleme. Nažalost, vrlo često sadržaj i obujam slobodnog vremena ne ovisi o nama, već o društvenom položaju i stupnju ekonomske moći koju posjedujemo unutar društva. Najjednostavnije, slobodno vrijeme možemo odrediti kao sve ono vrijeme koje imamo kad izvršimo svakodnevne obaveze.

Ono je važno za razvoj ličnosti djece i mladih i otvara im mogućnosti za zadovoljavanje interesa i potreba. Također im pomaže u aktiviranju njihovih stva-

ralačkih snaga, za čije zadovoljavanje i izražavanje nisu imali prilike u ostalim vidovima života. Kako svijet postaje „globalno selo" u kojem s jedne strane postajemo toliko blizu jedni drugima, dok se s druge strane sve više razlikujemo i udaljavamo, djeca i mladi traže brze i jednostavne odgovore od roditelja, učitelja i šire društvene zajednice. Fenomen vremena sve više nalikuje na onaj koji vlada u medijima i velikim marketima gdje kupac s polica odabire medijski najeksponiraniji, marketinški najdotjeraniji proizvod, dok se kvaliteti i vrijednosti proizvoda posvećuje premalo pažnje. Kultura slobodnog vremena ovisi o kvalitativnim vrijednostima njegova sadržaja. Kultura određuje „razinu na kojoj društvene grupe razvijaju uočljive obrasce života i daju izražajni oblik cijelom društvenom i materijalnom kontekstu" (Hall i Jefferson, 1976:10). Izgrađujući vlastiti stil u afirmativnom i kulturnom socijalnom okružju, mladi nalaze smisao i snagu za buduću organizaciju života. Prema Tomić-Koludrović i Leburić (2002), životni su stilovi relativno stabilni obrasci ponašanja i iskazuju se u svim životnim područjima. Mladi su sve manje organizatori zabave i slobodnog vremena, a sve više konzumenti sadržaja koje nudi visoko profesionalizirana industrija (zabava, koncerti, utakmice, spektakli i sl.). Konzumenti postaju pasivni auditorij, nepripremljeni za aktivno provođenje slobodnog vremena. Umjesto iskazivanja njihove kreativnosti i aktivnog sudjelovanja, reklamna potrošačka industrija natječe se u sadržajima gdje su mladi pasivni sudionici i često samo promatrači. Međutim može se zaključiti da je slobodno vrijeme dominantna pedagogijska kategorija jer utječe:

1) na zdravlje i pravilan fizički razvoj
2) na intelektualni odgoj
3) na umjetnički odgoj
4) na radni i tehnički odgoj
5) na društveno-moralni aspekt pedagoške prakse
6) na socijalizaciju osobe.

Polazeći od pretpostavke da svaka pedagogijska disciplina svoj smisao, izvor i predmet proučavanja traži i pronalazi u praksi i stoga mora ujedno služiti unapređivanju prakse, opravdanost konstituiranja posebne grane pedagogijske znanosti koja zahvaća odgojno-obrazovnu stranu slobodnog vremena sasvim je utemeljena. Nadalje, sociološka analiza pokazala je da u društvenom životu ima izvanredno značenje te se uz rad pojavljuje kao nova kategorija i, na kraju, ima široku univerzalnost i generacijsku obuhvatnost, te stoga sadrži takav odgojno-obrazovni potencijal kojim obogaćuje sustav faktora pedagoškog djelovanja.

Stoga je s ciljem utvrđivanja pedagogijske vrijednosti slobodnog vremena bilo nužno konstituiranje specifične discipline koja se u okviru opće pedagoške orijentacije bavi proučavanjem odgojno-obrazovne problematike slobodnog vremena (Pregrad, 1961:5; prema Janković, 1973:72). Definicija pedagogije slobodnog vremena određuje ju kao granu suvremene pedagogije koja se temelji na zakonitostima i postavkama opće pedagogije, iz njih proizlazi, a pobliže tumači, proučava i istražuje odgojnu problematiku slobodnog vremena u najširem smislu riječi. Njezin zadatak nije otkrivanje novih postulata i ciljeva odgoja, već uključivanje postojećih i prihvaćenih ciljeva i zadataka odgoja u prihvaćene teze o slobodnom vremenu te oblikovanje novih sadržaja u cjelokupnoj pedagogijskoj spoznaji i pedagoškom djelovanju. Pedagogija slobodnog vremena posebna je disciplina jer se bavi posebnim i originalnim područjem pedagoške stvarnosti. Kao razloge prijeke potrebe za zasnivanjem pedagogije slobodnog vremena Edouard Breusse (1965:142) naveo je tri glavna razloga: *prvi*, da će tadašnji adolescenti u budućnosti već živjeti u civilizaciji slobodnog vremena; *drugi*, da se posvuda pojavljuju privatne, skrivene snage vođene lukrativnim duhom, koje iskorištavaju potrebe masa u slobodnom vremenu i usmjeravaju ih prema zaglupljujućim standardiziranim aktivnostima s opasnim posljedicama za pojedince te *treće*, da pohvalni pojedinačni napori pojedinih kulturnih institucija, škola, sportskih i drugih organizacija, sindikata, patronata ili pojedinaca u brizi o slobodom vremenu griješe jer ne ostvaruju zajedničku kohezivnu platformu ili stajalište, odnosno suradnju koja bi omogućila vrijedne rezultate (Breusse, 1965). Iz općeg se zadatka pedagogije slobodnog vremena stoga oblikuju posebni specijalizirani zadaci kao sadržajna operacionalizacija cilja:

a) teorijsko proučavanje, istraživanje i obrađivanje pedagoške strane cjelokupnog područja slobodnog vremena

b) analiza slobodnog vremena kao faktora odgoja i ostalih činitelja korištenja slobodnog vremena, kako onih planskih i namjernih tako i ostalih utjecaja društvene sredine

c) ispitivanje utjecaja pojedinih aktivnosti slobodnog vremena na formiranje ličnosti

d) razmatranje i određivanje mjesta slobodnog vremena na današnjem stupnju razvoja odgoja i obrazovanja i njegove perspektive u budućnosti

e) analiza pedagoških sadržaja i vrednovanja slobodnog vremena u pojedinim vrstama odgoja: zdravstveno-tjelesnom, intelektualnom, rad-

no-tehničkom, estetskom i moralnom, kao i borba protiv svih negativnih pojava na tom području

f) pronalaženje i tumačenje specifičnih načela i metoda korištenja aktivnosti slobodnog vremena

g) proučavanje društvenih i materijalnih uvjeta provođenja slobodnog vremena

h) briga o osposobljavanju potrebnih kadrova za znanstvenoistraživački rad, organizaciju i vođenje aktivnosti slobodnog vremena

i) izrađivanje prijedloga i planova za studij pedagogije slobodnog vremena na nastavničkim fakultetima i smjerovima.

Janković (1973:73) ipak ukazuje da, bez obzira na znanstveni supstrat i tezaurus discipline, okvir iznesenih zadataka ne smije poprimiti karakter normativne discipline usmjerene samo na pronalaženje propisa ili sadržaja i metoda provođenja slobodnog vremena, već i na vlastitu deskriptivnu, ali i revolucionarno-kritičku dimenziju. Izbjegavanjem nepotrebnog pedagogiziranja slobodnog vremena u teoriji i praksi minimalizira se velika opasnost od slabljenja, pa i negiranja samog čimbenika slobode kao njegova osnovnog smisla i načela. Stoga pitanjima slobodnog vremena i njegove organizacije nužno valja pristupati s opravdanom pozornošću i brigom da ne postane žrtvom pedagoške receptologije ili se prepusti stihiji i dezorganizaciji. Dakle s jedne strane valja izbjeći jednostranost normativnosti, ali i puku deskriptivnost, te se stoga pedagogija slobodnog vremena oslanja na postavke koje proizlaze iz same zakonitosti prakse društvenog zbivanja i neposredne pedagoške stvarnosti. E. Weber (1963) tvrdi da se „ono što slobodnom vremenu daje smisao ne može organizirati, aranžirati i dirigirati, ali nije ni dano samo od sebe, automatski, bez skrbi". Za Webera je upravo pedagogija slobodnog vremena disciplina koja neprestano usklađuje konflikt između dva ekstrema krutog, heteronomnog utjecaja i nepružanja bilo kakve pomoći u korištenju slobodnog vremena. Dakle pedagogija slobodnog vremena mora se usmjeravati u smislu savjetovanja, pomaganja, upućivanja, poticanja i pronalaženja što povoljnijih uvjeta i mogućnosti za realiziranje njegova korištenja u mjeri koja ne umanjuje bitna obilježja slobodnog vremena poput slobode, spontanosti, dobrovoljnosti, kreativnosti, samoaktivnosti i individualnosti. Osim pedagogiziranja, koje u pogledu organizacije slobodnog vremena može navesti na krivo shvaćanje duha i smisla slobodnog vremena, autori navode i brojne druge izazove i poteškoće koje ugrožavaju pedagoško usmjeravanje i kvalitetu slobodnog vremena i njegove prakse, poput komercijalizacije, utilitarizma, di-

rigiranosti, organizirane poslovnosti, redukcije privatnog života i nametljivosti serviranja sredstava i objekata za provođenje slobodnog vremena, dok se danas posredstvom suvremenih medija i tehnologije posebno nameće opća pasivizacija i otuđenost među djecom i mladima. Činjenica da slobodno vrijeme kao fenomen obuhvaća i djeluje na sve potencijale čovjeka i društvene zajednice uvjetuje interdisciplinarnost u pristupu problematici istraživanja povezanosti slobodnog vremena s društvenim strukturama, industrijalizacijom i informatizacijom, automatizacijom ili virtualnom stvarnošću te posljedicama na položaj i egzistenciju čovjeka u suvremenom hipermodernom društvu 21. stoljeća. Prema tome, uska suradnja pedagogije i drugih znanstvenih disciplina i korištenje rezultata istraživanja otvaraju mogućnost razvoja i nastanka novih disciplina poput sociologije, psihologije, ekonomije, medicine i filozofije slobodnog vremena. Janković (1973:76) snažno podržava interdisciplinarnost, ali ukazuje na problem zadiranja i preuzimanja, pa čak i negiranja predmeta proučavanja između pojedinih srodnih disciplina, pritom snažno afirmirajući pedagogiju slobodnog vremena kao disciplinu koja kao izričit predmet ima odgojno-obrazovnu problematiku slobodnog vremena. Za sustav znanosti, tvrdi Janković (1973:77) gotovo prognostički u kontekstu današnjih kretanja, ništa nije štetnije od pojave parceliranja i raslojavanja te dodjeljivanja graničnim znanstvenim disciplinama. Stoga uspjeh te perspektiva i opravdanost suvremene uloge pedagogije slobodnog vremena, među ostalim, ovise o diseminaciji vlastitih znanstvenoistraživačkih spoznaja, ali i funkcionalnoj dijalektici s drugim disciplinama.

4. Pluralizam sadržaja i aktivnosti slobodnog vremena

Slobodno se vrijeme, s obzirom na različite društvene, kulturološke, zdravstvene i pedagoške funkcije koje pojedinci ostvaruju aktivnostima u slobodnom vremenu, razlikuje ne samo po sadržaju, oblicima i načinima njihove manifestacije već i po namjeni u odnosu na pojedine funkcije slobodnog vremena. Aktivnosti slobodnog vremena mogu se klasificirati na različite načine, prema razvojnim, dobnim i spolnim razlikama, profesiji ili mjestu boravka, vremenskom razdoblju, klimatskim prilikama, zemljopisnom položaju i drugim kriterijima. Janković (1973:78) ističe da je s praktičnog gledišta najprikladnija podjela aktivnosti slobodnog vremena prema njihovoj osnovnoj funkcionalnosti, odnosno zadaćama slobodnog vremena, na aktivnosti odmora, razonode i razvoja ličnosti.

a) Prva dimenzija, *odmor*, kod različitih autora opisana je raznovrsno jer jedni odmor tumače i proučavaju u najširem, a drugi ga autori shvaćaju u užem

značenju, odnosno kao aktivan odmor kojem ne pridaju veće relaksacijsko značenje. Međutim oba shvaćanja odnose se prije svega na opisivanje procesa regeneracije, obnavljanja i osvježavanja istrošenih kapaciteta te psihofizičkih energija, bilo na pasivan ili aktivan način prema samoj potrebi odmaranja.

Odmor kao aktivnost u slobodnom vremenu uključuje i oporavak od umora, ublažavanje umornosti, odstranjivanje iscrpljenosti nastale svakodnevnim radom, učenjem i pohađanjem škole ili drugim obiteljskim i društvenim obvezama. Dakle proces odmora može se shvatiti kao odstranjivanje iscrpljenosti nastale tijekom svakodnevnih djelatnosti i ponovno stjecanje fizičkih i psihičkih snaga za potrebe životne i radne kondicije. Ipak, važno je istaknuti da odmor podrazumijeva i znatan udio osobne angažiranosti u slobodnim aktivnostima jer su one konstruktivne prirode i ne mogu se ograničiti na puko ispunjavanje i konzumiranje slobodnog vremena, već uključuju njegovo aktivno korištenje. Stoga je točnije navesti funkciju aktivnog odmora, za razliku od iziričito pasivnog načina odmaranja. Aktivnosti slobodnog vremena koje su namijenjene odmaranju vrlo su brojne, od običnog prekidanja rada pa sve do aktivnih oblika kao što su šetnja, društvene i pokretne igre, lagana gimnastika, kupanje, sunčanje, manji izleti, vožnja automobilom, čamcem ili biciklom te slušanje glazbe. Aktivnosti odmora prema mjestu realizacije mogu se provoditi kod kuće, na poslu, u prirodi ili na raznim javnim mjestima, individualno i kolektivno, u različito vrijeme, bez namjere postizanja ikakve druge svrhe osim samog odmora (Janković, 1973:78).

b) Druga je funkcija aktivnosti u slobodnom vremenu *razonoda i zabava*, koja za razliku od odmora ima širu namjenu u smislu toga da aktivnosti razonode i zabave uključuju raznovrsnije i složenije društvene i kulturne sadržaje.

Razonoda i zabava postaju i sve veća potreba suvremenog čovjeka jer uslijed tehnološke prevlasti i otuđenja u sferi rada, brzog tempa života, određene monotonije izazvane tehnizacijom i automatizacijom, ali i nove prirode socijalnih odnosa posredovanih sve većom ulogom društvenih medija te pritiska urbanizirane stvarnosti, pojedinac traži prostor za bijeg. Rosić (2005) govori kako su aktivnosti razonode i zabave bliskije mlađim generacijama, no potrebne su i odraslom stanovništvu, jer dobro raspoloženje obogaćuje ljudski život. Aktivnosti koje se svrstavaju u razonodu i zabavu povezane su s aktivnostima koje se uključuju u odmor, a koje kao zabavni sadržaji i aktivnosti ne traže veći angažman. Stoga je funkcija razonode i zabave omogućiti određeno osvježenje i stvaranje vedrog raspoloženja u sadržajima poput raznovrsnih društvenih i pokretnih igara, bavljenja sportom, posjećivanja kina, zabava i priredbi, plesova, praćenja televizijskih pro-

grama, čitanja zabavne literature, ali i medijskih aktivnosti, pretraživanja interneta ili društvenih mreža, ekstremnih alternativnih sportova, bavljenja glazbom, hobijem ili aktivnostima tipa „uradi sam". S obzirom na generacijske razlike, djeca i mladi, ali i odrasli i osobe starije dobi, imaju potrebu za aktivnostima razonode u slobodnom vremenu kao vrijednim stilom života u slobodnom vremenu jer one izazivaju vedrinu, optimizam, dobro raspoloženje i obogaćuju ljudski život, potiču komunikativnost među ljudima i djelovanje u slobodnom vremenu (Janković, 1973:80). Zanimljivo, glasoviti erudit i akademik Viktor Žmegač često je u opisima vlastitih slobodnovremenskih interesa i aktivnosti navodio da mu je važan sadržaj „samostalna šetnja u večernjim satima tijekom koje može uživati u tišini vlastita uma". Zadaci odmora te razonode i zabave često se obuhvaćaju zajedničkim terminom *rekreacija* i stoga se radi o rekreativnim aktivnostima koje se odnose na aktivan odmor, zdravu razonodu te društveno pozitivnu i humanu zabavu.

c) Treća važna aktivnost u slobodnom vremenu, *razvijanje osobnosti*, na svim područjima svoje strukture – biološkom, intelektualnom, estetskom, etičkom, socijalnom i karakternom – dobiva u suvremenom društvu sve veći značaj. Naime rapidni ritam promjena u području znanosti, tehnologije, kulture i proizvodnje utječe na dinamiku i kvalitetu društvenih odnosa, vrijednosti i stilova života.

Iz tog se razloga slobodno vrijeme nameće kao izuzetna prigoda za usavršavanje znanja, razvoj vještina i sposobnosti te prilagodbu izazovima i potrebama novog supermodernog društva u svoj njegovoj složenosti. Stoga je zadatak razvijanja svestrane ličnosti pomoću slobodnih aktivnosti osobito značajan u procesu formiranja pojedinaca za kasniji samostalni i odgovorni društveni život te preuzimanje zrelih uloga u obitelji, području rada i kontekstu zajednice. Aktivnosti slobodnog vremena zato treba usmjeravati na područja zdravstvenog, fizičkog, općeobrazovnog i stručnoobrazovnog, moralnog, estetskog, kulturnog, tehničkog, znanstvenog i znanstveno-popularnog, informativno-poučnog i građanskog odgoja. Zdravstveno-fizičke aktivnosti sadrže sustavno bavljenje pojedinim granama tjelesne i zdravstvene kulture radi postizanja i razvijanja veće pokretljivosti, tjelesnih kvaliteta i sposobnosti, kao i višeg stupnja zdravstveno-tjelesne kondicije u skladu s očekivanim normama i standardima za određenu dob i spol odgojenika. Posebno u smislu opće pasivizacije mladih, sve veće ovisnosti o medijima, manjeg povjerenja roditelja u prostore za javni boravak i igru djece, ali i nekvalitetne prehrane te gojaznosti i pretilosti populacije mladih, razvijanje navika i sklonosti tjelesnoj aktivnosti presudno je pitanje zdravlja, ali i općeg boljitka budućih generacija.

Estetski sadržaji slobodnih aktivnosti vezani su uz likovne djelatnosti, modeliranje, muziciranje, fotografiranje, posjećivanje umjetničkih priredbi, informativno-poučne, znanstveno-popularne i obrazovne djelatnosti koje se ostvaruju posjećivanjem raznovrsnih predavanja, izložbi i predstava, praćenjem tiskovina i periodike, medijskih sadržaja, ali i tečajeva, predstavljanja knjiga ili tehnoloških izložbi, kao i seminara koji služe podizanju kulturne razine građana i stjecanju novih stručnih znanja (Rosić, 2005). Takvi sadržaji omogućavaju nužnu refleksiju pojedinca u odnosu na prošlost, okus *Zeitgeista* povijesti, promišljanje o društvenim i drugim odlikama vrijednosti, normi, stilova, mode te kulture života nekih drugih vremena kroz koje možemo zaključivati o budućim trendovima u tehnici, znanosti, proizvodnji, kulturi, sportu ili umjetnosti. Za razliku od aktivnosti ostalih navedenih skupina, razvijanje ličnosti u prvom je redu fokusirano na sve generacije korisnika slobodnog vremena, iako sve aktivnosti koegzistiraju i međusobno se isprepliću. Važno je naglasiti da se aktivnosti slobodnog vremena smatraju djelatnostima koje se vrše pojedinačno ili kolektivno u vrijeme izvan svakodnevnih profesionalnih, obiteljskih, društvenih i životnih obveza. Stoga kao slobodne aktivnosti, za razliku od obveznih, imaju specifična obilježja prema kojima se međusobno razlikuju kako po smislu tako i po sadržaju, načinu provođenja, oblicima i metodama. U slobodnim aktivnostima, pored određenih funkcija, nije toliko izražena usmjerenost i postizanje određenih ciljeva, jer je raspon postavljene svrhe širok i bez neke uvjetovane obveznosti, a realiziraju se prema procjeni, interesima, sklonostima i raspoloženju pojedinca. Naprotiv, tvrdi Janković (1973:82), kod obveznih djelatnosti namjera je točna i precizirana, usko je namjenska i njezino izvršenje ne ovisi o prohtjevu pojedinaca, već o zahtjevima i potrebama svakodnevnih obveza. Aktivnosti i funkcije slobodnog vremena svaki pojedinac bira prema mogućnostima i ritmu obveza, mogućnostima i životnoj dinamici, dok se kod obveznih sadržaja i poslova radi o takvim zadacima, načinima i vrstama djelovanja kojima je tijek unaprijed determiniran i stoga nisu prigodne, već stalne. Za razliku od profesionalnih djelatnosti kojima je vrijeme rada točno propisano, vezano uz zakonske i druge normativne propise s određenim trajanjem i uvjetima zapošljavanja, visokim stupnjem organiziranosti i pravila vršenja, slobodno vrijeme i njegovu organizaciju obilježava prevlast doborovoljnosti s obilježjima deprofesionalizacije.

U takvim aktivnostima nije nužan profesionalno osposobljen i stručan kadar, vrijeme se koristi prema vlastitom nahođenju, njegovo je trajanje prepušteno svakom pojedincu i ovisi o njemu. S obzirom na objektivne infrastrukturne i prostorne mogućnosti organizacije slobodnih aktivnosti, mogu se realizirati u obitelji, školama, raznim ustanovama i društvima, u gradovima, naseljima ili prirodi,

odnosno javnim i privatnim mjestima, za razliku od obveznih aktivnosti rada koji je najčešće vezan uz lokacije industrijskog ili proizvodnog pogona, odnosno institucija društvenih službi ili drugih djelatnosti. Kada je riječ o aspektima financiranja, koji su za kvalitetu slobodnovremenskih aktivnosti često presudni i izviru iz kvalitete ekonomskih prihoda u sferi rada, obvezne aktivnosti vezane su uz financijsko-gospodarske programe unutar općih društvenih mjera i obveza, dok su aktivnosti slobodnog vremena većinom samofinancirane i samostalno organizirane, iako u društvenim sustavima koji planirano skrbe o kvaliteti ponude slobodnovremenskih aktivnosti opće populacije takve aktivnosti čine dio sustava institucija slobodnovremenskog sektora koje sustavno i kontinuirano prate potrebe društvene zajednice i odgovaraju na njih. Sve navedene značajke slobodnih i obveznih aktivnosti dokaz su da se dobrovoljnom opredjeljenošću pružaju goleme mogućnosti obogaćivanja i sadržajnog kompletiranja ljudskog života koji razvija individualnost unutar širih društvenih kretanja. Da bi aktivnosti slobodnog vremena mogle uspješno djelovati i omogućiti samoaktualizaciju, potrebno ih je planirati, organizirati i ostvarivati te vrednovati prema odgovarajućim načelima koja osiguravaju njihovu svojstvenost i funkcionalnost (Janković, 1973:83).

5. Pedagoške smjernice organizacije slobodnog vremena

Pedagogija kao znanost o odgoju postavlja naputke o učinkovitom, svrsishodnom, sustavnom i planiranom procesu odgojnog djelovanja s ciljem svestranog i cjelovitog razvoja osobnosti odgojenika. Takvi se zahtjevi teorijski i praktično u pogledu specifičnih disciplina i grana pedagogije oblikuju prema posebnostima populacije, sadržaja odgoja, metoda rada ili drugih karakteristika područja odgojnog rada. Kako osnovno obilježje pojma slobodnog vremena čini čimbenik slobode, njegovo se značenje i prisutnost moraju odraziti i u praksi provođenja slobodnog vremena, prije svega u odnosu na potencijalno pretjerane normativne zahtjeve koji bi bili u suprotnosti sa smislom slobodnog vremena. Pored društvenih, političkih, prirodnih i psiholoških čimbenika koji utječu na slobodno vrijeme i usmjeravaju njegovo korištenje, treba istaknuti i kriterije koji proizlaze iz same biti i funkcija slobodnog vremena. Posebno je značajna pedagoška strana slobodnog vremena, kako u pogledu pripremanja za njegovo korištenje tako i u procesu uporabe slobodnog vremena za odgojne postupke. Činjenica je da se odgoj za slobodno vrijeme i odgoj u slobodnom vremenu moraju uskladiti s regulacijskim načelima znanstvene discipline i neposredne prakse slobodnog vremena, pri čemu se primjenom takvih smjernica želi poboljšati organizacija i učinak te

uspjeh korištenja slobodnog vremena. Kao glavna načela korištenja slobodnog vremena ističu se načela:

a) slobode
b) smislenosti
c) individualnosti
d) kolektivnosti
e) kreativnosti
f) organiziranosti
g) raznovrsnosti
h) amaterizma
i) raznovrsnosti te
j) primjerenosti dobi i spolu odgojenika.

Već iz same definicije pojma slobodnog vremena proizlazi da je u njegovu korištenju najistaknutija konstruktivna oznaka i da je *načelo slobode* ujedno i ono koje jedino može jamčiti bit samog slobodnog vremena i vršenja njegovih aktivnosti (Janković, 1973; 85). Slobodno vrijeme podrazumijeva mogućnost izbora aktivnosti prema interesima, sposobnostima, aktivnostima, individualnim ukusima i potrebama, odnosno tendencijama koje proizlaze iz osobina ličnosti. Za Friedmanna poštivanje ljudske ličnosti znači poštivanje slobode (Friedmann, 1960). Ako želimo da se aktivnostima slobodnog vremena utječe na razvijanje stvaralačkih snaga, tada je prijeko potreban uvjet da se one realiziraju u atmosferi slobode, odgojem u slobodi i za slobodu. Kada se analizira pojam slobode, važno je diferencirati slobodu u smislu slobode od nečega i slobode za nešto. U prvom slučaju riječ je o tome da se čovjek može i zna osloboditi opterećenja, prekovremenih obveza te utjecaja i teškoća koje mu uskraćuju slobodno vrijeme potrebno za human život. Kako je slobodno vrijeme razvojem društva danas zapravo osigurano kao temeljno ljudsko pravo i civilizacijska potreba, uvjet njegova korištenja – sloboda od obveza – primarno ovisi o samom pojedincu i sposobnosti oslobađanja od čimbenika koji smetaju takvoj slobodi. Kada je riječ o slobodi za slobodno vrijeme, važno je istaknuti da snaga i sposobnost slobodnog opredjeljivanja za pravilan izbor aktivnosti i njihovo pozitivno korištenje nastaju kao rezultat pripreme i ospobljavanja pojedinaca za produktivno slobodno vrijeme. U aktivnostima slobodnog vremena, tvrdi Janković (1973:86), ne smije se osjećati briga, vođenje i nadzor, jer upravo zbog percipirane prirode slobodne aktivnosti ono postaje izvorom životne radosti i osvježenja te faktorom svakog daljnjeg stvaralačkog i spontanog djelovanja. Da-

kle samo vrijeme koje nije dirigirano ili propisano može omogućiti carstvo slobode. *Načelo smislenosti* također je usko vezano uz definiciju slobodnog vremena te upućuje na to da su aktivnosti slobodnog vremena mehanizam ostvarivanja društvenih i etičko-moralnih kvaliteta. Nedostatak smislenosti u slobodnom vremenu slabi funkcionalnu dimenziju i snagu utjecaja sadržaja slobodnovremenskih aktivnosti, te stoga često otvara vrata različitim oblicima socijalnih devijacija, kriza i rizičnih stilova ponašanja. Smislenost kao načelo obuhvaća sve tri dimenzije funkcija slobodnog vremena: aktivan odmor, razonodu i zabavu te razvijanje ličnosti. Iako je regeneracijska funkcija primarna, rekreativna funkcija slobodnog vremena u smislu socijalnih i kulturnih vrednota vrlo je važna u procesu sazrijevanja i društvenog odrastanja djece i mladih. Prethodna analiza pojmova i značenja dokolice i besposlice vezana je upravo uz karakter smislenosti ili sadržajnosti aktivnosti u slobodnom vremenu. Besmisao, odnosno besposlica obilježena je upravo dosadom i izvor je frustracije izazvane životnom prazninom, vlastitom bespomoćnošću, izgubljenošću, besciljnošću i ništavnošću koja utječe na identitet osobe, odnosno predstavlja i najdjelotvorniji uzrok slabljenja društvene, kulturne i pedagoške vrijednosti slobodnog vremena (Weber, 1963).

Načelo smislenosti stoga u odgojno-obrazovnom smislu nužno traži da se aktivnosti slobodnog vremena vežu uz kulturno vrijedan sadržaj i realiziraju u njemu, posebno u svjetlu komercijaliziranih, intelektualno površnih i senzacionalističkih sadržaja koji danas čine svijet medijske ponude, začaravajući prije svega djecu i mlade vješto izmanipuliranim medijskim svjetovima iluzije i korporativnog spektakla iza kojeg se krije želja za indoktrinacijom nove generacije pasivnih potrošača. Upravo iz navedenih razloga prostor slobodnog vremena često je izložen agresivnom prodoru sadržaja koji smetaju potencijalu razvoja općekulturnog interesa i sposobnosti odgojenika. *Načelo individualnosti* najuže se veže uz načelo slobode, jer je slobodna djelatnost fundamentalni uvjet ličnosti, odnosno pojedinca u njegovoj ljudskoj i vrijednosnoj posebnosti koju ostvaruje u slobodi (Filipović, 1963). Načelo individualnosti podrazumijeva da se na temelju postojećih dispozicija razvija orijentacija, usmjerenost pojedinca prema sebi, oblikovanje individualnih struktura ličnosti, karaktera, načina i puta vlastitog reagiranja, prilagođavanja i uključivanja u vlastitu životnu sredinu. Upravo praksa slobodnog vremena omogućava samostalan izbor aktivnosti kojima se izdiže ili diferencira identitet i habitus jednog od identiteta i socijalnog habitusa drugih pojedinaca. Želja za originalnošću, izvornošću i samoodređenjem u slobodnom vremenu tako je iskaz borbe protiv uniformiranja i standardizacije masovne globalizirane kulture kao najopasnijeg oblika klišeiziranog zatiranja slobode i konformizma suvremenog društva. Iako naoko suprotstavljeno individualizira-

noj perspektivi, *načelo kolektivnosti* ne smije se smatrati suprotnim načelu individualnosti. Naprotiv, u granicama nužnosti kolektivnih akcija pojedinac zadržava i razvija vlastitu svojstvenost. Naime među aktivnostima slobodnog vremena važan je udio onih u kojima pojedinac predstavlja dio grupe s većim brojem članova. Takve zajedničke aktivnosti i sadržaji mogu biti važan izvor mogućnosti stvaranja pozitivne međuzavisnosti, suradnje i pomaganja, razmjene iskustava i dijeljenja odgovornosti uz punu ravnopravnost članova kolektiva čija se različitost spaja s ciljem postizanja zajedničkog cilja (Janković, 1973:89). Dakle kolektivnost i individualnost međusobno se ne isključuju, već nadopunjuju – s jedne strane individualne značajke jačaju snagu kolektiva, dok kolektiv u okvirima zajedničkih aktivnosti omogućava razvoj individualnosti. *Načelo kreativnosti* ukazuje na potrebu samostalne stvaralačke djelatnosti, spontanosti i sposobnosti realizacije ideja, zamisli i interesa. Posebno u smislu sve veće automatizacije i tehnizacije te otuđenosti suvremenog čovjeka od temeljnih životnih vještina i znanja, posredovanih njihovim funkcionalnim delegiranjem tehnologiji u eri „pametnih uređaja", nameće se potreba stvaranja atmosfere i situacija u kojima će pojedinac razvijati vlastitu kreativnost i iskustiti stvaralački akt.

Načelo raznovrsnosti izvire iz činjenice da je u slobodnom vremenu s aspekta mogućnosti i slobode izbora nužno pružiti raznovrsne oblike i načine bavljenja aktivnostima slobodnog vremena. Važno je diferencirati funkcije odmora, aktivne razonode i razvoja ličnosti te ih povezivati s aktivnostima koje služe podizanju opće kulture, osobnom rastu i razvoju te stručnom ili profesionalnom osposobljavanju. Raznovrsnost do izražaja mora doći posebno pri izboru pojedinih aktivnosti, te se stoga u osmišljavanju izvannastavnih i izvanškolskih aktivnosti i sadržaja treba posebno voditi briga o različitim područjima ljudskog života i rada – umjetnosti u najširem smislu, sportu, kulturi, glumi, glazbi, slikarstvu, kiparstvu, ali i poljoprivredi, vrtlarstvu, voćarstvu ili tehničko-strojarskim i drugim inženjersko-programerskim sadržajima. Unatoč potrebi za što manjom normiranošću, sustavnošću i propisanošću aktivnosti i sadržaja u slobodnom vremenu, važno je istaknuti *načelo organiziranosti*. Organiziranost nije toliko važna za organizaciju samih aktivnosti, koliko u smislu organiziranosti samog slobodnog vremena. B. Shaw (prema Janković, 1973:90) tvrdi da su ljudi znali sjajno organizirati jedan dio našeg života, rad, ali su zaboravili unijeti više reda u njegov drugi dio – slobodno vrijeme.

Organiziranost znači stvaranje plodnih mogućnosti za korištenje slobodnog vremena osiguravanjem raznovrsnih programa kroz društveno-političko i kulturno usmjeravanje te propagiranje kvalitete i kulture provođenja slobodnog vremena. Same aktivnosti slobodnog vremena ne bi razinom organizirnosti

smjele dovesti do jednog oblika dirigiranosti, institucionaliziranja ili suvišnog pedagogiziranja. U nizu načela važno mjesto zauzima i načelo amaterizma, jer se pod slobodnim vremenom predviđa samo onaj dio vremena koji se nalazi izvan radno-proizvodnih i lukrativnih interesa pojedinca, dakle onih djelatnosti koje se vrše iz vlastitih pobuda i interesa. *Načelo amaterizma* određuje slobodnovremenske aktivnosti izvan materijalnog utilitarizma i namjene komercijalizacije. Stoga ih određuje kao one koje su motivirane osobnim zadovoljstvom. Među ostalim, iako to mogu biti različiti oblici *semi-loisirs*-aktivnosti vezanih uz izradu predmeta ili kućnu radinost (dopisnice, razglednice, suveniri, uzgoj cvijeća, šivanje, umjetnička djela i dr.), pa čak i poluprofesionalne intelektualne, sportske ili umjetničke aktivnosti i zanimanja, one zbog djelomičnog lukrativnog karaktera ne pripadaju u amaterske ili slobodnovremenske aktivnosti. Stoga amaterski status posebno treba njegovati u raznim dječjim, omladinskim i obrazovnim institucijama, a posebno u školama u kojima se zbog niske razine materijalnih ulaganja i podrške sustava pokazuju sve izraženije tendencije komercijalizacije dječjih slobodnovremenskih aktivnosti te stvaralačkog rada. Upravo amaterska društva, pjevačke družine, glazbene sekcije, plesni klubovi, sportske udruge ili dramske sekcije iz društvenih i kulturno uvjetovanih razloga trebaju čuvati karakter amaterizma i neobveznosti svojih aktivnosti usmjerenih na puko zadovoljstvo intrinzično motiviranog angažmana, ali i čuvanja nematerijalne i kulturne baštine. U tom se smislu kao važno nameće i *načelo primjerenosti dobi i spolu odgojenika* u slobodnovremenskim aktivnostima. Naime pedagoški je neprimjereno i štetno djecu i mlade, ali i odrasle, opteretiti aktivnostima koje mogu imati negativne posljedice po njihov psihofizički, intelektualni, moralni, estetski ili emocionalni razvoj i funkcioniranje. Posebno je važno naglasiti da je potrebno njegovati posebnosti dječjeg i mladenačkog svijeta te iskustva u osmišljavanju aktivnosti i sadržaja slobodnog vremena. Važno je područje tjelesne i zdravstvene kulture, koje prema metodičkim postavkama predstavlja jedino područje pedagoškog rada u kojem su spolne i dobne razlike odgojenika standardizirane i diferencirane prema očekivanjima postignuća za određeni uzrast ili spol učenika. Stoga se i u slobodnovremenskim aktivnostima treba odraziti primjerenost sadržaja tjelesne i zdravstvene kulture, ali i drugih područja ljudske djelatnosti. Bez obzira na činjenicu da između različitih načela organizacije slobodnog vremena nema hijerarhijski uvjetovane ili klasificirane diobe jer su sva jednako važna i vrijedna, načelo slobode ipak ima izvornu ulogu jer predstavlja ključnu kategoriju i preduvjet svim ostalim smjernicama. Prema Jankoviću (1973:92), da bi se korištenje slobodnog vremena na svim dosad iznesenim načelima i funkcijama moglo zaista i ostvariti, nužno je da se s aspekta društva osiguraju nužni čimbenici koji stvaraju preduvjete provođenja najraznovrsnijih oblika slobodnog vremena.

6. Čimbenici strukturiranja i provođenja slobodnog vremena

Slobodno vrijeme kao društveni fenomen u osnovnom je značenju i smislu dio domene osobnog doživljaja, raspoloženja i aktivnosti pojedinca, ali je po funkcijama i mogućnostima korištenja ipak društveno uvjetovano i upućeno. Društvena zajednica ne može izravno organizirati i nametati stilove i sadržaje provođenja slobodnog vremena, pa stoga pojedinac na raspolaganju ima različite oblike posrednog društvenog intervencionizma u vidu ustanova i prostora za odmor, razonodu i zabavu te razvoj ličnosti. Međutim važno je istaknuti da primat trebaju imati ustanove za odgoj koje trebaju biti prilagođene svim društvenim kategorijama s ciljem trajnog uvođenja u kulturu (Friedmann, 1960). Stoga se nameće zaključak da, umjesto izravnog organiziranja aktivnosti slobodnog vremena, društvo treba otvarati mogućnost izbora i aktivnog uključivanja pojedinaca u aktivnosti slobodnog vremena kroz sustavno poticanje i organizaciju različitih institucionalnih čimbenika koji mogu pomagati oblikovanje slobodnog vremena pružanjem praktičnih mogućnosti njegova provođenja. Međutim zajednica treba stvoriti i društvene čimbenike koji na različite načine osnažuju, savjetuju, upućuju i omogućavaju korištenje slobodnog vremena. S obzirom na karakter trajnosti ili privremenosti, ali i usmjerenosti njihova djelovanja, društvene se čimbenike provođenja i organiziranja slobodnog vremena može grupirati prema nekoliko značajki.

a) U prvu grupu ubrajaju se *odgojno-obrazovne ustanove* koje se kao posebne institucije po pedagoškoj funkciji i namjeri djelovanja sustavno i kontinuirano bave pedagoškim djelovanjem u općem, ali i posebnom smislu odgoja „za" slobodno vrijeme. Takve ustanove obuhvaćaju ustanove za rani ili predloškolski odgoj, škole svih stupnjeva, dječje i omladinske domove, kao i ustanove za obrazovanje andragoške populacije.

Prvi oblik životnog iskustva djeteta s institucionalnim odgojem i obrazovanjem omogućavaju dječji vrtići i jaslice kao inicijalna faza sustavne brige za djecu, koja je posebno važna u aspektu slobodnovremenskih aktivnosti. Odgojenici u vrtiću ili jaslicama stječu prva pozitivna iskustva u različitim vrijednim aktivnostima i sadržajima kojima se razvija interes i smisao kulturnog i svrhovitog provođenja slobodnog vremena. Aktivnosti poticanja znanja, vještina i sposobnosti djece tako su najčešće vezane uz stvaralačku slobodu i istraživanje vlastitih potencijala u prikupljanju i baratanju različitim materijalima te istraživanju prostora prirodne okolice, ali one uključuju i dječje igre, pjevanje, slikanje i crtanje, rezanje i lijepljenje, motoričke zadatke i kretanje, a sve s ciljem poticanja pozi-

tivne međuzavisnosti, suradnje, povjerenja i prijateljstva među odgojenicima. S druge strane, svaka će ugodna i zanimljiva aktivnost u kojoj dijete osjeća postignuće i kompetentnost djelovati na samopouzdanje, upornost i stvaralaštvo kao preduvjet kasnijem autonomnom djelovanju u sadržajima i aktivnostima slobodnog vremena. Školska ustanova označava simboličan prijelaz djeteta iz sfere igre, slobode i nesputanosti ranog djetinjstva u sferu pripreme za profesionalni rad kroz učenje i izvršavanje različitih zadataka, inkulturacijom u složen sustav pravila, očekivanja i visokog ritma obveza te ciljeva koje učenik mora postići s ciljem napredovanja (Buljubašić-Kuzmanović, 2016).

Izvor: pixabay.com, https://pixabay.com/en/aerial-view-art-colorful-craft-2264407/, pristupljeno 24. 1. 2018.
Slika 31. Izvannastavne i izvanškolske aktivnosti u slobodnom vremenu.

Škole međutim djeluju i izvan okvira određenog planom i programom angažirajući vlastite materijalne, kadrovske i prostorne kapacitete kao važan čimbenik organizacije slobodnog vremena. Prema tomu, za školu slobodne aktivnosti nisu slobodne na način da bi škola mogla odlučivati o tome hoće li ih razvijati ili ne, ali nisu slobodne ni za učenika jer ih on mora odabrati, te se stoga njihova izbornost i sloboda ogledaju samo u načelu raznovrsnosti iz koje odgojenik bira željeni sadržaj prema osobnim afinitetima ili drugim smjernicama. Upravo zbog samo simbolične utemeljenosti pojma „slobodne aktivnosti“, Poljak (1955:3) predlaže zamjenu koja bi etimološki u cijelosti odgovarala sadržaju koji pokriva, a koji je definiran pojmom „izvannastavne aktivnosti u školi“. *Izvannastavna*

aktivnost predstavlja oblik aktivnosti koji škola planira, programira, organizira i realizira, a u koju se učenik samostalno, neobvezno i dobrovoljno uključuje (Državni pedagoški standard osnovnoškolskog sustava odgoja i obrazovanja, 2008). Izvannastavne aktivnosti u školi u dječji doživljaj unose elemente društvenog rada, produbljujući interese i znanje učenika novim spoznajnim interesima i vještinama. Osim pripreme i razvijanja kulture rada, takve aktivnosti zbližavaju učenika i učitelja, proširuju osnovnu djelatnost škole i utječu na njezinu afirmaciju u životu djeteta, a pozitivno i svestrano djeluju na razvoj budućih navika u slobodnom vremenu, istovremeno produktivno povezujući školsku ustanovu i lokalnu društvenu zajednicu. Danas međutim postoji problem pomanjkanja odgovarajuće opreme, infrastrukturnih ulaganja, ali i nedovoljno osposobljenih nastavnika (Gabelica, 1962). Kao jedan od iskaza naprednih kretanja u školskoj organizaciji pledoajea za slobodno vrijeme navodi se cjelodnevni boravak učenika ili slobodan dan, uz naglasak da škola treba postati središnji nositelj aktivnosti odgoja mladih i mjesto okupljanja mladih u slobodno vrijeme. Škola kao odgojno-obrazovni centar lokalne društvene zajednice mora postati najistaknutiji pedagoški inicijator i promotor korištenja slobodnog vremena te upoznati učenika s mogućnostima i kulturnim utjecajima aktivnosti u slobodnom vremenu.

Kao aktivan organizator slobodnovremenskih aktivnosti, škola treba poticati interes, razumijevanje, raspoloženje i potrebu bavljenja raznim pozitivnim djelatnostima u slobodnom vremenu. Istovremeno organizacija i ponuda takvih aktivnosti školu postavlja i na mjesto istraživača i organizatora slobodnog vremena učenika, što u prvom redu znači preuzimanje brige za osiguravanje povoljnih uvjeta njegova korištenja. Školske ustanove moraju obogaćivati program rada i ponude aktivnosti, osigurati primjerene kadrovske i materijalne zahtjeve te stvoriti povoljnu klimu za produktivne aktivnosti slobodnog vremena. Zaključno, škola treba postati najučinkovitiji realizator slobodnog vremena, mjesto okupljanja i zadovoljstva u kojem će učenici svestrano razvijati prosocijalne interese. U osnovi svih navedenih potreba nalaze se nužni kadrovski, materijalni i organizacijski preduvjeti i čimbenici (Janković, 1973:98). Kadrovska su pitanja vezana uz realizaciju temeljnih zadataka pedagogije slobodnog vremena kroz osposobljavanje pedagoških kadrova za organizaciju, provedbu i vrednovanje aktivnosti u slobodnom vremenu, pedagoški *ethos* i takt nastavnika te odgajatelja, ali i informalno te neformalno obrazovanje kojim stručnjaci šire vlastita znanja i sposobnosti te prate i prilagođavaju značajke suvremenih trendova u životu djece i mladih njihovim odgojnim iskustvima. Nužnost je i sposobnost partnerskog odnosa s roditeljima i lokalnom sredinom, kao i ostalih agensa koji školi mogu pomoći u realizaciji aktivnosti.

Materijalni, prostorni i financijski uvjeti podrazumijevaju sigurnost, primjerenost i raznovrsnost „manevarskog prostora" ostvarivanja učeničkih aktivnosti, poput objekata, prostorija i slobodnih površina za razne aktivnosti. Od prostora sportske ili konferencijske dvorane, knjižnice i čitaonice, glazbene dvorane ili radionica prilagođenih potrebama tehničkog odgoja, kao i bazena, igrališta i odmarališta te ljetovališta, škole trebaju prilagoditi i osigurati primjeren prostor i didaktička pomagala za uspješno održavanje redovitih školskih, pa i slobodnovremenskih aktivnosti. Konačno, važni su i organizacijski uvjeti s obzirom na vremenski raspored slobodnog vremena učenika, koji se mogu razlikovati prema: a) radnim danima redovne nastave te b) aktivnostima krajem svakog radnog tjedna učenika i c) za vrijeme zimskih praznika i d) za vrijeme ljetnih praznika učenika (Janković, 1973:99). Zanimljivo je naglasiti da se kod planiranja i programiranja izvannastavnih i izvanškolskih aktivnosti posebna pozornost treba posvetiti ulozi roditelja i obitelji te lokalne zajednice, jer učenici najveći dio vremena tijekom godine provode izvan škole. Izvanškolskim se čimbenicima stoga pružaju izvrsne prigode da u suradnji sa školom i pedagoškim stručnjacima planiraju i programiraju aktivnosti učenika u slobodno vremenu. Ako učenik u školi provede 4 do 5 sati dnevno uz otprilike 200 radnih dana godišnje, izvan školskog rada mladima se otvara bogat prostor za produktivno iskorištavanje slobodnog vremena, posebno tijekom zimskih i ljetnih praznika. S obzirom na to da roditelji i učitelji nemaju jednako razvijen smisao, znanja i sposobnosti organizacije slobodnovremenskih aktivnosti djece i mladih, društvena zajednica s odgojnim čimbenicima treba omogućiti raznovrsne, pozitivne i kulturno vrijedne sadržaje kako se učenike ne bi prepustilo brojnim nepedagoškim utjecajima okoline. Uz nužan odmak od prevlasti i potpune pedagogizacije slobodnog vremena, škole trebaju ponuditi i otvoriti mogućnost korištenja slobodnog vremena koju će učenici i roditelji prema interesima i potrebi moći iskoristiti. Dumazedier (1958:108) je još prije više desetljeća ukazao na to da se pod utjecajem naglog znanstvenog i tehničkog razvoja škole moraju djelotvornim obrazovanjem, racionalnim metodama i tehničkim inovacijama pobrinuti za osposobljavanje učenika za buduću profesiju i izazove društva sutrašnjice. Isto bi tako u smislu funkcija, programa, metoda, rasporeda sati i obrazovanja nastavnika, kao jedno od temeljnih načela škole budućnosti, slobodno vrijeme moralo postati i opće načelo koje prožima nastavu svih predmeta (Breusse, 1965:141; Weber, 1960:216; Janković, 1973:102).

b) Kao druga važna grupa čimbenika provođenja i organizacije slobodnog vremena ističu se *obitelj te dječje, mladenačke i društvene organizacije* koje vode opću i posebnu brigu o djeci i mladima.

Za razliku od prve grupe, koju ponajviše obilježava sustavno usmjeravana skrb o slobodnom vremenu, čimbenici druge grupe – osim obitelji – proizlaze i nastaju iz slobodnog udruživanja, mobiliziranja i angažiranja dobrovoljnih snaga na pretežno amaterskoj osnovi. Uloga i zadaće obitelji pritom su posebno naglašene zbog njihove dvojakosti. Obitelj je s jedne strane organizator slobodnog vremena djeteta, ali i posrednik, savjetnik i pokretač pojedinih aktivnosti kako u samoj sredini tako i izvan nje. Obitelj u prvom redu mora pružiti povoljne uvjete za korištenje slobodnog vremena u različitim individualnim i grupnim aktivnostima, poput zajedničkih izleta, druženja, zimovanja ili ljetovanja, posjećivanja kulturno-umjetničkih ustanova i priredbi, koncerata ili druženja vezanih uz medije, hobi, „uradi sam" ili druge stvaralačke aktivnosti. Prije svega, preduvjeti takvim aktivnostima jesu odgovarajući materijalni i financijski potencijali obitelji, ali i kultura provođenja slobodnog vremena roditelja kao odgajatelja. Roditelji trebaju vlastitim modelom i primjerom interesa i slobodnovremenskih aktivnosti kod djece razvijati pozitivan stav prema tekovinama kulture i društva u kojem žive i odrastaju, moralno ispravnim i prosocijalnim svjetonazorima i idealima, kao i ponašanju u slobodnom vremenu koje će afirmirati humanizam i progresivna stremljenja. Naravno da postoje i ograničenja prostornih, materijalnih i organizacijskih uvjeta koje obitelj može ispuniti, kao i potrebe upućivanja djece u različite društvene aktivnosti, pa stoga roditelji trebaju poznavati i otkrivati interese i potrebe svoje djece te ih upućivati na odgovarajuće organizacije i aktivnosti, odnosno izlagati sadržajima koji pružaju povoljne mogućnosti razvoja osobnosti, interesa i opće kulture života.

c) Treću skupinu čimbenika provođenja i organizacije slobodnog vremena čine raznovrsni objekti i uređaji: igrališta, zabavni parkovi, igraonice, kupališta, izletišta, odmarališta, logorovališta i centri kulture, pa sve do posebnih naselja ili planinarskih domova, ali i trgovačkih centara koji zbog pomanjkanja navedenih objekata suvremenoj obitelji predstavljaju sintezu ispunjenja konzumerističkog elementa identiteta s raznovrsnim mogućnostima igre i boravka djece i mladih.

Nažalost, sve veći broj napuštenih i zatvorenih objekata za slobodno vrijeme djece i mladih za račun komercijalizacije života, uz popratno smanjena javna ulaganja u njihovu sigurnost i opremljenost, simptom su „urbanog ekocida" koji uništava temeljne životne prostore. Uz sve veći utjecaj pojave zagađivanja okoliša, prirode i atmosfere, opravdanima se čine pozivi na uzbunu ekologa, urbanista, liječnika i pedagoga radi podizanja i otvaranja te obnove infrastrukture koja može osigurati zdravije provođenje slobodnog vremena. Urbani rezervati, mjesta

poput mračnih parkova, zadimljenih kafića, disko-barova ili napuštenih opasnih skladišta u koja mladi bježe zbog nemogućnosti provođenja slobodnog vremena u sigurnim, organiziranim i prilagođenim prostorima za boravak, zabavu i razonodu, otvaraju vrata brojnim prijetnjama asocijalnog i antisocijalnog ponašanja. Primjerice opisujući početke djelovanja i slobodno vrijeme članova benda „Zabranjeno pušenje", frontmen grupe opisao je slikovito tadašnju svakodnevicu: „Pa, bila je to ta neka ikonografija, mizanscen čaršije. Mi smo i privatno, van posla i van proba živjeli taj neki život: blesirali se po vlakovima, hodali s čakijama, maltretirali ljude, bili neugodni prema djevojkama, dobacivali i pravili se gluplji nego što jesmo. Valjda je u pitanju neki refleks svih ljudi koji žele nešto napraviti, a nemaju zaleđe, veze, ulaze... pa su incidenti jedini način da se istakneš."[13]

d) U četvrtu skupinu čimbenika kvalitete provođenja slobodnog vremena mogu se uvrstiti ustanove općekulturnog, prosvjetnog, informativnog i zabavnog karaktera čije se djelatnosti mogu korisno primjenjivati i uključivati u opći sadržaj slobodnog vremena.

Osim kazališta, kina, muzeja, galerija, knjižnica, škola i sveučilišta, suvremenih medija i izdavačkih poduzeća, to su i različite sportske, umjetničke i specijalizirane udruge te društva koja predstavljaju specifične promicatelje i nositelje kulturnog života uopće te pružaju široj populaciji mogućnost za upoznavanje s tekovinama civilizacije i tehnoloških dostignuća, kao i mogućnost osobnog razvoja, aktivnog odmora, razonode i zabave. Posjet bečkoj Albertini ili Vatikanskim muzejima, promatranje kapitalnih djela ljudske civilizacije i kulture, osobni uvid u život umjetnika dok, čitajući njegovu biografiju, pojedinac stoji i promatra slikarsko remek-djelo prateći svaki reljefni nabor boje i snagu poteza kista na platnu, izaziva u svakome od nas snažan osjeća samorefleksije i divljenja kreativnosti, emocijama i vještinama majstora stvaratelja. S druge strane, opskurni kafići i disko-klubovi, koji su vikendom često poprište sukoba, premlaćivanja, pijanstva i krađe te poligoni promiskuitetnog i općenito rizičnog stila ponašanja mladih, uništavaju pozitivne društvene orijentacije mladih ljudi, rastaču humane kvalitete ličnosti te su posebno pogubni za tjelesno i psihoemocionalno zdravlje (prema Janković, 1973:109). Naime sve su negativne pojave moguće i očekivane, ali upravo zbog toga zajednica sustavnim djelovanjem kroz mehanizme obitelji i škole te ustanova prosvjetnog karaktera kontinuirano i programski treba osiguravati nužne savjete i pomoć djeci i mladima poticanjem oblikovanja zdrave osobnosti i životnih navika.

---

[13] http://www.novilist.hr/index.php/Vijesti/Rijeka/Scena/Sejo-Sexon-Bili-smo-carsijski-delinkventi-koje-je-slava-zatekla.

e) Petu (i posljednju) grupu čimbenika kvalitete, organizacije i provođenja slobodnog vremena čine faktori iz područja „funkcionalnog odgoja“ čiji utjecaji proizlaze iz njihova postojanja i djelovanja bez posebne namjene, djelovanja i posebno predviđenih odgojnih ili socijalizacijskih zadataka.

U navedenu grupu ulaze raznovrsne javne priredbe, manifestacije i život na javnim mjestima poput ulica, trgova, parkova, javnih lokala ili sajmova. Njihovo će djelovanje ovisiti o funkcioniranju i tradiciji pojedine lokalne sredine te, iako su najmanje pedagoški planirani i djeluju bez određene namjere, njihovo značenje za kulturu i smisao provođenja slobodnog vremena nije zanemarivo. Život na ulici, u zabavnim lokalima ili drugim sredinama društvenog zbivanja ogledni je primjer i model kulture društva i zajednice zbog specifičnog stila, tradicije i mode svakodnevne komunikacije, atmosfere ophođenja i ponašanja te izražavanja ljudi, odnosa prema djeci i mladima, poštivanja temeljnih moralnih normi komunalne ruralne ili urbane kulture te opće i specifične organizacije društvenih konvencija koje će neki nazvati „bečkom školom“, „esekerskim“ ili „agramerskim“ stilom, „splitskim đirom“ ili „čaršijskim ćeifom“. S obzirom na to da djeca i mladi žive i životom ulice, nužno je navedene faktore uključiti u vrlo dinamične i aktivne snage koje donosi pojava slobodnog vremena, pri čemu njihova pozitivna ili negativna uloga i djelovanje ovise o stupnju organiziranosti i uređenosti atmosfere javnih mjesta uopće.

Izvor: pixabay.com, https://pixabay.com/en/london-architecture-england-181251/, pristupljeno 24. 1. 2018.

Slika 32. Odgojno-socijalizacijski agensi i funkcionalni odgoj, London.

Zaključno, treba naglasiti da briga za slobodno vrijeme treba biti snažnije i izrazitije zastupljena u djelovanju izvanškolskih čimbenika kroz sinergiju s utjecajem škole. Suradnja i sinergija između pojedinih čimbenika mora se zasnivati i odvijati na načelu funkcionalne kompenzacije, odnosno razvijanja međusobne koordinacije radi zajedničkih nastojanja u postizanju svestrane obuhvatnosti sadržaja slobodnog vremena (Janković, 1960:10). Smisao funkcionalne kompenzacije jest u spoznaji da nijedan od čimbenika organizacije i provođenja aktivnosti slobodnog vremena nije po sadržaju i djelovanju svemoćan ili dominantan, odnosno da u slučaju zatajenja ili podbacivanja pojedinog čimbenika preostali elementi mogu privremeno preuzeti njegove funkcije s ciljem održavanja ravnoteže djelovanja svih čimbenika. Samo u takvoj funkcionalnoj ravnoteži može se očekivati uspjeh u ostvarivanju svestrane sadržajnosti, uzajamnosti i skladnosti cjelokupne djelatnosti svih čimbenika s ciljem zajedničke brige za društveno i pedagoški pozitivno organiziranje i korištenje slobodnog vremena.

7. Osposobljavanje pedagoških stručnjaka za slobodno vrijeme

Za učinkovito osmišljavanje, planiranje i programiranje aktivnosti slobodnog vremena potreban je stručan i pedagoški osposobljen kadar koji će znati uspješno popularizirati, usmjeravati, teorijski proučavati i znanstveno-stručno istraživati, organizirati te voditi raznovrsne aktivnosti slobodnog vremena. Pedagoško osposobljavanje kadrova organizira se sustavno na različitim tečajevima, nastavničkim fakultetima i školama, ali i kao sastavni dio studija pedagogije i sociologije ili specijalizacije u području turističkih djelatnosti kroz izobrazbu manjeg opsega za voditelje u pojedinim područjima poput ljetovališta, dječjih igrališta, stambenih zajednica, glazbenih aktivnosti, različitih sportova ili tehničkog odgoja. Jedan od osnovnih zadataka sustavnog rada na području slobodnog vremena traži školovanje odgovarajućih stručnjaka na vrlo opsežnom planu, od voditelja i organizatora pa sve do pedagoških stručnjaka, specijalista i znanstvenoistraživačkog kadra. Takav specijalizirani stručni kadar poput instruktora, trenera, odgojitelja ili voditelja različitih sportskih, proizvodno-tehničkih, kulturno-umjetničkih, obrazovnih, zdravstveno-preventivnih i drugih aktivnosti i sadržaja zahtijeva posebne uvjete njihova osposobljavanja. Prije svega, potrebno je u programe izobrazbe i usavršavanja uključiti opće sadržaje iz područja pedagogije, didaktike i posebnih metodičkih disciplina koje treba obogatiti osnovnom pedagoškom problematikom slobodnog vremena. Studij pedagogije danas podrazumijeva uključivanje sadržaja iz odgoja za slobodno vrijeme u različite kolegije vezane uz opće i specifične

discipline znanosti o odgoju s ciljem upoznavanja i osposobljavanja budućih pedagoga za uspješno obavljanje funkcija organizatora, voditelja i instruktora aktivnosti slobodnog vremena. Kao značajan dio ističe se osposobljavanje pedagoga za organizatore i voditelje izvannastavnih aktivnosti u cjelodnevnom boravku učenika u školi. Stoga budući pedagoški kadrovi trebaju biti obrazovani za teorijsko i istraživačko proučavanje sadržaja i predmeta slobodnog vremena, ali i njegovo praktično organiziranje i provedbu (Janković, 1973:116).

Relativno zanemareno područje koje zauzima sve više prostora i traži nužnu pozornost pedagogijske znanosti jest odgoj andragoške populacije u slobodnom vremenu. Obrazovanje odraslih za slobodno vrijeme u kontekstu postupnog smanjivanja obveznog radnog vremena, starenja populacije, prijevremenog umirovljenja, ali i sve veće populacije osoba treće i četvrte životne dobi koje unatoč visokoj biološkoj starosti zadržavaju prolongirani mentalni i psihofizički potencijal za usvajanje novih znanja, vještina i sposobnosti, predstavlja suvremeni izazov pedagogiji slobodnog vremena, andragogiji i gerontogogiji. Intelektualni i psihofizički angažman osoba starije dobi ima neobično važnu ulogu pri održavanju mentalne higijene i općeg zdravstvenog stanja. Stoga aktivnost u slobodnom vremenu danas ima i transgeneracijsku, ekonomsku, kulturološku te općedruštvenu važnost i potencijal. Primjerice zanimljivo je da Japan upravo zbog visokog postotka osoba treće životne dobi, koje u 2015. g. čine čak 60 % ukupne populacije, već desetljećima ulaže ogromne napore u razvijanje robota kao potencijalne buduće vojske uslužnih radnika koji će servisirati društvo starih i nemoćnih.

Kao univerzalna društvena pojava, slobodno vrijeme afirmiralo se kao vrednota i tekovina suvremene civilizacije. Prema svojim bitnim određenjima i osnovnim funkcijama (odmor, razonoda i zabava, razvoj ličnosti), slobodno vrijeme zadire u sva područja društvenih zbivanja, od ekonomskih, političkih, kulturnih ili socijalnih, sve do pedagoških, pa je kao takvo prvorazredna sastavnica cjelokupnog razvoja suvremenog društva. Slobodno vrijeme i rad neodvojive su kategorije i fenomeni jer se međusobno nadopunjuju i čine cjelinu. Stoga je, za razliku od nekadašnje borbe za kvalitativno povećanje slobodnog vremena, glavni problem društva današnjice iskorištavanje simboličnog prostora slobodnog vremena za rekreaciju, ali i sve važniju ulogu oblikovanja ličnosti te stalnog odgoja i obrazovanja, odnosno cjeloživotnog učenja. S obzirom na utjecaje kapitalističkog društvenog uređenja i prijetnju prevage komercijalizacije, potrošačkog mentaliteta i različitih oblika indoktrinacije i manipulacije društva masovne konzumacije, priprema za kulturno slobodno vrijeme i razvijanje navika aktivnog sudjelovanja u osmišljavanju i izboru vlastitih aktivnosti dokolice pomaže

emancipaciji, svestranom razvoju i društvenom angažmanu. Društveno pozitivno korištenje slobodnog vremena prije svega je pitanje odgoja za slobodno vrijeme, a s obzirom na bogat odgojno-obrazovni potencijal, ono je i novi neizostavan zahtjev suvremene pedagogijske teorije i prakse. Stoga je potreban angažman svih čimbenika organizacije slobodnog vremena, od obitelji, škole, prosvjetnih i kulturno-umjetničkih ustanova, preko različitih društvenih organizacija, sve do medija te implicitnih čimbenika skrivenog kurikuluma.

Takav holistički pristup zasniva se na mreži osposobljenih stručnjaka, profesionalaca i amatera entuzijasta koje će s jedne strane sustavno proučavati i promicati načela organizacije slobodnog vremena, a s druge strane praktičnim angažmanom i doživljajem dokolice motivirati i nadahnuti nove generacije hobista, kolekcionara ili avanturista koji će se odvažiti živjeti i sanjati u *carstvu slobode*. Alternativa sustavnoj brizi, promociji i angažiranju društvenog potencijala u smislu resursa i obrazovanja stručnjaka za slobodno vrijeme zapravo je sadržana u antinomiji i suprotnostima izostanka pedagoške brige za slobodno vrijeme. To je perspektiva u kojoj se, umjesto pozitivnog i mnogostranog razvijanja ličnosti i snaga mladih, stvara klima konformističke depersonalizacije, a od stvaralačke djelatnosti nastaje pasivna, šablonizirana epidemija potrošačkog fetišizma (Janković, 1973:124). Društveni angažman i produktivnu dokolicu u takvoj perspektivi zamjenjuje socijalna degeneracija obilježena dosadom i dokonošću, a umjesto progresivnog razvoja kulture nastaje ekspanzija šunda i kiča, inovativnost i originalnost zamjenjuje imitatorstvo i reprodukcija, dok istinsko amatersko zadovoljstvo istiskuje deformirani profesionalizam. U konačnici, umjesto zdrave personalizacije i socijalizacije koja vodi do ljudske afirmacije, dolazi do razvoja nivelirane masovnosti i otuđenosti u bespućima društvene uravnilovke.

Valja stoga naglasiti i ulogu nastavnika kao voditelja izvannastavnih aktivnosti čije je glavno područje rada i pedagoškog djelovanja zapravo nastava. Međutim „nastavnik nije samo predavač, on je i organizator i sudionik razgranatog i svestranog rada u školi, iznad svega on je odgajatelj – a odgoj se ne može predavati“ (Previšić, 1987:45). Položaj škole kao kulturnog središta zajednice u kojoj djeluje i radi uvjetuje položaj i ulogu nastavnika kao spone ili posrednika između društva i škole. Njegovo sudjelovanje u izvannastavnim i izvanškolskim aktivnostima, kao i kulturni te društveno-humanitarni rad u lokalnoj životnoj sredini, stoga nije samo zakonska već i prirodna sastavnica njegova poziva. Pedagošku funkciju nastavnika stoga određuje odgojno-obrazovna struktura škole, ali i mjesto škole u društvenoj zajednici. Dok je u nastavi voditelj, osnovni organizator i izvođač, ocjenjivač, neprikosnoveni autoritet, ispitivač i, jednom riječju, središ-

nja figura cjelokupnog procesa, u slobodnim aktivnostima on je u početku samo inicijator, a tek kasnije savjetodavni voditelj, pedagoški rukovoditelj, aktivni pokrovitelj koji potiče, hrabri, savjetuje i usmjerava, ali se ne nameće kao nepovredivi vođa (Težak, 1971:21). Zeigenheim (2008) ističe da prema Nahrstedtu (1990:19) postoje četiri tipa pedagoga slobodnog vremena i njima pripadajućih kompetencija (znanja, vještina i sposobnosti). S obzirom na srodnost metoda pedagoškog rada u slobodnom vremenu Opaschowskog (1996:192), njihove se teorijske postavke prikazuju sintetizirano.

a) *Prvi* je tip pedagoga slobodnog vremena obilježen *savjetodavnom ulogom* kojom on pokušava ostvariti pedagoške interakcije i odnose u otvorenim situacijama slobodnog vremena, prije svega razgovorom i savjetovanjem. Putem informativnih savjeta pedagog slobodnog vremena omogućava javne i pristupačne ponude različitih modela korištenja slobodnog vremena, kako bi osposobio odgojenike da razgovaraju i reflektiraju se prema vlastitim slobodnovremenskim interesima i potrebama. Stoga prethodno nesvjesno treba postati svjesno i refleksivno iskustvo ili aktivnost u slobodnom vremenu.

b) *Druga* je uloga ili tip pedagoga kao *administratora* slobodnog vremena, koji treba poznavati načela organizacije, planiranja i vođenja širokog raspona radilišta i infrastrukturnih kapaciteta u slobodnom vremenu. U osnovi se radi o koordinaciji pedagoškog rada, s prije svega sudjelujućim karakterom i prostorom za prijedloge i odlučivanje i samih odgojenika. Stoga se njihove odluke, izbori, potrebe i interesi trebaju uvažiti prilikom procesa planiranja.

c) *Treća* je uloga ili tip pedagoga slobodnog vremena ona *političara* ili *znanstvenika*, gdje se treba ogledati poveznica društvenih zahtjeva ili očekivanja i potreba s primjerenim pedagoškim aranžmanima. Uloga pedagoga slobodnog vremena kao političara i znanstvenika teži ostvarenju društva dokolice, u kojem se vidi učinak i djelovanje pripadajućih odgojno-obrazovnih teorija, koncepata i metoda s ciljem primjerenosti i svrhovitosti pedagoškog rada.

d) Posljednja, *četvrta*, jest uloga i tip pedagoga slobodnog vremena vezana uz funkciju *animatora* koji korisnicima (odgojenicima) omogućava prijedloge svrhovitog i kulturnog provođenja slobodnog vremena. Pedagog animator motivira i potiče samoorganizaciju te nezavisno učenje i organizaciju slobodnog vremena kod odgojenika, posebno mladih (Zeigenheim, 2008).

Prirodno je da se figura nastavnika nametne znanjem, iskustvom i sposobnostima u informiranju, planiranju i organiziranju te izvedbi najvećeg broja aktivnosti u početnim fazama, ali se uloga nastavnika osamostaljivanjem učenika treba smanji-

vati i postajati manje važnom. Sve navedeno ne znači da u izvannastavnim aktivnostima treba vladati *laissez faire* pristup, već da nastavnik sustavno i organizirano vodi učenike kroz slobodne aktivnosti, prilagođava svoj rad i ohrabruje učenike na način koji neće povrijediti temeljno načelo izvannastavnih aktivnosti, prema kojem su to slobodne aktivnosti učenika, a ne nastavnika. Zapravo bi se uloga nastavnika trebala kretati u okvirima izraženih potreba učenika za njegovim sudjelovanjem i savjetima, pomoći ili motivacijom. Vukasović (1976:143) ističe da zbog toga nastavnik nije uzvišen i nedostižan, već je spreman za djelovanje posvećeno njima; zato silazi s katedre, odlazi među učenike i odgajanike i nastoji ih oduševiti za rad, pokazati ljepotu intelektualnog rada i privlačnost rješavanja problema. Nastavnik odgajatelj ne izbjegava kontakt s učenicima. Naprotiv, nastoji uspostaviti što više kontakata, razgovara s učenicima, sluša njihova izlaganja, odgovara na njihova pitanja, pomaže im riješiti osobne probleme, igra se s njima, razumije šalu i sudjeluje u njoj, brine za svoje učenike i pomaže im znanjem i iskustvom (Vukasović, 1976:143). Važno je istaknuti i da nastavnici trebaju slobodno birati izvannastavne aktivnosti, mijenjati ih prema potrebi nakon određenog vremena s ciljem osobnog osjećaja motivacije i ispunjenosti kako bi se izbjegla pojava stagnacije funkcionalne i odgojne zamisli tih sadržaja i aktivnosti. Previšić (1987:47) i Pivac (1979:11, 2009) naglašavaju da se, kao izraz svojevrsne deprofesionalizacije nastavničkog poziva te izmjene tradicionalne uloge i profila prosvjetnog radnika, u suvremenoj organizaciji odgojno-obrazovnog rada škole mora računati i s vanjskim suradnicima, odnosno stručnjacima koji mogu selektivno preuzimati određene stručne uloge u organizaciji i vođenju slobodnih aktivnosti učenika zbog usložnjavanja društvenih odnosa i različitih aktivnosti u slobodnom vremenu. Takvi vanjski suradnici, entuzijasti, radnici i vješti amateri, poznate osobe iz javnog života, pa čak i delegatsko sudjelovanje roditelja uz nastavnika kao pedagoškog organizatora, mogu predstavljati značajan doprinos kvaliteti života i rada u školi, kao i snažnijoj povezanosti učenika sa školom i zajednicom. Stoga je posebno važno naglasiti i pitanje osposobljavanja nastavničkog i pedagoškog kadra za sadržaje odgoja za slobodno vrijeme na nastavničkim i pedagoškim studijima, kao i promicanje istraživanja koja se bave temom proučavanja kulture provođenja slobodnog vremena djece i mladih.

8. Fenomenologija slobodnog vremena

Područje pozitivnog ustrojavanja slobodnog vremena sadrži velik broj oblika i podvrsta, koje se može odrediti kao igru, hobije i stvaralaštvo. Igra je oblik spontanog reagiranja u različitim oblicima, dok su hobiji strukturiraniji i trajniji obli-

ci koji „sintetiziraju igru“, spontanost i rad te tvorbenost, a stvaralaštvo najviši oblik slobodnog djelovanja čovjeka. Pojedinac koji je bez prestanka pod pritiskom izvanjskih sila i trošenja gubi sposobnost uspostavljanja vlastitog i samosvojnog odnosa prema pojavnomu, pri čemu se čovjekova autonomnost gubi u predmetnosti suvremenog svijeta. Samo slobodno vrijeme rezultat je društvenih promjena i posljedica razdoblja visoke tehničke razvijenosti. Izmijenjeni životni uvjeti dopuštaju i razvoj novih aktivnosti u kojima dolazi do sraza dijalektičkih suprotnosti između neproduktivnog i aktivnog stava prema životu i dokolici. Jedan od oblika promicanja odgovornosti, raznolikosti interesa i spoznajnog angažmana pojedinca u najneposrednijem obliku jesu hobiji različitih vrsta. Margaret Mead (1961) *hobi* je definirala kao „nešto što se ne radi ozbiljno, što nema novčanu vrijednost i ne služi nikomu osim nama samima, nešto što izmiče iz sustava vrijednosti, što nije ni dobro ni loše“. Posvetiti mu se u svojim slobodnim trenucima znači svjesno se ili nesvjesno isključiti iz uobičajenih odnosa. Ako, k tomu, ta djelatnost ne služi nikomu osim onom koji se njome bavi, tada je svrhovita samo za njega i jedino njemu donosi zadovoljštinu i stoga se nalazi na granici produktivnog i neproduktivnog ponašanja. Hobi predstavlja produktivnu aktivnost za sebe, bez ikakva značenja za okolinu, s nepostojećim rezultatom koji nema objektivnu, već samo subjektivnu vrijednost. Objektivna je vrijednost mjerljiva jedino ako ima neki smisao i za drugoga. Stoga prema Mead hobi predstavlja produktivnu djelatnost na stupnju rekreacije i omogućava obnavljanje psihičkih snaga s izrazito subjektivnim značenjem. Produktivnost hobija ogleda se u težnji za uspostavom vlastita reda koji ima izrazito individualnu vrijednost izdvojenu iz svakidašnjeg života, posebno iz nametnutog radnog tempa. Takav je hobi npr. skupljanje raznih predmeta, potpuno nesvrhovito i beznačajno za okolinu, odnosno značajno samo za onog koji se njime bavi radi nadomještanja neispunjenosti u svakodnevici, čime se želi stvoriti autonoman prostor za djelatnost podređenu osobnom cilju. Zweig (1952) smatra da je hobi aktivnost izabrana vlastitom voljom i sklonošću radi ispunjenja osobne želje. Friedmann (1959, prema Martinić, 1977:73) hobi vidi kao slobodnu i nezavisnu reakciju na mehanizirani rad i premoć brzine, standardizacije, rada na traci i uniformnosti masovnih proizvoda. Hobi međutim, upozorava Mead, može imati društvenu vrijednost i produktivan karakter (npr. kolekcionarstvo) kada preraste osobnu dimenziju i poprimi razmjere društvene važnosti.

Čim postane zanimljiv drugima, njegovo značenje prestaje biti samo rekreativnost, odnosno uključuje i pružanje zadovoljstva te produktivnost šireg opsega. Friedmann osim hobija razmatra i aktivnosti tipa „uradi sam“ (engl. *do it yourself*) te svaštarenje (franc. *bricolage*), promišljajući njihovu ulogu na granici svrhovitog i nesvrhovitog rada. Ako kakva aktivnost ispunjava pojedinca te on

u njoj nalazi zadovoljstvo, njezina svrhovitost ili tržišna uporabljivost neće poništiti produktivnu dimenziju te djelatnosti. Za Fromma, aktivnosti svaštarenja i „uradi sam" zapravo su izraz suprotstavljanja mehaničkim poslovima kojima osoba stvara vlastiti osebujan vrijednosni red i uspostavlja izravan kontakt s prirodom ispunjavajući iskonsku potrebu za interakcijom s neposrednim okolišem. Greenberg (1968) tvrdi da hobi afirmira vrijednost čovjekova vremena i energije s obzirom na neposredna, a ne konačna zadovoljstva i izravno povezuje cilj rada s određenom osobom koja ga obavlja. Dokoličarske i slobodne aktivnosti očituju čak i nesvrhoviti, za druge beznačajni hobiji, kao oblik nagonske potrebe čovjeka za stvaranjem, pa čak i igrom. U igri je sadržaj cilj, ona teži ispunjenju i postizanju rezultata, dok je u zabavi osnovno opuštanje, odnosno psihofizička relaksacija. Povijesno su se igre kao oblik ispunjavanja slobodnog vremena pojavile najranije, jer se kroz njih kao sponatnu djelatnost izražavala potreba za rekreacijom, razvijanjem mašte, udovoljavanjem nagonu za dominacijom i pobjedom kao predvježbom za naknadno radno djelovanje u profesijama. Igra u elementarnim oblicima oponaša osnovne ljudske akcije i potrebe – obranu, napad, lov i dokazivanje. U teoriji igre, igra je obilježena kao iskazivanje viška energije, divertisman, vježbanje instinkta, ponavljanje, katarza i opuštanje.

Prema Slavsonovoj nadgradnji psihoanalitičke teorije, igrom se zadovoljavaju prvotni nagoni, seks i glad, odnosno maštom upoznaje stvarnost kao oblik kompenzacije fiziološkog i afektivnog odmora s ciljem uravnoteženja ličnosti (Slavson, 1948). Slavson smatra da igra oslobađa agresivnosti, odnosno na prihvatljiv način kroz sportske ili kontrolirane sukobe dopušta ostvarenje agresivnog instinkta pojedinca. Za razliku od patoloških iskaza u igri, oduševljenje i zadovoljstvo srodni su divertismanu kao obliku oslobođenja u grupi. Erikson (1950) igru promatra kao infantilnu formu ljudske spontanosti, katarze i terapije, koja međutim kod odraslih ne predstavlja iskustvo, već način bivanja izvan zbilje – superiornosti ega oslobođenog zadanosti. Sapora Mitchell (1961) proširuje značenje igre tvrdnjom da igra sadrži želju za avanturom, novim iskustvom, recipročnošću i priznavanjem, odnosno ljepotom, umjetnošću i sudjelovanjem. Socioantropološke teorije ističu ulogu konteksta u kojem se igra pojavljuje – M. i E. Neumeyer (1958) igru promatraju u odnosu prema opasnosti standardizacije birokratiziranog rada koju može prevladati samo masovna dokolica kojom dominira igra. Meyer i Brightbill (1956) prvi ukazuju na važnost razonode kao društvene snage i fundamentalnog dijela životne cjeline uz obrazovanje, zdravstvo, religiju i rad. Organizacijom brojnih oblika razonode i stvaranjem posebnih prostora za razonodu, bez obzira na palijativni karakter takvih mjera u američkom

društvu sredinom prošlog stoljeća, nastojalo se prevladati nedostatke obveznih aktivnosti i otuđenog rada tehničke civilizacije.

Huizinga (1970) ističe da je igra starija od kulture i nadilazi granice biologijskog, pa čak i čistog fizičkog djelovanja, jer ima smislenu funkciju – svaka igra nešto znači. Huizinga smatra da kultura proizlazi iz igre, pa stoga upravo elementi igre, poput reda, oblika, smisla ili pravila, imaju značaj aktivnosti u slobodnom vremenu kao dimenzije restitucije kulture dokolice. Naime igra isključuje neproduktivnu zabavnost i banalnu razonodu, strast za grubim senzacijama ili uživanje u masovnim predstavama. Oglašivačka industrija i digitalna mašinerija iza svijeta natjecateljskog sporta namjerno u slobodnovremenskom prostoru nude fiktivni svijet slobođen ograničenja i nametnutosti rutine svakodnevice. Posjedovanjem i konzumacijom specifičnog predmeta široke potrošnje, bez obzira radi li se o najnovijem modelu automobila, pivu ili prijenosnom računalu, sudjelujući u specifičnom medijskom, sportskom ili holivudskom spektaklu kao sudionik ili promatrač, ulazimo u svijet koji je namjerno predstavljen i kodiran kao bogatiji, složeniji ili raznovrsniji jer u njemu ne vrijede pravila svakodnevnog života radnika ili domaćice. Međutim Elias i Dunning (1986) tvrde da „potraga za uzbuđenjem" postoji u *neuzbudljivim društvima*, pri čemu misle na društvene zajednice u kojima postoji izraženo kondicioniranje seksualnih i agresivnih poriva, koje se iskazuje samo u specifičnom kontekstu i okruženju slobodnog vremena. Birokratizacija, racionalizacija i segmentiranje radnog tjedna integralni su dio procesa kondicioniranja.

Teoretičar igre Richard Caillois (1965; prema Plenković, 2000:41) dijeli igre na četiri vrste: *agon* (natjecanje), *alea* (sreća), *mimicry* (prerušavanje) i *ilinks* (vrtoglavica). *Natjecateljske igre* smisao imaju u borbi, natjecanju s partnerima radi postizanja pobjede, te se iz njih razvijaju formalizirane i stilizirane sportske aktivnosti s pravilima, sucima te sankcijama u slučaju kršenja pravila. Igre i sportovi mogu prijeći u patologiju ako izgube plemeniti smisao da nadmašivanjem suparnika čovjek teži daljnjem razvoju prema slobodi, jer osoba igra radi sebe i drugih, a ne radi dobitka, prestiža ili simboličnog podčinjavanja drugoga. Glavne značajke igara prema R. Cailloisu jesu slobodna djelatnost, izdvojena djelatnost, neizvjesna djelatnost (u smislu predvidljivosti uspjeha), neproduktivna djelatnost i fiktivna djelatnost. Igra je slobodna po tome što ne prisiljava i omogućava slobodu izbora sudjelovanja. Pojmom izdvojenosti naglašava se činjenica da je igra omeđena prostorom i vremenom, brojem igrača, pa i nekim nepisanim pravilima, te je ona stoga djelatnost koja se definira u prostoru i vremenu. Za razliku od rada koji je prema učinku predvidiv, igra je neizvjesna zbog elementa nominalno jednake mogućnosti za uspjeh sudionika, što s obzirom na nepredvidljivost daje čar igračima i publici te plijeni pozornost navijača i publike. Ako je igra neproduktivna,

onda nije roba koja se prodaje i može se zamijeniti, jer je izraz spontanosti i viška životnih snaga, pa ljude uveseljava i oduševljava s obzirom na to da bi trebala biti cilj samoj sebi. Igra međutim ima pravila i postupovnik kojim se omeđuje maksimalan razvoj dramatičnosti, ritma i borbenosti, bez grubosti i prekršaja. Konačno, terminom fiktivne djelatnosti želi se opisati sudjelovanje u igri „čimbenicima" mašte, jer kao irealna aktivnost igra sudionicima/igračima omogućava zamišljanje raznih situacija koje uvijek iznova razvijaju i stvaralački oplođuju igru. Za razliku od rada, koji je propisan i monoton, igra oslobađa i zadovoljava čovjekovu radoznalost. Huizinga je upravo zato čovjeka nazvao *homo ludensom* (bićem igre), jer je držao da je igra inherentna karakteristika živih bića koja prethodi kulturi.

R. Caillois (1965:93) ističe da u igri kao važno obilježje djeluje i potreba za afirmacijom, rekordom i izazovom ili jednostavno svladavanjem neke teškoće, pa čak i iščekivanje ili traženje sudbine, odnosno želja za iskustvom straha, ushita ili sreće. Igra nudi potragu za ponavljanjem, revanšem i simetrijom ili može otvoriti mogućnost improvizacije, izmišljanja i pronalaska beskonačno različitih rješenja određenog problema, tajne ili zagonetke. Dakle pruža mogućnost nadmudrivanja, taktiziranja, kombinatorike i odmjeravanja snage, vještine, brzine, izdržljivosti, domišljatosti prema pravilima i dužnostima njihova poštivanja, odnosno iskušenjima njihova kršenja ili zaobilaženja. Zaključno, naglašava Caillois (1965), igra nudi opijenost i nostalgiju za ekstazom, želju za sladostrasnom panikom. Autor u grupaciju *alea* (igre na sreću) svrstava lutrije, kockarnice, tombole, hipodrome, kladionice ili razne burzovne spekulacije. Takvi oblici predstavljaju suvremenije oblike koji ne traže agističku vještinu, već domišljatost, proračunatost i predviđanje, koje može biti i lukrativnog karaktera. Stoga su s jedne strane kompetitivni, ali i hazardni. Elias i Dunning (1986) svojim radom ponajviše analiziraju spontane posljedice prihvaćanja pravila civiliziranog društva. Ukoliko iz te perspektive analiziramo igru u slobodnom vremenu, pitanje životne ravnoteže u npr. igri kartanja ogleda se kao analiza društvenog razvoja te prikaza kako moć, istovremenost i recipročnost odnosa između pojedinaca neplanirano i nekontrolirano usmjeravaju njihove odluke i djelovanje prema određenom cilju. Kockanje za kartaškim stolom kao djelatnost odgovara neplaniranim i nekontroliranim porivima jer uzdiže moć vjerojatnosti i fetišizira mogućnost kao princip usuda ili sudbine, koji Balašević poetski oslikava kao „kockara koji se krije, čuči u svakom od nas i čeka pravi čas".

Naravno, figurativni pristup kartanju Eliasa i Dunninga (1986) ne može zahvatiti sve permutacije teorijskih pretpostavki u analizama igre kartanja, koju se iz perspektive kritičke teorije može analizirati sasvim drukčije. Prema kritičkoj teoriji, preduvjet osobnog uživanja u slobodnom vremenu i sportu leži u objektivnom društvenom sustavu koji je organiziran oko represije instinkta i služenja radnoj

etici, pri čemu represija nije potpuna, već ovisi o situaciji. Primjerice u kartanju postoji mogućnost doživljaja uzbuđenja i užitka, kao što je prisutan osjećaj slobode pri izboru slobodnovremenskih aktivnosti. Marcuse (1964) je skovao termin „represivna sublimacija" s ciljem razumijevanja te pojave. Termin je oblikovan djelomično s ciljem modifikacije Freudove (1939) teze da se civilizacija gradi na temelju kontrole nagona. Bogatija društva koja se omogućila nastanak teorije slobodnog vremena 60-ih godina, činilo se, falsificirala su Freudovu tezu slavljenjem pozitivnih vrijednosti slobodnog vremena koje su stvarale nove mogućnosti odabira sadržaja dokolice, sporta i igre. Činilo se da će prevladati staru podjelu između slobode i ograničenja permisivnim vrijednosnim sustavom. Marcuseov koncept tvrdio je da je oslobađanje od represije koju proizvode novi oblici zabave u slobodnom vremenu uvjetno u odnosu na objektivnu represiju društvenog sustava. Igranjem karata, gledanjem filma i posjetom galeriji ostvarujemo vlastito slobodno vrijeme te zapravo demonstriramo osobni izbor, čiju kompenzaciju zauzvrat sustav traži na radnom mjestu. Zato Marcuse opisuje desublimaciju kao privremeno oslobađanje od lančanih ograničenja kao ultimativne represije. Prihvaćanjem malo slobode u dokolici zapravo prihvaćamo nametnutost organizirane represije u ostalim dijelovima života. Stoga je za Marcusea (1969:22) organizirani kapitalizam stvorio sublimirani oblik voljnog sluganstva.

Konzumeristička kultura potiče lažnu svijest kod potrošača, jer posjedovanje ili vlasništvo postaje psihološki poistovjećeno s bivanjem, a kompetitivnost među pojedincima prirodan stil i način života. Sloboda je, bez obzira na to što se pojedinac slobodnim doživljava u osobno odabranim aktivnostima dokolice, zapravo fiktivna, jer ne zahvaća činjenicu da sile kapitalističke proizvodnje, koje stvaraju potisnutu sublimaciju u slobodnovremenskim aktivnostima, zapravo osiguravaju da plaćeni rad ostaje ideja *izbora*, a ne nametnutosti. Marcuse (1969) je na tragu ideja da tehnološki napredak i progresivno upravljanje povećavaju sferu dostupnih sadržaja i iskustava u slobodnom vremenu te olakšavaju obrasce radnih odnosa. Međutim slobodan i cjelovit razvoj čovjeka zahtijeva dekonstrukciju postojećih mehanizama alokacije resursa u korist egalitarističkog globalnog sustava sposobnog osigurati jednakost i slobodu. Iz navedenog razloga kritička teorija slobodno vrijeme istovremeno promatra kao oblik manipulacije masama kako bi ih se uvjerilo da žive u najboljem ekonomskom i društvenom sustavu i skretanjem pozornosti te viška energije s ciljem jačanja organizirane eksploatacije i represije. Analiza slobodnog vremena stoga je induktivna, od *Lebenswelta* kao svakodnevne prakse prema univerzalnom sustavu pravila. Na početku igre kartanja *hand* koji pojedinac prima svaki put može biti različit, ali je sustav pravila i ishoda igre već zadan i nepromjenjiv.

Navedena se pravila odnose na kontekst u kojem se događa slobodnovremenska praksa. Taj se kontekst određuje prema jasnim načelima, čak i zakonima koji usmjeravaju namjerno djelovanje, pa je analiza slobodnovremenske prakse međudjelovanje idiografskih i nomotetičkih razina, jer zbog ograničenosti znanstvene spoznaje ne može omogućiti veliku objedinjujuću teoriju koja oblikuje univerzalna pravila i teorije slobodnog vremena. Isto tako, ne može opstati samo na pozitivističkom pristupu utemeljenom na stilovima provođenja slobodnog vremena. Dakle, nužno je promatrati što pojedinci rade u slobodnom vremenu, ali i istovremeno nadgraditi empirijske znanstvene rezultate prema utemeljenoj informiranoj spoznaji. Kao što je sociolog Robert Merton (1969) utvrdio, radi se više o umijeću nego o znanosti, umijeću koje zahtijeva intuiciju i maštu negdje na razini između empirije i znanstvene teorije. Stoga slobodne aktivnosti pojedinac treba birati slobodno i smisleno, a dokolicu oblikovati kao simbolički prostor u kojem se „čuva" izvorni vid čovjekove djelatnosti. U grupi *mimikrijskih (prerušavateljskih) igara* nalaze se karneval, kazalište, kino, balovi, razni ceremonijali i druge krabuljne svečanosti koje pružaju mogućnost za razvoj mašte i nastanak iluzionističkih situacija koje relaksiraju i rekreiraju. Takve igre mogu biti aktivne i pasivne, pri čemu su aktivni igrači, a pasivna publika, iako njezina nazočnost aktivno djeluje na element motivacije i služi kao izvor zanosa igračima. U grupaciji igara *ilinks* nalazi se alpinizam, hodanje po konopu, cirkusni trapez, automobilizam, motociklizam i biciklizam te druge srodne aktivnosti koje igrača suočavaju s izazovom ili preprekom koju treba svladati. Čim se igre formaliziraju, omasove i dobiju podršku društvene sredine, one prerastaju u sportove kao viši oblik igara s pravilima, suđenjem i sankcijama. Sport se, kada je riječ o slobodnom vremenu, danas smatra posebno ugroženom kategorijom zbog prevladavajuće privatno-komercijalizirane prirode profesionalnog bavljenja sportom, a manje prisutne amatersko-rekreativne dimenzije masovnog bavljenja vježbanjem, kretanjem ili sportskim igrama.

Za Eliasa i Dunninga (1986), takvo kondicioniranje nošeno je procesima civilizacije koji jačaju međuzavisnost pojedinaca u društvu i promiču nove obrasce privatnosti i osobne suzdržanosti u društvenom životu. Neki oblici slobodnovremenskih aktivnosti, poput natjecateljskog sporta, transferiraju „inhibirane" instinkte drukčijim „ključem" ili „registrom" – iluzija sudjelovanja promatranjem slobodnovremenskih ili sportskih aktivnosti omogućava užitak i uzbuđenje koji su izgubljeni inkulturacijom i prihvaćanjem društvenih normi. U tom smislu posebno je važna infrastruktura koja treba omogućiti prigodu, prostor i poligon za amatersko bavljenje sportom u smislu one stare Juvenalove „mens sana in corpore sano" (prema Plenković, 2000:44).[14] Osim toga, rekreativne aktivnosti

[14] Plenković, Juraj, (2000); Slobodno vrijeme mladeži, Društvo prijatelja Hrvatska-Japan, Rijeka.

omogućavaju djeci, mladima i općoj populaciji vrijeme za druženje, kretanje, komunikaciju, pomaganje i suradništvo kojim se promiče zajedništvo, upornost, voljni angažman, zalaganje, poštenje, odgovornost, kolegijalnost i niz drugih osobina ličnosti te prosocijalnih stilova ponašanja. Stoga bi rekreativni sport trebao biti masovna osnova profesionalnom sportu, koji bi preuzimao najupornije i najtalentiranije pojedince u odnosu komplementarnosti.

Za razliku od sporta ili drugih igara čija je bit spontanost, hobiji kao posrednička forma prema stvaralaštvu predstavljaju sintezu spontanosti, rada i stvaralaštva. Hobiji su „interesna zanimanja" ljudi te izvorno znače najmiliju zabavu, strast, dakle interesno bavljenje nekom djelatnošću bez obzira na njezinu tržišnu vrijednost i njezine proizvode. Hobi je, pučki shvaćeno, ono što se radi „za vlastitu dušu" ili za svoj osobni interes, pa nema univerzalnu vrijednost, već osobno značenje, jer ono što nekomu može izgledati kao besmislena aktivnost, drugom pojedincu pričinja veliko zadovoljstvo i ima izniman smisao. Margaret Mead tvrdi da je hobi nešto što se ne radi ozbiljno (kao rad), nema novčanu vrijednost i ne služi nikomu osim onom koji određeni hobi voli i izvodi ga. To je produktivna aktivnost za sebe, bez ikakva značenja za druge ljude i okolinu, te stoga predstavlja osobni svijet s osobnom vrijednošću. Hobi je intimni prostor u kojem osoba dobro živi i razvija se, a bavljenje njime zapravo korespondira s Csikszentmihalyevijem osjećajem „toka". U odnosu na mehanički rad, hobi je reakcija protiv nadmoći brzine, standardiziranosti i fordizma. Stoga predstavlja djelatnost koja se odvija u ritmu vlastite kauzalnosti, a ne izvanjske prisile, pa osoba radi kada, kako i koliko želi. G. Friedmann dodaje da su važne značajke hobija i svaštarenje ili *bricolage* te aktivnosti tipa „uradi sam", kao oblici hobizma koji su na granici svrhovitog i nesvrhovitog djelovanja jer za posljedicu mogu imati i objektivnu korist ili tržišno vrijedne djelatnosti i proizvode. Takve mješovite djelatnosti mogu biti različiti sitni zanatski radovi (vodoinstalaterstvo, zidanje, stolarski poslovi), bavljenje obradom keramike, kolekcionarske aktivnosti i druge djelatnosti. Navedenim se dimenzijama hobi približava profesionalnom radu, ali zbog amaterskog karaktera, ograničenog opsega i trajanja zapravo predstavlja slobodno stvaralaštvo. Međutim iz hobija se u slučaju veće javne važnosti ili interesa za rezultatima takve aktivnosti može oblikovati i profesionalna djelatnost i zanimanje, odnosno profesionalni rad. Zato hobi često traži dublje poznavanje teorije i prakse područja kojim se pojedinac bavi, a koje može odvesti i do statusa eksperta. Hobije se prema vrsti može podijeliti na bezinteresne hobije (npr. igre), hobije kao oblike inovativnog djelovanja (tehnološki hobiji), umjetničke hobije i stvaralačke inovativne hobije. Hobiji igre kao glavnu značajku uključuju spontanost i osobnost, pa su stoga bez pravila i podliježu osobnoj kauzalnosti i vlastitom ritmu izvođenja.

Izvor: pixabay.com, https://pixabay.com/en/adventure-backpack-the-bag-scouts-1807495/, pristupljeno 24. 1. 2018.
Slika 33. Izviđaštvo kao oblik kulturnog provođenja slobodnog vremena.

Tehnološki hobiji poput modelarstva, kinoamaterizma, stolarstva, keramičarskih aktivnosti ili stolarstva traže elementarno poznavanje tehnoloških vještina obrade materijala, izrade nacrta i mjerno-tehničkih faktora, kao i drugih tehničkih znanja. U pravilu, između hobija i sposobnosti postoji sukladnost i pozitivna korelacija jer se pojedinci obično bave sadržajima u kojima se kompetentni. Umjetnički hobiji također mogu predstavljati oazu odmora, svijet vlastitih interesa i užitaka, odnosno komplementarnu nadopunu radnom vremenu ili samo ispunjenje slobodnog vremena humanim i korisnim sadržajima (Plenković, 2000:47). *Stvaralaštvo* kao treći i najslobodniji te najautentičniji izraz ljudske egzistencije omogućava emancipaciju čovjeka prema njegovoj najvećoj svrsi – slobodi kao samodostatnom i autonomnom postojanju. Dok rad predstavlja zatvoreni algoritam aktivnosti, a hobiji poluotvoreni algoritam, stvaralaštvo je uvijek otvoren i neponovljiv čin otkrivanja istine koja je indeks ljudske moći i ključ znanstveno-kulturnih dostignuća čovjeka. Ljudsko stvaralaštvo zapravo je originalan iskaz uspostavljanja novih veza među stvarima, pojavama i energijama, pa je čovjeku inherentno jer pripada svakomu, ali ga mogu iskoristiti samo sposobni.

Svatko je pozvan pridonijeti i sudjelovati prema mogućnostima u najvećoj čovjekovoj „gozbi duha“ (Plenković, 2000:48). Stvaralaštvo se međutim ne može naučiti, jer nema jasnih naputaka, iako postoje okolnosti i faze njegova odvija-

nja. Postoje četiri etape stvaralaštva: uočavanje problema ili teškoće, zatim dolaženje do hipoteza, istraživanje i, konačno, verifikacija. Vid Pečjak (1989; prema Plenković, 2000:48) u knjizi *Putovi do ideja* navodi 20 načina ulaska u područje stvaralaštva i stvaralačkog mišljenja u školama, korporativnom svijetu ili obitelji te slobodnom vremenu. Naglašava da je prije svega potrebno čitati literaturu, analizirati i uspoređivati, suprotstavljati i klasificirati, postavljati hipoteze i opovrgavati argumente izbjegavajući mehaničko čitanje tekstova. Drugi je savjet čitati literaturu izvan uskog područja problema koji nas zanima, a treći promatrati okolinu iz raznih perspektiva radi otkrivanja nepotpunosti ili nedorečenosti problema. Pečjak nastavlja četvrtim savjetom da treba prihvaćati objektivne činjenice te ih pokušati dopuniti i proširiti, odnosno petim savjetom o izbjegavanju konformizma u mišljenju s ciljem kritičkog pristupa stavovima i mišljenju drugih. Šesto, ne vjerujmo nijednoj tezi i sačuvajmo sumnju te sedmo, budimo otvoreni za divergentno mišljenje i ideje drugih. Kao osmi savjet Pečjak ističe izbjegavanje mentalnih blokada i rutine te navika, odnosno tzv. *thinking outside of the box*. Deveti je savjet traženje slobodnih asocijacija te vremenski odmak od problema s ciljem mentalne distance i stjecanja novog uvida u isti problem. Deseto, i dobre ideje uvijek mogu biti bolje, pa ih treba dalje razvijati. Jedanaesto, budimo spremni i na „jalova razdoblja" praznine koja možda posluže kao razdoblje nesvjesne inkubacije kasnijih originalnih ideja. Kao dvanaestu preporuku Pečjak izdvaja dobru pripremu kao pola rješenja kroz intenzivno proučavanje, a trinaesti naputak oslobađanja mašte veže uz svakodnevne životne situacije, poput šetnje, vožnje automobila ili bicikla, razgovora ili brijanja u kupaonici, koje često rezultiraju iluminacijom. Četrnaesto, dobre ideje treba zabilježiti, zapisati ili snimiti te kasnije razrađivati. Petnaesto, neobične ideje ne treba prebrzo odbaciti, jer smiješne, sulude i naizgled nemoguće ideje u sebi često skrivaju ključ ingenioznih rješenja. Šesnesto, rješenja treba tražiti u analogijama s drugih područja, poput primjerice prirodnog svijeta flore i faune. Sedamnaesto, valja izbjegavati jednostrane i paušalne vrijednosne sudove te ih podvrgavati argumentima. Osamnaesto, o problemima treba više raspravljati sa stručnjacima koji mogu ponuditi mogućnosti njihova rješavanja. Pretposljednje, važno je biti kritički refleksivan i samoanalizirati vlastitu kreativnost s ciljem traganja za nedostacima.

Zaključno, Pečjak ističe da treba stalno upotrebljavati tehnike stvaralačkog mišljenja (Pečjak, 1989; prema Plenković, 2000:51). Osim igre, hobija i stvaralaštva, postoje i mješoviti oblici slobodnih aktivnosti koje je složeno opisati, ali ih treba analizirati i uvažiti kao društveno i pedagoški vrijedne aktivnosti. Danas su među njima najfrekventnije turističke aktivnosti, izviđaštvo, tehnički amaterizam te aktivnosti tipa „uradi sam". Ono što je turizam za starije, to je izviđaš-

tvo za mlađe, djecu i adolescente. Izviđaštvo je zapravo vrlo složena pojava koja obuhvaća sustav izletništva, turizma, pouke, domovinskog odgoja i ostvarivanja brojnih srodnih odgojno-obrazovnih aktivnosti.

Izviđaštvo omogućava aktivne, zabavne i raznolike oblike provođenja slobodnog vremena, kao organizacijski oblik pruža intenzivan tjelesni odgoj, zadovoljenje neposrednih kulturnih potreba te igre i zdrave zabave. Izviđaštvo ili skautizam dopunski može socijalizirati mlade i osposobiti ih za kasnije odgovorne obiteljske, profesionalne i druge društvene uloge jer uči samostalnosti, odgovornosti, poznavanju prirode i temeljnih životnih vještina, brizi za okoliš i aktivnom učenju povijesti vlastitog naroda. Međutim njegova je važna odrednica infrastrukturna osnova, koja mora postojati u vidu osiguravanja primjerenih uvjeta boravka, prehrane, kretanja, rekreacije i razonode. Takvi objekti, poput izletničkih kampova, škola u prirodi ili planinarskih domova te rekreativno-sportskih centara i drugih multimedijskih povijesno-zavičajnih središta, osiguravaju boravak djece i mladih u zdravom okruženju ispunjenu kretanjem i istraživanjem prirodnog i društvenog okoliša, ali i vlastite povijesti, društvenih i prirodnih znamenitosti, kao i istaknutih događaja u kontekstu lokalne, regionalne i nacionalne kulture. Tehničke amaterske djelatnosti poput modelarstva, fotografiranja i kinoamaterizma, uzgoja životinja te brojnih metalskih aktivnosti poput brodogradnje i limarstva, kao i zvjezdoznanstvo, biološke, kemijske i druge aktivnosti, imaju primarni zadatak djeci i mladima približiti tehničku kulturu kroz različite stvaralačke praktične radionice. Takvi klubovi tehničkih amatera omogućavaju dobru genezu razvoja tehničkih spoznaja, inovacija, izuma i oblika neposrednog stvaralaštva tehničke inteligencije, a kao tehnički hobi ili praktikum dio su autoklubova, astronomskih društava, centara tehničke kulture i centara za robotiku, klubova inovatora, radijskih i fotoklubova, jedriličarskih klubova, klubova podvodnih aktivnosti, društava samogradnje i modelarstva, *oldtimer*-grupa, padobranskih, pilotskih i zrakoplovnih klubova, sportsko-ribolovnih klubova, darovitih informatičara ili energetičara. Sve navedene zajednice, društva, klubovi i sekcije promiču tehničku kulturu, zaštitu i brigu o različitim društvenim djelatnostima te vrše izobrazbu stručnih kadrova i omogućavaju stručnu praksu, dok općenito promiču racionalno, svrhovito i kvalitetno provođenje slobodnog vremena s ciljem razvoja osobnosti, učenja i usklađivanja posebnih i zajedničkih odgojno-obrazovnih interesa najšire populacije članova.

Oblici slobodnog vremena tipa „uradi sam“ vrhunac su osamostaljivanja i izuzetno bogat tip samodjelatnosti kojima se spaja ugodno s korisnim. Djeca i mladi, ali i odrasli, takvim aktivnostima „svaštarenja“ osposobljavaju se za održavanje domaćinstva, pripremu hrane, uređivanje vlastita doma ili radnog prostora,

brigu o vrtu, voćnjaku ili okućnici, održavanju i uzgoju domaćih životinja ili kućnih ljubimaca, odnosno kućne flore i faune, izradu predmeta ili alata te pomagala kojima mogu smanjiti troškove života ili pomoći povećanju kućnog budžeta. Aktivnosti svaštarenja zato su snažno vezane uz kulturu stanovanja i boravka u vlastitom okolišu, dok su aktivnosti tipa „uradi sam" iste, ali ponešto zahtjevnije jer predstavljaju i inovacije. Inovacije se odnose na otkrivanje niza korisnih naprava i tehnika kao oblika više razine tehničke kulture i spoja suvremene tehnologije i kućanstva (Plenković, 2000). Zaključno, treba istaknuti i fenomen i pojavu volonterskog rada kao sadržajno i interesno mješovitog i interdisciplinarnog područja ljudskog bavljenja. Volonteri su osobe koje uz različite oblike i sadržaje ozbiljne dokolice sudjeluju i u slobodnim dobrovoljnim aktivnostima pomaganja drugima bez plaćene naknade radi dobrobiti drugih. Prevladavajuća koncepcija volonterstva kao neprofitne djelatnosti zasniva se na volonterstvu kao neplaćenom radu, a ne obliku dokolice (volatilna koncepcija).

Izvor: pixabay.com, https://pixabay.com/en/model-train-track-tt-highlands-2731869/, pristupljeno 24. 1. 2018.

Slika 34. Sinteza znanja, vještine i tehničke kulture u slobodnom vremenu – modeli i panorame alpske željeznice.

Dakle ekonomska osnova volonterstva definira tu djelatnost kroz odsustvo prihoda za preživljavanje, bilo novčanih ili drugih materijalnih probitaka. Stoga o volonterstvu treba promišljati i s aspekta motivacije za takav oblik društve-

nog rada i angažmana. Teorijska tipologija volonterskog rada zasnovana je na paradigmi ozbiljne dokolice i stoga je volonterski rad njezina *središnja aktivnost*. Središnja aktivnost može se definirati kao specifičan skup međusobno povezanih aktivnosti ili koraka koji se moraju izvršiti s ciljem ostvarivanja postignuća koje osoba angažirana u dokolici smatra poželjnim. Dakle središnja aktivnost ima visoku vrijednost već sama po sebi, iako je uvijek dijelom šireg angažmana u dokolici (Stebbins, 2006, 1–2). Klasifikacija volonterskog rada kod Stebbinsa je usklađena prema njegovoj povezanosti i utemeljenosti u ozbiljnoj, povremenoj ili projektnoj dokolici. U području ozbiljne dokolice Stebbins (2006) ističe sustavno bavljenje amaterskim, hobističkim ili volonterskim aktivnostima koje sadrže dovoljno zanimljivih i ispunjavajućih elemenata da pojedinac iz njih kasnije može razviti profesionalnu karijeru ili iskazati specifična znanja, vještine i sposobnosti. Kada je riječ o povremenoj dokolici, Stebbins (2006) ističe neposredne, intrinzično nagrađujuće i ispunjavajuće aktivnosti relativno kratkog trajanja koje ne traže posebna prethodna znanja i vještine. Za projektnu dokolicu navodi kratkoročne umjereno složene jednokratne ili prigodne, ali neredovite, kreativne aktivnosti u slobodnom vremenu. Stebbins razvija dihotomnu tipologiju, pri čemu zapaža da je volonterski rad djelomično motiviran barem jednom od mogućih šest vrsta interesa: takvi su interesi prema Stebbinsu fokusirani na ljude, ideje, predmete, floru, faunu ili prirodni okoliš.

Svaki tip nudi volonteru priliku za upražnjavanje altruističnih interesnih aktivnosti, ovisno o spefičnom području bavljenja neke osobe. Stebbins (2006) međutim ostavlja otvorenom i mogućnost dodatnih podjela te klasifikacije, tvrdeći da umnožavanjem društvenih djelatnosti i razvojem novih područja dolazi i do novih interesa u slobodnom vremenu. Međutim volontiranje se ne može objasniti samo interesnom dimenzijom, pa stoga Stebbins nudi i drugu dimenziju tipizacije. Osim interesne, naglašava se i motivacijska te sociokulturna (kontekstna, društveno-povijesna) tipologija. Volonterstvo na osnovi ozbiljne dokolice uključivalo bi karijerne prilike, poput skijaških patrola, službi za spašavanje, jezičnih tutora ili čuvara kvartova (engl. *neighbourhood watch*). Volonterstvo na osnovi povremene dokolice može biti vezano uz pratnju, podjelu hrane, namirnica, brošura ili letaka, prikupljanje donacija ili rad u različitim društvenim udrugama. Projektna dokolica često se veže uz sudjelovanje osoba na različitim konferencijama, dječjim ili glazbenim festivalima, u organizaciji velikih sportskih događanja poput Olimpijskih igara ili drugih aktivnosti. Primjeri volonterstva u ozbiljnoj dokolici jesu pravni rad *pro bono*, poslovno savjetovanje, volonterstvo u strankama ili udrugama, rad na strategijama i sudjelovanje u javnim raspravama. To čak može biti i građanski aktivizam ili sudjelovanje u radu civilnih udruga.

Zaključno, volonterstvo u kontekstu povremene dokolice ne temelji se na idejnim zamislima, nego većinom na pukom hedonizmu. Stoga volonteri zapravo doniraju vlastito vrijeme, vještine i sposobnosti u pripremi hrane, popravku nastambi ili popravcima namještaja, električnih instalacija te računovodstvenih ili tajničkih poslova u neprofitnim organizacijama, a bitna je razlika samo u tome što im takve aktivnosti trebaju biti ugodne i pružati osjećaj osobne ispunjenosti.

9. Izvannastavne i izvanškolske aktivnosti u slobodnom vremenu

Izvannastavne i izvanškolske aktivnosti važne su za pravilno iskorištavanje učenikova slobodnog vremena radi zadovoljavanja učenikovih potreba i interesa i, općenito, poboljšavanja kvalitete života. Kroz izvannastavne i izvanškolske aktivnosti učenici mogu aktivirati svoje stvaralačke snage za čije zadovoljavanje i izražavanje nisu imali prilike u ostalim vidovima života. Previšić (1987) navodi da je 1950. g. Joy Paul Guilford održao povijesno predavanje pod nazivom *Creativity*, naznačivši bitne prekretnice u istraživanju i tretmanu stvaralaštva nakon kojih su se u školsku praksu eksperimentalno počele uvoditi tzv. slobodne ili izvannastavne aktivnosti učenika s namjerom podizanja odgojne sastavnice školskog rada. Od pedesetih do osamdesetih godina prošloga stoljeća u hrvatskim školama izvannastavni oblici organiziraju se pod nazivom slobodne aktivnosti, a od osamdesetih godina do danas pod nazivom izvannastavne aktivnosti. S obzirom na činjenicu da se u suvremenoj školi izvannastavne aktivnosti temelje na učenikovu slobodnom izboru, smatra se da je prikladan i naziv slobodne aktivnosti. Tada su se tek naslućivale komplementarne mogućnosti takvih aktivnosti u odnosu prema tradicionalnoj školi, nastavi i općem stilu odgojnog rada. Naime u slobodnim se aktivnostima, prema njihovoj osnovnoj zadaći, učeniku pruža mogućnost dobrovoljnog i individualnog opredjeljivanja.

Rad se pritom odvija prema interesima, sklonostima i nadarenosti pojedinca, nesputan strogim programom ili autoritetom nastavnika. Stvaralaštvo i izvannastavne aktivnosti, bez obzira na odlike nesputanosti, slobode, otvorenosti ili nezavisnosti, nisu „rad bez reda“, već imaju jasne zahtjeve, strukturu i uvjete ostvarivanja. Iako zapravo sinonimni, stvaralaštvo i kreativnost izrazi su koje treba razlikovati ne samo jezično već i uporabno. Stvaralačka djelatnost više je orijentirana na procese i produkte umjetničke i znanstvene vrste, dok se kreativnost češće upotrebljava u svakodnevnom govoru kod opisivanja nekih osobina ličnosti. Kreativnost nije samo tehnologija efikasnog rada i produktivnosti, već istodobno oslobađanje prirodnih potencijala od kojih je čovjek civilizacijski

depriviran, te je stoga u funkciji ostvarivanja viših ljudskih vrednota i prevladavanja otuđenosti. Intencionalni odgoj vezan uz obitelj i školu često je zbog odlika sustavnog, namjernog, planiranog i svrhovitog djelovanja na odgajanika tumačen pomalo pedagoški autokratskim mjerilima, jer nije uvažavao mnoštvo spontanih i skrivenih čimbenika koji su često važniji i atraktivniji od roditelja, škole ili nastavnika (Previšić, 1987:9). U tom smislu funkcionalni odgoj ne treba unaprijed suprotstavljati organiziranom intencionalnom radu jer norme nikada ne bi trebale zatvarati horizonte otvorene i prirodne odgojne komunikacije. Stoga svako sužavanje odgojne djelatnosti samo na normativni institucionalni rad ili, s druge strane, na spontano događanje, isključuje niz nepedagogiziranih okolnosti i utjecaja koji ipak djeluju na djecu i mlade.

Tijekom prošlog i početkom ovog stoljeća u školama su se događale različite reformske promjene koje su s pedagoškog i društvenog gledišta bile poučne i značile su iskorak, iako su nastale u kapitalističkim zemljama s ciljem prilagodbe postojećeg sustava društveno-povijesnim i proizvodno-tehničkim promjenama. Plan Dalton, plan Winnetka, Mannheimski školski sustav, metoda Decroly, projektna metoda, laboratorijsko-brigadni pristup i drugi pravci reformske pedagogije, odnosno alternativnih pedagoških ideja i pravaca, unijeli su u školu mnogo pozitivnih promjena kojima se željelo prevladati didaktički materijalizam tradicionalne škole temeljen na načelu *magister dixit* (Previšić, 1987:11). Nova škola – čitav pokret za aktiviranje učenika, formiranje spretne radne snage i „upotrebljivih građana" (Kerchensteiner) – postaje kontrapunkt klasičnoj školi s težnjom unošenja više samostalnosti, izbora, slobode, individualnosti i zadovoljavanja interesa učenika. Prisvajanje različitih životnih funkcija od škole značilo je, prije svega, naglašavanje njezine obrazovne komponente, jer je škola zapravo spremala za rad. S jedne je strane takvo zastranjenje odvelo u pedagoški pragmatizam i obrazovni pozitivizam koji je udaljavao od života, uz kontinuirano slabljenje odgojne uloge škole. Osobit interes dosadašnjih istraživanja usmjeren je na pojedine aktivnosti slobodnog vremena i njihovu ulogu u procesu odrastanja. Neka od tih istraživanja obuhvaćaju cjelinu aktivnosti u slobodnom vremenu (Jerbić, 1970, 1973; Ilišin, 2000; Mlinarević, 2004), dok se neka usmjeravaju na specifične oblike korištenja slobodnog vremena: kulturne aktivnosti i medije (Ilišin i sur., 2008), zabavu (Leburić i Relja, 1999), kao i razloge zbog kojih se mladi koriste tim aktivnostima. Previšić (2000) ističe da je slobodno vrijeme prije i nakon svega, bar kad su u pitanju djeca i mladi, pedagogijski problem. Djeca i mladi predstavljaju specifičnu populaciju unutar društva koja zbog oskudnosti iskustva traži usmjeren napor društva kako prostor slobodnog vremena ne bi postao prostor besmisla ili mogućih društveno nepoželjnih ponašanja mladih, a

čije posljedice osjeća društvo u cjelini – trenutačno kao društvenu opasnost, a u budućnosti kao stil življenja (Perasović, 2000).

Aktivnosti slobodnog vremena jesu one aktivnosti koje pojedinac prihvaća po slobodnoj volji i interesu, a koje uključuju i sve obveze i posljedice koje iz njih proizlaze. Stoga izvannastavne i izvanškolske aktivnosti trebaju kvalitetno ispuniti učenikovo slobodno vrijeme i biti izabrane od strane samoga učenika. Uloga škole i učitelja neupitna je u provedbi izvannastavnih aktivnosti kao sastavnom dijelu odgojno-obrazovnog programa. Smatramo da pristup njihovoj organizaciji i provođenju nije na razini kakva bi trebala biti. Želimo li u pozitivnom smjeru restrukturirati izvannastavne školske aktivnosti, potrebni su primjereni preduvjeti, predani učitelji koji mogu slobodno birati izvannastavne aktivnosti te zajedno s učenicima stvarati sadržajnu strukturu pojedine aktivnosti. Stvaralački potencijal pojedinca zahtijeva određenu okolinu i uvjete da bi se mogao slobodno razvijati i aktualizirati (Fulgosi, 1972). Dodajemo da okolina treba biti sigurna i poticajna kako bi učenik zadovoljio svoje aktualne potrebe, lakše razvio svoje mogućnosti i osjetio zadovoljstvo koje proizlazi iz procesa aktualizacije osobnih potencijala. S gledišta funkcija i temeljnih strukturnih dijelova njezina rada, moguće je razlikovati tri razine – nastavu u različitim vrstama, izvannastavne i izvanškolske aktivnosti te kulturnu i javnu djelatnost škole.

Izvannastavne ili slobodne aktivnosti učenika u školi nastale su kao pokušaj preinačavanja njihove provedbe, kao i obogaćivanja stvaralačkog ponašanja učenika i nastavnika. Iako je nastava okosnica školskog života i rada, nastavni proces ne može u potpunosti zadovoljiti sve individualne potrebe i interese učenika. Prevladavanje određenih ograničenosti školskog rada prije svega je funkcionalno i sadržajno vezano uz izvannastavne i izvanškolske aktivnosti, koje su prvi put u škole u našem podneblju uvedene 1953. godine kao logičan nastavak i posljedica samoinicijativnih aktivnosti poslije škole i neformalnog rada s učenicima „starih dobrih učitelja“ (Previšić, 1987:16). Pritom postoje zajedničke karakteristike koje izviru iz povijesnog konteksta i kulturne tradicije obrazovanja, od sedam slobodnih vještina (*septem artes liberales*) iz razdoblja kasne antike, preko određenih viteških vještina srednjeg vijeka koje su uz funkcionalne zadatke morale udovoljiti i drugim prirodnim potrebama čovjeka, sve do pragmatizma ranog kapitalizma koji je uz strogo organizirano školovanje nosio zasade nove pedagogije oslobođene tradicije krutog i autoritarnog rada. Grupni rad, radne zajednice, istraživačke ekipe, sakupljačke sekcije, ručni rad, znanstveni kružoci, savezi i klubovi, ekskurzije u nastavi ili u proizvodnim sredinama omogućile su odgojno-obrazovnom radu škole nove kvalitete i horizonte. Previšić (1987:17)

tvrdi da su se kao svojevrsna reakcija na „formalne stupnjeve“ Herbartova nastavnog sustava javili pojedinci, grupe, pa čak i čitave „škole“ kojima je osnovna ideja bila sloboda obrazovanja i rada učenika, poput „slobodne škole“ L. N. Tolstoja, „slobodnog duhovnog rada“ H. Gaudiga, „spontanog slobodnog radnog doživljaja“ G. Kerschensteinera, „slobodnog nastavnog razgovora“ O. Scheibnera te „slobodnog razvijanja“ T. Litta, „slobodne radne skupine“ P. Fickera ili „škole po mjeri“ E. Claparedea te „slobodnog rada po grupama“ R. Cousineta, ali i „slobodni skupni razgovor“ B. Otta, „aktivne stvaralačke škole“ A. Ferierea ili Gaudigove učenice Lotte Mueller koja je napisala dva djela tipična za pravce u pedagogiji koje je zastupala (Školovanje slobodne djelatnosti i *O slobodnom radu učenika*). Takozvani „kopernikanski obrat“ u pedagogiji, koji su unijeli reformski pedagoški pravci i ideje, značio je oslobađanje dječjih stvaralačkih sposobnosti, individualne slobode, samorada, otkrivanja i samostalnosti koju je tradicionalna pedagogija toliko zapostavljala. Povećan je angažman stvaralačko-produktivnih snaga, sloboda u radu i inicijativnost učenika približili su se istraživanju i životu te uključili u organizaciju, rad i provođenje aktivnosti školskih društava, svečanosti i manifestacija. Stvara se nova škola koja želi aktivno komunicirati s vlastitom društvenom i kulturnom okolinom.

Međutim pretjerivanje u povođenju za dječjim spontanim, doživljajnim i sličnim „slobodnim odgojem“ u školi i nastavi često je vodilo pedagoškom psihologizmu i pedagoškom etatizmu kolektivističkog tipa koji je gušio individualnost u ime zajednice. Fleksibilnost u organizaciji i sadržaju obrazovanja života i rada škole osmišljena je kroz dimenzije nastavnog i izvannastavnog rada učenika i nastavnika, kojim je određen jedinstveni plan i program obvezan za sve učenike, ali i diferencirani dopunski i dodatni rad izvan redovne nastave kojim bi se kompenzirale individualne želje i interesi odgojenika (Poljak, 1955:116). Izvannastavne i izvanškolske aktivnosti integralni su dio odgojno-obrazovne strukture osnovne škole. One osiguravaju učenicima stručnopedagoški pristup te pružaju mogućnost organiziranja kvalitetnog provođenja slobodnog vremena, a ujedno i uče na koji bi se način trebale stvarati poželjne radne navike te voditi briga o vlastitom zdravlju i radnoj sposobnosti. Smisao i rad izvannastavnih, pa i izvanškolskih, aktivnosti nije samo u pružanju mogućnosti darovitima već i u poticajima omogućavanju i stvaranju uvjeta da se što više učenika uključi u razne organizacijske oblike u kojima će naći smisao i zadovoljstvo te shvatiti potrebu za njima.

Dosadašnja istraživanja pokazuju da je slobodno vrijeme ono područje svakodnevnog života u kojem se mladi najranije osamostaljuju i u kojem je njihova autonomija najveća (Ilišin i sur., 2008). Škola nikada, bez obzira na to koliko

nastojala, pa čak i uspijevala u tome, ne može zadovoljiti sve odgojne potrebe suvremenog čovjeka. Kao preteča izvannastavnim i izvanškolskim aktivnostima prvo se javljaju izvanrazredni i izvanškolski rad učenika, pri čemu izvanrazredni rad obuhvaća sve aktivnosti učenika u školskom životu koje se vrše pod rukovođenjem škole i nastavnika s ciljem odgoja i obrazovanja učenika izvan rasporeda nastavnih sati, a izvanškolski rad obuhvaća oblike rada i aktivnosti škole koje organiziraju, pomažu i zajednički rukovode dječje i mladenačke organizacije, društva i organizacije u slobodnom vremenu učenika (Previšić, 1987:22). Isti autor tvrdi kako se sasvim može prihvatiti naziv izborne izvannastavne i izvanškolske slobodne aktivnosti, pri čemu se izbornost odnosi na način opredjeljivanja učenika za rad: sloboda ukazuje na stil rada i odlučivanja, a mjesto i vrijeme izvođenja označava njihov izvannastavni i izvanškolski karakter. Izvannastavne se aktivnosti često sadržajno vezuju uz aktivnosti slobodnog vremena te su u funkciji odgoja za slobodno vrijeme, iako nisu njegov dio jer imaju karakter obvezatnosti školskog rada, a zahtijevaju i nužnost izvršavanja.

Međutim izlazak izvan učionica (u prostore uže zajednice, tvornicu, proizvodni pogon), izlet u prirodu ili ekskurzija imaju višestruko pedagoško i kulturno značenje. Stoga se upravo u izvannastavnim i izvanškolskim aktivnostima može njegovati društveni život i društveno koristan rad škole. Naravno, učenici će vlastito društveno i prirodno okruženje i kulturu upoznati ne samo kroz manifestacije i rekreativne aktivnosti već i upoznavanjem društveno-ekonomske i racionalne osnove kolektivnog života i rada. Takav stvarni angažman učenika razvija i međusobne kontakte učenika i odgojitelja, određen duh zajedništva, ideje humanosti i aktivnog sudjelovanja. To je pitanje posebno važno s gledišta brige za odlične učenike, ali i za one slabije. Naime slobodne aktivnosti upravo su prilika da se učenici različitih postignuća te interesa i sposobnosti dokažu i aktiviraju, potvrde vlastitu osobnost i socijalnu ulogu kao mjesto potpunog iskazivanja. Nesputan strogim programom, radom za ocjenu i strahom od neuspjeha, kazne ili prestiža, učenik sudjeluje radi ugode, zabave i razonode, pa čak i s ciljem istraživanja, lutanja, da pokušava i počini „nepogubni promašaj" (Previšić, 1987:28, 29). Poljak (1972:105) pritom izvrsno zapaža kako nastava ostaje i dalje najotpornija tvrđava s devizom represivne pedagogije u kojoj učenici moraju pokorno slušati i učiti ono što se do njih traži, pa izvannastavne aktivnosti čine protutežu rigidnosti organiziranog poučavanja nastavom. Ipak, Previšić (1987:30) upozorava da slobodno vrijeme kao aktualna društvena pojava u život suvremenog čovjeka „unosi nemir te od šanse, prijeti postati udes zbog nerazvijanja kulture provođenja slobodnog vremena". Kulturu slobodnog vremena može se promicati jasnom strukturom i ciljem, zadacima i sadržajem izvannastavnih slobodnih aktivnosti, koje predstavljaju odgojno

planirane akcije proširenog obrazovnog utjecaja. Stoga su izvannastavne aktivnosti one koje nastavnici usmjeravaju, koordiniraju i vode prema dječjim interesima u skladu s općim ciljem i zadacima odgoja u cjelini. Afinitet nastavnika pritom je važan, ali ne i presudan čimbenik, jer osobni interes, prestiž, opterećenost satnicom i spremnost za rad čine tek dio procesa programiranja slobodnih aktivnosti. Analizom prethodnog rada, interesa učenika i prilagodbe sadržaja motivima grupe treba prilagoditi sadržaj aktivnosti radi njihove odgojno-obrazovne i kulturne vrijednosti. Izvannastavne aktivnosti iznimno su važne za poticanje i razvoj kreativnosti djece i mladih. Briga o kreativnosti u školskim uvjetima jedna je od najvažnijih zadaća suvremene škole koja prije svega treba polaziti od potreba odgojenika, ali i od potreba suvremenog društva u kojem je kreativnost osnova razvoja. Organizacijsku strukturu izvannastavnih aktivnosti u školi uvjetuju ne samo općepedagoški kriteriji već i dob, spol, vrsta škole, materijalna i kulturna razina škole i sredine, sadržajna i radna artikulacija nastavnog plana i programa, nastavnički kadar, način financiranja te interesi učenika. U literaturi se mogu naći različite podjele, pa neki prednost daju znanstvenim grupama, drugi tehničkim aktivnostima, treći sportskim, a četvrti tehničkim sadržajima i aktivnostima. Enciklopedijski rječnik pedagogije navodi da se po strukturi i oblicima rada obuhvaćaju proizvodni rad učenika, klubovi mladih tehničara, đačka sveučilišta, kulturno umjetnička društva i sportska društva. Pedagoški rječnik detaljno prema područjima dijeli slobodne aktivnosti na izvannastavne oblike stjecanja znanja, slobodne tehničke aktivnosti, slobodne tjelesno-zdravstvene i sportske aktivnosti, kulturno-umjetničke i kulturno-zabavne aktivnosti te, zaključno, slobodne ekonomske i radno-proizvode aktivnosti. Kao osnovni oblici njihova razvoja navode se grupe, aktivi, kružoci, družine, klubovi, društva i organizacije. Slično tomu, N. Filipović (1969:370) izdvaja kulturno-prosvjetne, kulturno-umjetničke, znanstveno-stručne i sportske, ekonomske i tehničke aktivnosti, a Š. Topuzović (1975:176) opisuje pet osnovnih strukturnih cjelina: stručne grupe (mladi fizičari, matematičari, geografi, povjesničari, jezičari, prirodnjaci), zatim sportske grupe, podmlaci društava i organizacija (izviđači, Crveni križ, debatni klubovi itd.), umjetničke družine (literarne, zborske, pjevačke, filmske, kazališne, likovne itd.) te klubovi tehnike (modelari, maketari, seleniti, brodari itd.). Janjušević (1961) ih klasificira prema mjestu izvođenja kao znanstveno-predmetne, tehničke, proizvodno-ekonomske, kulturno-umjetničke te sportske aktivnosti.

Međutim svaka je nomenklatura i klasifikacija relativna jer se teško mogu zahvatiti dinamičnost, bogatstvo sadržaja i odgojne mogućnosti svih djelatnosti. Previšić (1987:36) sažima niz različitih klasifikacija i određenja te navodi da se slobodne aktivnosti u školi klasificiraju kao sportsko-rekreativne, kulturno-umjet-

ničke, znanstveno-predmetne, stručno-tehničke i proizvodno-ekonomske. U osvrtu na organizacijske jedinice i vrste slobodnih aktivnosti s gledišta njihovih naziva, Previšić (1987:37) ističe da postoje autori prema kojima osnovna organizacijsko-radna jedinica slobodnih aktivnosti treba po sadržajnom i formalnom smislu izraziti specifičnost tih djelatnosti i u svojem nazivu. U nizu drugih, organizacijsku podjelu slobodnih aktivnosti čine različita društva, udruženja, zajednice, družine, klubovi, sekcije, ogranci, zborovi, grupe, skupine, aktivi, organizacije, podmlaci i zadruge. Njihov naziv treba odraziti sadržaj i društveni karakter rada u slobodnim aktivnostima, pa će riječ sekcija ili ogranak označiti grupu koja djeluje u sastavu kakva učeničkog udruženja (kulturno-umjetničko društvo), a ukoliko je grupa samostalno organizacijsko tijelo, treba izabrati termin družina, društvo ili klub (npr. literarna družina, književno društvo, filmski klub).

S. Težaku (prema Previšić, 1987:38) u slobodnim aktivnostima u obzir dolaze organizacijski oblici s čvršćim ustrojstvom, a to znači: klubovi, družine i sekcije. Društvo je masovnija formacija koja može razgranati svoju djelatnost na nekoliko područja i prema tome imati više ogranaka ili sekcija. Za razliku od društva, klubom bismo mogli nazvati ono udruženje koje možda nije tako masovno ni po broju članova ni po broju sekcija, ali koje ima svoje prostore i druge uvjete za razvoj većeg klupskog načina rada. Družina je manja samostalna organizacijska jedinica koja ne ovisi o višem ili širem udruženju, ali nema ni vlastitih ogranaka. Od društva se razlikuje prema manjem broju članova i prema tome što se ne dijeli na sekcije. Sekcija je prema svemu slična družini, samo što nije samostalna i stoga je uvijek dijelom veće organizacijske formacije (kluba, društva...). Previšić (1987:38) stoga ističe da strukturu i vrste slobodnih aktivnosti u školi vidi kroz podjelu na sljedeće sastavnice:

a) *sportsko-rekreativna društva* koja obuhvaćaju niz klubova i sekcija (nogomet, atletika, streljaštvo, biciklizam, planinarstvo, izviđači ili plivanje te drugo)

b) *kulturno-umjetnička društva* koja rad organiziraju u *grupama* (baletne, ritmičke, melodičke i dr.), *sekcijama* (literati, recitatori, dramska, novinarska, filmska, knjižničarska, filološka i slične sekcije) te *ograncima i zborovima* (instrumentalni, pjevački, folklorni, tamburaški, harmonikaški i slični); zatim

c) *znanstveno-predmetne družine* u kojima se rad odvija u grupama i skupinama (fizičara, matematičara, povjesničara, kemičara, geografa, pri-

rodnjaka, numizmatičara, astronoma, ekologista, biologa ili kroničara te drugih); kao i

d) *stručno-tehnička društva* čiji članovi najčešće rade u klubovima i sekcijama: modelara, raketara, brodara, radioamatera i kinoamatera, auto-motosekciji, fotosekciji, računalnoj i prometnoj sekciji; te naposljetku

e) *proizvodno-ekonomska društva* u okviru kojih se aktivnosti odvijaju u proizvodnim jedinicama, zadrugama i zajednicama poput ratarskih, vinogradarskih, hortikulturnih, cvjećarskih, rukotvornih, domaćinskih, ribarskih, vrtlarskih ili šumarskih te drugih.

Posebno je naglašena potreba pomnog planiranja i programiranja izvannastavnih aktivnosti u školi, kao odgovorne i specifične aktivnosti koja se temelji na poznavanju društvenih, psiholoških, pedagoških, didaktičkih i stručno-sadržajnih dimenzija određene aktivnosti u školi. Stoga će i najbolji programi biti i ostati tek popis dobrih želja, ideja i namjera ako vanjske okolnosti, radni uvjeti i određene subjektivne pretpostavke ne omoguće njihovo ostvarenje. Prije svega, radi se o redoslijedu aktivnosti, obuhvatu sadržaja, intenzitetu i dubini razrade, sastavnim dijelovima, metodologiji i metodici rada, praćenju i vrednovanju zacrtanog cilja i zadataka. Iako su programi većine školskih djelatnosti visoko propisani, razrađeni i službeno odobreni, programi izvannastavnih aktivnosti trebaju biti fleksibilni i ostaviti mogućnost reprogramiranja, unošenja novih tema i sadržaja kao oblika organizacijske prednosti i indikatora demokratskog karaktera i povjerenja prema učenicima i učiteljima. Previšić (1987:40) stoga naglašava posebne zahtjeve i načela programiranja rada u izvannastavnim (slobodnim) aktivnostima kroz četiri ključna određenja.

a) Prvo je da *programski sadržaji trebaju u najvećoj mjeri biti izraz učeničkih želja i interesa* jer nije dovoljno samo im omogućiti priliku slobodnog izbora sekcije ili grupe u kojoj će sudjelovati.

Svaka takva sloboda izbora relativna je ako sadržaje umjesto učenika predlaže netko drugi, poput nastavnika, voditelja ili drugog autoriteta kod kojeg izostaje povjerenje u učenike pri izboru aktivnosti u slobodnom vremenu. Učenici mogu biti kvalitetan predlagatelj i inicijator kreativnih pokušaja u slobodnim aktivnostima, pa stoga izvannastavne aktivnosti trebaju namjerom, svrhom, organizacijom i načinom izvođenja udovoljiti transponiranju učeničkih potencijala u programske sadržaje kojima će se i sami baviti. Učenici uz pomoć nastavnika mogu zajedničkim savjetovanjem, usmjeravanjem i dogovorom sastaviti program izvannastavnih aktivnosti, pri čemu bi nastavnici trebali izbjegavati egocentričnu orijentaciju prema

vlastitim afinitetima, željama i sposobnostima. Malo je vjerojatno da će učenici prihvatiti, ali, još važnije, i intimno doživjeti zadovoljstvo sudjelujući u nametnutim aktivnostima koje nisu izraz njihovih želja, već volja nastavnika. Sam pojam izvannastavne ili slobodne aktivnosti implicira postojanje osnovnih psiholoških uvjeta za razvoj kreativnosti: psihološka sloboda i sigurnost, što učenicima predstavlja snažan motivirajući čimbenik za sudjelovanje. Pretpostavka o kreativnosti kao osnovi razvoja društva koja predstavlja opću osobinu, univerzalnu kvalitetu svojstvenu svim ljudskim bićima u različitom rasponu i intenzitetu, uvjetuje odgovornost za njezino poticanje i razvoj, pogotovo zato što kreativne osobe predstavljaju značajan ljudski potencijal svake zemlje i snažan čimbenik razvoja društva. *Škole koje kreativnost učenika pretpostave* učenju mnoštva materijalnih činjenica napamet učinkovitije će potaknuti razvoj učenika, kao i šireg društva.

b) Drugo je važno načelo i zahtjev da *izvannastavne aktivnosti i nastavu treba programski povezivati*, jer je nastava temelj školskog rada te stručno, znanstveno i iskustveno koncipirano iskustvo učenika.

Nastava nije samodostatna niti je svemoćna i stoga se upravo uz izvannastavne aktivnosti, koordinacijom i korelacijom različitih komponenti školskog rada, može osigurati jedinstvo komplementarnih utjecaja. Pritom postoje i izazovi povezivanja nastave i izvannastavnih aktivnosti kojima prijeti kompenzacijsko-supstitutarna uloga nadoknađivanja sadržaja propuštene nastave. Stoga sadržaji iz nastave mogu biti produbljivani u slobodnim aktivnostima, ali po želji učenika, a ne prisili nastavnika. Stoga s ciljem postizanja odgojnog ideala i svestranog razvoja učenika izvannastavne aktivnosti mogu poslužiti u promicanju prirodne komunikacije u odgoju, posebno s gledišta doprinosa živosti, zornosti i praktičnosti nastave.

c) Treće je važno načelo i zahtjev u planiranju i programiranju izvannastavnih aktivnosti da *program treba odraziti kulturu životne sredine i zajednice*.

Ono što kroz načela zavičajnosti i postupnosti nastave postižemo tek djelomično, izvannastavne aktivnosti trebaju odraziti mnoštvom vlastitih sadržaja. Naime preko knjige, redovitih predavanja, filma, slike i srodnih sadržaja učenik ne može steći potpun doživljaj i emotivno bogatstvo predodžbe koju može pružiti neposredan dodir s kulturom i prirodom životne sredine. Previšić (1978:42) stoga tvrdi da, ako „nastava predstavlja srce, mozak i dušu školskog rada, onda slobodne aktivnosti čine oči i uši koje gledaju u okolinu, koje dotiču život i sjedinjuju doživljaj." Svaki nastavnik treba u izvannastavnim aktivnostima zainteresirati učenike za bogatstvo lokalne kulture, prirodnih, društvenih i povijesnih bogatstava. Ako su škole kulturna središta zajednica u kojima djeluju, njihovo otvaranje prema zajed-

nici, radnoj organizaciji, poljoprivrednom dobru, tvornici, muzeju, domu kulture i drugim vanjskim čimbenicima najpotpunije mogu zadovoljiti upravo izvannastavne aktivnosti. Upravo se kroz različita društva, sekcije, družine i klubove učenika može promicati kultura lokalne i šire nacionalne sredine, kojom će učenici čuvati nasljeđe vlastite tradicije upoznavanjem običaja, normi, starih igara, instrumenata, plesova, jezika i glazbe, umjetnosti ili čuvanja prirodne baštine te okoliša.

d) Četvrto važno načelo i zahtjev planiranja i programiranja izvannastavnih aktivnosti u školi jest da *programski sadržaji trebaju biti prilagođeni uvjetima rada škole*.

Iako se to načelo često odnosi na organizacijske uvjete rada škole, zapravo je riječ o odgojno-obrazovnoj učinkovitosti slobodnih aktivnosti, kao i o njihovoj atraktivnosti, popunjenosti, zastupljenosti i općoj popularnosti. Stoga naizgled beznačajne elemente, poput razlika između seoske i gradske sredine, dana i sata ili rasporeda provedbe određene aktivnosti, ali i kadrovskih mogućnosti neke škole ili opremljenosti didaktičkim pomagalima za rad, kao i prirodnih uvjeta ili socijalne strukture stanovništva, mogu značajno utjecati na kvalitetu i uspjeh izvannastavnih aktivnosti. To znači da će se slobodne aktivnosti između različitih škola nužno morati razlikovati, ali i kontinuirano osvježavati. Sportsko-rekreativne aktivnosti stoga će morati djelovati na tjelesni razvoj učenika, ali i promicati sportsku i rekreativnu kulturu te navike bavljenja vježbanjem i kretanjem kroz različite dječje i sportske igre, natjecanja ili izazove. Ipak, aktivnosti ne smiju imati karakter profesionalizma, već trebaju omogućiti iskorištavanje viška energije učenika te njihovo emocionalno, fiziološko i intelektualno „pražnjenje“ kroz bavljenje aktivnostima „za sebe“, jer će „talentirani učenici vjerojatno kasnijim razvojem i aktivnošću usmjereno produbiti uočene potencijale“ (V. Findak, 1985). U praksi desetljećima opstaju različiti oblici okupljanja djece i mladih. U školskom razdoblju to su izvanškolske i izvannastavne aktivnosti – sportske, kulturno-umjetničke, tehničke i srodne aktivnosti – a odvijaju se u sklopu škole, udruga, organizacija, pokreta i saveza koji su otvoreni svima koji se žele uključiti te im omogućavaju bavljenje konkretnim programom. Primjerice u području kulturno-umjetničkog rada društava učenici će upoznati osnove estetike, razvijati sposobnost uočavanja, doživljavanja, vrednovanja i stvaranja lijepog. Bez obzira na to je li riječ o glazbenim, literarnim, dramskim, plesnim ili likovnim aktivnostima, program treba biti koncipiran tako da pruža sustavna znanja, a pritom ne guši spontanost i stvaralačko izražavanje. Iako je važno održavati redovitost obilježavanja različitih manifestacija, priredbi, smotri, proslava, promjena prirodnih ciklusa godišnjih doba, blagdana i praznika, pri programiranju izvannastavnih

aktivnosti treba izbjegavati njihovo instrumentalno povezivanje ili tempiranje. U pogledu znanstveno-predmetnih aktivnosti, djeca će nesumnjivo stjecati i produbljivati znanja, širiti intelektualne horizonte i spoznaje, ali i omogućiti poticanje učeničke inicijative, samostalnosti i radoznalosti. Program rada stručno-tehničkih društava u školi zapravo će najviše utjecati na stjecanje radne i tehničke kulture, pa su takve aktivnosti vrlo pogodne za profesionalno usmjeravanje učenika.

10. Sport, igra i rekreacija u slobodnom vremenu

Nužno je zahvatiti povijesnu i kulturološku važnost tjelesnosti i spektakla tijela u sportu ako želimo razumjeti simboliku utjelovljenja čovjeka, jer je tijelo teatar naših želja, naše propasti i spasenja, mjesto ljepote i odbojnosti, užitka i boli, znanosti i vjere, psihoanalize i politike. Tijelo je prostor naših društvenih života kojim se predstavljamo i doživljavamo druge, ono je zrcalo naše najintimnije duše. Ljudsko je tijelo dijalektički prostor otkrivanja i skrivanja, instrument transcendentnosti i zajedništva, kao i utočište povlačenja i tuge. Ono je naš preduvjet i sreća, sudbina koja nam je dana; označava naše potrebe, svjedoči nasljeđe naših predaka i istovremeno je mehanizam praćenja vlastite konačnosti i tranzicije. Kako se stoga promatrač ne bi divio, pa čak i zavidio isklesanom tijelu sportaša, njegovoj brzini, snazi ili preciznosti, s težnjom da postane sličan ili isti? U sportu je naše tijelo arena konačne pobjede i poraza (O›Neill, 1985). Prema Lenk (2007), prometejsko-faustovski koncept čovjeka obilježava potraga za znanjem i spoznajom, a homerovsko-olimpijski ideal vođen je težnjom za što boljim postignućem i primatom među ostalima. Treći ideal opisuje zapadnjačko-kršćanski ideal individualne vrijednosti čovjeka kao „mjere svega“, dok je četvrti ideal pragmatično-tehnološki koncept renesansnog čovjeka koji eksperimentira manipulirajući prirodom. Posljednji bi ideal čovjeka bio vezan uz ekološko-sustavnu perspektivu kao dio prirodnog ritma ekosustava.

Dakle čovjek suvremenog društva jest *homo performans* ili *homo performator* u svijetu u kojem koristi i stvara strukture kojima se smisleno orijentira. Samopoboljšanje je rezultat osobnog postignuća i bolje izvedbe u stvarnosti u kojoj svi preuzimaju uloge i nastupaju na pozornici svakodnevnog života s ciljem samorazvoja. Antropološko shvaćanje važnosti sporta vezano je uz njegovu simboličnu ulogu kao fenomena koji osobno, intelektualno i psihofizički angažira pojedinca na djelovanje. Sportsko postignuće ne može se lako ostvariti, preuzeti, simulirati, delegirati ili glumiti jer je rezultat osobnog truda, discipline i potpune posvećenosti. Ograničen zakonitostima povećane izvanjske kontrole države, kao

i unutarnjim agensima posredovanim odgojem i socijalizacijom, poput savjesti ili superega, suvremeni je pojedinac mnogo rjeđe od vlastitih predaka u mogućnosti nekontrolirano iskazivati vlastite emocije i mišljenje ili tjelesno rješavati društvene probleme. Povijest sporta otkriva progresivno nestajanje razine nasilja u civiliziranim društvenim zajednicama – u svijetu obilježenu rutiniranošću i relativnim manjkom rizika, sport predstavlja mimetičke aktivnosti koje omogućavaju simbolički i stvarni „prostor" užitka u uzbuđenju bez pripadajućih osobnih ili društvenih implikacija rizika.

Znanstveno istraživanje slobodnog vremena uvažilo je *određena ograničenja*, poput nejednakosti u izboru slobodnovremenskih aktivnosti uvjetovanih pripadnošću društvenom sloju (Clarke i Critcher, 1985). Feministički pristupi naglasili su ulogu spola, habitusa i dokolice ističući položaj žena kao objekta u sadržajima i praksi slobodnog vremena (Henderson i sur., 1996; Wearing, 1998), a figurativna sociologija prepoznala je ulogu „granica neugode" i standarda odbojnosti koji su oblikovani razvojem civilizacije i služe za usmjeravanje vlastitog ponašanja (Elias, Dunning, 1986). Figurativnu sociologiju uvode radovi Norberta Eliasa (1978), koji tvrdi da je razvoj identiteta i međuljudskih odnosa zapadnih kultura posljedica procesa civilizacije koji je u društvenu praksu uveo niz kontrolnih mehanizama u odnosu na antisocijalne stilove i oblike ponašanja, poput iskazivanja agresivnosti, seksualnosti ili autoritarnosti. Stoga je važnost razonode i rekreacije u slobodnom vremenu upravo u osiguravanju okruženja kojim se razigrava dijalektika odnosa izbora i rutiniranosti (Elias i Dunning, 1986). U pojedinim slučajevima to zapravo podrazumijeva „kontrolu emocionalne nekontroliranosti" (Dunning, 1995:25) koja se najbolje ogleda u promatranju borilačkih sportova ili kompetitivnosti sportskog spektakla, gdje u kontroliranim uvjetima kompenziramo agresivno, natjecateljsko ili kakvo drugo nagonsko ponašanje. Primjerice pornografija, horor-filmovi i nasilni sadržaji pružaju društveno prihvatljivo okruženje i uvjete kojima se deregulira inače visoko kontrolirane društvene emocije poput agresivnosti ili seksualnih poriva. Dunning (1999) ukazuje na tri ključna okruženja slobodnog vremena koja omogućavaju kontrolu nekontroliranog ponašanja ili emocionalnih ograničenja – pokretnost, društvenost i imitacija (mimeza). *Pokretnost* je motorička aktivnost koja omogućava ugodne tjelesne senzacije kroz ples, trčanje, hodanje ili vježbanje, pa stoga u slobodnom vremenu omogućava kontroliranu deregulaciju tjelesnih inhibicija i ograničenja svakodnevnog života. *Društvenost* je vezana uz ugodu i emocionalnu stimulaciju koja proizlazi iz voljne interakcije s okolinom. Zadovoljstvo nastalo druženjem često se doživljava kroz osjećaje emocionalne bliskosti, zajedništva i drugarstva.

Izvor: pixabay.com, https://pixabay.com/en/
stadium-football-turf-rome-2791693/, pristupljeno 24. 1. 2018.
Slika 35. Primjer „kontrole emocionalne nekontroliranosti" ili *leisure-gemeinschaft*.

Elias i Dunning (1986:121) opisuju taj fenomen kao *leisure-gemeinschaft* ili „zajedništvo u dokolici", pritom ukazujući na oblik slobodnovremenske aktivnosti koja podrazumijeva ugodnu proksimalnu bliskost i voljnu razmjenu iskustava i interesa. *Mimeza* ili oponašanje odnosi se na igru uloga, identifikaciju ili imitaciju agresivnog ili seksualnog ponašanja u društveno prihvatljivim uvjetima, te se stoga najčešće odnosi na situacije poput odlaska u kino ili sportski događaj tijekom kojega kao član grupe navijača ili publike pojedinac može iskazati frustracije akumulirane rutinom svakodnevice ili nametnutim društvenim pravilima, pa stoga kroz grupnu identifikaciju vikanjem, psovanjem ili navijanjem manifestira uključenost u slobodnovremensku aktivnost koja osigurava kontrolu nekontroliranog ponašanja. Radi se o ekspresiji suprimiranih emocija koja se „odigrava" i razrješava gotovo teatralnim ili dramaturškim vještinama, oponašajući primalne nagone u društveno reguliranim arenama poput stadiona, borilišta ili kazališta. *Figurativni pristup* omogućava značajne doprinose redefiniranju paradigme slobodnog vremena, jer sve međuljudske odnose promatra kroz razmjenu balansa moći u društvenom i kulturnom kontinuumu. Elias je na kraju karijere namjeravao promijeniti naziv pristupa iz „figurativne" u „procesnu" sociologiju, jer je zaključio da je uloga analize društvenog života u uvjetima promjene ravno-

teže moći iznimno važna. Međutim nije razvio jasno određenje političke uloge slobodnog vremena i rekreacije i stoga je njegova teorija ostala tek ograničena dosega s obzirom na pitanja nejednakosti, socijalnog isključivanja i odnosa moći.

Kako su se gradovi množili i punili radnicima koji su radili repetitivne, rutinske i mehanizirane poslove, sport, mediji i prirodni okoliš postali su arena u kojoj je nova civilizacija tražila bijeg od sive političke i ekonomske stvarnosti modernog doba. Iako je čovjekova povijest uvijek bila obilježena idolatrijom, u trenutku raščaravanja i nestanka klasičnih heroja sport i popularna kultura ponudili su nove junake i modele identifikacije, koji su služili kao uzor pobjede nad monotonošću i dosadom svakodnevice. Sportske zvijezde postale su idealan primjer heroja potrošačke kulture kao utjelovljenje novog stila života, vrijednosti i ponašanja obilježenih konzumerizmom. Prema Veblenu, sport je zapravo manifestna forma simboličnog društvenog sudjelovanja koja je odvojena od praktičnog neposrednog ili proizvodnog iskustva. Sport zadovoljava tu funkciju kroz privid kulturološke svrhe, poput dramatizacije *ethosa* ili vrijednosti određene grupe, institucije ili društva. Zatim, sportskim se angažmanom pokazuje društveni status s ciljem stjecanja prestiža ili ukazivanja na prednosti takva statusa. Veblen naglašava da sport još od srednjeg vijeka služi ne samo kao element društvene inkluzije već i segregacije. Prvi je mehanizam distinkcije s gledišta sportskog angažmana bio *materijalni status i bogatstvo* i stoga si dio pojedinaca nije mogao priuštiti sportske aktivnosti i iskustvo koje je drugima nedostupno (npr. jedrenje, golf, polo). Drugi je mehanizam bilo *znanje*, jer poznavanje strukture, pravila i sadržaja ili tijeka određene sportske igre, kao i osobna vještina, diferencira potencijalne sudionike. Treći je važan čimbenik bio *prestiž* ili *ugled*, posebno s gledišta razlikovanja aktivnosti u kojima je moglo sudjelovati plemstvo u odnosu na puk, a što danas zbog globalizacije možemo razmatrati samo djelomično.

Ziegler (1977) tvrdi da je u srednjovjekovnom razdoblju tjelesna izobrazba bila rijetka i klasno diferencirana, s crkvenim stavovima prema tjelovježbi i razonodi uvjetovanim prethodnim rimskim ekstremima. Postojali su viteški izazovi, turniri, natjecanja, igre, plesovi i sadržaji iz kojih su nastajali kasniji sportovi. Zabilježene su igre loptom, kuglanje i udaračko-hvatačke igre, hokej, kriket, tenis, skvoš i *lacrosse*. U školama poput Da Feltreove *La Giocose* (1423. – 1446.), a zatim i Basedowljeva *Philantropiuma* (1774. – 1793.), nastavljen je klasični ideal antičke *Palestre* (vježbaonice) i stoga su obrazovni zadaci bili usmjereni na moralno obrazovanje, zdravlje i tjelesni odgoj, a program je sadržavao društvene igre, ples, aktivnosti na otvorenom, trčanje, hrvanje i skakanje, iako nije postojalo jedinstvo didaktičkih metoda, pa je u klasičnoj *Palestri* bilo važno aktivno sudjelovanje, u *La Giocosi* pro-

matranje učitelja, a u *Philantropiumu* iskustvo i promatranje (Lee, 1976). Schwartz (1977) ističe da je tehnologija mjerenja i praćenja vremena utjecala na položaj igara i sporta, a iako je Crkva u 13. st. nadzirala i osuđivala igre u kojima bi se nerazumno trošilo vrijeme, do 15. st. situacija se promijenila, pa se pobjednicima igara i natjecanja kao razlog umjesto puke slučajnosti pripisivala moralna dominacija. Tako je do 18. st. umjesto slučajnosti (*alea*) igra postala dijelom vremenske dimenzije, pa je cilj igre postala brzina ili ograničeno vrijeme za uspjeh.

Kao posljedica jasnog razlikovanja rada od slobodnog vremena (igre), tijekom 19. st. igra je postala i profesija kojom su se bavili sportaši (atletika), čime je počela era komercijalizacije. Coubertin je smatrao da tjelovježba i atletika potiču aktivan um i zdravlje tijela, pa je oživljavanjem grčkog ideala olimpizma pokušao promicati filozofiju važnosti sporta. Sport pomaže održavanju društvene zajednice jer u klasičnom smislu ima obilježja organizirane religije s jasnim ritualima inicijacije, pravilima, participacijom i idolatrijom, te može poslužiti kao element homogenizacije kolektiva. Sport je i medij vježbanja i razvijanja znanja, sposobnosti i vještina, odnosno mogućnosti razvijanja vlastitih kvaliteta s ciljem stjecanja boljeg društvenog statusa, zdravlja ili funkcionalne kompenzacije. Nadalje, sport omogućava dodatnu vrijednost izazova i uzbuđenja kojima pospješuje zanimljivost, kvalitetu i dinamiku života. Osim toga, sport može biti i jest vrlo važan te sve utjecajniji izvor profesionalnog rada i afirmacije za sportaše, ali i niz popratnih profesija koje prate fenomen sporta, pa stoga ima važan razvojni potencijal za zajednicu. Kao sadržaj slobodnog vremena, sport predstavlja mogućnost stjecanja hobija ili interesne aktivnosti u kojoj se može sudjelovati aktivno, ali i pasivno te vikarijski, putem navijanja, praćenja sporta ili kolekcionarstva. Kao socijalizacijska aktivnost, sport može poslužiti ne samo kao sadržaj interesa već i kao rekreativna aktivnost kojom se obogaćuju i proširuju vlastite potrebe i želje, odnosno razvija osobni, obiteljski ili društveni život te promiče socijalni status. Zaključno, izuzetno je važna i obrazovna dimenzija te uloga sporta kao poligona odgojnog djelovanja na razvoj osobina ličnosti i navika zdravog i odgovornog života djece i mladih. Stoga je sport sastavni dio školskih iskustava djece i mladih, dok istovremeno ima i važnu društvenu ulogu s gledišta razvoja znanosti, kulture i tehnologije jer promiče granice ljudskih postignuća, omogućava civilizacijski iskorak te stvara nove društvene i povijesne okolnosti u neprestanoj borbi pojedinca ili nacije prema novom rekordu ili rezultatu vrijednom divljenja. Sport, u konačnici, priča „najljepše suvremene priče“, stvara heroje i mitske zlikovce, nadahnjuje nove generacije i evoluira te prati razvoj civilizacije (Ziegler, 2004). Richard Giulanotti (2005) ističe 5 karakteristika sporta:

- jasna struktura – pravila i kodovi ponašanja koji propisuju uvjete i trajanje aktivnosti (univerzalan obrazac sportskih događaja koji omogućava razumijevanje bez obzira na kulturološke, vjerske, rasne, etničke ili političke razlike)
- ciljano usmjerena aktivnost – rezultat, pobjeda, rekord, što znači da sport ima jasne pobjednike i gubitnike
- kompetitivnost – u sportu je poznat protivnik u natjecanju za transparentne ishode
- igrivost – sport sadrži apsorpciju, napetost, uzbuđenje i užitak
- kulturološka utemeljenost – iako je sport ovisan o univerzalnim pravilima postupanja, uvjetovan je kulturološkim razlikama, što znači da je izuzetno moćan agens nacionalne ili grupne identifikacije.

Dimenzija sporta koja izaziva pozornost u suvremenom svijetu rekorderstva i surove kompetitivnosti vođene zakonima profita jest utjecaj bavljenja sportom na osobine ličnosti i karakter te moralne osobine pojedinca. Patologija pomodarstva u slobodnom vremenu viktimizira *estetske ideale* te nekritički nameće tržišnu logiku sferi međuljudskih estetskih odnosa i vrijednosti. Plenković (2000:30) kao poseban problem patologije slobodnog vremena ističe *rekorderstvo* i *kompetitivnost* u sferi kulture, znanosti i sporta, kao antihumani element i simbol žrtvovanja u suvremenom društvu. Primjerice profesionalni sportaši koji postaju invalidi nakon završetka karijere, izvršavaju suicid ili su eliminirani zbog neuspjeha (kolumbijski nogometaš Andres Escobar kojeg je kartel ubio zbog autogola na Svjetskom prvenstvu 1994. u SAD-u), odnosno radi uspjeha koriste zabranjene stimulanse (masovna suspenzija olimpijaca Ruske federacije u 2016.) zanemarujući obrazovanje ili građanske te stručne poslove, a za koje „lobiranjem" u raspodjeli javnog novca kapitalisti[15] grade betonske hramove u kojima će masa tražiti „linč" novog sportskog neprijatelja, što je izvrsno opisano inačicom izreke Carla von Clausewitza o ratu prema kojoj je „sport nastavak rata drugim sredstvima". S druge strane, suvremeni učenici postaju žrtve testomanije, rekorderstva i mjerenja materijalnih znanja radi faktografije i međunarodne usporedivosti, dok pritisak postizanja uspjeha i perfekcionizam suvremene mladeži koja živi „za peticu" pokazuje visok stupanj zastranjenja od intrinzičnih vrijednosti mašte, kreativnosti i stvaralaštva. Šund i *kič*, koji prate tržišnu kulturnu robu, poput patogenih mikroba postupno mijenjaju svijest javnosti, pa se različitim spektaklima masovne kulture, poput golotinje, izbora misica, *reality*-emisija

[15] http://www.bbc.com/news/world-latin-america-33107937,http://www.bbc.com/sport/football/30642071.

i natjecanja talenata, nastoji stvoriti nov ukus i svjetonazor posvemašnjeg uživanja u nižim oblicima umjetnosti. Zato igre na sreću, pospješene općom krizom duha i ekonomskim katastrofama s početka 21. st. koje su svijet bacile u stanje stalne nestabilnosti, guraju mlade na marginu ovisnosti o kockanju s vlastitom sudbinom kao opasnog pledoajea budućih navika djece i mladih.

Za razliku od zdravih društvenih igara koje spontano oslobađaju, relaksiraju i razvijaju maštu, komunikaciju te poštivanje pravila i sudionika igre, uличne igre na sreću, borbe životinja, internetski poker, kladionice i zaluđenost lotom zapravo razvijaju sklonost bestijalnosti, nasilju, riziku i perverznim užicima u duhu gladijatorske tradicije, koju V. Frankl (prema Plenković, 2000:37) naziva *neogenom neurozom* uvjetovanom manjkom smislenih sadržaja i aktivnosti u slobodnom vremenu. Plenković ukazuje na to da se navedenu patologiju može zaustaviti nužnim stvaranjem pozitivnih oblika djelovanja u dokolici kao svrhovitog djelovanja. Moguće je da sport pomaže razvijanju osjećaja zajedništva, osobne žrtve, ustrajnosti, podijeljene odgovornosti i grupnog postignuća, koji odgovaraju demokratskim društvima i političkim sustavima. Međutim istraživanje koje su proveli Kavussanu i Roberts (2001) pokazalo je da, unatoč činjenici da sudjelovanje u sportskim aktivnostima pomaže izgradnji karaktera, sport primarno promiče egoistične dimenzije pobjede i samoafirmacije. Lumpkin i sur. (1999) utvrdili su da postoji niz dokaza kako sport razvija ideale koji su suprotstavljeni temeljnim vrijednostima poštenja, odgovornosti i korektnosti s gledišta natjecateljskih okolnosti u kojima se događa.

Dakle u uvjetima komercijaliziranosti, uzimanja steroida, podmićivanja sudaca i sportskih dužnosnika, nasilja na stadionima i zakona profita, sport možda samo poprima osobine sustava i konteksta u kojem se događa. Priest, Krause i Beach (1999) utvrdili su da tijekom karijere bavljenja sportom briga o moralnim vrijednostima kod sportaša opada. Weiner (2000) tvrdi da je opsesija suvremenog društva sportom uništila njegovu draž i vrijednost, jer danas predstavlja samo platformu korporativnog oglašivanja i zarade, te stoga predlažu deprofesionalizaciju sporta u mlađim kategorijama, posebno akademskom sportu, otvaranje mogućnosti javnog vlasništva u profesionalnim sportskim klubovima te promicanja i ponovne afirmacije izvorne ideje sporta. Igra u slobodnom vremenu omogućava promjenu pravila, fleksibilnost ili prilagodbu pravila kao izraz osobne slobode. No iako pri izvedbi postoji određena osobna sloboda i varijabilnost, sportaš vlastitu osobnost mora podrediti vanjskim pravilima igre koja nameće standarde i uvjete ostvarenja uspjeha, a koju Adorno naziva prostorom „neslobode“. Bez obzira na nepredvidivost, osobno postignuće i osjećaj samoaktualizacije ostvaruju se tek

nakon simbolične pobjede nad preprekom, protivnikom, vremenom ili – samim sobom. Iz pedagoške perspektive, važnost sudjelovanja u odnosu na pobjeđivanje preuzima primat, jer sport uči da treba omogućiti kreativni izričaj, pružiti prigodu sudjelovanja, učiti poštovanju u pobjedi i dostojanstvu prihvaćanja poraza, poštenju i odgovornosti. Sport zasigurno ima natjecateljski karakter s gledišta neprekidne težnje čovječanstva za napretkom, ali kultura sporta u slobodnom vremenu treba omogućiti autentično i autonomno osobno djelovanje (njem. *Eigenleistung*) kao iskaz ljudske kreativnosti i slobode. Huizinga je u analizi fenomena igre sportu pridao važnost i ulogu racionalizacije kulturnih aktivnosti koje sadrže element igre. Za njega je sport samostalan svijet s posebnim pravilima i standardima kojima se idealne životne uvjete pokušava zamijeniti onima svakodnevnog života. S porastom mehanizacije i rutiniranosti poslova, sport je omogućio osjećaj svrhe, uzbuđenja i smisla, pa on predstavlja ostatke prethodnih aktivnosti ljudske vrste.

Izvor: pixabay.com, https://pixabay.com/en/
olympia-olympic-games-olympiad-1535217/, pristupljeno 24. 1. 2018.
Slika 36. Ideal sporta – poštovanje, poštenje i dostojanstvo.

Kada se igra, čovjek postaje jedinka jer angažira sve svoje potencijale i sposobnosti. Stoga je i evolucijski važna aktivnost kojom povezujemo opće predispozicije i sposobnosti sa specifičnostima svakodnevice. Kako je čovjekova inteligencija preuzela primat nad prirodom, sport je postao važan simbolični prostor borbe čovjeka s okolinom s ciljem promicanja društvenih veza. Masa, momčad, ekipa i institucija u novom su društvenom poretku postale jamstvo demokrat-

skog poretka jer su kroz sport pojedinci iskazivali podređenost društvenim normama i pravilima, odnosno potrebe grupe stavili su ispred potreba pojedinca. Carl Diem, glavni tajnik Međunarodnog olimpijskog odbora, u tom je pogledu razmatrao pitanje rekorderstva i natjecateljstva kao esenciju sporta, koju Turner odbacuje kao materijalističku, destruktivnu i vrijednosno neutralnu dimenziju, slično Julianu Grenfellu, britanskom aristokratu koji je o sportu razmišljao kao o sredstvu postizanja jedinstva s prirodom i samim sobom. Sport je i danas u osnovi kao djelatnost zadržao ambivalentnu dihotomiju harmonije idealizma i destruktivne kompetitivnosti. Prva je dimenzija trebala omogućiti skladan i cjelovit razvoj kroz obrazovna i socijalizacijska iskustva te angažman pojedinca u zajednici, dok je druga sport promatrala kao instrument društvene kontrole i terapijskog potencijala u usmjeravanju masa. Stoga se važnim načelom sportskih aktivnosti u slobodnom vremenu treba smatrati amaterizam kao okvir rekreativnog sporta djece i mladih u kojem će pedagoški stručnjaci ili kineziolozi kod njih poticati buduće navike kretanja i očuvanja zdravlja, boravka i života u skladu s prirodnom okolinom, istovremeno promičući emocionalno bogat odnos i moralne dimenzije u sportu kroz poštenje, partnerstvo, suradnju, tolerantnost, poštivanje suparnika i ustrajnost. Pritom je važno da odgajatelj u sportu bude osoba koja je pedagoški obrazovana, poznaje elemente i pravila igre i sporta, kao i razvojne i druge posebnosti odgojenika, ali i da to, prije svega, bude osoba moralnog integriteta i karaktera koji će poslužiti kao model djeci i mladima.

11. Slobodno vrijeme i turizam

Turizam kao polifunkcionalna pojava nije samo ekonomska aktivnost, već prvenstveno sociokulturni fenomen čije osnovne pokretačke faktore čine prirodne ljudske težnje za upoznavanjem nepoznatih područja, ljudi i običaja, kao i kulturne pobude, zdravstveni, sportski, rekreacijski, zabavni, istraživački, poslovni, putopisni, pustolovni i svi drugi motivi ili interesi. S ciljem upoznavanja brojnih motiva kao pokretača određenih turističkih putovanja, potrebno je analizirati ponašanje pojedinaca u slobodnom vremenu u kojem se odvijaju i turistička putovanja. Martinić (1977) tvrdi da „kvantitativno povećanje fonda slobodnog vremena ljudi ne znaju koristiti na produktivan način, što ne doprinosi dokolici niti kvaliteti života. Uzrok tome je u činjenici što se čovjeka uvijek učilo kako raditi, ali ne i kako se odmarati ili razonoditi." Brojna istraživanja o ponašanju u slobodnom vremenu govore da ono može biti „produktivno ili djelatno i neproduktivno ili potrošačko", pri čemu se neproduktivnim ponašanjem smatraju „aktivnosti

koje se iscrpljuju u unošenju promjena u slobodne trenutke da bi se uspostavila prividna ravnoteža“ (Martinić, 1977). Krippendorf (1987) tvrdi da smo“svjedoci procesa pomicanja esencije života iz područja rada u područje slobodnog vremena – turizam treba humanizirati, ali na način da se poboljša egzistencija čovjeka u društvu i samo to društvo”. Turizam primarno jest oblik ekonomske aktivnosti, ali sadrži određene razlike u odnosu na uobičajene načine kupovine roba i usluga. Globalna etička pravila turizma (World Tourism Organisation, 2008) definiraju turiste kao posjetitelje koji bi se trebali ponašati u skladu s odlikama i tradicijom domaćinske zajednice (zakoni, običaji i kulturne norme). Turisti su gosti koji imaju pravo na poštovanje i zaštitu domaćinske zajednice u pogledu osobne sigurnosti, kulturnog integriteta i vjerske prakse.

Nadalje, turisti su dionici zajedničke ljudske baštine, pa stoga turizam mora poštivati ljudska prava, očuvati prirodnu okolinu i kulturno, arheološko i povijesno nasljeđe. Turisti su i ulagači u financijsku infrastrukturu domaćinske zajednice, te stoga odgovoran turizam širi ekonomske, društvene i kulturne prednosti te podiže životni standard. Konačno, turisti su građani svijeta s pravom na izravan i osoban pristup otkrivanju i uživanju u planetarnim resursima, pa stoga imaju pravo na slobodu kretanja (čl. 13. *Deklaracije o ljudskim pravima*). Kao cilj pedagogije slobodnog vremena, važno je prevladati nedostatak cjelovitije analize odgojno-obrazovnih potencijala turizma u slobodnom vremenu i pružiti pregled bitnih struktura, procesa, vrsta i trendova razvoja turizma u pozadini društveno-povijesnih zbivanja. Stoga je potrebno analizirati rane oblike putovanja u klasičnom svijetu i srednjem vijeku, kao i preteče suvremenog turizma, poput *Bildungsreisen* („obrazovna putovanja“) i kulturno motiviranih putovanja srednje klase. Isto tako, potrebno je ispitati uvjete eksplozije masovnog turizma u 19. stoljeću i njegova jedinstvenog širenja u 1960. g. koje karakteriziraju novi oblici odmora i iskustava oblikovanih globalizacijom. Počevši od 1920-ih, rana teorija *Fremdenverkehr*, koja sada predstavlja zastarjeli naziv za turizam, pojavila se u njemačkom govornom svijetu. Bavila se uglavnom poslovnim i ekonomskim problemima, te je stoga od 1960-ih zamijenjena rastućim područjem studija turizma, koje mnogim disciplinama otvara prostor za pristup temi ili barem aspektima turističke djelatnosti iz akademske perspektive. Danas je istraživanje turizma multidisciplinarni svežanj akademskih pristupa u smislu „transdiscipline“ kojoj se mogu pronaći različite primjene. Međutim studije turizma ne postoje kao integrirano područje istraživanja. Umjesto toga, postoje brojni empirijski nacrti, studije slučaja, pristupi, teorije i perspektive različitih disciplina, uključujući i gospodarstvo, geografiju, psihologiju, arhitekturu, ekologiju, sociologiju, politologiju i medicinu. Kako svako putovanje nije nužno turističkog tipa, mo-

bilnost ima različite oblike i stoga je razumno odvojiti putovanja kao sredstvo postizanja određenog cilja (npr. migracija, rat, deportacija, religijsko putovanje, trgovina) i turistička putovanja kao samosvrhovit oblik enkodiran u smisao turizma (opuštanje, slobodno vrijeme, druženje, razonoda, zabava, avantura).

Putujuće društvo i pedagogija doživljaja

Rekreativna i obrazovna putovanja postojala su u klasičnoj eri, ali i ranije, u doba egipatskih faraona. Postoje dokazi o raskošnim putovanjima kao izrazu luksuznog stila života i potrage za zabavom, novim iskustvima i opuštanjem. Povijesni spisi svjedoče o posjetima znamenitostima starog Egipta, piramidama u Sakkari, monumentalnoj Sfingi ili piramidama u Gizi. Grčki putnici zemljopisci vrlo su rano istražili Sredozemlje, atlantsku obalu sjeverne Afrike, južne obale zapadne Azije, dio obala zapadne Europe, a poslije Aleksandra upoznaju i Indiju, Kaspijsko more, Arabiju, velik dio istočne obale Afrike i područje Nila. Već je Anaksimandar pokušao izraditi kartu Zemljina kruga, a Hekatej je nacrtao tip zemljopisne karte s tekstom u kojem je opisao narode svijeta i njihove zemlje (Gyr, 1999). Prema Herodotu, Aristagora (tiranin Mileta oko 500. god. pr. n. e.) je imao brončanu tablicu s kopnom i morima tadašnjeg svijeta. Najpoznatiji je Eratosten, koji je napisao djelo *Zemljopis*. Tukidid je prvi počeo tumačiti događaje uzročno-posljedično, pa ga drže ocem povijesne znanosti, a Herodot je prvi počeo opisivati običaje i vjerovanja raznih naroda te je stekao titulu oca etnografije i kulturologije uopće, dok su Platon i Aristotel začetnici filozofijskih, sociologijskih i politologijskih učenja. Helenistička Aleksandrija postala je znanstveno središte tadašnjeg svijeta koje se i danas čini nevjerojatnim (Kale, 1990:40). Stari Grci njegovali su tradiciju putovanja u Deplhi radi postavljanja pitanja proročici, sudjelovanja u Pitijskim igrama (glazba i sport) ili ranim Olimpijskim igrama. Herod (485. – 424. pr. n. e.), putopisac antičkog doba koji se zanimao za povijest i etnologiju, u ono je vrijeme posjetio Egipat, sjevernu Afriku, Crno more, Mezopotamiju i Italiju te je tako postao začetnik nove vrste putovanja. Stari Rim također je poticao različite oblike putovanja i razonode, posebno kao uzroka i posljedice razvoja prometne infrastrukture i povezanosti. Stoga su već oko 300. g. pr. n. e. postojale prometnice s 90 000 kilometara trgovačkih cesta i 200 000 kilometara manjih ruralnih putova koje su služile komercijalnom prijevozu, ali i privatnim putovanjima. U 1. st. pokrenut je i prvi organiziran sustav putovanja imućnijih Rimljana koji su putovali prema južnim krajevima Apenina ili čak prema obalama Egipta i Grčke. Antički svijet poznavao je ne samo „vrijeme za kupanje“ već i rani oblik „ljetnih praznika“ u termalnim kupeljima i luksuznim sredi-

nama koje su posjećivale bogatije obitelji. Iako je inicijalno bilo vezano uz pitanje zdravlja i izlječenja, ubrzo je turističko putovanje postalo pitanje zabave i razonode, koje je često uključivalo i popratne sadržaje poput kockanja i prostitucije. Padom Rimskog Carstva narušena je i prometna povezanost te infrastruktura, pa su putovanja postala vrlo složena, čak i opasna. Srednjovjekovna mobilnost u turizmu oblikovana je vjerovanjima i normama društva koje su činili različiti trgovci, učenici, vojnici, svećenici, putnici namjernici, ali i prosjaci i lopovi. Od 12. stoljeća na važnosti je dobio i pokret putujućih učenjaka koji su posjećivali glasovite obrazovne ustanove u gradovima poput Pariza ili Montpelliera, Oxforda ili Bologne, te tako usvajali i diseminirali znanje (Gyr, 1999). Želja za doživljajem svijeta postala je jedinstveno načelo, a putovanja su od sredstva postala ciljem – pojedinac je putovao da bi učio tijekom putovanja i razvijao ljubav prema vremenu provedenu u novim i nepoznatim krajevima. Kada je riječ o motivaciji, nastaje važan proces s dugoročnim implikacijama jer putovanje i lutanje postaju sredstvo suočavanja sa samim sobom i postizanja samoostvarenja. Subjektivan doživljaj putovanja postaje znak novog vremena, a putovanje se doživljava kao simbolično i stvarno oslobađanje. S druge strane, putovanja umjetnika, artizana i trgovaca dokumentirana su u europskoj tradiciji od sredine 14. stoljeća sve do početka 16. stoljeća, kada su cehovi propisivali uobičajenu praksu putovanja trgovaca kao obvezan dio osposobljavanja za rad, a što je znalo potrajati i do 3 godine. Kao društvena platforma stjecanja iskustva, učenja i sazrijevanja za buduću profesiju, takav je oblik s vrlo složenim pravilima i normama trajao sve do 18. st., a zapravo je predstavljao svojevrstan test zrelosti i postignuća. Međutim činjenica je i da su mnogi pojedinci putujući u daleke i nepoznate krajeve na navedenom testu zrelosti pretrpjeli strašne sudbine, o kojima svjedoči i fenomen „bolesti putnika“, kako se nazivalo stanje izloženosti različitim bolestima, epidemijama kuge i drugim pošastima onoga vremena (Opaschowski, 1996:69).

Kao preteča i rani oblik modernog turizma javlja se „velika turneja“ mladih plemića u vremenu između 16. i 18. stoljeća. Izvorni joj je cilj bilo širenje obrazovnih obzora, simbolično obilježavanje kraja djetinjstva i stjecanje novih društvenih privilegija, dok su se s vremenom kao sastavni dio i cilj putovanja pojavili i užitak i zabava. Ne samo da se stvorila nova paradigma „putovanja kao umjetnosti“ već su se i zabava i užitak nametnuli kao važan element putovanja.

Klasična je „velika turneja“ trajala između jedne i tri godine, a putnička ruta, događaji i raspored obrazovnih sadržaja bili su pomno planirani. Aristokrati su putovali u pratnji vojske, učenjaka ili tutora, štićenika, konjanika, sluga i drugog osoblja, čime su osiguravali ne samo udobnost putovanja i vlastitu sigurnost

Izvor: pixabay.com, https://pixabay.com/en/coach-team-quad-ceremony-solemnly-3070303/, pristupljeno 24. 1. 2018.
Slika 37. „Velika turneja" iz 16. st., naziv koji prvi spominje Richard Lassels (1670, *Voyage to Italy*).

već i promišljene prigode za učenje, kontakte i komunikaciju, nove doživljaje te općeniti užitak i stručnu pratnju u različitim etapama putovanja (Brilli, 1997; Opaschowski, 1996:67). Iz Engleske se putovalo prema Francuskoj ili Italiji, pri čemu su posjete klasičnim znamenitostima Rima predstavljale vrhunac ekskurzija, iako su atraktivne bile i metropole poput Londona, Pariza, Amsterdama, Madrida, Münchena, Beča ili Praga. Tijekom putovanja mladi su aristokrati posjećivali kraljevske dvorove, učili o kulturi i normama plemstva te praksi kulturnog ponašanja ili oznakama (franc. *ettiquette*) drugih kraljevstava (Leibetseder, 2004). Plemići su nazočili kraljevskim krunidbama, audijencijama, balovima, sastancima, zabavama i festivalima te drugim formalnim prigodama tijekom kojih su usvajali znanja, vještine i držanje elite. Stoga se može zaključiti da je odredište putovanja često bilo uvjetovano političkim, društvenim i profesionalnim interesima aristokracije, koje su vezivali uz vlastite želje, zanimanja i izvore ugode. S obzirom na to da su rijetko dolazili u kontakt s pripadnicima drugih klasa ili slojeva, postojao je strog sustav elitističkih normi, pravila, ali i nadzora (franc. *dirigisme*), o kojem je brinula pratnja s ciljem osiguravanja vladavine plemstva. Pritom su u smislu povijesti turizma vrlo važna dva aspekta. *Prvi* je cilj, odnosno odredište putovanja, a *drugi* susret s drukčijim i nepoznatim kulturama te znamenitostima koje su trebale osigurati kulturološki jaz i razlike sjevera i juga.

Od doba prosvjetiteljstva i 19. st. poznata su glasovita „obrazovna putovanja“ (njem. *Bildungsreisen*) više srednje klase koja predstavljaju važnu etapu u razvoju turizma. Putovanja obrazovane srednje klase zapravo su oponašala putovanja tadašnjih istaknutih učenjaka i znanstvenika, poput Jeana Jacquesa Rousseaua (1712. – 1778.), Charlesa Barona de Montesquieua (1689. – 1755.), Johanna Wolfganga von Goethea (1749. – 1832.), Gottholda Ephraima Lessinga (1729. – 1781.), Johanna Gottfrieda Herdera (1744. – 1803.) i mnogih drugih, s ciljem postizanja osobnog i moralnog razvoja (*edifikacije*). Putovalo se u Italiju, Francusku ili druge istaknute krajeve radi osobnog doživljaja emocija proživljenih prethodnim čitanjem književnih djela i putopisa ili promatranjem klasičnih dramskih uprizorenja, odnosno radi stjecanja novog znanja i iskustva.

Uz duža putovanja, sve su češća postajala kratka međugradska putovanja kočijama i brodom ili istraživanja prirodne okolice i znamenitosti. Stoga se kao oblik turističkih putovanja za široke mase razvijaju i prvi *organizirani izleti* vezani uz umjetnost, kulturu, povijest ili profesiju. Naime tadašnja su putovanja bila vezana i uz pitanja gospodarstva, ekonomije, industrije, proizvodnje, tehnologije i poljoprivrede ili uz potrebu za izravnim kontaktima radi sklapanja međudržavnih saveza, organizacije vojnih pohoda ili pružanja međusobne zaštite, među ostalim pitanjima. *Rana ili inicijalna faza* razvoja turizma općenito se datira od 18. do prve trećine 19. stoljeća (Freyer, 1990:19; Spode, 1993:4). Tijekom tog razdoblja turistička su putovanja ostala vezana uz manji dio bogatijih pojedinaca i školovanih profesionalaca za koje je putovanje predstavljalo iskaz društvenog statusa kojim su demonstrirali moć, materijalni položaj, bogatstvo ili naobrazbu. Obilježavale su ih dvije značajke – s jedne strane potraga za uzbuđenjem i užitkom u turizmu zamjenjivala je obrazovni aspekt, dok je s druge strane bogata srednja klasa oponašala turističke navike elite. Posljedično, aristokrati su težili izbjegavanju miješanja s novom buržoazijom (franc. *parvenu bourgeoisie*) traženjem ekskluzivnijih i nedostupnijih destinacija (Prahl, Steinecke, 1979:26).

Dokazi za navedene tvrdnje vidljivi su iz ponovnog interesa elite za kupeljima i termama, zimovalištima ili ekskluzivnim destinacijama poput Baden-Badena, Karlsbada, Vichya i Cheltenhama, u kojima se život odvijao oko društvenih okupljanja, balova, utrka konja, sportova ili kockanja. Ipak, i na takvim su okupljanjima plemići bili zasuti pridošlicama iz svijeta krupnog kapitala, poput tvorničara ili rudarskih magnata. Stoga se elita počela izdavajati u izoliranim i nedostupnim središtima poput Brightona ili Côte d›Azur (Azurna obala) ljeti, odnosno Malte, Madeire ili Egipta tijekom zime. Osnove suvremenog turizma mogu se vezati uz pojam „uvodne faze“, koja opisuje ukupan razvoj, strukture

i inovacije suvremenog turizma u razdoblju od prve trećine 19. st. do sredine 1950-ih godina (Spode, 1993:4–6). Početna je etapa trajala do 1915. g. (Freyer, 1990:19), a tijekom nje započelo je oblikovanje prototipa modela pripreme, organizacije, diverzifikacije i oblikovanja kasnije masovne turističke pojave u srednjoj klasi. Prije svega, taj se model vezao uz stil provođenja slobodnog vremena, ali je zasnovan na brojnim društvenim promjenama normi, pravila i očekivanja onog vremena, koje su detaljno opisane u prethodnim poglavljima knjige (urbanizacija, skraćivanje radnog vremena, demografske promjene, razvoj prometnih sredstava, ljudska i radnička prava, razvoj infrastrukture). Početkom 19. stoljeća, usporedno s razvojem središnjeg europskog sustava prijevoza, došlo je do revolucionarne promjene u mobilnosti i trendovima turizma. Nastali su kratkoročni jednodnevni i višednevni oblici putovanja (Spatt, 1975:44). Primjerice tehnologija parnog stroja s počecima u Škotskoj 1812. g., parnim brodovima u Njemačkoj od 1820. g. te na Ženevskom jezeru u Švicarskoj 1823. g. omogućila je povećanu mobilnost i nove oblike provođenja slobodnog vremena, koje su dodatno proširile željezničke pruge u Engleskoj 1825., Francuskoj 1828., Njemačkoj 1835., Švicarskoj 1844. ili Italiji 1839. godine. Turističke su željezničke rute međutim razvijene tek kasnije u 19. st., u planinskim i drugim izoliranijim područjima, kao oblik bijega od urbanih sredina. Poznata je pruga Vitznau-Rigi u Švicarskoj kao prva planinska ruta u Europi nastala još 1871. g.

Nova su prijevozna sredstva omogućila proširenje turističkih krajobraza, odnosno pojavu „panoramizirane percepcije" (pozadina zamjenjuje prednji plan kao središte pozornosti), što je potaknulo i zanimanje za turističke književne zapise, odnosno putopise (Schivelbusch, 1989). Činjenica je da željeznica nije nastala s ciljem promocije i razvoja turizma, iako je nazvana „kumom turizma" pri rađanju njegova modernog oblika (Hachtmann, 2007:71). Turistička su putovanja i dalje ostala privilegija samo užeg dijela stanovništva, pri čemu dio autora navodi da je za srednju klasu turističko putovanje predstavljalo simboličan iskorak prema elitama, samoterapiju sloja koji je zašao u svijet aristokracije u kojem je mogao iskusiti modernu paradigmatskim (autentičnim intersubjektnim) iskustvima. Prošlo je cijelo stoljeće dok i niži slojevi društva i radnička klasa nisu stekli pravo i mogućnost odlaska na odmor. Od 1860. godine dolazi do opće popularizacije putovanja, a turistička putovanja postaju ustaljen pokret i odgovor društva na industrijalizaciju i urbanizaciju (Kaschuba, 1991:35, 43). U 19. stoljeću turizam postaje organizirana i sustavna društvena djelatnost, pa tako nastaju komercijalne ponude putovanja, a tiskaju se i putni katalozi i priručnici za orijentaciju i osposobljavanje turista koji svoje začetke imaju i u 18. st. tiskanjem djela kao što su *Die Briefe über die Schweiz* (1784 – 1785) göttingenskog profesora Christopha

Meinersa (1747. – 1810.) ili *Handbuch für Reisende durch die Schweiz* (1787) Heinricha Heideggera (1738. – 1823.), kojima su postavljeni temelji i okvir budućeg turističkog iskustva (Brenner, 1990; Meiners, 1784, 1790; Heidegger, 1787).

U pogledu njihove prodaje najveći je uspjeh postigao Karl Baedeker (1801. – 1859.) u 19. st. svojim vodičima na njemačkom jeziku. Utemeljio je izdavačku kuću 1827. g. i napisao niz knjiga s vrlo dobro istraženim i utemeljenim podacima. Standardizirani format omogućio je čitateljima brz i učinkovit pronalazak informacija, a *Das Baedeker* je postavio vlastite standarde u vođenju, savjetovanju i preporukama putniku i turistu koji su nadilazili puke informacije te isticali znamenitosti, mjesta i ljude koje se „mora posjetiti", odnosno kasniju *must-see*-kulturu (Lauterbach, Baedeker, 1989; 1992). Izdavačka kuća Johna Murraya (1808. – 1892.) godine 1836. postigla je sličan cilj svojom *Crvenom knjigom* (engl. *Red Book*) kao prvim vodičem za Nizozemsku, Belgiju i područje Rajne (*Rheinland*) (Prahl, Steinecke, 1979:158). Stoga uz povijesnu zanimljivost turistički vodiči imaju i istaknutu didaktičku ulogu funkcionalnog odgojno-obrazovnog materijala u turističkoj djelatnosti (Gorsemann, 1995). Eksplozija masovnog turizma rezultat je inkluzivnih ponuda organiziranih grupnih turističkih putovanja kojima su smanjeni troškovi putovanja u 1840. godini. Thomas Cook (1808. – 1892.), briljantni britanski poduzetnik, pionir je komercijalizacije masovnog turizma jer je 1841. g. uspio organizirati putovanje 571 osobe od Leicestera do Loughborougha s pratećom prehranom i limenom glazbom. Od 1855. g. Cook je organizirao i inozemne aranžmane, primjerice u Švicarsku 1863. g., u kojima su sudjelovali pripadnici svih slojeva društva – od političara i plemića do predstavnika srednjeg i nižeg društvenog sloja (Knebel, 1960:22).

Nadahnut socioekonomskim motivima, Cook je organizacijom putovanja želio prije svega privući radnike iz barova i luka, u kojima su oni provodili slobodne nedjelje opijajući se, te ih izvesti u prirodu. Najviše je uspjeha postigao s pripadnicima srednje klase i srednje skupim aranžmanima u inozemstvo, koje je dodatno razvio sustavom vaučera i turističkih brošura (Hachtmann, 2007:69). Cookova inovativnost nadahnula je otvaranje prvih turističkih agencija u Njemačkoj, poput Romingera (Stuttgart, 1842.), Schenkera & Co. iz Münchena (1889.) ili Braće Stangen (Breslau, 1863.). Carl Stangen (1833. – 1911.) organizirao je turistička putovanja diljem Europe, od 1873. g. u Palestinu i Egipat, a kasnije i u cijeli svijet od 1878. godine. Tijekom 19. st. turističke su agencije postale društveno i zakonski specijalizirane institucije, pa je od 1860. g. turističko putovanje postalo popularnim pokretom i zahtjevom u širim slojevima društva (Gyr, 1999). Njemački autor Theodor Fontane (1819. – 1898.) zapisao je stoga: „Među posebnostima

našeg vremena je masovno putovanje. Prije, putovali su samo odabrani, sada putuje svatko... Cijeli svijet putuje... Suvremeni čovjek, napet kakav jest, zahtijeva još veću opuštenost." (Prahl, Steinecke, 1979:151). Iskorištavanje Alpa u 19. st. također je, zbog njihova zemljopisnog položaja i karaktera, ali i općeg renesansnog i prosvjetiteljskog duha i težnje prema prirodi, posebno sentimentalizirano.

Nastao je cijeli pokret umjetnika, znanstvenika, književnika, istraživača i plemića kao pripadnika obrazovanog sloja koji su slijedili model Albrechta von Hallera (1708. – 1777.), Horace-Bénédicta de Saussurea (1740. – 1799.) i Rousseaua u potrazi za prirodnom ljepotom planina. Romantizacija harmonije alpskih predjela zamijenila je prethodni srednjovjekovni strah od planina te prošla „turistizaciju" tijekom 19. stoljeća zbog djelovanja aristokracije i srednje klase. Pioniri alpskih ekspedicija, britanski planinari, pokrenuli su cijeli sustav ekskluzivnih švicarskih planinarskih domova, ljetovališta, planinskih željeznica i osamljenih anglikanskih kapelica, kao i izgradnju prvih većih hotela, ostavljajući za sobom značajne tragove kulturnog transfera. Za neke je autore takva praksa zapravo značila nastavak kolonijalne imperijalne tradicije zapadnih zemalja (Lauterbach, 2006:57). Iznenada, diljem kontinenta došlo je do širenja planinarskih klubova, kao što su *Alpine Club* u Londonu (1857.), austrijski *Alpenverein* (1862.), švicarski (1863.) ili talijanski *Club Alpino Italiano* (1863.) te njemački *Alpenverein* (1869). Za razliku od britanskog kluba koji je bio ograničen na sportski život aristokracije, ostale su zemlje doživjele ogroman uspjeh kroz brojno članstvo te tiskanje publikacija, vodiča, almanaha i izvještaja, koje je posljedično vodilo izgradnji nužne infrastrukture poput hotela, restorana, skijališta, žičara, koliba za odmor te cestovnih i željezničkih ruta (Prahl, Steinecke, 1979:49). Uskoro se s prijelazom stoljeća djelovanje društava usmjerilo prema radničkoj klasi, pa je pokret planinarstva nakon „buržuizacije" prošao i postupak „proletarizacije", kroz klubove poput *Naturfreunde* (*Prijatelji prirode*, Beč, 1895.) i kasnije organizacije *Der Wandervogel* (*Ptica selica*, Berlin, 1905.) (prema Kramer, 1983). Takav rani oblik socijalnog turizma vezan je uz novi društveni *ethos* nekomercijalnih elemenata koji su shvaćeni kao preteče „mekog turizma", odnosno uključivanja izraženih oblika socijabilnosti, svjesnog doživljaja i poštivanja prirodnog okoliša te brige za lokalno stanovništvo, regiju i kulturna dobra. Turistička praksa u međuratnom razdoblju 20. st. najbolje se može opisati razvojnom fazom između 1915. i 1945. g. kao posljedicom ratnih događanja (Freyer, 1990:24).

Ipak, broj hotelskih noćenja u Njemačkoj između 1873. i 1913. g. povećan je za 470 %, čak sedam puta brže od rasta stanovništva, u okviru čega je srednja klasa dominantno putovala na baltička odmorišta, u kockarnice i na kupališta. Nijemci

su znatno kasnije od Britanaca prepoznali vrijednost zdravstvenog turizma (Spode, 1993:4). Gubitak ekskluzivnosti prethodno elitnih lokacija utjecao je međutim na njihovu sve veću društvenu dostupnost, ali i naglašeniju ulogu sadržaja zabave i razonode (Hachtmann, 2007:84). Vodeći motiv putovanja i odmora nakon 1900. godine bila je rekuperacija, iako je većina pripadnika elite i obrazovanih slojeva društva imala plaćeno pravo na odmor. Većina europskih zemalja imala je vrlo stroge zakone o radu prije 1900. g. i stoga je plaćeni godišnji odmor uveden tek nakon Prvog svjetskog rata. U Njemačkoj su mu temelji udareni kroz *Reichsbeamtengesetz* (*Carski zakon o službenicima*) iz 1873. g., u Austriji kroz *Arbeiterurlaubsgesetz* (*Zakon o godišnjem odmoru radnika*) iz 1919. g., a u Švicarskoj 1879. i 1923. g. Isprva su zakonima o pravu na godišnji odmor zaštićeni samo državni službenici, a kasnije i svi ostali zaposlenici u privatnom sektoru. Primjerice od 100 švicarskih tvornica u 1910. g. samo je 12 % njih omogućavalo plaćeni dopust.

Do 1944. g. udio mu je porastao na 88 %, pa je tako pravo na plaćeni godišnji odmor postalo jedno od većih postignuća u području temeljnih ljudskih prava, koje se univerzalno za sve radnike počelo primjenjivati u Švicarskoj 1945., a u Njemačkoj tek 1963. godine (Spode, 1993:5.; Handbuch der schweizerischen Volkswirtschaft, 1955:442). Kao oblik inovativnog provođenja slobodnog vremena razvijen je i „ljetni odmor" koji se prvi put spominje 1836. g., a od 1870. g. koristi se za opisivanje „odlazaka pripadnika srednje klase u prirodu koji se proteže kroz nekoliko tjedana u nizu jednodnevnih izleta ... za to vrijeme stan u gradu zamjenjuje se jednostavnim hotelom ili sobom u ruralnom području, često udaljenim samo nekoliko sati, a služi uglavnom za odmor obitelji, posebno djeci, a ne sudjelovanju u skupim zabavama ili na društvenim događanjima" (Knebel, 1960:39). Isprva si niži slojevi društva nisu mogli priuštiti ljetni odmor, dok su izleti nedjeljom postali običaj srednje klase prije 1914. g., nakon čega su se postupno proširili na cijeli vikend, a kasnije i na više dana (Hachtmann, 2007:95). Nakon krize Prvog svjetskog rata i 1920. g., ljetni odmor omogućavao je zdravu, jednostavnu i ekonomičnu rekreaciju i rekuperaciju za sve pripadnike društva, pa je boravak u prirodi omogućavao kritički odnos prema okvirima urbane sredine, a uskoro su se razvili i sasvim posebni oblici nacionalnih tipova provođenja ljetnog odmora, poput skandinavskog ili sovjetskog stila boravka u „dačama", odnosno njemačkog odmora koji karakteriziraju „vezanost s odabranim mjestom za odmor, naglašene obiteljske veze i realni društveni odnosi između onih grada i sela, uz obiteljski tip odnosa između domaćina i turista (posjetitelja) u hotelu, dok je zbog nedostatka novca vladao natjecateljski stav među hotelijerima koji su se gotovo ponizno ponašali prema gradskim turistima (koje su vidjeli kao nadređene) te s dnevnim programom strukturiranim oko nekoliko izleta, a

ovisno o financijskim sredstvima, za neke i moguću želju za kupnjom vikendice" (Stadler, prema Prahl, Steinecke, 1979:159).

Prisutnost veće mase posjetitelja stoga je uvjetovala izgradnju infrastrukture, poput pješačkih staza, gostinjskih kuća, šumskih restorana, vidikovaca i rekreacijskih prostora (Spode, 1982). Između 1933. i 1939. g. nacistički je režim potaknuo nove oblike i praksu putovanja među stanovništvom, koje je bilo državno organizirano s ciljem promicanja rasne ideologije. Stoga se u toj fazi može govoriti o specifičnim oblicima totalitarno eksploatiranog turizma, kojim je Hitler narodu htio omogućiti zadovoljstvo odmora s ciljem rekuperacije i razonode: „Želim ovo jer želim narod s jakim živcima, jer se samo s narodom koji kontrolira živce može voditi velika politika.» (citirano u Prahl, Steinecke, 1979: 160). Nacisti su planove ostvarili stvaranjem pokreta *Nationalsozialistische Gemeinschaft Kraft durch Freude* (*Nacionalsocijalističko društvo „Snaga kroz užitak"*) te *Reisen, Wandern, Urlaub* ili *RWU Ministerium* (*Ministarstvo za putovanje, planinarenje i odmor*) koji su bili podložni Partiji. Kao oblik ublažavanja bunta zbog nastalih društvenih promjena, radnicima je omogućeno od 3 do 6 dana godišnjeg odmora. Od 1937. g. većina radnika imala je od 6 do 12 dana godišnjeg odmora (Spode, 1982:290), tijekom kojih su mogli iskoristiti jeftine prigode za putovanje vlakom, pješačke i planinarske ture, krstarenja i popratnu uslugu prehrane. Statistike pokazuju da je od 2,3 milijuna putovanja u 1934. g. taj broj narastao do 5 milijuna putovanja u 1935. g., 9,6 milijuna u 1937. g. te čak 10,3 milijuna u 1938. godini (Freyer, 1990: 25). U šest predratnih godina ostvareno je 43 milijuna jeftinih putovanja, planinarskih izleta i krstarenja s kojima se cijene aranžmana sedmodnevnog boravka u Norveškoj za 60 *reichsmaraka* ili 18 dana Madeire za 120 *reichsmaraka* jednostavno nisu mogle nositi (Opaschowski, 1996:87).

Dok je s jedne strane pokret *Kraft durch Freude* osnažio razvoj i demokratizaciju masovnog turizma, s druge je strane bilo jasno da je riječ o obliku podrške nacističkom režimu, čiji se uspjeh ogledao u tri činjenice: prva je bila to da potrošenost u radu i nedostatak novca više nisu ograničavali moć putovanja, druga to da su se putovanja nudila po izuzetno niskim cijenama, a treća prilagođavanje složene mreže organizacije rada i usluga potrebama radnika (a ne obratno) koje je iza sebe ostavilo ogroman potencijal izgrađene infrastrukture (Keitz, 1997:239). Neki su autori zaključili da *KdF*-turisti nisu u konačnici postali *das Volk auf Reisen* („putujući narod"), već su samo krenuli putem koji je zacrtala nacistička diktatura (Spode, 1991:90). Posljednja faza ekspanzije turizma odnosi se na razdoblje nakon svjetskih ratova i traje do današnjice, a ovisno o perspektivi može ju se opisati kao vrhunac razvoja turizma (Spode, 1993:7) u etapi njegove prakse i konsolida-

cije (Freyer, 1990:25). Zapravo je riječ o razdoblju infrastrukturne konstrukcije i renoviranja fenomena koji je omogućio punu afirmaciju važne grane modernih nacionalnih ekonomija koja nadilazi prostorne, vremenske, društvene i kulturološke razlike i ograničenja. Stoga je napredak turizma u drugoj polovici 20. st. splet okolnosti ekonomskog rasta, tehnološkog napretka, visoke razine kompetitivnosti i općeg globalizacijskog trenda stvaranja novih odredišta iz snova i stilova putovanja (Freyer, 1990:26). Porast slobodnovremenske mobilnosti društva u pozadini je bujanja čimbenika koji su uvjetovali razvoj treće faze turizma, poput veće imućnosti, urbanizacije u megapolisima, nevjerojatnog napretka prometnih sredstava i javnog prijevoza, nastanka globalne komunikacijske mreže i skraćivanja radnog te povećavanja slobodnog vremena kao čimbenika koji su značajno promijenili stilove i sadržaje odgoja i socijalizacije (Krippendorf i sur., 1987:5). U zemljama bivšeg Reicha napredak je zbog devastiranosti i ratnog duga bio spor i postupan. U Zapadnoj je Njemačkoj tek 1953. g. dosegnut predratni potencijal, od 28 % turista u 1960. g. do 58 % u 1980. g. i 71 % u 1978. godini, što je tada bio prosjek europskih zemalja (Hachtmann, 2007:155).

U dijelu zemalja postojao je subvencionirani turizam za one slabijeg imovinskog stanja, a razvijena je čitava mreža turističkih, slobodnovremenskih i putničkih organizacija za različite slojeve društva, pa čak i posebni kampovi, radnička naselja i odmarališta, ovisno o imovinskom stanju ili profesionalnoj pripadnosti poduzeću. Vrhunac turizma u Europi zabilježen je 1960. g., jer su zbog kompetitivnosti otvorenog tržišta snižene cijene turističkih usluga, a globalni komercijalni turoperatori promijenili su prirodu i sadržaj turističkog iskustva. Turizam je sada proizvodio vlastite strukture i sekundarne sustave (Lanquar, Raynouard, 1978.; Keitz, 1997:272; Schweizer Reisekasse, Sozialtourismus, 1965; Schumacher, 2002; Knebel, 1960:45). Umjesto autobusa i vlaka, putovalo se avionom i automobilom, čarter-letovi stvorili su mogućnost vikend-destinacija, a jeftinije su južnije i istočne mediteranske zemlje odjednom postale dostupne bogatijem sjeveru i zapadu Europe, kao i svijetu. Luković (2008) ističe da se početak selektivnog turizma u Hrvatskoj može pratiti kroz nastanak odmarališta velikih poduzeća, izgradnju hotela i drugih prihvatnih kapaciteta u vrijeme Jugoslavije, što je nakon Drugog svjetskog rata procvatom prodaje motoriziranih prometnih sredstava i učinkovitije mreže javnog prijevoza stvorilo mogućnost za masovni turizam sezonskog karaktera.

Gitelson i Kerstetter (1994) tvrde da je Europi tijekom otvaranja nakon rata bila potrebna ne samo ideološka i vrijednosna već i turistička revolucija, koja je sada mobilnom stanovništvu s povećanim slobodnim vremenom i boljim život-

nim standardom trebala omogućiti izvorna, ali i masovna turistička iskustva, pa tako proleteri turizma nakon 50-ih godina prošlog stoljeća traže odgovarajuću infrastrukturu za kupanje i sunčanje, dok radi bijega iz urbanih zatvora dolazi do potrebe za kampiranjem, apartmanska ponuda raste, a intenzivno se grade turistički kompleksi, izletnička i apartmanska radnička naselja, betonira se i uređuje dotad neuređeni prirodni okoliš, grade se bolje ceste i aerodromi te povećava udio obrazovane radne snage u uslužnim djelatnostima. Kao jedan od najboljih primjera i modela može se, uz niz srodnih domaćih primjera na Jadranu, istaknuti izgradnja turističkog megakompleksa na obali Crnog mora u bugarskoj Albeni[16], koji je 60-ih godina kao dio „Crvene rivijere" ugošćavao bogatu klijentelu iz Francuske, Njemačke i zapadne Europe, a danas jednako uspješno servisira niskoplatežne i srednjeplatežne turiste poput kakva samodostatnog niskobudžetnog gradića koji se svake godine budi iz zimskog sna u prvim danima proljeća, a gasi svjetla svojih unikatnih hotela i plaža s prvom naznakom jeseni. Navedeni buket turističke infrastrukture i kulturne baštine u razdoblju postkomunističke ere bio je predmetom nesvrhovitog uništenja, vandalizma, napuštanja i fizičke degradacije ili, u drugim slučajevima, zaštite, očuvanja, ponovne upotrebe i skladne integracije u krajolik i slobodno tržišno gospodarstvo. U zanimljivoj analizi tipova odnosa prema turističkim reliktima prošlih vremena, Iankova i Mileva (2013) uključuju dvije kategorije – *prvo*, infrastrukturu izgrađenu u doba komunizma materijalnog karaktera, te *drugo*, nematerijalnu kulturnu baštinu – prema kojima su identificirale 4 vrste odnosa: *mržnju*, *neprijateljstvo*, *ljubav* i *neutralnost*.

Ti pristupi usko su vezani uz društvenu namjenu i funkcije određenih objekata koji su snažno utjecali na položaj, sudbine i upravljanje navedenom baštinom. Klasifikacija obuhvaća nekoliko primjera, među kojima autorice ističu odnos ljubavi i nostalgije te zaštite prema socijalističkom muzeju umjetnosti u Sofiji ili crnomorskom odmaralištu. Odnosom mržnje, animoziteta i uništenja oslikavaju odnos prema spomenicima sovjetskim vojnicima ili turističkim naseljima Borovetz i Pamporovo. Odnos simpatije i prihvaćanja te integracije kulturne baštine nalaze unutar bugarskih gradova Dimitrovgrad, Pernik i Madan, a ravnodušnost društva prema baštini vezuju uz nacionalnu mrežu komunističkih muzeja u Bugarskoj (Iastrebino, Vela Peeva). Od 1970. g. dolazi do trenda inozemnih putovanja, a u razdoblju od 40 godina zabilježen je rast inozemnih putovanja s 9 milijuna na 32 milijuna turista u 1991. godini (Wohlmann, 1993:12). Ipak, istraživači su oprezni s obzirom na različite razine intenziteta putovanja u različitim dijelovima Europe, pa je potrebna i analiza učestalosti, vrste putovanja, trendova

[16] http://bulgariatravel.org/en/object/16/albena.

i odredišta, kao i tržišnih istraživanja o društvenim i kulturnim tradicijama. Inozemni je turizam dominirao mediteranskim prostorom i regijama alpskih zemalja. Infrastrukturno, alpska sela i gradići (St. Moritz, Zermatt, Lech) potpuno su prilagođeni turizmu i skijanju, a St. Moritz diči se legendom da je upravo ondje rođen zimski godišnji odmor.

Anegdota kaže da je jedan od prvih hotelijera u tom području, Johannes Badrutt, ponudio četvorici britanskih ljetnih turista zanimljivu okladu: pozvao ih je u St. Moritz na zimu i obećao podmiriti sve troškove ako im se ne svidi. Oni su navodno ostali čak do Božića 1864. i tako je rođena velika tradicija.

Izvor: pixabay.com, https://pixabay.com/en/st-moritz-alpine-lake-switzerland-1670346/, pristupljeno 24. 1. 2018.
Slika 38. St. Moritz, danas elitno turističko odredište u Švicarskoj.

Procvjetale su i brojne ruralne zajednice poput Provanse, Tirola ili Azurne obale, gradovi poput Venecije, Rima, Pariza ili Beča postali su omiljena vikend-odredišta, a otoci i obale Jadrana, Mediterana, Maldiva, Sejšela ili Bora Bore mutirali su u svjetska središta masovnog, elitnog i alternativnog turizma izgradnjom ljetovališta, hotela ili ekskluzivnih *resorta*. Ta je ekspanzija bila i znak određenih društvenih promjena od 1990. godine – prije svega, turistička putovanja postala su masovno dostupna svim slojevima društva, pri čemu su se razvili posebni stilovi ili tipovi turističkih aktivnosti i sadržaja, ali i zadržali po-

stojeći, koji su ipak ostali relativno stabilni tijekom vremena. Stoga je središnja značajka suvremene *treće faze razvoja* neograničenog potencijala turizma upravo diverzifikacija i specijalizacija kao posljedica globalizacije (Prahl, 1991:106; Spode, 1993:7). S jedne strane, došlo je do nastanka klupskog tipa odmora, poput onih u *Clubu Méditerannée* (1955.), *Clubu Soleil* (1966.), *Robinson Clubu* (1970.) ili *Club-Aldiani* (1973.), koji su promicali vlastitu filozofiju i praksu odmora. S druge strane, došlo je do povećane važnosti umjetno stvorenih rekreativnih, zabavnih i tematskih parkova ili ljetovališta poput *Disneylanda*, *Gardalanda*, *Ferrari Worlda* i niza drugih postmodernih pseudozabavnih i simuliranih prikaza stvarnosti koji stvaraju hiperrealistične iluzije koje turisti internaliziraju kao avanturu, zabavu, igru ili natjecanje (Wöhler, 2005). Za povijest turizma to je značajna promjena u smislu sustavnih promjena tradicionalnih oblika konzumacije turističkih simbola (znakova, drugih svjetova) koje u 20. st. mijenja iskustveno vođena kultura zabave kao dio novog doživljaja života. Obilježena je globalnim karakteristikama jer ruši tradicionalne granice i nosi hibridne oblike te modele turističkih iskustava (Gyr, 1999:61).

Odgoj i obrazovanje za kulturu turizma

Birgit Grauvogel (1995) tvrdi da povijest turizma sadrži bogat fond primjera u kojima su duhovni motivi za putovanje oblikovani željom za obogaćivanjem novih obzora iskustva, dok su manje poznati povijesni preduvjeti pedagoške analize turizma. U ranom modernom razdoblju uspostavljeno je moralno i pedagoško samopoimanje ideje humanizma, barem u njegovoj teorijskoj koncepciji, utemeljeno vještinom (umjetnošću) ili znanošću putovanja, kao *ars apodemica*. Umjesto tradicionalnih didaktičkih koncepata, vlastita intuicija trebala se temeljiti na percepciji i iskustvu, a akumulirano se znanje stečeno tijekom putovanja temeljilo na enciklopedijskoj metodi promatranja. Cilj *apodemike* bio je usvojiti smisao putovanja. Ipak, tada utjecajna kršćanska moralna etika govorila je protiv putovanja u cjelini, pa se stoga padom starog režima smisao *apodemike* gubi. S početkom romantizma međutim mijenjaju se smisao i ideja putovanja, pa stoga naglasak više nije na stečenom znanju, već na usmjerenosti prema stjecanju osobnih iskustava putovanjem (Grauvogel, 1995). Prosvjetiteljstvo je iniciralo revoluciju pedagogije, pa modeli slobodnog obrazovanja Rousseaua i Pestalozzija naglašavaju otvorenost prirodnih snaga i potencijala djeteta, a u odgojno-obrazovnom se radu funkcija putovanja ekspresivno veže uz ilustrativnu svrhu nastave. Nakon osmišljavanja holističkih modela učenja tijekom 19. st., školska su putovanja postala sastavnim dijelom obrazovnih aktivnosti, kao npr. aktivnosti planinarenja. Povećanjem koli-

čine slobodnog vremena opće populacije omogućen je nastanak Klausova nacrta pedagogije slobodnog vremena (Klaus, 1929; prema Grauvogel, 1995) kao discipline o svrhovitom provođenju slobodnog vremena usmjerene prije svega na radnike. Dok je pedagogija slobodnog vremena fokus istraživanja usmjerila na dokolicu, turistički je sektor i dalje u velikoj mjeri bio zanemaren ili ograničen na one oblike turističkih aktivnosti kojima je svojstven istinski obrazovni trenutak, od omladinskog turizma do ekskurzija. Putovanje postaje simbol slobode, odmora i relaksacije te povezanih tajnih čežnji, nada i snova, dalekih putovanja u potrazi za avanturom i rizikom. To je iluzija sreće stvorena radi bijega od svakodnevnog svijeta. Oslobođen od očekivanja, odlazak na odmor predstavlja psihološku granicu situacije između želja i stvarnosti. S jedne strane, on je želja za kratkoročnim preuzimanjem drugog identiteta, otkrivanjem novih stvari, upoznavanjem nepoznatih ljudi i kultura. S druge strane, predstavlja neobičan prostor nesigurnosti, a ponekad čak i straha te neizvjesnosti (Opaschowski, 1989; prema Grauvogel, 1995). U svakodnevnom životu, pojedinac živi u sustavu krutih normi i vrijednosti te mu, bilo kao kućanici, pekaru, nastavniku ili liječniku, društvo postavlja moralni kanon ponašanja. Međutim on u slobodnom vremenu u pravom smislu te riječi ostvaruje slobodu i emancipaciju preuzimajući odgovornost, iako kao turist vrlo često nije pripremljen za navedene situacije. Stoga „putovanje u sreću" često završava stereotipiziranom stvarnošću komercijaliziranih krajolika.

Upravo iz navedene diskrepancije pedagogija crpi vlastitu participativnost u turističkoj djelatnosti, jer polazi od pretpostavke da većina pojedinaca u turističkim aktivnostima ne posjeduje vještine i znanja produktivnog upravljanja i organizacije slobodnog vremena, a na kojima Giesecke (1965; prema Grauvogel, 1995) temelji koncept *pedagogije putovanja* (njem. *Reisepädagogik*) s ciljem oblikovanja odmora kao „slobodnog prostora" u kojem pojedinac samostalno uspješno osmišljava putovanje i stvara mogućnost novog iskustvenog horizonta. Na temelju Gieseckeova modela „pedagogije putovanja" obrazovni se potencijal iskazuje u emancipaciji turista i omogućavanju izvornog turističkog doživljaja. Dok tradicionalne metode kratkoročnih prolaznih događaja na odmoru nude situacije s relativno malo uspjeha, Perle (1964; prema Grauvogel, 1995) uvodi nacrt *diskontinuirane situacijske pedagogije* u turizmu. Pedagog u slobodnom vremenu služi se suradničkim socijalno-integrativnim stilom vođenja kojim preuzima ulogu savjetnika ili posrednika s ciljem kompenzacije „obrazovnog deficita" turista. Pedagozi poput Opaschowskog i Nahrstedta proširili su Gieseckeov pristup turizmu kroz emancipatorsku interpretaciju slobodnog vremena (Grauvogel, 1995). S ciljem implementacije individualnih i društvenih pitanja u proces odgoja za slobodno vrijeme, Opaschowski (1976) promišlja odgoj i obrazovanje

za slobodno vrijeme te savjetovanje u slobodnom vremenu kao emancipatorske mogućnosti učenja. Pedagoška metoda *savjetovanja* temelji se na pretpostavci da samoodređenje i sudjelovanje omogućavaju promjenu ponašanja odgojenika, koja bi se na primjeru turizma realizirala kroz specifične savjete o sadržajima i aktivnostima tijekom odmora.

Osim savjetovanja, ističe se i *animacija* kao obrazovni instrument za smislen odmor i slobodno vrijeme. Animacija se shvaća kao aktivacijska metoda stimulacije i pomaganja koja nadilazi savjetovanje, pri čemu su načela animacije operacionalizirana kao informativno savjetovanje, komunikacijska animacija i sudjelujuće planiranje. U praksi turizma, animacija služi kao medij za iskustvo kreativnosti i tjelesne aktivnosti tijekom odmora, kao i mogućnost prevladavanja komunikacijskih prepreka i otkrivanja novih životnih vrijednosti (Finger i sur., 1975; prema Grauvogel, 1995). Sve kritičnija perspektiva analize turističke djelatnosti pedagogiji je omogućila emancipatorsko-prosvjetiteljsku dimenziju. Kako ekološka šteta i negativni socioekonomski utjecaji masovnog turizma postaju osnova razvoja kritičkog stava prema putovanjima, postoje brojni autori koji ukazuju na potrebu kritike prema osposobljavanju za turističku aktivnost (Niederer, 1977; Armanski, 1978; Prahl, Steinecke, 1979; prema Grauvogel, 1995). Za kritički pristup turističkim aktivnostima temelj predstavlja škola kao središnje okruženje odgoja i obrazovanja za turizam, ne samo kroz obrazovni potencijal ekskurzija i školskih putovanja već i uvođenjem specijaliziranih predmeta i revizijom zastarjele literature (Schnaitmann, 1976; Lenhard, 1977; Ranft, 1977; Brand, 1977; Jurczeck, 1978; Beyer, 1980; prema Grauvogel, 1995). Osim školskih putovanja, naglašena je i potreba pedagoškog osposobljavanja nastavnika iz područja turizma (Thomas Morus Akademie, 1993; prema Grauvogel, 1995). Kritika turizma trebala je stoga omogućiti kultivaciju nove etike putovanja i reaktivirati nužne pedagoške mjere, pa stoga u potrazi za novom paradigmom Nahrstedt (1993; prema Grauvogel, 1995) kreće od pretpostavke da je turizam kroz mobilnost zapravo povećana sloboda u prostoru i vremenu, pri čemu tvrdi da navedena mobilnost omogućava istovremeno udaljavanje, ali i bliskost s nužnošću svakodnevnog života. Za Nahrstedta, s ciljem osmišljavanja slobode u prostoru i ostvarenja mogućnosti pedagoškog poučavanja, potrebno je provoditi sustavna i stalna istraživanja u području turizma.

Čimbenici procvata turizma su, prema Krippendorfu, urbanizacija, zatim povećanje slobodnog vremena, motorizacija i povećanje standarda. Kada je riječ o društvenim utjecajima, gradovi i urbane sredine ne vode računa o potrebi svojih stanovnika za slobodnim vremenom, te stoga predstavljaju mjesta i sredine nepodobne za odmor, dok se stambeni prostor sužava, javni prostor za boravak i

igru djece nestaje ili se ne razvija i ne organizira sustavno, a niču nova naselja i prometnice. Istovremeno, želja da se nekamo otputuje ne nastaje toliko iz individualnog poticaja koliko pod utjecajem društvene sredine i određenog pritiska okoline. Društvo stoga nudi čovjeku turizam kao aranžman odmora izvan svakidašnjega svijeta, pri čemu putovanje postaje svojevrsnom društvenom normom. Više se ne pitamo kako ćemo provesti odmor, nego kamo putujemo na odmor, jer mjesto odmora ili odredište uvjetuju sadržaj i aktivnost u turističkoj djelatnosti s obzirom na njezine percipirane karakteristike i određenje. Poticaji za pokretljivost u slobodnom vremenu kao motivi putovanja ostvaruju se u prostoru između norme, obećanja i nade, koje pojedinac oblikuje u trenutku dok promišlja moguću destinaciju, sadržaj, prigode i opasnosti, odnosno izazove s kojima bi se mogao suočiti izlaskom ili napuštanjem sigurnosti svakodnevice. Krippendorf (1986) stoga naglašava neke od odrednica motiva suvremenog turističkog putovanja, koje se ogledaju na individualnoj, društvenoj, kulturološkoj i svakoj drugoj razini:

a) U *potrazi za ravnotežom* čovjek mora osigurati jednaku izmjenu životnih segmenata između rada i odmora, zauzetosti i slobodnog vremena, pri čemu bijeg od svakodnevice omogućuju upravo putovanja.

b) Važna je i dimenzija *društvenih utjecaja*, jer većina ljudi koji potrebe ne mogu zadovoljiti za vrijeme svakodnevice odlazi na putovanja. To je većinom uvjetovano pritiskom društva i nužnošću stjecanja novih iskustava kao stečenog oblika i prava na slobodu, jer se više ne pita kako će netko provesti odmor, već kamo putuje, pa je teško opravdati ostanak kod kuće, a da se ne izgubi na društvenom ugledu.

c) *Obećanja trgovaca rajem* odnose se na dimenziju očekivanja i ostvarenja cilja putovanja, jer se industrija turizma i zabave sve više razvija, a turističke agencije obećavaju potencijalnim turistima izvantjelesno iskustvo ili „raj na zemlji" kroz razne krilatice koje snažno pogađaju temeljne potrebe, interese, želje, ali i strahove suvremenog čovjeka.

d) *Svijet motiva za putovanje i očekivanja od putovanja vrlo je složen* – većina ljudi želi se isključiti iz svega i opustiti se, dok manjem broju odgovara to da se upravo u vrijeme turističkog putovanja bavi svojim hobijem.

e) *Putovanje predstavlja odmor i obnovu* – obnova duše i tijela koji su se istrošili u svakodnevici rada, ali i istovremena pojava „bolesti rasterećenja" kao nemogućnosti odvajanja od svijeta rada.

f) *Putovanje je kompenzacija i društvena integracija* te stoga predstavlja nadoknadu onog što nedostaje u svakodnevici, iako sve veća umreženost i

socijalizacija čovjeka prisiljavaju da praznike provodi daleko od društva i izolira se od svakodnevice.

g) *Putovanje je bijeg* – bijeg od rada i samoga sebe, pa je za takve trenutke potrebno biti spreman na suočavanje s vlastitim interesima, potrebama, aktivnošću ili, s druge strane, prazninom duha.

h) *Putovanje je komunikacija* u smislu osiguravanja vremena za druge, bivanje s drugima i sklapanje novih poznanstava, upoznavanje drugih kultura, običaja, normi i stilova života.

i) *Putovanje je širenje vidika* – proširivanje vidika i naobrazba nisu visoko na popisu prioriteta ljudi koji putuju i stoga ih je za takve aktivnosti potrebno osposobiti i usmjeriti.

j) *Putovanje je sloboda i samopotvrđivanje* – putovanje oslobađa od obveza i čovjek napokon može biti sam svoj gospodar te usmjeravati vlastiti život, što može biti i dvosjekli mač jer nedostatak znanja i kulture vodi prema praznini.

k) *Putovanje je otkrivanje i doživljavanje samog sebe* – pronalazak puta do samog sebe, kao motiv koji je među posljednjima na popisu poticaja za putovanje, zapravo je ključan jer izvan zadanih okvira svakodnevice osoba gubi orijentaciju nužde.

l) *Putovanje je sreća* – iako se Krippendorf pita je li sreća uistinu prenatrpana autocesta ili plaža, za turiste često iskustvo bijega nije sadržano u samom cilju ili odredištu, već ponekad i u samom putovanju kao simboličnom odmaku, jer posljednji motiv ističe kako…

m) *…na popisu motiva prevladava „odlazak od", a ne „dolazak do"*, čime se naglasak stavlja upravo na motiv bijega, odmaka, promjene i avanture.

Dakle obećanja „trgovaca rajem" kao iluzijom sreće zapravo su sve češće vezana uz industriju zabave i užitka, koja postaje moćnija i sve nametljivija, ali i uvjetovana standardizacijom ponude. Komercijalizacija potreba za odmorom obavlja se prema priznatim pravilima marketinga, pa je osnovno i presudno prije svega ponuditi *Eden*, idealiziranu sliku koja je oprečna svakodnevici i zadanostima svijeta rada. Stoga treba prikazati nešto lijepo, primjereno praznicima i sasvim nesvakodnevno, s ciljem psihološkog i emocionalnog angažmana te iščekivanja iskustva suvremene turističke bajke. U analizi oblika turizma, Krippendorf prije svega smatra da postoje „praznici u getu", turistički gradovi i hotelski kompleksi

koji su umjetno podignuti te se ne uklapaju u okolinu, a često su i potpuno izolirani od domaćeg stanovništa i sredine. Iako su lijepo uređeni, uz izvrsnu ponudu jela, pića i zabave, turist zapravo zbog stvorenog izobilja punude i aranžmana ostaje usidren u hotelskom kompleksu. Drugi su oblik turizma „alternativna putovanja", najčešće u zemlje u razvoju, kojima se takvi turisti udaljavaju od masovnog turizma jer žele otići tamo gdje još nitko nije bio. Pomalo paradoksalno, ali nakon određenog vremena alternativni turisti nehotice postaju prethodnicima masovnog turizma koji žele izbjeći, jer se stvaranjem posebnih sadržaja i privlačenjem pozornosti njihove „ekskluzivne" destinacije postupno pretvaraju u nove centre masovne navale. Pošten i odgovoran turistički marketing, ali i odgovornije sveopće ponašanje turističkih djelatnika i bolje informiranje turista, moraju biti dijelom sveobuhvatnije izobrazbe odgovornih u turizmu, koji bi osim turističkih vještina trebali imati i znanja iz ekonomije, psihologije, sociologije, pedagogije, geografije i ekologije.

Naravno da je izuzetno važno i školovanje pedagoga za slobodno vrijeme, odmor i praznike koji će znati animirati ljude na svim razinama slobodnog vremena, tj. dati im naputke za kvalitetno provođenje slobodnog vremena (i kod kuće i na putovanju). Kada je riječ o ponašanju tijekom putovanja, postoji nekoliko tipičnih ponašanja prilikom putovanja, od kojih Krippendorf (1987) kao prvi tip ističe *priželjkivani bijeg* iz svakodnevice u njezinu suprotnost, koji ipak neizostavno vodi natrag u svakodnevicu, pa mu je stoga smjer poznat i prethodno prihvaćen od strane turista. Ipak, kada putujemo, s nama putuje i naša svakodnevica, pa smo obilježeni svojim svakodnevnim načinom života jer pojedinci čeznu za onim na što su naviknuli, što su zavoljeli i što im omogućuje određenu rutinu i sigurnost. Naime ljudi ne žele da razlika u odnosu na svakodnevni život kod kuće bude prevelika. Ako stoga pojedinac tijekom odmora i radi nešto drugo, čini to uobičajenim svakodnevnim ritmom (ustajanje, objed, higijenske navike, odlazak na plažu, objed...). Naime o osobnim *socijalnim utezima*, rutiniranom ponašanju i potvrdi šablona svjedoče i tipična obilježja ponašanja na putu. Naša svakodnevica uvijek putuje s nama i ne možemo je se otarasiti – dapače, i na odmoru se ponašamo kao u svakodnevici, na način da poštujemo rutinu ili smo uzeli stvari koje nas podsjećaju na dom. Navike i životni ritam ostaju isti, dok se zapravo razlikuje samo egzotična kulisa ili promjena mjesta boravka, pa je svakodnevica i naš oklop i uteg. S druge strane, turisti se na putovanjima često pokazuju u bezobzirnom svjetlu – daleko od kuće mogu se ponašati „slobodno" te zaboravljaju na osnovna pravila pristojnosti, što ih može dovesti u sukob s lokalnom tradicijom, kulturom i pravilima.

Turisti također često traže potvrdu određenih predodžbi koje imaju o svom odredištu, a koje je stvorila turistička propaganda, zbog čega nastaju opterećena turistička mjesta koja nemaju previše doticaja ili veze sa stvarnom slikom. Kao drugi tip ponašanja tijekom putovanja ističe se *egocentrično ponašanje*. Turist se u stranom okolišu ponaša drukčije nego što se ponaša u svojoj svakodnevici, iako bi takvo ponašanje kod kuće bilo ocijenjeno kao vrlo neuobičajeno, diskriminatorno, pa čak i kažnjivo. Turisti se naime osjećaju i ponašaju poput iznimnih ljudi, kidajući okove svakodnevnih pravila simboličnim napuštanjem svijeta svakodnevice, što im je olakšano vremensko-prostornom ili zemljopisnom udaljenošću, odnosno privremenom promjenom habitusa pojedinca. Takvi pojedinci nisu spremni prilagoditi se normama zemlje koju su posjetili, pa stoga često prevladava sebičnost, ne poštuju se pravila domaćinske kulture, a dobar odgoj često se zaboravlja ili je potisnut osjećajem uzbuđenja i pritiskom novog oslobađajućeg iskustva tijekom putovanja. Treća je odrednica i tip ponašanja *potraga za potvrdom predodžbi* koje pojedinac ima o svome odredištu, potpomognutih „ušminkanim" medijskim prezentacijama snova i slika koje proizvodi turistička propaganda. Takve predodžbe turisti imaju odlazeći na put sa željom da se obećanja i percipirani doživljaji tih emocija ispune, a turistička ih industrija proizvodi zadovoljavajući potrebe turista, pri čemu nastaju razna umjetna turistička mjesta koja turistu nude ostvarenje svih želja (praznici u getu, alternativna putovanja, elitni turizam), pa stoga turističke djelatnosti danas dominantno obilježavaju svijet 21. st. i „putujućeg čovječanstva" Josta Krippendorfa (1986). Ljudsko društvo zahvatila je sveopća mobilizacija, a pojedinci putuju jer žele pobjeći od svakodnevice u kojoj se ne osjećaju dobro. Ipak, simbolična „masovna seoba" nailazi na granice jer ljudi shvaćaju da surovu svakodnevicu ne mogu nadoknaditi u nekoliko trenutaka slobodnog vremena, odnosno da tako provedeno slobodno vrijeme treba omogućiti funkcionalnu rekuperaciju, ali i svojevrsnu emancipaciju.

Kako u radnom društvu ponestaje rada zbog povećane tehnizacije i automatizacije, suvremenom se čovjeku oslobađa velik potencijal u slobodnom vremenu, što uvjetuje pitanje održavanja društvene ravnoteže. Osim profesionalnog sagorijevanja i stresa te dosade na radu i u slobodnom vremenu, važan je problem i sve veća nezaposlenost mladih, jer milijuni ljudi bez posla ostaju i bez važnog oblika samopotvrđivanja i društvenog priznanja. Danas je znatno izmijenjena dimenzija turizma, koji se s obzirom na eksploziju i globalnu popularnost pomognutu naglim razvojem sredstava prijevoza, internetom i općim porastom turističke razmjene novog „putujećeg čovječanstva" smatra najraširenijom modernom tehnikom i oblikom uporabe slobodnog vremena. Važno je istaknuti i da

se u svijetu fenomen slobodnog vremena najviše i najplodnije istražuje upravo u području znanstvenog bavljenja teorijama i praksom turizma. Vrijeme godišnjih odmora, praznika i blagdana te velikih sportskih, društvenih ili vjerskih spektakala upravo je simboličan prostor slobode izbora koji svjetska populacija danas koristi u raznim domaćim i stranim ljetovalištima te zimovalištima, zabavnim tematskim megaparkovima, urbanim vikend-destinacijama, vjerskim metropolama i različitim izoliranim avanturističkim područjima ili ekskluzivnim *resortima*, putujući izvan matične zemlje.

Međunarodni turizam, većinom industrijskog stila masovne potrošnje, organiziran je prema standardiziranim i tipiziranim ponudama paketa i usluga, a prema prihodima ujedno danas predstavlja najrentabilniji faktor svjetskog, pa i našeg gospodarstva. Uz odrasle konzumente, turizam važnu sastavnicu sadržaja i ponude ostvaruje upravo u području turističkih putovanja djece i mladih, koja bi trebala imati ne samo odgojno-obrazovnu već i funkcionalno-kulturološku dimenziju i karakter. Za razliku od često šabloniziranih ekskurzija tijekom kojih mladi svoj „test zrelosti" u komercijaliziranim inozemnim paket-aranžmanima turističkih agencija završavaju s rizicima „parade pijanstva i kiča", turizam mladih nije moguće kvalitetno realizirati bez određenog pedagoškog usmjeravanja i programiranja. Urry posebno naglašava postmoderni turizam kao aktivnost koja ljudima omogućava da putuju i dive se mjestima vrlo udaljenim od onih na kojima žive i rade. Turizam uključuje privremeni boravak daleko od doma i mjesta rada s ciljem povratka kući nakon kraćeg vremena. U modernoj je kulturi jasna razlika između turizma i rada, kao i između rada i dokolice. Iako kupuju obroke, plaćaju smještaj i niz drugih usluga, motivi za turističke aktivnosti i bit postajanja turistom zapravo su u divljenju i proučavanju nečeg neobičnog i egzotičnog „budući da postoji iščekivanje, koje se posebno reflektira u sanjarenju i mašti o intenzivnim užicima koji uključuju osjetila i iskustva različita od onih kojima se obično služimo" (Urry, 1990, prema Haralambos, Holborn, 2002:769). Turizam je velikim dijelom potrošnja znakova i simbola, slika koje znače nešto drugo, a koje su društveno kreirane medijskim prezentacijama, literaturom, filmovima, televizijom ili putem interneta.

Urry (1990) slikovito opisuje: „Dok promatraju dvoje kako se ljube na ulicama Pariza, ono što turisti doista vide jest romantični Pariz koji odolijeva vremenu. Kad posjete seoce u Engleskoj, zapravo se dive pravoj, drevnoj Engleskoj." Scott Lash i John Urry (1994) pišu o vrstama ili tipovima doživljaja turizma u tzv. postturističkom dobu, navodeći razlike između kolektivnog divljenja i romantičnog divljenja. U kolektivnoj opčinjenosti nazočnost velikog broja ljudi dio je doživ-

ljaja, bez toga doživljaj ne bi bio isti ili bi bio procijenjen manje zadovoljavajućim i uzbudljivim. Nazočnost drugih ljudi stvara karnevalsko ozračje i omogućava određeni ugođaj, poput gradskih vikend-destinacija ili ljetovališta. Romantično se divljenje s druge strane temelji na odsutnosti drugih ljudi, posebno drugih turista, pa je stoga naglasak na samoći, privatnosti i osobnom, spiritualnom odnosu s predmetom divljenja. Autentična, istinska divljina zapravo je izvor intimne sreće i oduševljenja koje turist ne želi dijeliti ili kvariti prisutnošću drugih turista, poput leta nadzvučnim avionom, uspona na Mount Everest ili ronjenja s dupinima (Lash i Urry, 1994). Urry je nakon analize različitih tipova turizma zaključio da je u toj sferi došlo do niza promjena i otklona od modernih prema postmodernim tipovima, koje naziva postturizmom. Prvo, umjesto modernog kolektivnog divljenja dolazi do prevlasti romantičnog divljenja postmodernih turista, pa se stoga umjesto masovnih aranžmana kao tipičnog iskustva turista mnogi postturisti žele distancirati od mase, konzumirajući prirodne i izvorne proizvode (autentična iskustva) poput zdrave hrane, domaćeg kruha, alternativne medicine, prirodnog porođaja, antikviteta ili ekstremnih sportova – dakle sve ono što nije industrijski, organizirano ili isforsirano kao planirana dokolica.

Posebno privlačnim mjestima za postmoderne turiste postaju ruralne sredine, s njihovim pitoresknim pejzažima, krivudavim i neuređenim stazama i cestama, zaraslošću i divljinom ili specifičnom arhitekturom kao iskazom tradicije i minimalne društvene intervencije suvremenog svijeta. Zatim, Urry tvrdi da postmoderne turiste ne zanimaju samo mjesta iz prošlosti već i njihova povezanost sa svakodnevnim životom u prošlosti, odnosno oni pokazuju interes za prozaično i nostalgično. Urry tvrdi da povezivanje i rušenje granica javnog i privatnog znači da ljude ne zanimaju samo životi kraljeva i poznatih osoba već i radni život običnih ljudi kao izraz sjete za nestalom industrijom, manufakturom i poljoprivrednom djelatnošću. Urry nastavlja kako moderni turizam karakterizira diferencijacija, a postmoderni dediferencijacija, jer su u predmodernim društvima rad, dokolica i obiteljski život bili čvrsto isprepleteni, u modernim su postali još više diferencirani i definirani, a u postmoderni se situacija mijenja. Sve postaje mjestom spektakla, svako mjesto može postati centar turističke parade, a obilje televizijskih ekrana i zaslona računala omogućuje lako posjećivanje dalekih i nedostižnih objekata divljenja. Konačno, Urry u analizi turističke djelatnosti u dokolici naglašava element zaigranosti, navodeći primjer potrage za autentičnošću koja postaje sve teža i zahtjevnija. Turist postmodernog doba često nije svjestan da je priredba u kojoj sudjeluje, ples ili ritual koji promatra, tek pomno pripremljena predstava koja se u drugim autentičnim okolnostima odigrava drukčije. Zato će turisti ponekad uživati na određenim mjestima i u određenim okolnostima promatrajući

atrakcije za koje su svjesni da u njima ne bi trebali uživati. Kriza rada koja izaziva otuđenje i potrebu za bijegom može se ublažiti kroz niz malih, ali sigurnih koraka. Postojeći rad može se učiniti sadržajnijim kroz više samoodlučivanja i suodgovornosti radnika. Uvođenjem nove podjele radnog vremena, poput npr. skraćivanja radnog dana i tjedna, radne se obveze mogu ustustaviti s ciljem veće produktivnosti, što se već i pokazalo vrlo korisnim u nekim zemljama.

Izvor: pixabay.com, https://pixabay.com/en/airplane-maho-beach-saint-martin-2690200/, pristupljeno 24. 1. 2018.
Slika 39. Masovni turizam u suvremenom društvu.

Takav nov i fleksibilan vremenski raspored omogućava više ponuda za skraćeno radno vrijeme, polugodišnji izbor tjednog radnog vremena, podjelu posla na dva radnika ili rad od kuće. U tom smislu Krippendorf predlaže i širu organizaciju novih oblika dvojnoga privređivanja u kojima je na jednoj strani formalni sektor industrijske privrede, a na drugoj neformalni sektor kućnog i osobnog privređivanja Tako bi ljudi manje zarađivali u formalnom sektoru, ali bi to nadoknadili radeći u neformalnom sektoru te bi na taj način poboljšavali zadovoljstvo vlastitim životom. Posebno je naglašena obnova udobnosti stanovanja. Treba stvoriti nove gradove koji će biti održivi i aktivni (približiti se prirodi), nedovršeni i fleksibilni, živi, komunikativni i ljudski raznovrsni te omogućiti funkcionalno povezivanje segmenta rada i slobodnog vremena obitelji, društvenih grupa i pojedinaca. S druge strane, u području turizma ekolozi žele zaštititi izvornu prirodu od turista, a stanovništvo turističkih područja osjeća isključenost uslijed

turističkog razvoja kroz hotelske megakomplekse i betoniranje obale. Masovni turizam jedan je od najizrazitijih oblika šoka što ga izaziva slobodno vrijeme, jer traži pripremu i osposobljavanje za kulturno turističko življenje i djelovanje, pa stoga zahtijeva promjenu sustava i stvaranje novih pretpostavki humanih doživljaja u turističkom iskustvu. Životni obrazac (post)industrijskog društva, u kojem se između rada, stanovanja i slobodnog vremena povremeno izmjenjuju faze i iskustva putovanja, predstavlja ciklus u čijem je središtu obnova čovjekovih znanja, potencijala i nužnih snaga u društvu, koja počinje od osnovnih životnih područja: rada, stanovanja i slobodnog vremena (svakodnevice).

Taj je okvir smješten u širi sustav koji trpi različite utjecaje – sociokulturni, ekonomski, obrazovni, okolišni i politički podsustav – koji se snažno odražavaju i na turističku djelatnost, sadržaje i odredišta „Odiseje" nove mobilne civilizacije. Ne samo u smislu prirodne održivosti resursa, potrebno je stvoriti novi sklad s naglaskom na ravnoteži iskorištavanja i obnove prirodnih resursa, posebno s gledišta turističke djelatnosti. Krippendorf (1987) opisuje dugoročni latentni i kratkoročni manifestni učinak sukoba domicilnog stanovništva i turističke populacije kao „pobunu domorodaca". Naime u mnogim turističkim područjima domaće stanovništvo izrazito negoduje zbog procvata turizma i njegovih popratnih opasnosti. Budući da „domaćini" ne žele ukinuti turizam u potpunosti, već traže drukčije oblike turizma, jedno od rješenja koje bi omogućilo pozitivne promjene odnosi se na same turiste i njihov status zrelih i emancipiranih osoba. S obzirom na položaj domaćeg stanovništva u turizmu, Krippendorf naglašava međusobnu povezanost obiju grupa te potrebu i obvezu prilagodbe domaćeg stanovništva tržištu, kao i potrebama turističke industrije, želi li sudjelovati u turističkoj djelatnosti. Međutim prema Krippendorfu (1987) domaće stanovništvo nikad nije prihvaćeno kao ravnopravan suradnik ili se događa prihvaćanje tek pojedinih sudionika, u pravilu onih snalažljivijih, angažiranijih ili poslovnijih. Stoga se glas, potrebe i interesi domaćeg stanovništva gotovo uopće ne čuju ili su prevladani komercijalnim interesima, pri čemu se zanemaruje pitanje i važnost mogućih štetnih posljedica turizma na lokalnu kulturu, infrastrukturu, okoliš ili dinamiku i ritam života, odnosno misli se samo o zaradi. Budući da prevladava interes privrede, odnosno zbog nejednake razmjene i neplaćenih socijalnih troškova, neujednačen i povećan razvoj turizma dovodi do gubitka samoodređenja domaćeg stanovništva kako s obzirom na njegovu prilagodbu potrebama turista tako i zbog sve snažnijeg priljeva stranaca. Negativan utjecaj podsustava ogleda se u nizu dimenzija. Primjerice vrijednosni sustav doživljava promjenu u kojoj vrijednosti vezane uz „imati" potiskuju prethodne vrijednosti vezane uz „biti", a vlasništvo i potrošnja preuzimaju primat pred zajedništvom, skromnošću,

poštenjem i drugim tradicionalnim vrednotama. Kada je riječ o okolišu, iskorištavanje se odvija kao da su prirodni izvori nepresušni, što u središte turističke djelatnosti postavlja pitanja održivog razvoja, potrošnje i nestanka prirodnih, ali i određenih društvenih resursa.

Pedagoška uloga i funkcije turizma

Kako bi se spriječile negativne posljedice turizma, Krippendorf (1986) navodi nekoliko uputa za humanizaciju putovanja, među kojima se posebno ističe potreba unapređivanja oblika turizma koji bi donosili najviše koristi svim sudionicima, kako turistima tako i domaćinima, ali i turističkim poduzećima te općem gospodarstvu i ugledu zajednice. Nadalje, potrebno je osigurati zadovoljavanje mnogostrukih turističkih potreba svih ljudi unutar sposobnih organizacija i u nenarušenom okolišu, ali i omogućiti prioritet položaja samog čovjeka kao subjekta u središtu turističke djelatnosti. Prema Krippendorfu, politika turizma mora se zasnivati na dobroj volji i odsustvu prisile te mora osigurati slobodno samoodlučivanje svih sudionika. Među ostalim, prema načelu raznovrsnosti predlaže se i prorjeđivanje turističkih „bujica" (središta) te njihov bolji i sustavniji raspored. Sve navedeno, tvrdi Krippendorf (1986), rezultiralo bi poštenijom kulturnom i materijalnom razmjenom te ravnopravnijim odnosima, jer promjenom vrijednosti nastaju i novi životni ideali. Širenje slobodnog vremena dovelo je do vrijednosne diferencijacije jer sve više ljudi smatra da im rad, novac i potrošnja ne donose i veće zadovoljstvo. Iako imaju novca, zapravo žele više vremena, ispunjeniji život, doživljaje, užitke, sadašnjost, a ne budućnost, odnosno okretanje prirodi i životnoj sredini. Slobodno se vrijeme više ne shvaća kao pasivna potrošnja, već novi životni stil koji karakteriziraju vlastita aktivnost, spontanost, društveni kontakti, opuštanje i razonoda.

Međutim put od potrošačke kulture masovnog društva do životnog stila kulture slobodnog vremena vrlo je dug, a zanimljiv je i suvremeni paradoks kapitalističkih društava u kojima veća aktivnost u slobodnom vremenu pojačava potrošački mentalitet. Društvo rada nalazi se u krizi i stoga je napredak, osim većih primanja i kraćeg radnog vremena, donio i druge izazove, poput gubitka smisla, manje odgovornosti na poslu ili čak ravnodušnosti prema radu. Nezadovoljstvo radom prenosi se samim time i na ukupne životne okolnosti zbog dijalektike njihova odnosa koju značajno uvjetuje krutost vremenskog slijeda i mehaničko određivanje vremena. Naime slobodno vrijeme preostalo nakon rada gubi vrijednost ako se promatra samo kao funkcionalna kompenzacija rada, odnosno rekuperacija radne snage ili vrijeme potrošnje koja traži dodatni rad. Zato je po-

vratak s putovanja često vrlo stresan događaj jer se pojedinac mora intelektualno, emocionalno i psihofizički prilagoditi povratku u svakodnevni ritam obveza, pravila, rasporeda aktivnosti i svijeta nužnosti. Do odmora može doći ako naš organizam i psiha imaju vremena prilagoditi se novom stanju i okolnostima, pa turisti teško priznaju da im na odmoru nije bilo lijepo, tj. da nije bilo u skladu očekivanjima. Međutim važan je čimbenik zadovoljstva turističkim iskustvom i sreća u svakodnevnom životu, jer je njihov odnos recipročan. Putovanje bi stoga, osim za odmor, trebalo služiti i za pokretanje procesa učenja, za promjenu u mišljenju i ponašanju, kao svojevrsna škola života. „Ključ za humanizaciju putovanja jest nov, suveren čovjek. Ne samo korisnik praznika nego cjelovit čovjek. Čovjek koji poznaje sama sebe i svoje motive, kao i svoje turističke želje; koji je naučio kritički gledati na samoga sebe, u svjetlu znanja o tuđim kulturama; koji je završio neku vrstu unutrašnjega putovanja i zbog toga postao skroman. Tom čovjeku treba pomoći da se rodi. Tek kada on bude postojao, i vanjsko će putovanje biti čovječnije." (Krippendorf, 1986:138). Znaci kritičkog sagledavanja i shvaćanja turizma u mnogočemu se mijenjaju i stoga se manje govori o koristi i zaradi, a više o uništenju okoliša, očuvanju kulturne i prirodne baštine te psihološkim i društvenim posljedicama turističkih putovanja. Samosvijest domaćeg stanovništva polako se budi i stoga se više negoduje zbog masovnog turizma te se traže novi oblici turizma od kojih će svi imati koristi, i to ne samo materijalne već i s ciljem zaštite okoliša. Veliku ulogu u mijenjanju današnjeg oblika turizma ima i promjena mentaliteta turista – od onih kojima su upravljali i manipulirali drugi, preko obaviještenih i iskusnih turista, do nastanka zrelih i emancipiranih pojedinaca sa željom za istinskim susretima s drugima i drukčijima.

Znanstveno i praktično zanimanje pedagogije za istraživanje turizma posebno se ogleda u dimenzijama školskih putovanja kao kratkoročnih i dugoročnih ekskurzija, izleta, posjeta ili škole u prirodi. Međutim fokus pedagogije slobodnog vremena posebno se usmjerava i na pitanje odgoja i osposobljavanja djece i mladih za turističke aktivnosti, kao i metodike obrazovanja pedagoških stručnjaka u turizmu. Školska se putovanja u pravilu organiziraju u završnim razredima osnovne i srednje škole, u skladu sa školskim odgojno-obrazovnim ciljem i zadacima te sadržajima odgojno-obrazovnih iskustava i socijalizacijskih interesa djece i mladih. Stoga odredišta moraju imati prirodno, povijesno, kulturno, društveno, odgojno-obrazovno, sportsko ili kakvo drugo funkcionalno značenje i ulogu. Školska putovanja prema karakteru se mogu podijeliti na studijska i umjetnička putovanja, odlaske na festivale i druge kulturne događaje, obilaske geografskih predjela i spomenika, putovanja radi učenja o prirodi, povijesti, folkloru ili umjetnosti te hodočašća. Iako se o odredištima, prema načelu slobode

i raznovrsnosti pedagogije slobodnog vremena, uglavnom odlučuje na temelju konsenzusa učenika, u procesu odlučivanja katkad važniju ulogu imaju roditelji i nastavnici s obzirom na pretpostavljeno znanje, iskustvo i šire interese. Kako putovanja općenito čine čovjeka tolerantnijom osobom otvorenijeg duha, što svakako pridonosi i razvoju interkulturalnog razumijevanja ili dijaloga, razvijanje interkulturalne kompetencije može postati univerzalnim izrazom punoće života u globalno povezanom svijetu. Funkcije turizma u odgojno-obrazovnom području mogu se diferencirati s obzirom na njihov intelektualni, emocionalni, psihofizički, estetski, moralni i radni potencijal i ulogu. U intelektualnom i obrazovnom području turizam pruža brojne sadržaje i poticaje za odgojne i obrazovne aktivnosti, prigode za njegovanje spoznajnog interesa, učenje o vlastitoj povijesti i kulturi te povijesti drugih, ali i za opći intelektualni odgoj kroz poticanje navika i pozitivnog odnosa prema usvajanju novih znanja. Školska putovanja stoga pružaju mogućnost provjere i primjene već usvojenih znanja i vještina te su svojevrstan oblik kontinuirane ili permanentne izobrazbe, dok se stjecanjem novih znanja omogućava i proširivanje te obogaćivanje kulture učenika u vidu određenog otvaranja djece i mladih stilovima života i kulturama drugih i drukčijih, a za što pojedinac inače možda i ne bi imao prigodu u svakodnevnom životu. Novi krajevi, ljudi, prirodna i povijesno-kulturna dobra nepresušan su izvor novih znanja i spoznaja te izvrstan model opažanja, promatranja, refleksije i učenja. Turizam izaziva i potiče znatiželju, istraživanje, spoznajno-interesno-doživljajnu analizu i sintezu kroz otkrivanje i razumijevanje te ostvarivanje humano-etičkih vrijednosti.

Kulturni turizam prema definiciji Svjetske turističke organizacije (WTO) zapravo je definiran kao kretanje ljudi zbog osnovnih kulturnih motiva za upoznavanjem drugih sredina, kultura, zemalja, prirodnih ili povijesnih ljepota, jezika, hrane ili pojedinaca. Stoga je kulturni turizam oblik posebnih interesa koji se temelji na traženju mogućnosti sudjelovanja u dubokim kulturnim iskustvima neovisno o tome jesu li estetskog, intelektualnog, emocionalnog ili psihološkog karaktera. Takvim se turizmom ostvaruju potrebe za različitim kulturnim iskustvima i traže mogućnosti povećavanja vlastite kulturne razine, znanja, potencijalnih novih iskustava i iznenadnih susreta. Zapravo se kod mladih nastoji stvoriti trajna sklonost putovanjima kao obliku simbolične i stvarne pripreme za neovisnu budućnost, odnosno oblikovanje i profiliranje u ulozi turista. Biti samostalan u ulozi osobe koja kratkoročno uranja u svakodnevicu druge kulture, imati znanje i sposobnost pozdraviti domaćina na njegovu materinskom jeziku, kao i poznavati određene norme i običaje lokalne zajednice, nije samo izraz intelektualnog i društvenog statusa ili razine otvorenosti prema usvajanju

novih spoznaja već i emocionalne dimenzije empatije, odnosno zauzimanja perspektive i razumijevanja za položaj i ulogu drugoga. Animiranje turista za novo doživljavanje i ponašanje stoga se razvija u tri smjera: otkrivanje vlastite osobnosti, zbližavanje s drugim turistima te zbližavanje s domaćinima. Pritom postoji šest područja animiranja: kretanje, druženje, stvaralačke djelatnosti, naobrazba, pustolovine te mirovanje i susret sa samim sobom. Svaki je turistički doživljaj zato prigoda za učenje, samorefleksiju te određeni osobni i društveni iskorak, ali uvelike ovisi o razini spremnosti, znanju i osviještenosti turista kao putnika u simboličnom vremenu i prostoru. Svjesno putovanje odnosi se na savjete i vježbe za drukčije ponašanje na putu. Na odmoru je potrebno pronaći put do sebe sama i naučiti se srdačnom ponašanju (spavati, izbjegavati rizik napora, relativizirati vrijeme, promatrati i primati podržaje, radovati se malim stvarima, družiti se, stvarati i igrati se). Potrebno je i razvijati strogost u potrošnji kako se vlastitim ponašanjem ne bi iskorištavalo okoliš i domaćine, odnosno kako bi se preuzimala odgovornost. Savjeti i pravila za obzirno putovanje vezani su stoga uz poniznost, skromnost, empatičnost i aktivan odnos prema upoznavanju mjesnih običaja i navika, bez očekivanja povlastica i uz sposobnost aktivnog slušanja. Krippendorf (1987) čak naglašava da bi svaki turist trebao potpisati „povelju o obzirnom putovanju“. Konačno, potrebno je ograničiti putovanja i putovati manje daleko. Cilj ne bi trebao biti dospjeti što dalje, već upoznati ljude i putovati tako da se manje mijenja odredište. Dakle ne samo putovati rjeđe nego se povremeno čak i namjerno suzdržati od turizma te ostati kod kuće, što također može biti razuman izbor s ciljem postizanja ravnoteže između sfera rada, slobodnog vremena i svakodnevnog života.

Kao važna dimenzija turizma, obrazovanje zauzima središnju ulogu. Potrebno je upoznavati dionike turističke djelatnosti s problemima turizma radi stvaranja preduvjeta za uvrštavanje navedene problematike u obrazovne sustave turističkih zemalja, odnosno važno je učiti djecu i mlade putovati. *Učiti putovati* znači pripremati pojedince za putovanja kao doživljajni proces u koji trebaju biti uključeni svi koji sudjeluju u pedagoškim akcijama: škole kroz uključivanje tematike slobodnog vremena i putovanja u nastavu, učenje zemljopisa, povijesti, stranih jezika, pa i svjetske kulture; zatim *ustanove za obrazovanje odraslih*, ali i *crkva*, *političke stranke*, *sindikati*, *kulturna društva*, *masovni mediji* te *službene turističke organizacije* ili *komercijalni turistički sektor* kroz financiranje *zemljopisnih časopisa*, *istraživača slobodnog vremena i turizma* te *pokretanje proaktivnih kampanja* i *organiziranje programa poticanja odgoja za slobodno vrijeme*, ali i *odgoja u slobodnom vremenu*. Stoga je mladežni turizam nezamjenjiv i smatra se pretečom svake ozbiljnije turističke djelatnosti. Putovanja mogu značajno utjecati na razvoj tje-

lesnih i psihičkih komponenata ličnosti, kao i na društvenu svijest kroz učenje različitih uloga u razmjeni članova zajednice, ali i potaknuti svijest o osobnosti kroz samodisciplиniranje, odnosno kulturnu svijest kroz učenje i razumijevanje kulturne posebnosti neke zemlje ili nacije. Dakle putovanjem promičemo i interkulturalnu svijest kao društvenu dimenziju turizma, ali i svijest o okolišu i ekološkim promjenama te potrebi održivog razvoja kao njegovu prirodnu ili organsku dimenziju. Interkulturalnost u turizmu model je ostvarivanja pedagoške funkcije turizma kojom se kroz neposredan utjecaj fenomena turizma omogućava prikupljanje ili usvajanje vrijednosti drugih kultura ili promicanje odlika vlastite kulture.

Posredni utjecaj pritom prethodi samom iskustvu putovanja i kulture te interkulturalnom odgoju jer se pojedinac aktivno priprema za „doživljaj neotkrivenog", pri čemu želi na učinkovit način provesti putovanje i imati od toga koristi. Turizam je stoga (a dio teoretičara tvrdi da su prvi turisti zapravo bili veliki istraživači poput V. da Game, A. Vespuccia, Kolumba ili Magellana) zapravo suptilan proizvod susreta dviju ili više kultura. Programi školskih izleta i ekskurzija zapravo su turistički programi s ključnom ulogom u sustavu izvanškolskih aktivnosti, jer se u osnovi turističkog proizvoda nalazi dragocjen prostor sa svojom prirodnom i društvenom sastavnicom, koji odgoju i obrazovanju daje posebnu dimenziju. Sastavnice turizma stoga se primarno diferenciraju kroz dijalog, susret, razmjenu, razumijevanje i prihvaćanje. Važna je dimenzija odnosa gosta i domaćina u dijalogu kulturnih identiteta, kao „nositelja" i „primatelja" kulture, posebno u kategoriji ruralnog turizma koji u doba otuđenosti, brzog života i nedostatka vremena za iskonska i dublja iskustva ipak omogućava primarnu autentičnost i doživljaj odlika lokalne kulture kroz ruralnu arhitekturu te kontakt s lokalnim stanovništvom. Susret turista i domaćeg stanovništva u pravom bi smislu te riječi trebao biti obilježenim ljudskim, a ne materijalnim zanimanjem za druge, odnosno željom za razumijevanjem i poštovanjem koju današnji turizam ne razvija. Mnogi su se turistički znanstvenici nadali da će turizam dovesti do razumijevanja naroda, no u aktualnim komercijaliziranim i frenetičnim uvjetima zakona profita istinsko razumijevanje najčešće izostaje. Važno je istaknuti da je kod putovanja u zemlje u razvoju susret još teže ostvariti jer su ljudi kulturno prerazličiti, te se stoga susret pretvara u „zoološki sindrom", odnosno međusobno buljenje, gestikulaciju ili povlačenje. S obzirom na to da jedni druge još uvijek promatramo kroz naočale predrasuda, takav turizam često samo povećava i potvrđuje predrasude. Koncepcija uravnoteženog turističkog razvoja nije univerzalan lijek i ne može sama sebi biti svrhom, pa stoga turizam treba unapređivati prema željenom kulturnom dobitku. Treba stvarati vezu turizma s

gospodarstvom te spriječiti turističku monokulturu, a najveću pozornost treba pokloniti usklađivanju potreba i interesa turista i domaćeg stanovništva. Naime potrebe i interesi turista i domaćeg stanovništva prva su razina koja bi trebala imati prednost nad grupama koje u turizmu ostvaruju profesionalni interes i grupama koje „slučajno" zarađuju od turizma. Nadzor nad zemljištem mora ostati u rukama lokalnog stanovništva, a ulaganje kapitala u turizam treba planirati obostranim preuzimanjem financijskih obveza i odgovornosti. Nužno je naglasiti i njegovati domaće posebnosti, a ne se ukalupljivati u nepostojeći jedinstveni turistički ukus, pa stoga valja uvrštavati domaću kulturu u turističke ponude i ukidati nepotrebnu raskoš u turizmu. Uočavanjem i iskorištavanjem prednosti novostvorenih umjetnih turističkih središta (hotelski kampovi i *resorti*), mogu se uz povezivanje s odredištima nacionalne kulture i baštine dalje razvijati tradicionalni oblici putovanja i provođenja odmora, ali i ispitivati novi oblici: „socijalna putovanja", studijska putovanja, turizam solidarnosti, praznici na selu ili razmjena kuća i stanova između stanovnika različitih mjesta.

12. Slobodno vrijeme djece i mladih

U najranijim radovima koji se bave istraživanjem čovjekova psihofizičkog razvoja djetinjstvo i adolescencija smatraju se prijelaznim razdobljem prema odrasloj dobi. Osim psihofizičkih promjena u karakteristikama pojedinca, mijenja se i način razmišljanja te doživljaja svijeta. Arnett (2012) tvrdi da je pubertet posljedica bioloških promjena, psihičkog i seksualnog sazrijevanja. Međutim tvrdi da je adolescencija socijalni konstrukt, a ne samo puki biološki fenomen ili razdoblje vezano uz dobni okvir života pojedinca (Arnett, 2012:341). Adolescencija je razdoblje tranzicije u kojoj mladi preuzimaju uloge i odgovornosti iz svijeta odraslih, ovisno o kulturi iz koje pojedinac dolazi. Razvojni zadaci djetinjstva i adolescencije prema Havighurstu (1972) obuhvaćaju internalizaciju novih modela ponašanja i zrelosti u odnosima između spolova, prihvaćanje muške/ženske uloge u društvenoj sredini, kao i prihvaćanje vlastitog tijela. Nadalje, to su ostvarenje emocionalne samostalnosti od roditelja i značajnih drugih, zatim priprema za brak i obiteljski život te stjecanje ekonomske nezavisnosti. Osim toga, potrebno je usvojiti moralne i etičke vrednote nužne za društveno funkcioniranje te preuzeti i implementirati model društveno odgovornog ponašanja. Adolescencija se kao socijalni konstrukt odnosi na različito definiranje statusa, uloga i odgovornosti odraslih u različitim kulturama (Arnett, 2012:341). Svaka kultura ima svoj pojam o adolescenciji, pa su tako i duljina njezina trajanja i iskustva adolescenata

različiti u svakoj kulturi. Definicije početka i završetka adolescencije se mijenjaju, a Arnett (2012) tvrdi da ona počinje oko desete i traje do oko dvadesete godine, iako nova neuroznanstvena istraživanja pokazuju nedovršenost prefrontalnog korteksa adolescenata (centar za procjenu rizika i donošenje odluka) čak do 25. godine života. Najznačajnije promjene u razdoblju adolescencije događaju se na socijalnom i emocionalnom planu života pojedinca u vidu promjena u ponašanju, interesima i stavovima te afektivnih promjena. Sukladno tomu, Arnett (2012) kao nove socijalne aspekte života mladih navodi provođenje većine vremena u školi, druženje s vršnjacima, prve romantične odnose i više vremena uz medije (internet, TV, glazba i sl.). Na putu prema autonomiji mladi traže vlastiti identitet u procesu koji autori nazivaju „drugom individuacijom", a sastoji se od napuštanja obiteljskog doma kao primarnog socijalnog okruženja i uporišta te emancipacije od obitelji radi postajanja odraslim punopravnim članom društva (Greene, 1990, prema Bloss, 1967). Zajedno s vršnjacima, adolescenti istražuju nove društvene i seksualne uloge i ponašanja, počinju donositi samostalne odluke te si međusobno olakšavaju put prema odraslosti (Greene, 1990). Osim vršnjaka, tranziciji pomaže i sekundarna povezanost s popularnim osobama i medijskim idolima kroz procese identifikacije, imitacije i parasocijalne interakcije (Livazović, 2011, Greene, 1990, Muuss, 1988; Davidson, 1973; Erikson, 1968; Freud, 1925). Irby i Tolman (2002) definirajući slobodno vrijeme naglašavaju da su to oni sati u danu kad mladi nisu formalno angažirani u školskim, kućanskim ili radnim aktivnostima. Kao aktivnosti slobodnog vremena navode se one koje mladi slobodno izabiru te se smatraju njihovim diskrecijskim pravom, a koje Holt (1979) opisuje kao prostor za autentično „ja", jer vrijeme provedeno s prijateljima na mjestima poput kafića ili kod kuće čini prostor u kojem oni mogu biti ono što jesu – prirodni. Tako slobodno vrijeme postaje simboličan prostor lišen barijera radnog, obrazovnog ili obiteljskog okruženja u kojem se mogu opustiti i izraziti pravi identitet. Irby i Tolman (2002) također o slobodnom vremenu govore kao o prilici za samoizražavanje, relaksaciju, vježbanje samokontrole te razvoj i učenje u drukčijim uvjetima. Kao pozitivne učinke aktivnosti slobodnog vremena na djecu i mlade autori vide socijalno-emocionalni razvoj i angažman, održavanje prijateljstava te angažman u zabavi i druženju u različitim situacijama; zatim profesionalni razvoj/orijentaciju i djelovanje te vještine nužne za zapošljavanje, razumijevanje profesionalne karijere i načina njezina ostvarivanja; fizički razvoj i aktivnost – biološko sazrijevanje i zdravlje; kognitivni razvoj i angažman – kritičko mišljenje, kreativnost, rješavanje problema te civilni razvoj i angažman – vlastiti utjecaj na okolinu i odgovornost prema drugima uz zajednički rad na postizanju nekog cilja. Aktivnosti slobodnog vremena tako postaju važno sredstvo za osnaživanje mladih, kao i

sfera realizacije interesa, aktivnog odmora, razonode, pozitivnog razvoja, socijalizacije, humanizacije i stvaralačkog potvrđivanja ličnosti. Tako široko shvaćena uloga, svrha i zadaća osobit je izazov odgoju, obrazovanju i pedagogiji (Previšić, 2000:405). Kad govorimo o djeci i mladima, imajući na umu već naznačeni intenzivan razvojni i socijalizacijski moment toga životnog razdoblja, funkcija razvoja ličnosti od iznimnog je značenja. Valja razmotriti i važnost interesa kao fenomena usko povezana s načinom korištenja slobodnog vremena. Ilišin (2003) navodi kako su interesi oblik terminalne vrijednosti koju karakterizira zaokupljenost svijesti omiljenim sadržajima i/ili bavljenje određenim aktivnostima. Osnovne su značajke interesa to da oni predstavljaju distinktivno ljudsko obilježje, univerzalni su (svi ljudi pokazuju neke interese), govore o zrelosti i kapacitetima neke osobe, predstavljaju stalne, svjesne i stabilne pokretače te su jedna od najstabilnijih ljudskih dispozicija. Interesi imaju veliku ulogu u oblikovanju identiteta i samoaktualizaciji pojedinca te su jedan od čimbenika kohezije malih i neformalnih grupa, poput vršnjačkih grupa tijekom socijalizacije. Budući da je izbor sadržaja dokolice uvjetovan subjektivnim i objektivnim čimbenicima, subjektivni su čimbenici npr. društveni položaj, naobrazba, navike ili sposobnosti, dok se objektivni čimbenici odnose na socijalnu okolinu – njezino kulturno nasljeđe, ponudu i dostupnost određenih sadržaja. U vezi s time Lucaciu (prema Ilišin, 2003) navodi da aktivnosti slobodnog vremena uglavnom ovise o ekonomskoj i društvenoj realnosti određenih zemalja, pa se individualizacija provođenja slobodnog vremena povezuje sa socioekonomskim statusom i spolom mladih. Mladi iz više klase češće od onih iz niže slobodno vrijeme provode u organiziranim aktivnostima koje ih zanimaju, a zahtijevaju materijalna sredstva. Tako djevojčice više od mladića preferiraju umjetničke i kulturne aktivnosti (posebno iz više društvene klase), dok dječaci, naročito oni iz niže, ali i iz srednje društvene klase, više vremena provode na ulici ili pred računalima. Općenito, mladi izražavaju zabrinutost zbog nedovoljne organiziranosti slobodnog vremena, nedostatka društvenih sadržaja i mjesta za njihova okupljanja (Grgin-Lacković, 2006). Stoga bi aktivnosti, sadržaji i programi slobodnog vremena trebali težiti razvoju pojedinca, lokalne zajednice i društva općenito. Dokolica je ključan kontekst za obrazovanje i zdravlje mladih ljudi te jedan od važnih prostora njihove društvene participacije.

Socijalno-pedagoški aspekti slobodnog vremena

Pedagogijske discipline, dakle i pedagogija slobodnog vremena, istražuju fenomene u okvirima pedagoškog procesa kroz različite socijalne kontekste kojima pridonose vlastitim istraživačkim trendom na tom području. Neke od tih tema

jesu i to kako mladi vide sebe, svoju obitelj i vršnjake, kako provode slobodno vrijeme, koji su im interesi, kako se nose sa školskim zadacima i očekivanjima odraslih, kojim se strategijama suočavanja i rješavanja problema u životu koriste, kakvi su okviri njihovih normativnih orijentacija, što žele i očekuju od sebe i drugih te od budućnosti. Međutim pedagoge primarno zanimaju odgojni i socijalizacijski utjecaji u slobodnom vremenu kao dijelu sfere funkcionalnog odgoja ili skrivenog kurikuluma. Riječ je o tome kako mladi doživljavaju vlastiti život i sebe u vremenskoj perspektivi te perspektivi drugih osoba, ali i kako procjenjuju rizične i zaštitne čimbenike. Primjerice adolescencija je formativno razdoblje za usvajanje zdravstveno važnih ponašanja, odnosno za zdravlje važnih stavova, navika i stilova života. Radovi o psihosocijalnim aspektima zdravlja odnose se na visokorizična ponašanja mladih te prevenciju tih rizika. Istraživanje rizičnih ponašanja usmjereno je prije svega na prevenciju rizičnih ponašanja izgradnjom pozitivnih stavova prema praksi sigurnog i odgovornog adolescentskog ponašanja jer slobodno vrijeme u život suvremenog čovjeka unosi određen nemir te prigodu, izbor i mogućnost. Stoga se kod djece i mladih trebaju sustavno razvijati kultura, sposobnosti i navike sadržajnog, korisnog i ugodnog provođenja slobodnog vremena. Zbog niza razloga suvremena literatura koja se bavi djecom i mladima u riziku slobodno vrijeme procjenjuje kao značajno područje u kojem se otvaraju vrata razvoju poremećaja u ponašanju, ali i koje sadrži potencijal za prevenciju, rano otkrivanje i djelovanje. Upravo se zato uloga i značaj slobodnog vremena ne smiju ignorirati. Nerijetko je ipak prisutan stav u skladu s kojim se aktivnosti slobodnog vremena u društvu i zajednici smatraju fakultativnim – zgodnim, ali ne i nužnim, odnosno prisutnim, ali ne i važnim (Irby i Tolman, 2002). Autori napominju kako je slobodno vrijeme prostor očitovanja problematičnog ponašanja mladih (ovisnosti, delinkvencija, nasilje, lutanje, rizična seksualna ponašanja, ovisnost o medijima). Većina istraživanja slobodno vrijeme opisuje kao jedan od ključnih konteksta za učenje i zdravlje mladih ljudi te prostor samoostvarenja i aktivnog sudjelovanja. Larsonova studija (citirano u World Youth Report, 2003:222) ukazuje na to da su tijekom učenja u školi mladi kognitivno i emocionalno samo djelomično uključeni, iako je takav angažman presudan preduvjet za učenje. Važno je naglasiti da su učinci intelektualnog i emocionalnog angažmana uspješniji u dobro strukturiranim i usklađenim aktivnostima u slobodno vrijeme nego za vrijeme školskog rada. Kako ih Larson opisuje, metoda ili put učenja, kao i sadržaj učenja, različiti su tijekom pojedinčeva slobodnog vremena zbog afektivnih i motivacijskih osobina u aktivnostima koje su nam drage, kao i uslijed nedostatka akademskog pritiska. Istraživanja uka-

zuju na to da slobodno vrijeme može omogućiti vrlo važnu pomoć u postizanju brojnih pozitivnih rezultata (World Youth Report, 2003):

a) socijalni/emocionalni razvoj i angažman: sposobnost reagiranja i rješavanja različitih problema, emocionalna i ekološka refleksija, aktivan odmor, održavanje prijateljskih i bliskih odnosima s drugima

b) stručni razvoj i aktivnost – stjecanje potrebne funkcionalne i organizacijske sposobnosti za zapošljavanje

c) fizički rast i aktivnost – biološki razvoj i sposobnost da se osigura sadašnje i buduće zdravlje

d) intelektualni razvoj i aktivnost – mogućnost stjecanja osnovnih znanja kroz obrazovanje i druge sadržaje, kritičko razmišljanje, rješavanje problema i iskaz vještina, pojedinačne sposobnosti učenja

e) socijalni/građanski odgoj i participacija – razvijanje odgovornosti i suradničkih sposobnosti u zajednici.

Stoga je slobodno vrijeme prilika za osobni rast, ali i nužnost. Larson ističe da razdoblje adolescencije, uz slobodno vrijeme, treba shvatiti kao fazu pripreme za obiteljski život, zaposlenje, građanski život, cjeloživotno učenje, osobni razvoj i buduće uspjehe. Te premise potvrđuju brojne studije planiranja slobodnog vremena, koje ukazuju na to da: a) adolescenti koji redovito sudjeluju u raznim programima zajednice imaju bolju akademsku i socijalnu razinu postignuća, uključujući i razine visokog obrazovanja i osobnih ciljeva postignuća, te b) da je nacionalno longitudinalno istraživanje američkih adolescenata pokazalo kako u slučaju onih koji ne provode vrijeme u izvannastavnim aktivnostima, u usporedbi s onima koji to čine i do 4 sata tjedno, postoji 57 % više vjerojatnosti za napuštanje škole prije završene srednje škole (Eccles i sur., 1999, citirano u World Youth Report, 2003). Mladost je posebno životno razdoblje u kojem se od mladih očekuje da razviju socijalne vještine i sposobnosti za preuzimanje trajnih društvenih uloga na svim područjima ljudskog djelovanja. Mladi se socijaliziraju kroz aktivnosti slobodnog vremena, čija je važnost danas možda presudna i za izbor buduće profesije, koja može ovisiti o izboru aktivnosti u slobodno vrijeme. Ako je dobro organizirano, slobodno vrijeme može omogućiti zadovoljavanje osobnih interesa, dok nestrukturirano može predstavljati veliku opasnost jer zahtijeva samokontrolu u ponašanju koju mnogi mladi još nisu razvili.

Slobodno vrijeme mladih ima specifičnu strukturu koja putem svojih temeljnih uloga (odmor, razonoda i razvoj osobnosti) ima i razvojno-preventivnu ulogu u životu mladeži. Kako bi se ispunile te uloge, nužno je stvoriti potrebne uvjete – optimalni uvjeti ispunjenja svih uloga slobodnog vremena traže poznavanje odgojenika koji egzistira u prostoru i vremenu te ima specifične navike, interese i htijenja. Ako slobodno vrijeme postane prostor u kojem se mlad čovjek osjeća svojim, zadovoljnim i ostvarenim, u kojem je „spontan, jednostavan i prirodan", u kojem ostvaruje „oceanske osjećaje" i u njima prepoznaje sebe, možemo biti sigurni da je slobodno vrijeme ispunilo sve svoje funkcije i pridonijelo razvoju osobe (Fulgosi, 1987:29). Nužnost usmjerenog djelovanja u slobodnom vremenu mladih, ističe Previšić (2000), proizlazi iz njihova specifičnog biopsihosocijalnog statusa koji zahtijeva uvid u aktivnosti koje bi mogle postati interesom što se sustavnim radom treba kultivirati i dovesti na razinu potrebe. Sve kritičnije stajalište mladih prema društvu i njegovim vrijednostima sa sobom neizbježno nosi i neke oblike revolta koji se najlakše iskazuju u domeni slobodnog vremena. Plenković (2000) navodi da je „slobodno vrijeme izvor nepreglednog mnoštva problema koji su presudni za pozitivni ili negativni razvoj čovjekova života". Katkad je moguće da zbog različitih utjecaja od strane agresivnih vanjskih manipulatora mladi ne odlučuju i ne raspolažu svojim slobodnim vremenom osim u slučaju asocijalnog ponašanja.

To je vidljivo u nedostatku „neuređenog i neprogramiranog" slobodnog vremena u kojem se njihova sloboda, spontanost i kreativnost sputavaju i ograničavaju, a izbor se nameće i selektivno usmjerava voljom drugih, ističe Previšić (1987). Takvi potezi okoline mogu kod mladih izazvati revolt koji se može izraziti delinkventnim ponašanjem, zlouporabom psihoaktivnih tvari ili drugim oblicima društveno nepoželjnog ponašanja. Mladi su uhvaćeni u mrežu velike ponude različitih sadržaja koje nudi potrošačko društvo. Relativno lako posežu za tvarima koje im nude neku novu, zanimljiviju perspektivu, daju dojam otvorenosti, snalažljivosti u društvu, ekstatičnih i mističnih iskustava, doživljaja koje Walls i suradnici (1997) nazivaju „kemijski induciranom dokolicom". Naime adolescenti su skloniji eksperimentiranju i istraživanju, što potiče njihova različita ponašanja, pa tako i ona rizična. Zato se pojavljuju normativna rizična ponašanja (prevalencija pušenja ili uporabe alkohola u mladih). Odrastanjem mnogi takve navike odbacuju, no kod dijela adolescenata razvija se rizično ponašanje koje postupno isključuje mogućnost zdravog i konstruktivnog životnog stila, djelomično i zato jer biraju vršnjake koje krasi sličan *modus vivendi*. Rizično ponašanje adolescenata potaknuto je i modelima iz okoline koji sugeriraju da je takav stil ponašanja lijep, prirodan, seksi ili predstavlja manifestaciju odraslosti. Razlike

u konzumiranju između npr. djevojaka i mladića jesu u tome što djevojke češće piju žestoka alkoholna pića i uzimaju sredstva za smirenje, dok mladići češće piju pivo i vino te puše marihuanu. Postoji pet obrazaca adolescentskog konzumiranja alkohola i raznih droga. Prvi, *eksperimentalni obrazac* svodi se na znatiželjom vođeno iskustvo s opijatima, nakon kojega se ono napušta. Drugi, *socijalno-rekreacijski obrazac* odnosi se na konzumiranje u društvu vršnjaka koje prerasta u nekontroliranu naviku. Treći, *okolinsko-situacijski obrazac* svodi se na pribjegavanje opijatima u stresnim i zahtjevnijim situacijama, a krije opasnost konzumacije radi rješavanja problema, koja se pokazala iznimno opasnim stavom iz kojeg se razvija četvrti obrazac, *uporaba droge kao sastavni dio života*.

On vodi petom i završnom obrascu, *kompulzivnoj uporabi* droge, intenzivnom i čestom konzumiranju koje izaziva psihološku i fiziološku ovisnost. Početna, eksperimentalna iskustva vezana su uz znatiželju, ali i otpor prema normama društva koji može rezultirati specifičnim oblikom pripadnosti određenoj grupi ili pokretu kao izraz posebnog životnog stila. Motivirati može i želja za provodom i zabavom, jer takva sredstva potiču stanja smanjene inhibicije. Snažan je motiv i pripadanje grupi vršnjaka, koja društvenim pritiskom na članove može utjecati na uzimanje psihoaktivnih tvari zbog potrebe za bliskošću i identifikacijom s vršnjacima. Ako mladi razviju vještine opiranja utjecaju vršnjaka, kao i vještine suočavanja sa psihosocijalnim stresom, imaju podršku obitelji i drugih značajnih odraslih osoba te žive u uvjetima koji omogućavaju zdravo i kvalitetno provođenje slobodnog vremena, rizik izloženosti i sklonosti rizičnim ponašanjima opada. Na osnovi brojnih istraživanja definirani su ključni rizični i zaštitni čimbenici. Tako se zaštitnim čimbenicima smatraju privrženost roditeljima, predanost školi, sklonost prosocijalnim aktivnostima i religioznost, a rizičnim čimbenicima autoritaran stil kontrole i manja bliskost s roditeljima, roditelji ovisnici, manja školska afilijacija te manjak intimnosti u vršnjačkim vezama (Livazović, 2011).

Plenković (1997:10) opisujući ulogu slobodnog vremena kao rizično-zaštitnog čimbenika određuje slobodno vrijeme kao izvor nepreglednog mnoštva problema koji su presudni za pozitivan ili negativan razvoj čovjeka, iz čega proizlazi izažena potreba za razrađenom društvenom akcijom u organizaciji i provođenju slobodnog vremena. Nadalje, danas je u ponašanju mladih u slobodnom vremenu razvidno i svojevrsno povlačenje iz svijeta odraslih u vlastite prostore bez kontrole i nadzora, poput kafića i diskoklubova. Previšić (2000) navodi i apsurd prema kojem današnji učenik ima manje slobodnog vremena nego manualni radnik iz prošlog stoljeća (velikom broju djece njihovo je tzv. slobodno vrijeme zauzeto i programirano različitim tečajevima ili izvanškolskim aktivnostima koje

vrlo često forsiraju „moderni roditelji“). S druge strane, Borman i Gisser (1992) upozoravaju na štetnost „sjedilačkog“ ili pasivnog načina provođenja slobodnog vremena (posebice dugotrajnog gledanja TV-a ili ovisnosti o računalu). Vukasović (2000) glavni problem vidi u životnoj orijentaciji mladih, prema kojoj je poimanje života prenaglašeno utilitarističko i hedonističko, a shvaćanje ljudske slobode u adolescentskoj populaciji vodi razvoju sebičnosti i individualizmu. Poseban aspekt u tretiranju slobodnog vremena sve više dobivaju mediji, koji su postali primarni odgojno-socijalizacijski agens u inkulturaciji mladih naraštaja. U Hrvatskoj se uglavnom govori o promjenama odgojno-obrazovnog sustava, ali bez dublje razrade odgoja mladih u slobodnom vremenu i za njega. Velik dio mladih nema potporu obitelji i škole te dovoljno znanja i mogućnosti za samostalno kvalitetno i strukturirano organiziranje slobodnog vremena, zbog čega nailaze na već opisane opasnosti. Upravo stoga uočava se potreba obrazovanja mladih za kvalitetno provođenje slobodnog vremena radi prevencije ovisnosti i različitih delinkventnih ponašanja.

Ilišin (2000) raspravlja o trima kulturnim modelima u provođenju slobodnog vremena – *elitnom*, *urbanom* i *ruralnom*. Ti su modeli uvelike ovisni o socijalno-obrazovnom statusu i podrijetlu ispitanika, a prikazuju odnos prema društveno nepoželjnim ponašanjima. Rezultati pokazuju da adolescenti iskazuju izrazitu liberalnost (ili možda iskaz bunta) prema oblicima društveno nepoželjnih ponašanja, što upućuje i na hedonističko-konzumentsku orijentaciju mladih u strukturiranju slobodnog vremena (Ilišin, 2000). Istraživanja slobodnog vremena mladih u Hrvatskoj pokazuju da su im najzanimljivije aktivnosti vezane uz druženje, razonodu i zabavu, a najmanje su im interesantne aktivnosti koje traže intelektualni angažman. Najprihvaćeniji čimbenik provođenja slobodnog vremena mladih u Hrvatskoj jest urbani kulturni obrazac, koji čine aktivnosti zabave i razonode: odlasci u diskoklubove, na „tulume“ i u kafiće te druženje s prijateljima. U vrijeme globalizacije i informatizacije brže se razvijaju i društvene mreže. Stoga se više slobodnog vremena provodi za računalom i komunicirajući s prijateljima. Zabava zapravo služi da bi se ispunilo vrijeme koje ostaje na raspolaganju nakon uobičajenih radnih i školskih obveza, jer zabavne aktivnosti traže malen (ili ne traže nikakav) intelektualni angažman. Uz „aktivan“ karakter izlazaka, česte su i pasivne aktivnosti poput gledanja (neprimjerenog) televizijskog programa, čitanja „žutog tiska“, slušanja glazbe upitne kvalitete i izloženosti dvojbenim društvenim idolima (Livazović, 2011).

Takva je „kultura“ stvorena prema masovnim normama industrijske proizvodnje, raširena je sredstvima masovne difuzije i obraća se široj populaciji,

koju E. Fromm naziva „masovnom kulturom". Brojna socijalno-antropološka istraživanja naglašavala su važnost kulture u razvoju adolescenata. Suvremene analize mladih kao prepoznatljivog dijela populacije društva razlikuju pojmovna određenja društva adolescenata i kulture adolescenata. Pritom *društvo adolescenata* označava generacijski skup strukturalnih obilježja grupe formirane prema socioekonomskom statusu, nacionalnom podrijetlu, obrazovnoj razini, mjestu stanovanja i sl., a ima karakter manje formalne organiziranosti. *Kultura adolescenata* predstavlja ukupnost načina življenja, odnosno skup normi, stavova i ponašanja karakterističnih za društvo adolescenata, te se zbog razlika u odnosu na kulturu odraslih može nazvati i supkulturom mladih (Grgin-Lacković, 2006). Pod pojmom *supkulture* Brake (1980) ističe etničke, ekonomske, lokalne i društvene skupine s razvijenim posebnim normama ponašanja, koje ih karateriziraju i razlikuju unutar društva. No u literaturi nalazimo i pojam kontrakultura, koji Roszak (1978) opisuje kao ponašanje i vrijednosti mladih koje su u suprotnosti s dominantnim društvenim vrijednostima, tj. kao negaciju dominantne kulture. S obzirom na intrigantnost izgleda i ponašanja različitih supkultura, a koje promiču i mediji, atraktivnost takva društvenog izričaja među adolescentima ne iznenađuje. U ranijoj se literaturi o supkulturi pisalo kao o „vrijednostima i ponašanju mladih koji su u suprotnosti s vrijednostima većine", što se često odnosilo na supkulture grupa delinkvenata, odnosno kulturu ulice ili bandi. Neki su ih autori opisivali kroz tri kategorije pobunjenih mladih – *delinkvenata*, *radikala* i *boema*. Temeljne razlike, osim u izričaju, jesu i u tome što prva grupa potječe iz obitelji niskog socioekonomskog statusa i rano prekida školovanje, dok su druge dvije grupe različitih socioekonomskih statusa, ali više naobrazbe (Grgin-Lacković, 2006).

Iako je temeljita analiza nastanka, razvoja i suvremene pojavnosti supkultura i pokreta mladih izvan dosega ovog rada, treba istaknuti da se danas termin supkultura zamjenjuje pojmom „stil", koji za razliku od supkulture uključuje i obiteljske vrijednosti i ponašanja mladih, kao i aktivnosti slobodnog vremena. Naime individualističke tendencije postindustrijskih društava za posljedicu imaju jačanje heterogenosti adolescentskih skupina koje su rezultat porasta individualnih motiva i mogućnosti izbora. Individualni stilovi postaju dijelom šireg područja života, pa se govori i o životnom stilu kao izrazu vlastitih interesa i izbora, koji obuhvaća psihološke, socijalne i materijalne aspekte života. Analizirajući Giddensa (1991), Scraton i Bramham definiraju životni stil kao nešto kreativno što pridonosi osjećaju identiteta, dok dokolica postaje izraz prihvaćanja određenog životnog stila, razbibrige i istinskog izazova da izrazimo ono što doista jesmo, a ne tek relaksacija ili usavršavanje. Pritom Scraton i Bramham

sve navedeno pripisuju individualizmu, privatizaciji i komercijalizaciji. Nadalje, ako je rezultat modernosti sve veća distinkcija rada i dokolice, postmodernost ima suprotan učinak, jer rad snažno zadire u dokolicu koja se sve više koristi za usavršavanje rada i osnaživanje profesionalnih znanja i vještina. S druge strane, sve više profesionalnih uloga vezano je upravo uz prostor i vrijeme dokolice, pa tako i bez formalnog obrazovanja *gamer* ili *youtuber* može privući ogroman kapital radeći zapravo ono što inače radi u slobodno vrijeme. Tako se mladi povlače iz svijeta odraslih u društvene „rezervate", otvarajući pritom prostor izražavanju vlastitih stilova života i izražavanja stavova prema okolini.

Izvor: pixabay.com, https://pixabay.com/en/the-crowd-fans-festival-punker-865657/, pristupljeno 24. 1. 2018.
Slika 40. Miješanje supkultura u suvremenom društvu.

Osim nematerijalnih, kultura i stil života mladih imaju i važne materijalne aspekte. Stoga odjeća, izgled, boja kose i predmeti postaju način iskazivanja osobnosti te kulturnog i društvenog identiteta, iako bi ih se moglo promatrati i kao obilježja moratorija, pa čak i difuzije identiteta. Fulgosi i Radin (1982) identificirali su osam životnih stilova adolescenata: od *intelektualno angažiranog stila* (koji je prisutniji u djevojaka iz obitelji boljeg društvenog statusa, a ogleda se u sklonosti višoj kulturi i čitanju knjiga), *tradicionalnog stila* (mladi nižeg obrazovanja i ruralnog podrijetla, sa sklonošću narodnoj glazbi i šlagerima), *sportsko-tehničkog životnog stila*, *stila konfliktnih odnosa s roditeljima* (mladi iz siromašnijih obitelji s manjkom privrženosti obitelji), *neprilagođenog životnog stila* (češći u mladića iz

obitelji višeg ekonomskog statusa i urbanog podrijetla koje obilježava besciljno lutanje), *stila religiozne i političke neangažiranosti* (npr. mladi koji se nisu slagali sa socijalističkom ideologijom prošlog vremena), *stil ponašanja nezavisnosti* (otpor roditeljima i obitelji kao instituciji, ali i drugim društvenim institucijama u mladića iz obitelji više i visokoobrazovanih roditelja urbanog podrijetla) te *stil dokoličarenja, potrošnje i pomodarstva* (mladi iz obitelji relativno visokih prihoda i obrazovanja). Slično tomu, Tomić-Koludrović i Leburić (2001) ističu nešto suvremenijih šest životnih stilova mladih, poput *hedonističko-intelektualnog* stila kod kojeg prevladava subjektivno-hedonistička orijentacija identiteta i usmjerenost prema elitnoj kulturi u slobodnom vremenu; *dominatno-šminkerskog* stila kod kojeg prevladava konvencionalna hedonistička orijentacija, poglavito orijentacija prema sportu; *površno-društvenog* stila s hedonističkom orijentacijom identiteta i slobodnog vremena kojim dominira akcija; *tradicionalno-obiteljskog* stila s ovisnom orijentacijom identiteta i usmjerenošću na zabavu u slobodnom vremenu; *socijalno-svjesnog* stila sa subjektivnom orijentacijom identiteta i usmjerenošću na obiteljsku orijentaciju kojoj je temelj komunikacija te *dokoličarsko-šminkerskog* stila s hedonistički orijentiranim identitetom i usmjerenošću prema aktivnostima dokolice.

Kako dio mladih zbog nepovoljnog socijalnog položaja ne može ostvariti pripadnost vršnjačkoj grupi, nerijetko se priključuju devijantnim vršnjačkim grupama slijedeći njihovu ideologiju. Takve su skupine atraktivne mladima jer pogađaju njihovu želju za neovisnošću, odbacivanjem autoriteta i izgradnjom, odnosno pronalaženjem identiteta. U kontekstu istraživanja medijskih utjecaja, postoji niz tehnološki utemeljenih i s tehnologijom povezanih supkulturnih grupa koje danas imaju sve više poklonika i sljedbenika. Iako je njihova eksterna pojavnost neupadljiva, obilježava ih poseban sustav pismene i usmene komunikacije pojednostavljenim simbolima i znakovima, usmjerenost na specifične aktivnosti poput igranja igrica, programiranja, preuređivanja postojećih programa (*modding*), hakiranja (napada) ili pomaganja drugima te niz drugih ponašanja u virtualnom svijetu (*sexting*, *chatroulette* i dr.). Stoga na internetu i u okviru supkulturnih grupa mogu pronaći i izgraditi vlastite identitete, ali i egzistenciju (megapopularni *teen-gamer* PewDiePie). Bez obzira na prolazan karakter fluidnih identiteta s kojima mladi eksperimentiraju, oni mogu imati i negativne učinke na razvoj osobe zbog iznimne grubosti kojom u virtualnom svijetu nesputano međusobno komuniciraju.

Navedena pojava posljedica je upravo mogućnosti preuzimanja i odbacivanja različitih umjetnih stvarnosti s kojima se adolescent poigrava. Međutim u

svijetu su istraživanja takvih supkulturnih skupina rijetka jer su često zbog minimalne fizičke ili odjevne pojavnosti (društvene prepoznatljivosti), ali i činjenice da supkulturnu pripadnost i aktivnost izražavaju na internetu, nepoznati široj znanstvenoj zajednici. Neki budući specifični istraživački pristupi u okviru tih podgrupnih obilježja mogli bi uroditi vrlo zanimljivim nalazima, ali i pružiti cjelovitiju sliku dinamike odnosa medijskih fenomena i različitih segmenata društvenog života mladih unutar slobodnog vremena. Pedagogijska važnost prepoznavanja interesa i aktivnosti mladih u slobodnom vremenu nije zanimljiva samo zbog utilizacije znanja, vještina i iskustava stečenih u okviru funkcionalno-socijalizacijske sfere već i kao model ranog prepoznavanja i prevencije mogućih rizičnih sklonosti adolescenata, ali i kao poveznica zajedničkih prosocijalnih nastojanja obitelji, škole i šire pedagogijske zajednice u odgojno-formativnoj i kurativnoj ulozi slobodnog vremena.

IV. ZAKLJUČAK

Slobodno je vrijeme promjenjiva društveno-povijesna pojava koja u različitim oblicima postoji otkad je i čovjeka. Kako se ljudski život kreće u dvije dijalektički povezane sfere, onoj rada ili nužnosti te sferi slobodnog vremena, slobodno vrijeme pruža novu dimenziju, prostor i mogućnost svestranog razvoja ličnosti. Od prapovijesti i prvih civilizacija i kultura moguće je pratiti materijalne dokaze o trenucima slobode tijekom kojih se pojedinac predavao ritualnom iskazivanju zahvale i strahopoštovanja u odnosu na prirodnu ili nematerijalnu okolinu, u formi umjetničkog djelovanja plesom, slikanjem ili glazbom te izradom i uporabom predmeta poput instrumenata, nakita ili alata koji su karakterizirali društvenu, intelektualnu, duhovnu i kulturnu razinu razvoja i razumijevanja tadašnjeg svijeta. Kako je ljudska vrsta ovladavala prirodom, otkrivanjem vatre ili kotača, obradom metala i izradom oruđa te razvojem poljoprivrede i uzgoja životinja, društvo je postajalo sve složenije, a rad je postao sastavnim dijelom svakodnevice. U trenucima opuštanja, svečanosti i obilježavanja posebnih događaja antičke civilizacije opuštale su se plesom, igrom i natjecanjima, a prvi filozofi slobodnom su vremenu pridavali uzvišene osobne i društvene funkcije, smatrajući dokolicu privilegijom i najvišim stanjem ljudskog duha, vremenom stjecanja vrlina i osobne *kalokagatije*.

Već se tada u stilu provođenja slobodnog vremena ogledala klasna stratifikacija i neravnopravnost između elitnih i podređenih članova zajednice. Padom Rimskog Carstva i ulaskom u srednjovjekovnu tamu, pod strogom stegom ranokršćanske etike, slobodno vrijeme postalo je podređeno radu. Rad je uz molitvu bio sredstvo asketskog stjecanja osobnog iskupljenja i milosti Božje, dok je ludički karakter aktivnosti i sadržaja slobodnog vremena postao nepoželjan, pa čak i kažnjiv. Na djelu je bila nova filozofija *ora et labora*, a radne i društvene aktivnosti većinom su bile uvjetovane prirodnim ciklusima izmjene godišnjih doba te dana i noći, pri čemu se slobodno vrijeme strukturno i sadržajno raslojilo na aktivnosti razonode vezane uz srednjovjekovni dvor i militarističku tradiciju poput viteških turnira ili trupa artizana, odnosno folklornu tradiciju ruralnih slojeva. Reformacija je fundamentalno promijenila slobodnovremensku praksu, jer se sekularizacijom i slabljenjem utjecaja Crkve, praćenim otkrivanjem *Novog svijeta* i renesansnim napretkom znanosti, trgovine i kulture, društvena stratifikacija počela mijenjati, uz nadirući novi građanski i radnički sloj nošen idejama humanizma i društvene ravnopravnosti.

Znanstvena otkrića, uz razvoj merkantilizma, utjecala su i na novu vremensku orijentaciju i podjelu životnih sfera. *Kopernikanski obrat* nošen tiskarskim strojem

i izumom mehaničkog sata, s galopirajućim bujanjem trgovačke razmjene globalno povezanog svijeta, odapeo je civilizaciju u industrijsku revoluciju. Strojevi su ubrzali proizvodnju i skratili obvezno radno vrijeme, omogućili omasovljenje obrazovanja i znanstveni progres koji će kasnije dovesti do eksplozije tehnoloških dostignuća čovječanstva, promijeniti ulogu i položaj žena, građanskih i radničkih prava, kao i krajobraz modernog svijeta. Demokratizacija društva praćena utvrđivanjem granica nacionalnih država, s urbanizacijom i napuštanjem feudalnog uređenja, gradove je oslobodila zidina, nastale su široke avenije s kavanama, kazalištima i muzejima, a potreba javne higijene, prevencije epidemija i humanizacije života u industrijskim radničkim četvrtima uvjetovala je nastanak zelenih oaza, vrtova i parkova za odmor i razonodu. Krajem 19. i početkom 20. st. u Americi i Europi rađa se *pokret razumne dokolice*, koji se usmjerava na izgradnju infrastrukture poput parkova, vrtova, dječjih igrališta i nacionalnih rezervata za novo Fordovo putujuće društvo. Osnaživanjem kapitalističke države i birokracije u 19. st., slobodno je vrijeme shvaćeno kao važan mehanizam društvene kontrole s ciljem održavanja radne i vojne spremnosti građana, ali i simboličan prostor razvoja osobnosti koji traži pripremu i osposobljavanje. Suvremena uloga i analiza slobodnog vremena nije bila samo pitanje težnje radnika za većom slobodom ili utopijskih vizija o boljem svijetu već i ozbiljnih problema urbanizma, politike, pravosuđa, obrazovanja, socijalnog rada te medicine, prava, religije ili arhitekture.

Dok je za jedne predstavljalo ozbiljan praktični izazov rješavanja pitanja kvalitete svakodnevnog života, za druge je postalo izvorom predodžbe društva osobnih sloboda, neograničene kreativnosti i kolektivnog blagostanja. Kako je motiv profita i akumulacije kapitala postajao omnipotentan i dominantan, ukupnost postojanja, društvenih uloga, osobnosti i djelovanja postala je simbolično i stvarno dobro kojim se ljudska vrsta nesvjesno prilagođavala pretjeranoj komercijalizaciji i pohlepi novog društvenog poretka, pri čemu rad postaje dosada i opterećenje, dok poticaji prilagodbi potrošačkom mentalitetu postaju presnažni. Razmrvljenost i teret rada koji dovode do fizičke izmorenosti i psihičkih poremećaja prijete konstantnim obezvređivanjem i zarobljavanjem umnih i tjelesnih snaga čovjeka u perpetuiranom stanju napetosti. Humano i kulturno slobodno vrijeme stoga je postalo preduvjet za puno ostvarenje harmonijske ličnosti, oživotvorenje ljudske esencije i svestran razvoj pojedinca, dok je s druge strane nosilo rizik stvaranja poligona za genezu raznih socijalnih patologija. Početak 20. st. stoga je otvorio eru znanstvenih istraživanja slobodnog vremena, koje se inicijalno promatralo iz funkcionalističke, interakcionističke i konfliktne perspektive, sve do postmoderne kritičke teorije i fenomenologije. Sociološke su teorije u kulturi provođenja slobodnog vremena, odnosu rada i dokolice te položaju

slobodnog vremena u suvremenom društvu opisale važnost klasne pripadnosti, socioekonomskih obilježja, sociokulturne deprivacije i alokacije resursa, sve do važnosti igre i emocionalne inteligencije u suvremenoj uslužnoj ekonomiji.

Klasici poput Thorstena Veblena, J. B. Nasha, Ericha Fromma, Davida Riesmana ili Joffrea Dumazediera postavili su temelje kasnijim analizama osobnih i društvenih dimenzija organizacije i kvalitete slobodnog vremena društva budućnosti, s posebnim implikacijama njegove pozitivne odgojno-obrazovne utilizacije. Kao manifestacija simboličnog prostora u kojem se ogledaju dinamika, kvaliteta i kultura života, slobodno je vrijeme obilježeno srazom produktivnog i neproduktivnog ponašanja pojedinca. U pozitivnom smislu kulturna nam dokolica omogućava inicijativu, učenje, zabavu, razonodu i odmor te kao takva ima snažnu pedagošku i humanu dimenziju i ulogu. U negativnom smislu, pasivno ponašanje u slobodnom vremenu može biti početak dugoročne progradacije ličnosti pojedinca, koji kreće antisocijalnom razvojnom i životnom putanjom prema otuđenju, samodestruktivnosti i trajnoj dehumanizaciji. I ovdje međutim pedagogijska znanost zauzima važnu ulogu jer društvenom prevencijom, programiranjem i usmjeravanjem organizacije i sadržaja slobodnog vremena kroz institucionalni i slobodnovremenski okvir može pomoći svrhovitijem životu članova društvene zajednice. Pritom se pronalazak osobnog i društvenog smisla u slobodnom vremenu danas vidi kao mehanizam sinkronizacije čovjeka s potrebama, očekivanjima i zadanostima života u hipermodernom društvu. Samo odgojen čovjek izgrađenih navika i interesa koji vlada vlastitim nagonima može ostvariti ravnotežu zdrave ličnosti u svakodnevici izazova društvenog konformizma, ovisnosti, pasivnosti, idolatrije i utapanja u svijetu konzumerističke utrke za profitom. Koncept društva sutrašnjice stoga se treba graditi u jedinstvu i skladu čovjekovih intelektualnih, emocionalnih, psihofizičkih, moralnih, estetskih i radnih potencijala. No kao i uvijek, umjetnost života zapravo leži u umjerenosti. Kako se životne intrige, zapleti i drame obično razrješavaju u dijalektici odnosa *erosa* i *thanatosa*, mašte i realnosti te rada i nerada, tako je ponekad nužno njegovati i „slatku lijenost" kao stanje sreće, bezbrižnosti i duhovne nezaposlenosti koja omogućava utočište od diktature *društvenog progresa*. Možda se ponekad najboljim pledoajeom za stvaralačku dokolicu čovjeka pokaže upravo potpuni bijeg u carstvo dokonosti, dosade i pasivnosti kao psihološkog i emocionalnog zaborava. Znanost o odgoju stoga se mora čuvati i pretjerane pedagogizacije slobodnog vremena, odnosno brižno čuvati njegovo temeljno načelo – **načelo slobode**.

Autor

V. POPIS LITERATURE

Adelung J. Ch.,1782, Povijest kulture, Christian Friedrich und Sohn, Berlin.

Aitchison, C., 2003, Gender and Leisure. London, Routledge.

Anderson, N., 1961, Work and Leisure, New York.

Andrew, E., 1981, Closing The Iron Cage. Montreal, Black Rose Books.

Anić, V., 1996, Rječnik hrvatskoga jezika, Novi Liber, Zagreb.

Argyris, C., 1960, Personal vs Organisational Goals, Yale Scientific.

Argyris, 1966, Interpersonal competence, organizational milieu, and innovation. Research Management, 9(2), 84–98.

Aristotle, 1962, The Politics. Harmondsworth, Penguin.

Aristotle, 1941, Nicomachean Ethics. New York, Random House.

Armanski, G., 1978, Die Kostbarsten Tage des Jahres. Berlin: Rotbuch.

Aronowitz, S., DiFazio, W., 1994, The Jobless Future. Minneapolis, Minnesota, University Press.

Arnett, J. J., 2012, Adolescence and Emerging Adulthood: A Cultural Approach, Fifth Edition. Pearson education: Peachpit Press.

Augé, M., 1995, Non-Places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity.

Aydon, C., 2012, Povijest čovječanstva: 150 000 godina ljudske povijesti, Znanje, Zagreb.

Baacke, D, 1985, Einführung in die auserschulische Paedagogik, Juventa Verlag, Munchen.

Baacke, D., 1975, Komunikation und Kompetenz, Juventa. Verlag, München.

Bahr, H.-E., 1963, Totale Freizeit, Stuttgart.

Bahtin, M., 1965, Tvorčestvo Fransua Rable i narodnaja kultura srednevekovja i renesansa, Hudožestvenaja literatura, Moskva.

Bailyn, B., 1974, The Ordeal of Thomas Hutchinson. Cambridge, Harvard University Press.

Bajkova, V. G., Dučal, A. S., Zemcova, A. A., 1965, *Svobodnoe vremja i vsestoronnee razvitie ličnosti*, Moskva.

Baudrillard, J., 1970, La société de consommation, S. g.P.P., Paris.

Baudrillard, J., 1981, For a Critique of the Political Economy of the Sign. St Louis, Telos.

Baudrillard, J., 1983, Simulations, Columbia University, Semiotext(e), Inc., New York.

Baudrillard, J., 2004, The Gulf War Did Not Take Place. Sydney, Power Publications.

Bauman, Z., 1989, Modernity and the Holocaust. Cambridge, Polity.

Bauman, Z., 1996, From pilgrim to tourist- or a short history of identity, u Hall i du Gay (ur.), Cambridge, Polity.

Beaven, B., 2005, Leisure, Citizenship and Working Class Men in Britain 1850–1945, Manchester, Manchester University Press.

Beck, U., 1992, Risk Society. London, Sage.

Bell, D., 1974, The Coming of Post Industrial Society. Harmondsworth, Penguin.

Berger, P. L., 1966, Invitation to Sociology, Penguin, Harmondsworth.

Berman, M., 2010, All That Is Solid Melts Into Air: The Experience of Modernity. London and Brooklyn: Verso. Dostupno na https://langurbansociology.files.wordpress.com/2013/01/berman_marshall_all_that_is_solid_melts_into_air_the_experience_of_modernity.pdf

Beyer, L.,1980, Sach- und Lemzeitanalyse zur Urlaubsplanung im geographischen und facherilbergreifenden Unterricht in der Sekundarstufe I. - Geographie und Schule, Jg. 2, Nr. 7 s. 32–45.

Blauner, R., 1964, Alienation and Freedom, University of Chicago Press, Chicago.

Blackshaw, T., 2003, Leisure Life. London, Routledge.

Blücher, V. G., 1956, Freizeit in der industriellen Gesellschaft: Dargestellt an der jüngeren Generation. Stuttgart. Zit.n.: Nahrstedt, W. (1972). Die Entstehung der Freizeit: Dargestellt am Beispiel Hamburg. Ein Beitrag zur Strukturgeschichte und zur strukturgeschichtlichen Grundlegung der Freizeitpädagogik. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.

Blyton, P., Jenkins, J., 2007, Key Concepts in Work. Sage, London.

Bloch, 1966, Materijalizam kao razotkrivanje, Kulturni radnik, Zagreb, str. 11–12.

Borrman, S., Gisser, L., 1992, Leisure and Human Behaivor. Dubuque: Wm. C. Brown Publischers.

Borsch, H., 1963, Das Geschenk der Musse. Eine Utopie von aktueller Bedeutung; u knjizi: Rausch, Unsere Freiheit Morgen, str. 154–168.

Borzello, F., 1987, Civilizing Caliban. London, Routledge.

Bourdieu, P., 1971, Intellectual field and creative project; Systems of education and ssystems of thought, u M. F. D. Young (ur.).

Bourdieu, P., 1974, The school as a conservative force: scholastic and cultural inequalities, u Eggleston (ur.).

Bourdieu, P., 1977, Outline of a theory of practice, Cambridge Studies in Social and Cultural Anthropology, Press Syndicate, University of Cambridge, New York.

Bourdieu, P., 1984, Distinction. London, Routledge.

Bourdieu, P., Passeron, 1977, Reproduction in Education, Society and Culture, Sage, London.

Božović, R., 2008, Amaterizam i profesionalizam u sportu, *Sociološka luča*, 2 (2), 36–48.

Bradley, H., 1997, Fractured Identities: Changing patterns of Inequality, Polity Press, Cambridge.

Bramham, P. u. a. (Ed.), 1995, Leisure Research in Europe. Wallingford: CAB.

Brand, H., 1977, Die Schule erzieht den Touristen von morgen. In: Konsumentenaufk. und Konsumentenschl, Hg. Studienkreis fur Tourismus e.v., S. 37–43. Stamberg.

Brenner, P., 1990, Der Reisebericht in der deutschen Literatur: Ein Forschungsüberblick als Vorstudie zu einer Gattungsgeschichte, Tübingen (Internat. Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur, Sonderheft 2).

Breusse, E., 1965, Vers une pedagogie des loisirs juveniles, Bruxelles.

Brilli, A., 1997, Als Reisen eine Kunst war: Vom Beginn des modernen Tourismus: Die "Grand Tour", Berlin, (Wagenbachs Taschenbücherei 274).

Bronfenbrenner, U., 1979, The Ecology of Human Development, Harvard University Press.

Bronfenbrenner, U., 1981, Die Ökologie der menschlichen Entwicklung. Stuttgart.

Bryson, J.R., Daniels, P.W., Warf, B., 2004, Service Worlds. London, Routledge.

Buddrus, V., 1972, Materialien zur Freizeitdidaktik. Bielefeld.

Buddrus, V., 1975, Pädagogik der offenen Situationen. Bielefeld (Diss.).

Buddrus, V., 1985, Paedagogikin offenen Situationen. 2. Aufl. Bielefeld (Bielefelder Hochschulschriften 53), (I. Aufl. 1981).

Buljubašić-Kuzmanović, V., 2016, Socijalna kultura škole i nastave, Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet.

Burns, C. D., 1932, Leisure In The Modern World, New York.

Butler, G. D., 1959, Introduction To Community Recreation, New York-London.

Caillois, R., 1965, Igre i ljudi, Nolit, Beograd.

Campanella, Th., 1964, Grad Sunca. Beograd: Kultura.

Castells, M., 1996, The Rise of the Network Society. Oxford, Blackwell.

Castells, M., 1997, Power of Identity. Oxford, Blackwell.

Castells, M., 2001, The Internet Society. Oxford, Oxford University Press.

Chaney, B., 2013, The Feudal Revolution and Europe's Rise: Political Divergence of the Christian West and the Muslim World before 1500 CE, dostupno na http://scholar.harvard.edu/files/chaney/files/feudalrevolutionfinal.pdf

Charles, S., Lipovetsky, G., 2006, *Hypermodern Times*, Polity Press.

Cheek, N., Burch, W., 1976, The Social Organization of Leisure in Human Society. New York, Harper & Row.

Child, J., Macmillan, B., 1973, Managers and their Leisure, u Smith et al.

Clarke, J., Critcher, C., 1985, The Devil Makes Work. London, Macmillan.

Clarke, J., Hall, S., Jefferson, T., Roberts, B., 1976, Subcultures, cultures and class, u Hall i Jefferson (ur.).

Chauchard, P., 1967, Travail et Loisirs, Mame, Tours.

Clayre, A., 1974, Work and Play. New York, Harper & Rowe.

Clutterbuck, D., 2003, Meeting Work-Life Balance: A Guide for HR in Achieving Organisational and Individual Change. London, CIPD.

Coalter, F., 1999, 'Leisure Sciences and Leisure Studies: The Challenge of Meaning.'In E. Jackson and T. Burton, Leisure Studies: Prospects For The Twenty-First Century. State College, Venture Publishing. Pp. 507–19.

Coalter, F., 2006a, 'Public Policy & Leisure.' In E. Kennedy, and H. Poussard, Defining The Field: 30 Years of the Leisure Studies Association. Brighton, Leisure Studies Association. Pp. 59–72.

Coalter, F., 2006b, 'The Duality of Leisure Policy.' In C. Rojek, S. Shaw and A. J. Veal, A Handbook of Leisure Studies. Basingstoke, Macmillan-Palgrave. Pp. 162–84.

Colonna, R., 2010, *L'essere contro l'umano. Preludi per una filosofia della surmodernità*, Edises, Napoli.

Corrigan, P., Sayer, D., 1985, The Great Arch. Oxford, Blackwell.

Coser, L. A., 1977, Masters of Sociological Thought, 2. izd., Harcourt Brace Jovanovich, New York.

Crabbe, T. Blackshaw, T., 2004, New Perspectives on Sport and 'Deviance'. Abingdon, Routledge.

Crook, S., Pakulski, J., Waters, M., 1992, Postmodernization: Change in Advanced Society. London: Sage.

Cross, G., 1993, Of Time and Money: The Making of Consumer Culture. London, Routledge.

Csikszentmihalyi, M., 1990, Flow: The Psychology of Optimal Experience. New York, Harper & Row.

Cutten, J. B., 1926, The Threat of Leisure, New Haven, Yale University Press.

Davis, K., Moore, W. E., 1945, Some principles of stratification, u Bendix i Lipset (1967).

Deem, R., 1986, All Work and No Play. Milton Keynes, Open University Press. de Grazia, S., 1962, Of Time, Work and Leisure. New York, The Twentieth Century Fund.

Dennis, N., Henriques, F., Slaughter, C., 1956, Coal is our life, Eyre Spottiswoode, London.

DeVault, M., 1991, Feeding the family: the social organisation of caring as gendered work, University of Chicago Press, Chicago.

Dewey, J., 1916, Education and Democracy. New York, Free Press.

Diem, L., 1976, Berufsfeld, Berufspraxis und Berufsausbildung von "Freizeitberuren", Stuttgart (Schriftenreihenbundesministers für Jugend, Familie und Gesundheit, 109).

Dickson. P., 2009, *Sputnik: The Shock of the Century*, New York: Walker & Company, 364 p.

Donnelly, P., 1986, 'The Paradox of the Parks.' Leisure Studies 5(2): 211–32.

Dubin, R., 1974, Person and Organization, u R. Dubin, Human Relations in Administration, četvrto izdanje, Englewood Cliffs, N. J., Prentice-Hall Inc, 126.–128.

Dumazedier, J., 1962, Vers une civilisation du loisir, Ed. du Seuil, Paris.

Dumazedier, J., 1967, Towards A Society of Leisure. New York, Free Press. Dumazedier, J., 1974, Sociology of Leisure. Amsterdam, Elsevier.

Duncombe, J., Marsden, D., 1995, Women's triple shift: paid employement, domestic labour and „emotion work", Sociology Review, sv. 4, br. 4, travanj.

Dunning, E., 1999, Sport Matters. London, Routledge.

Durant, H., 1938, The Problem of Leisure, Routledge and Kegan Paul, London.

Durant, W., 1935, 1942, 1950, 1965, 1967, The Story of Civilization, Simon and Schuster, New York, dostupno na https://archive.org/details/storyofcivilizat035369mbp i na http://www.simonandschuster.com/books/The-Complete-Story-of-Civilization/Will-Durant/9781476779713/browse_inside

Durkheim, E., 1897, Suicide. London, Routledge & Kegan Paul.

Durkheim, E., 1893, The Division of Labour. New York, Free Press.

Eagleton, T., 2003, *After Theory*; New York: Basic Books.

Eccles, J. S., Raymore, L. A., Barber, B. L., Godbey, G. C., 1999, Leisure Behavior Pattern Stability During the Transition from Adolescence to Young Adulthood. *Journal of Youth and Adolescence,* 28 (1), 79–103.

Edington, C.R., Huson, S.D., Dieser, R.B. and Edington, S.R., 2004, Leisure Programming: A Service Centred and Benefits Approach, (4th edition). New York,, McGraw Hill.

Elias, N., 1978, The Civilizing Process. New York, Pantheon Books.

Elias, N., 1983, The Court Society. Oxford, Blackwell.

Elias, N., Dunning, E., 1986, The Quest for Excitement. Oxford, Blackwell.

Enciklopedijski rječnik pedagogije, 1968, ur: D. Franković, Z. Pregrad, P. Šimleša, Matica hrvatska, Zagreb.

Erikson, E.-H., 1950, Childhood and Society, Norton and Cy, New York.

Etzioni, A., 1997, The New Golden Rule: Community and Morality in a Democratic Society. London, Profile.

Eurostat, 2010, 2013, dostupno na http://ec.europa.eu/eurostat/statistics explained/index.php/Labour_market_and_Labour_force_survey_(LFS)_statistics

Evola, J., 2000; dostupno na http://www.centrostudilaruna.it/evolaeuropeandec.html

Fagin, L., Little, M., 1984, The Forsaken Families, Penguin, Harmondsworth.

Fallers, L., A., 1996, A note on the Trickle Effect, u R. Bendix i S. M. Lipset, (ur), Class, Status and Power, New York, The Free Press, str. 402–405.

Ferrell, J., 1999, 'Cultural Criminology.' Annual Review of Sociology, 25: 395–418.

Ferrell, J., Sanders, C. R., 1995, Cultural Criminology. Chicago, Northeastern University Press.

Fiamengo, A, 1963, Osnove opće sociologije, Zabava i sport i slobodno vrijeme, Sarajevo, str. 307–309.

Filipović, N., 1963, Vannastavna aktivnost učenika, Sarajevo.

Filipović, N., 1969, Vannastavna aktivnost učenika, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo.

Findak, V., 1985, Izvannastavne i izvanškolske aktivnosti u tjelesnoj i zdravstvenoj kulturi, Školska knjiga, Zagreb.

Finger, K., 1975, Animation im Urlaub. Studie für Planer und Praktiker; Hg. Studienkreis fur Tourismus e.V., Stamberg.

Forbes, 2008, dostupno na http://www.forbes.com/forbes/2008/0324/080.html

Foucault, M., 1975, 1995, Discipline and Punish. Harmondsworth, Penguin. Foucault, M., 1980, Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–77. Hemel Hempstead, Harvester.

Foucault, M., 1981, History of Sexuality, Volume 1. Harmondsworth, Penguin.

J. Fourastié, J., 1970, Civilizacija sutrašnjice, Naprijed, Zagreb 1968. . J. Fourastié: Des loisirs: pour quoi faire?, Casterman, Tournai.

Frank, R., 2003, What Price The Moral High Ground. Princeton, Princeton University Press.

Frank, T., 1997, The Conquest of Cool. Chicago, Chicago University Press.

Franck, T., 1997; dostupno na https://fortyninthparalleljournal.files.wordpress.com/2014/07/7-hilton-conquest-of-cool1.pdf

Friedmann, G., 1959, Razmrvljeni rad, VII, Razonoda i nezadovoljstvo u radu, str. 149–172, Zagreb.

Friedmann, G., 1960, Le loisir et la civilisation technicienne, L' aspects sociologiques du loisir, "Revue Internationale des Sciences", UNESCO, Paris, vol. XII, br. 4, str. 551–564.

Friedmann, N.L., 1976, Cultural deprivation: a commentary on the sociology of knowledge, u Beck et. al. (ur.).

Freericks, R., 1996, Zeitkompetenz: Ein Beitrag zur theoretischen Grundlegung der Freizeitpädagogik. Baltmannsweiler: Schneider.

Freizeitpaedagogik, 1989, 1995, Bilanz der Freizeitpädagogik, 17. Jahrgang, Heft 1; Salzburg.

Freyer, W., 1990, Tourismus: Eine Einführung in die Fremdenverkehrsökonomie, 2nd ed., Munich et al.

Fromm, E., 1963, Zdravo društvo, Rad, Beograd.

Fromm, E., 1966, Čovjek za sebe, Naprijed, Zagreb.

Fromm, E., 1968, Revolution of Hope, Harper and Row, New York.

Fromm, J., 1995, Freizeitpädagogik im Spiegel postmdernen Denkens, Freizeitpaedagogik, Bilanz der Freizeitpädagogik, 17. Jahrgang, Heft 1; Salzburg.

Fromme, J ., Kahlen, B., 1990, Berufdeld Freizeit. Aus·, Fort- und Weiterbildungsangebote im tertiären Bereich. Bielefeld (IFKA-Sehriftenreihe 11).

Fyffe, L. R., 2006, An Investigation of Primary School Children with High and Low Values Scores and the Development o fan Instrument to measure Children›s Values; A dissertation, Faculty of Education, Griffith University, dostupno na https://www120.secure.griffith.edu.au/rch/file/3f543936-8f9a-77a0-0c2f 2bd1a047502c/1/02Main.pdf

Fulgosi, A., 1972, Kreativnost i konformizam, u Kreativnost mladih i slobodno vrijeme, Centar za vanškolski odgoj, Zagreb, str. 46–52.

Fulgosi, A., Radin, F. , 1982, Stilovi života zagrebačkih srednjoškolaca. Zagreb: Naklada CDD.

Gabelica, M., 1962, Slobodne aktivnosti dio odgojno-obrazovne strukture osnovne škole, Pogledi i iskustva, br. 3, Zagreb, str. 1–17.

Galbraith, J. K., 1994, Nova industrijska drzava, Stvarnost, Zagreb.

Gallie, D., Gershuny, J., Vogler, C., 1994, Unemployment, the household and social networks, u Gallie et. al. (ur.).

Gans, 1974, Popular culture and high Culture, Basic Books, New York.

General Hosuehold Survey, 1987., 1990., 1993., 1996., dostupno na https://data.gov.uk/dataset/general_household_survey

Gershuny, J., 2000, Changing Times: Work and Leisure in Postindustrial Society.

Giddens, A., 1991, Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age, Polity Press, Cambridge.

Giddens, A., 1998, The Third Way. Cambridge, Polity.

Giesecke, H., 1965, Tourismus als neues problem der Erziehungswissensehaft, In: Jugendlourismus, Hg. H. Hahn (Schriftenreihe der Arbeitsgemeinschaft für Jugendpflege und Jugendfürsorge, Bd.l1, 5. 103–122). München.

Giesecke, H., 1967, Keil, A., Perle, U.: Pädagogik des Jugendreisens. Muenchen.

Giesecke, H.,1968, (Hrsg.): Freizeit· und Konsumer Erziehung. Göttingen.

Gitelson, R., Kerstetter, D., 1994, «The Influence of Friends and Relatives in Travel Decision-Making» Journal of Travel and Tourism Marketing, 3 (3): 59–68.

Giulanotti, R., 2005, Sport: A Critical Sociology. Cambridge, Polity.

Glaser, E., 1954, Familie, Beruf, Freizeit, Die drei Milieus des Menschen, Wien.

Goffman, E., 1959, The Presentation of Self in Everyday Life. Harmondsworth, Penguin.

Goldman, R., Papson, S., 1998, Nike Culture. London, Sage.

Goleman, D., 1995, Emotional Intelligence. New York, Bantam.

Goldstein, I., Grgin, B., Švoger, V., Blažević, Z., 2007, Povijest: knjige 1–15, Istituto Geografico De Agostini S.p.A., Europapress holding d.o.o., Zagreb.

Gorsemann, S., 1995, Bildungsgut und touristische Gebrauchsanweisung: Produktion, Aufbau und Funktion von Reiseführern, u Münster et al. 1995.

Gorz, A., 1970, Radnička strategija, Neokapitalizam, Komunist, Beograd.

Gorz, A., 1978, Farewell to the Working Class. London, Pluto.

Goucher, C., LeGuin, C., Walton, L., 1998; In the Balance: Themes in Global History, Boston: McGraw-Hill, selections from chapter 7, «Ties that Bind: Lineage, Clientage, and Caste.» Dostupno na https://www.learner.org/courses/worldhistory/support/reading_8_2.pdf

Gramsci, A., 1971, Selections From the Prison Notebooks. London, Lawrence & Wishart.

Grauvogel, B., 1995, Tourismuspädagogik – Bilanz eines Widerspruchs, Freizeitpädagogik, 17: 1, Trier, 24 –32.

Gray, R., 1981, The Aristocracy of Labour. London, Macmillan.

Grimal, P., Bengston, H., Caskel, W., Derchain, P., Meuleau, M., Smith, M., 1968, Hellenism and the Rise of Rome, Littlehampton Book Services Ltd.

Grint, K., 1991, The Sociology of Work, An Introduction, Polity Press, Cambridge.

Greene, A. L., Adams-price, C., 1990, Adolescent's Secondary Attachments to Celebrity Figures. *Sex Roles*, 23, 335–347.

Green, E., Hebron, S., Woodward, D., 1987, 1990, Women's Leisure, What Leisure? Basingstoke, Macmillan.

Greenberg, C., 1968, Rad i slobodno vrijeme u industrijalizmu, u C. R. Walker, Moderna tehnologija i civilizacija, Naprijed, Zagreb, str. 426.

Grgin-Lacković, K., 2006, Psihologija adolescencije, Naklada Slap, Zagreb.

Grossberg, L., 1994, Wandering audiences, nomadic critics, Cultural Studies, sv. 2., br. 3., str. 377–392.

Grušin, B., 1967, Svobodnoe vremja, Aktualnye problemy, Moskva, Mysl.

Guest, R. H., 1977, The Man on the Assembly Line: A generation Later, Tuck Today, str. 1–6.

Gyr, U., 1999, Entgrenzung durch Mundialisierung? Dynamisierungsprozesse im massentouristischen Konsumsystem, in: Reinhard Bachleitner / Peter Schimany (eds.): Grenzenlose Gesellschaft – grenzenloser Tourismus?, Munich et al. 1999 (Reihe tourismuswissenschaftliche Manuskripte 5), pp. 55–66.

Dostupno na http://ieg-ego.eu/en/threads/europe-on-the-road/the-history-of-tourism/ueli-gyr-the-history-of-tourism

Hall, S, Jefferson, T., 1976, Resistance through Rituals, Youth Subcultures in Post-War Britain, Hutchinson, London.

Hall, S., Critcher, C., Jefferson, T., Clarke, J., Roberts, R., 1978, Policing The Crisis. Basingstoke, Macmillan.

Haralambos, M., Holborn, M., 2002, Sociologija, Golden marketing, Zagreb.

Harvey, D., 1989, The Condition of Postmodernity. Oxford, Blackwell.

Hachtmann, R., 2007, Tourismus-Geschichte, Göttingen, UT 2866.

Hall, S., 1907, Adolescence it's Psichology and it's Relations to Psihology, Antropology, Sociology, Sex, Crime, Religion and Education, Volume 1. New York: D. Appleton and Company.

Hall, S., 1992, Our mongrel selves, New Statesman and Society, The Question of cultural identity, u Hall et al. (ur.) (1992), The rediscovery of Ideology: return of the repressed in media structures.

Handbuch der schweizerischen Volkswirtschaft, 1955, dostupno na http://ieg-ego.eu/en/threads/europe-on-the-road/the-history-of-tourism/ueli-gyr-the-history-of-tourism

Havighurst, R. J., 1972, *Developmental tasks and education*. New York: McKay. Hassan. Ihab, 1988, Postmoderne heute.In:Welscb,w. (Hg.):Wege aus der Moderne. Heidelberg: VCII, Acta Humanona: 57–56.

Hayward, K.J., 2004, City Limits: Crime, Consumer Culture and the Urban.

Heeley, J., 1986, 'Leisure and Moral Reform.' Leisure Studies 5 (1): 57–67.

Heidegger, 1787, Handbuch für Reisende durch die Schweitz, Zürich.

Heintel, P., 1967, O problemu slob. vremena, slobode i rada, Praxis, Zagreb, br. 1–2.

Henderson, K., Bialeschki, M., Shaw, S., Freysinger, V., 1996, Both Gains and Gaps: Feminist Perspectives on Womens Leisure. State College, Venture Publishing.

Heyting. F., 1992, Pädagogischer Relativismus als Antwort auf die Moderne? Konstruktivistische überlegungen zum Verhähnis von Erziehungstheorie und Erziehungspraxis. In: Z.f.Päd.,38. Jg., Nr. 2: 279–298.

Heyting, F., Tenorth, H. E. (Hg.), 1994, Pädagogik und Pluralismus, Deutsche und niederlaendische Erfahrungen im Umgang mit Pluralität in Erziehung und Erziehungswissenschaft. Weinheim: Dt. Studien Verlag.

Hicter, M., 1967, Une civilisation de la liberte, Marabout Universite, Verviers, 119–137.

Hill, J., 2003, Sport, Leisure and Culture in Twentieth-Century Britain. Basingstoke, Palgrave Macmillan.

Hirsch, F., 1976, The Social Limits to Growth. London, Routledge & Kegan Paul.

Hochschild, A., 1983, The Managed Heart. Berkeley, University of California Press. Horning, R., 2009: "The Death of the Hipsters", dostupno na http://www.popmatters.com/post/the-death-of-the-hipster-panel/

Holt, J., 1979, Kako djeca doživljavaju neuspjeh, Svjetlost, Sarajevo, Slobodne aktivnosti i umetničko vaspitanje u osnovnoj školi.

Holt, D., 2004, How Brands Became Icons. Cambridge, Mass., Harvard Business School.

Hourdin, G., 1969, Les Chrétiens contre la société de consommation, Calmann-Lévy, Paris.

Huizinga, J., 1944, 1964, 1970, Homo Ludens. London, Routledge.

Hunniccutt, B., 1988, Work Without End. Philadelphia, Temple University Press.

Hutton, W., 1996, The State We're In. London, Vintage.

Iankova, K., Mileva, S., 2013, The destiny of the communist heritage of Bulgaria and its integration in the tourism industry. Dostupno na http://www.academia.edu/21407737/The_destiny_of_the_communist_heritage_of_Bulgaria_and_its_integration_in_the_tourism_industry

Ilišin, V., 2000, Promjene u slobodnom vremenu mladih. *Napredak*, 141 (4), 419–429.

Ilišin, V., 2003, Mediji u slobodnom vremenu djece i mladih. *Medijska istraživanja,* 2, 9–34.

Ilišin, V., Bouillet, D., Potočnik, D., 2008, Continuity and Changes in Croatian University.

Student's Leisure Time Activities (1999 – 2004). *Sociologija i prostor*, 46, 180 (2), 123–142.

ILO, 2016, dostupno na http://www.ilo.org/global/research/global-reports/weso/2016/WCMS_443480/lang--en/index.htm

Irby, I., Tolman, J., 2002, Rethinking Leisure Time: Expanding Opportunities for Young People and Communities. Washington, The Forum for Youth Investment.

Jackson, E., 2003, 'Leisure Research by Canadians and Americans.' Journal of Leisure Research 35(3): 292–315.

Janne, H., 1967, Moral du travail, moral des loisirs, La Civilisation des Loisirs, Verviers, Marabout Universite.

Janne, H., 1971, Le Temps' du changement, Marabout Université, Gérard & Co., Verviers.

Janković, V., 1973, *Slobodno vrijeme u suvremenoj pedagoškoj teoriji i praksi*. Zagreb, Pedagoško-književni zbor.

Janjušević, M., 1961, Slobodne aktivnosti učenika, njihov značaj i njihov odnos prema nastavi, Naša škola, br. 7–8, Sarajevo, str. 325–332.

Jary, Jary, 1991, Collins Dictionary of Sociology, Harper Collins, London.

Jenkins, R., 1996, Social Identity, Routledge, London.

Jencks, 1993, Culture, Routledge, London.

Jerbić, V., 1970, Analiza slobodnog vremena djece i omladine u SR Hrvatskoj, 1. dio, Zagreb.

Jerbić, V., 1970, Slobodno vrijeme mladih u Zagrebu, Zagreb.

Jung, C., 1934, Jung Archetypes, dostupno na http://www.stenudd.com/myth/freudjung/jung-archetypes.htm

Kaplan, M., 1960, Leisure in America. New York, Wiley.

Kaplan, M., 1978, Leisure: Perspectives on Education and Policy. West Haven, National Education Association.

Katona, G., 1964, The Mass Consumption Society, Mc Graw-Hill, New York.

Keitz, C., 1997, Reisen als Leitbild: Die Entstehung des modernen Massentourismus in Deutschland, Munich (dtv 2990).

Kerr, C., Dunlop, J., Harbison, F., Meyers, C. A., 1962, Industrialism and Industrial Man. Glenoce, Free Press.

Klarić, 1971, Intelektualni odgoj, u knjizi: Pedagogija, ur. P. Šimleša, 3. izdanje, PKZ, Zagreb.

Klatt, F., 1927, 1929, Freizeitgestaltung. Silberburg: Stuttgart.

Klaus, 1929, citirano u Grauvogel, B., 1995, Tourismuspädagogik – Bilanz eines Widerspruchs, Freizeitpaedagogik, sv. 1, 17.

Koch, L. M., W. Peukert, H. (Hg.), 1993, Revision dcr Moderne? Beiträge zu einem Gespräch zwischen Pädagogik undPhilosophie. Weinheim: Dt. Studienverlag.

Komensky, J. A., 1657, Didactica magna, dostupno na http://www.ebooksbrasil.org/adobeebook/didaticamagna.pdf

König, E., Zedler, P., 1998, Teorije znanosti o odgoju, Educa, Zagreb.

Knebel, H.-J., 1960, Soziologische Strukturwandlungen im modernen Tourismus, Stuttgart, (Soziologische Gegenwartsfragen 8).

Kramer, D. 1983, Der sanfte Tourismus: Umwelt- und sozialverträglicher Tourismus in den Alpen, Vienna.

Krippendorf, J., 1986, *Putujuće čovječanstvo – za novo poimanje slobodnog vremena i putovanja*, Zagreb, SNL – Zavod za istraživanje turizma.

Krippendorf, J. et al., 1987, Freizeit und Tourismus: Eine Einführung in Theorie und Politik, 2nd ed., Bern (Berner Studien zum Fremdenverkehr 22).

Kroeber, A., Kluckhohn, C., 1952, Culture: a critical review of concepts and definitions, dostupno na http://www.pseudology.org/Psyhology/CultureCriticalReview1952a.pdf

Krug, B., Schmidt, T., 1998, Freizeit- die wir meinen: Freizeitpädagogik und Schule in den neuen Bundesländern. Essen. Bielefeld: Verlag der blauen Eule, Univ. Diss.

Kale, E., 1990, Povijest civilizacije, Školska knjiga, Zagreb.

Kapitsa, P., 1971, dostupno na http://www.nytimes.com/1971/08/02/archives/russian-sees-threat-in-leisure-kapitsa-urges-free-time-be-creative.html?_r=0

Kaplan, M., 1960, Leisure in America, New York, Wiley and Sons.

Kaschuba, W., 1991, Erkundung der Moderne: Bürgerliches Reisen nach 1800, in: Zeitschrift für Volkskunde, 87 pp. 29–52.

Katz, J., 1988, Seductions of Crime. New York, Basic Books.

Katona, G., 1964, The Mass Consumption Society, Mc Graw-Hill, New York.

Kautsky, K., 1946, Social Democracy versus Communism. New York, Rand School Press.

Kavussanu, M., Roberts, G. C., 2001, Moral Functioning in Sport: An Achievement Goal Perspective, *Journal of Sport and Exercise Psychology,* 23, pp. 37–54.

Kautsky, K., 2007, The Road To Power. New York, Center for Socialist History.

Kay, T., 1989, Unemployment, Developments in Sociology, sv. 5, Causeway Press, Ormskirk.

Klein, N., 2007, The Shock Doctrine. London, Penguin.

Kloslowska, A., 1964, Kultura masowa, krytika i obrona, PWN, Warszawa, str. 95.

Kuhn, T. S., 1962, The Structure of Scientific Revolutions. Chicago, University of Chicago Press.

Kuhn, T.S., 1978, Die Struktur wissenschaftlicher Revolutionen. 2. Auflage, (Chicago, 1962). Frankfurt, 25.

Laloup, J., 1962, Le Temps du Loisir, Casterman.

Lampard, R., 1994, An Examination of the relationship between marital dissolution and unemployement, u Gallie et al. (1994).

Lanham, 2003, dostupno na https://www.amazon.com/Hipster-Handbook-Robert Lanham/dp/1400032016?ie=UTF8&*Version*=1&*entries*=0

Lanquar, R., Raynouard, Y., 1978, Le tourisme social, Paris.

Lash, S., Urry, J., 1987, The End of Organized Capitalism. Cambridge, Polity.

Lash, S. and Urry, J., 1994, Economies of Signs and Space. London, Sage.

Laurance, 1986, Unemployment: health hazards, New Society.

Lauterbach, B., 2005, Als der Berg die Viktorianer rief, str. 57.

Lauterbach, B., 2006, Alpentourismus im 19. Jahrhundert als Thema der Europäischen Ethnologie, in: Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde, pp. 115–122.

Lauterbach, B., Baedeker, 1989, Baedeker und andere Reiseführer: Eine Problemskizze, in: Zeitschrift für Volkskunde 85 (1989), pp. 206–234.

Leavis, 1930, Mass Civilization and minority culture, u Storey (ur.) (1994).

Leburić, A., Relja. R., 1999, Kultura i zabava mladih u slobodnom vremenu. *Napredak 140*, 2. Str. 175–183.

Lee, D., Newby, H., 1983, The Problem of Sociology, Hutchinson, London.

Lee, Frieda. "Continuity? The Palaestra, La Giocosa, The Philanthropinum", *Canadian Journal of History of Sport and Physical Education*, 7, No. 2 (December 1976), 58–69.

Lefebvre, H., 1959, Rad i dokolica u svakidašnjem životu; u knjizi Dijalektički materijalizam, Kritika svakidašnjeg života, Zagreb, str. 147–162.

Leibetseder, Mathis: Die Kavalierstour: Adlige Erziehungsreisen im 17. und 18. Jahrhundert, Cologne et al. 2004 (Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte 56).

Lenhard, H., 1977, Erziehung zum Urlaubmachen. - In: Konsumentenaufklärung und Konsumentenschutz, Hg. Studienkreis für Tourismus e.V.,S. 17–27. Starnberg.

Lenk, H., 2007, An anthropology of the Olympic athlete: towards a modernised philosophy of the Olympic games and athletes; J. of Olympic History, Vol. 15., n. 1, p. 39–47).

Lenzen, D., 1987, Mythos, Metaphor und Simulation: zu den Aussichten Systematischer Paedagogik in der Postmoderne, in: Zeitschrift fur Padagogik, 33, 1.

Levi-Strauss, 1963, Structural Anthropology, Penguin, Harmondsworth.

Levi-Strauss, 1986, The Raw and the Cooked, Penguin, Harmondsworth.

Lipovetsky G., 2008, Paradoksalna sreća – Ogled o hiperpotrošačkom društvu. Antibarbarus, Zagreb.

Livazović, G., 2011, Utjecaj medija na poremećaje u ponašanju adolescenata, Filozofski fakultet Zagreb, disertacija, Zagreb, str. 376.

Lopez-Day, A., M, 1967, De quelques fondments theoretiques concernant le probleme du temps libre, L'homme et societe, Paris.

Lowenthal, 1941, Biographies in popular magazines, Radio Research, 1942, 3.

Lüdtke, H., 1972, Jugendliche in organisierter Freizeit, ihr soziales Motivations- und Orientierungsfeld als Variable des inneren Systems von Jugendfreizeitheimen. Wienheim, Basel.

Lüdtke, H., 1973, Jugendarbeit als außerschulische Freizeiterziehung. ln: Böhnisch, L. (Hrsg.): Jugendarbeit in der Diksusion, München.

Lüdtkc, H., 1975, Freizeit in der Industriegesellschaft. Emanzipation oder Anpassung?, Opladen.

Luhmann, N., 1987, Soziale Systeme: Grundriß einer allgemeinen Theorie, Frankfurt / M. (Suhrkamp), TB Wissenschaft (6), (1. Au. 1984).

Lukács, G., 1970, Povijest i klasna svijest, Naprijed, Zagreb.

Lukatela, J., 1971, Izvanškolske znanstvene aktivnosti i problem slobodnog vremena omladine, u Aktivnosti mladih i slobodno vrijeme, Centar za vanškolski odgoj, Zagreb, str. 37–45.

Luković, T., 2008, Selektivni turizam: hir ili znanstveno istraživačka potreba?, Zagreb.

Lumpkin, A., Stoll, S.K., Beller, J. M., 1999; *Sport Ethics: Applications for Fair Play* (2nd Ed.), St. Louis: McGraw-Hill.

Lundberg, G. A., Komarovsky, M. McInerny, M. A., 1934, Leisure: A Suburban Study, Columbia Univ. Press, New York.

Lynd, H. M., 1929, Middletown, Harcurt, Brace and Co., New York.

Lyng, S. (ed.), 2004, Edgework. London, Routledge.

MacCannell, D., 1976, The Tourist. New York, Schocken.

Macdonald, 1957, A theory of mass culture, u Rosenberg i White (ur.) (1957).

Mackenzie, J. M., 1984, Imperialism and Popular Culture. Manchester, Manchester University Press.

Mailer, 1957; dostupno na http://www.dhs.fjanosco.net/Documents/TheWhiteNegro.pdf

Mangan, J., 1985, The Games Ethic and Imperialism. Cambridge, Cambridge University Press.

Mannheim, K., 1948, Ideology and Utopia, Routledge & Keegan Paul, London.

Mannheim, K., 1950, Diagnosis of our Time, Routledge and Kegan Paul, London 1950.

Maslow, A., 1973, Religions, Values and Peak Experience. New York, Viking Press.

Marx, K., 1947, Kapital, Kultura, Beograd.

Marx, K., Engels, F.,1846, The German Ideology. London, Lawrence & Wishart.

Marcuse, H., 1964, One Dimensional Man. London, Abacus.

Marcuse, H., 1968, Čovjek jedne dimenzije, Veselin Masleša, Sarajevo.

Marcuse, H.,1969, An Essay on Liberation. Harmondsworth, Penguin.

Marcuse, H.,1978, The Aesthetic Dimension. London, Macmillan.

Maritain, J., 1951, Man and the State, (orig.) University of Chicago Press, Chicago, ILL.

Marshall, G., Newby, H., Rose, D., Vogler, C., 1988, Social Class in modern Britain, Hutchinson, London.

Martinić, T., 1977, Slobodno vrijeme i suvremeno društvo. Zagreb, Informator.

Meyer, H. D., Brightbill, Ch. K., 1956, Community Recreation, Prentice-Hall, New York.

Mayo, E., 1946, The Human Problems of an Industrial Civilisation, Harvard Univ. Press, Cambridge, Mass.

McDonough, 1997, Class and politics, u Story i Childs (ur.) (1997).

McFarlane, A., 1978, The Origins of English Individualism. Oxford, Blackwell. McFarlane, A., 1993, 'Louis Dumont and the Origins of Individualism.' Cambridge Anthropology 16(1): 2–21.

McLuhan, M., 1964, Understanding Media: the Extensions of Man, New American Library, New York.

McWiliams, 2015, Business Hipster Economy, dostupno na http://www.contentsherpa.com.au/wp-content/uploads/2015/04/business-hipster-economy.pdf

Mead, G. H., 1934, Mind, Self and Society, ur. C. Morris, University of Chicago Press, Chicago.

Mead, M., 1961, The Pattern of Leisure in Contemporary American Culture, u knjizi Mass Leisure, ur. Larabee, E., Meyersohn, The Free Press Glencoe, Illinois.

Mester, L., 1961, Freizeitpadagogik, Schorndorf.

Merchant, 2012, dostupno na http://motherboard.vice.com/read/what-was-the-hipster-drunk-jack-kerouac-explains

Meiners, C., 1784–1790, Briefe über die Schweiz, Berlin, vol. 1–4.

Merton, R., 1969, Lifetime Portfolio Selection under Uncertainty: the Continuous-Time Case. *The Review of Economics and Statistics*. 51 (3): 247–257.

Meyers Lexikonredaktion, 1992, Meyers großes Taschenlexikon. 4. vollst. überarb. Aufl., Mannheim u.a.: B.I.-Taschenbuchverlag.

Miliband, R., 1969, The State in Capitalist Society. London, Quartet Books.

Mill, J.S., 1859, On Liberty. Oxford, Oxford University Press.

Mills, C., 1951, White Collar: The American Middle Classes, Oxford University Press, NY.

Mills, C. W., 1956, The Power Elite. Oxford, Oxford University Press.

Mills, C. W., 1958, The Causes of World War Three. New York, Simon & Schuster.

Mills, C. W., 1966, Znanje i moć, Vuk Karadžić, Beograd.

Mlinarević, V., 2004, Stilovi slobodnog vremena srednjoškolaca Slavonije i Baranje. *Pedagogijska istraživanja*, 1 (2), 241–256.

Mlinarević, V., Miliša, Z., Proroković, A., 2007, Slobodno vrijeme mladih u procesima modernizacije – usporedba slavonskih gradova i Zadra. Pedagogijska istraživanja, 4 (1), 81–99.

Moore, T., 1964, Utopia, trans. John P. Dolan, in James J. Greene and John P. Dolan, edd., *The Essential Thomas More*, New York: New American Library.

Morin, E., 1962, 1967 Duh vremena, Kultura, Beograd.

Muller-Doohm, S., 2005, Adorno. Cambridge, Polity.

Multinational Monitor, 2003, The Wealth Divide: The Growing Gap in the US Between the Rich and the Rest: An Interview with Edward Wolff.' Multinational Monitor **24** (5), dostupno na http.multinationalmonitor.org/mm2003/03may

Mumford, L., 1967, The Myth of the Mashine: Technics and Human Development, Harcourt, Brace & World, str. 124, New York.

Nahrstedt, W., 1971, Perspektiven für eine kunftige Freizeitpädagogik. In: Neue Praxis. Heft 2.

Nahrstedt, W., 1972, Die Entstehung der Freizeit: Dargestellt am Beispiel Hamburg. Ein Beitrag zur Strukturgeschichte und zur strukturgeschichtlichen Grundlegung der Freizeitpädagogik. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.Nahrstedt, 1974.

Nahrstedt, W., (Hg.) 1978: Freizeitdienste, Freizeitbeamte und Freizeitwissenschaft in den USA. Dilsseldorf (Edition Freizeit 24).

Nahrstedt, W., u. a. 1979, Freizeitschule. Selbstbestimmtes Lernn und nicht-direktives Lehren in offenen Situationen. Opladen (Forschungsberichte des Landes NRW 2&49).

Nahrstedt, W., 1990, Leben in freier Zeit: Grundlagen und Aufgaben der Freizeitpädagogik. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Nahrstedt, W., u. a., 1994, Bildung ul1d Freizeit. Konzepte freizeitorientierter Weterbildung. Im Auftrag des BMBW. Bielefeld (IFA-Dokumentation 15).

Nahrstedt, W., 1994b, Zukunft der Freizeit. 10 Mega-Trends der Freizeitwisscnschaft. In: Freizeitpädagogik 16(1994)2:164–174.

Nahrstedt, W., 1993, prema Steinecke, A., Müller, W., 1993: Überlegungen fiir einen Modellversuch "Qualifizierung von Reiseleitern" im Rahmen der Berufsusbildung. In: Der Reiseleiter im Europa '93. Arbeitsfeld·Berufsfeld·Ausbildung, Hg W. Nahrstedt (= Dokumentation des 3. Biclcfelder Tourismustages, Sehriftenrcihe des Instituts für Freizeitwissenschaft und Kulturarbeit (IFKA), 81–97). Bielefeld.

Nahrstedt, W., 1995, Freizeitpädagogik – Kulturarbeit – Reisepädagogik Zur Metamorphose einer neuen Erziehungswissenschaftlichen Teildisziplin, Freizeitpädagogik, 17, 1, str. 8–23.

Nahrstedt, W., Popp, R., (Hg.) 1994a, Freizeilbildung: Ein neues Themarik Europas Zum Verhaeltnis von Freizeitpädagogik und Leisure studies. Symposion 17 auf dem DGfE-Kongress '94 in Dortmund. In: Z P,. Beiheft (1994):425–444.

Nahrstedt, W., Stehr, I. u.a., 1994, Bildung und Freizeit. Konzepte freizeit orientierter Weiterbildung. Im Auftrag des BMBW, Bielefeld, (JFKA-Schriftenreihe 13).

Nash, J. B., 1960, Introduction. *Philosophy of Recreation and Leisure*. Dubuque, IA: W.C. Brown, N. pag. Print.

Nash, J. B., 1948, *Physical Education: Interpretations and Objectives*. New York: A.S. Barnes, Print.

Nash, J. B., 1927, Preface: *The Organization and Administration of Playgrounds and Recreation*. New York: A.S. Barnes, N. pag. Print.

Nash, J. B., 1960, Filozofija rekreacije i slobodnog vremena.

Neulinger, J., 1981a, To Leisure: An Introduction. Boston, Alyn & Bacon.

Neulinger, J., 1981b, 'Leisure Counselling: A Commentary.' The Counselling Psychologist 9: 69–70.

Neumeyer, M., Neumeyer, E., 1958, Leisure and Recreation, A Study of Leisure and Recreation in Their Sociological Aspects, Third Edition, New York.

Niederer, H., 1977, Reisen eine lehrbare Kunst? Vorarbeiten für eine künftige Pädagogik des Reisens, Tuebingen.

Njemačko društvo za slobodno vrijeme, 1986, Deutsche Gesellschaft für Freizeit (DGF) (Hrsg.) Freizeitlexikon, Ostfildern: Fink-Kümmerly und Frey.

Nolan Brown, E., dostupno na http://360.ch/blog/magazine/2015/07/le-hipster-est-mort-vive-le-yuccie/

Nowotny, H. 1989, Eigenzeit; Entstehung und Strukturierung eines Zeilgemahls. Frankfurt /M.

OECD, 2008; dostupno na www.data.un.org

OECD, 2014; dostupno na www.data.un.org

Oelkers, J., 1991, Erziehung als Paradoxie der Moderne. Aufsätze fur Kulturpädagogik. Weinheim: Deutscher Studien Verlag.

Oelkers, J., Tenorth, H.-E. (Hg.), 1991, Pädagogisches Wissen. Weinheim, u.a.: Beltz (27. Beiheft der Z.f. Päd.).

Office of National Statistics, 2000, dostupno na www.statistics.gov.uk

Ohmae, K., 1994, The Borderless World, Harper Collins, London.

Olbrich, E. (Hrsg.), 1984, Probleme des Jugendalters: Neuere Sichtweisen. Berlin: Springer.

O'Neill, J., 1985, The spectacle of the body, New York University; http://library.la84.org/SportsLibrary/JPS/JPS1974/JPS01h.pdf

Opaschowski, H.W., 1977, Freizeitpädagogik in der Schule: aktives Lernen durch animative Didaktik. 1. Aufl. Bad Heilbrunn: Klinkhardt.

Opaschowski, H. W., 1971, Freizeitberater – Plädoyer Fur ein neues Berufsd. In deutschejugend. Heft 1.

Opaschowski, H.W., 1976, Pädagogik der Freizeit. Grundlegung fur Wissenschaft und Praxis. Bad Heilbrunn.

Opaschowski, H. W., 1989, Tourismusforschung, Freizeit und Tourismusstudien, Bd. I. Opladen.

Opaschowski, H.W., 1992, Freizeit, 2001: Ein Blick in die Zukunft unserer Freizeitwelt, Hamburg: BAT.

Opaschowski, H.W., 1996, Pädagogik der freien Lebenszeit. 3.völlig neubearb.Aufl. Opladen: Leske und Budrich.

Opaschowski, H.W., 1997, Einführung in die Freizeitwissenschaft. 3.akt.u.erw.Aufl. Opladen: Leske und Budrich.

Opaschowski, H.W., Duncker, C., 1997, Jugend und Freizeit: Eine Bestandaufnahme Mitte der 90er Jahre auf Basis aktueller Analysen vom B.A.T. Freizeit- Forschungsinstitut. 2.akt.u.erw.Aufl. Hamburg: B.A.T. Freizeit- Forschungsinstitut.

Pack, A. N., 1934, The Challenge of Leisure, McGrath Publishing Company, izdanje 1972.

Pakulski, J., Waters, M., 1996, The Death of Class, Sage, London.

Parker, S., 1971, The Future of Work and Leisure. London, MacGibbon & Kee.

Parker, S, 1976, Work and Leisure, u E. Butterworth, D. Weir, The Sociology of Leisure, Allen & Unwin, London.

Parker, S., 1981, 'Choice, Flexibility, Spontaneity and Self Determination.' Social Forces 60(2): 323–31.

Perle, U., 1964, Pädagogische Aspekte der Jugendurlaubs. Deutsche Jugend, Jg. U, Nr. 3, S. 125–131.

Pečjak, V., 1989, Putovi do ideja – Primena tehnike stvaralačkog mišljenja, Ljubljana.

Perasović, B., 2000, *Urbana plemena: sociologija subkultura u Hrvatskoj,* Hrvatska sveučilišna naklada.

Pestalozzi, J. H., 1774, 1787, 1781, 1783, 1785, Leonard & Gertrude, 1821, 1797, Enquiries into the Course of Nature in the Development of the Human Race.

Petrosjan, G. S., 1964, Buržuaznaja sociologija i mif ob »izbytke« svobodnogo vremeni, »voprosy filo sofii«, Moskva, br. 2, str. 52–61.

Pieper, J., 1952, Leisure: The Basis of Culture. New York, New American Library.

Pieper, I., 1998, Kinder, Jugendliche und Freizeit. Erkrath: Deutsche Gesellschaft für Freizeit.

Pivac, J., 1979, Neke karakteristike nastavnika kao izvršioca odgojno-obrazovnih zadataka u samoupravnom socijalističkom društvu, u Nastavnik u›samoupravnoj socijalističkoj školi, PKZ, Zagreb, str. 9–15.

Pivac, J., 2009, Izazovi školi. Zagreb. Školska knjiga.

Plauner, I.E., 1989, Zeitbewußtsein und Lebensgeschichte, Heidelberg.

Plenković, J., 2000, Slobodno vrijeme mladeži, Društvo prijatelja Hrvatska-Japan, Rijeka.

Pöggeler, F, 1965, Freizcitpädagogik. Ein Entwurf. Freiburg i Br.

Pöggeler, Franz, 1995, Warum überhaupt Freizeitpädagogik? Antworten als Resultat von drei Jahrzehnten, Freizeitpädagogik, 17, 1, 33–40, Aachen.

Polić, R., 2004, Odgoj i dokolica. *Metodički ogledi* 10. str. 1–13. Hrčak. Zadnja posjeta: 15. lipanj 2012. Dostupno na http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=9547

Polić, M., 2006, Činjenice i vrijednosti. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.

Polić, M., Polić, R., 2009, Vrijeme, slobodno od čega i za što?, Filozofska istraživanja. str. 1–16, dostupno na http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=64985

Poljak, V., 1955, O problemu slobodnih aktivnosti u našoj školi, Pedagoški rad, Zagreb, br. 3, str. 113–124.

Poljak, V., 1972, Učenik kao subjekt u školi samoupravnog društva, Pedagoški rad, br. 3–4, Zagreb.

Popp, R., 1995, Freizeitpädagogik-vom «Mega-Konzept» zur «neuen Bescheidenheit», Salzburg, Innsbruck.

Popper, K., 1945, The Open Society and Its Enemies. London, Routledge & Kegan Paul.

Portmann, A., 1951, Freizeit und Musse, Basel.

Poulantzas, N., 1973, Political Power and Social Classes. London, New Left Books.

Poulantzas, N., 1978, State, Power, Socialism. London, New Left Books.

Prahl, H.-W., 1991, Entwicklungsstadien des deutschen Tourismus seit 1945, in: Hasso Spode (ed.): Zur Sonne, zur Freiheit! Beträge zur Tourismusgeschichte: Berichte und Materialien Nr. 11, Berlin, pp. 79–93.

Prahl, H. W, Steinecke, A., 1979, Der Millionen-Urlaub. Von der Bildungsreise zur totalen Freizeit, Darmstadt.

Pregrad, Z., 1961, Pedagogija slobodnog vremena, „Pedagoški rad“, Zagreb, br. 5–6, str. 165–169.

Pregrad, Z., 1971, Estetski odgoj, Pedagogija, Zagreb, str. 143.

Presdee, M., 2000, Cultural Criminology and the Carnival of Crime. London, Routledge.

Previšić, V., 1977, Odgojne mogućnosti slobodnih aktivnosti u osnovnoj školi. U Socijalistički samoupravni odgoj učenika u osnovnoj školi, Zavod za prosvjetno-pedagošku službu, Zagreb, str. 66–74.

Previšić, V., 1987, Izvannastavne aktivnosti i stvaralaštvo. Zagreb: Školske novine.

Previšić, V., 2000, Slobodno vrijeme između pedagogijske teorije i odgojne prakse, Zagreb: Napredak, 141 (4), str. 404–405.

Priest, R. F., Krause, J. V., Beach, J., 1999, Four-year Changes in College Athletes Ethical Value Choices in Sport Situations, Research Quarterly For Exercise And Sport Vol. 70 , Iss. 2.

Prudenski, G. A., 1964, Vremja i trud, „Mysl“, Moskva.

Putnam, D., 2000, Bowling Alone. New York, Touchstone.

Randall, J. H., 1960, Aristotle, New York, Columbia University Press.

Ranft, F., 1977, Tourismus in der Schule, In: Konsumentenaufklärung und Konsumentenschutz, Hg. Studienkreis für Tourismus e. V., S. 45–52. Starnerg.

Rapoport, R., Rapoport, R. N., 1975, Leisure and the Family-Cycle, Routledge, London.

Remschmidt, H., 1992, Adoleszenz: Entwicklung und Entwicklungskrisen im Jugendalter.1. Aufl. Stuttgart, New York: Thieme.

Richta, R. i suradnici, 1972, Civilizacija na raskršću, Komunist, Beograd.

Riesman, D, Leisure in industrial America, New York, 1952.

Riesman, D., 1953, Beobachtungen zum Wandel der Mussegestalung, «Perspektiven», Frankfurt a. M., 1953, br. 5, str. 98–113.

Riesman, D, 1958, The Lonely Crowd, 1965, Usamljena gomila, Nolit, Beograd.

Rifkin, J., 1999, The Biotech Century . New York, NY: Penguin Putnam, Inc., 272 pp.

Roberts, K., 1970, Leisure. New York, Prentice Hall.

Roberts, K., 1978, Contemporary Society and the Growth of Leisure. London, Longman.

Roberts, K., 1981, Leisure (2nd edition). London, Longman.

Roberts, K., 1987, Leisure and Social Change in the 1980s. Fifth Canadian Congress on Leisure Research, Dalhouise University, Nova Scotia.

Roberts, K., 2004, The Leisure Industries. Basingstoke, Palgrave-Macmillan.

Roberts, K., 1986, Leisure, u M. Haralambos (ur.) Development sin Sociology, sv. 2, Causeway Press, Ormskirk.

Roberts, K., Noble, M., Duggan, J., 1984, Youth Unemployment: an old problem or a new life-style, u K. Thompson (ur.) Work, Employement and Unemployment, Open University Press, Milton Keynes.

Rojek, C., 1985, Capitalism and Leisure Theory. London and New York, Tavistock.

Rojek, C., 1995, Decentring Leisure. London and Thousand Oaks, Sage.

Rojek, C., 2000, Leisure and Culture. Basingstoke, Palgrave Macmillan.

Rojek, C., 2005, Leisure Theory: Principles and Practice. Basingstoke, Palgrave Macmillan.

Rojek, C., 2007, Cultural Studies. Cambridge, Polity.

Rojek, C., 1997, Leisure theory: Retrospect and prospect. Loisir et Société/Society and Leisure, 20, 383–400.

Rojek, 2010, The Labour of Leisure, Sage, Thousand Oaks, California.

Rokeach, M., 1973, «The Nature of Human Values», dostupno na http://mioecsde.org/protarea/Annex_4_3_values_ lists.pdf

Rosenmayr, L., 1955, Freizeit in der Modernen Gesellschaft, «Soziale Welt», Jahr. 6, H. 4, str. 297–310.

Rosić, V., 2005, Slobodno vrijeme - slobodne aktivnosti. Rijeka: Žagar.

Roszak, T., 1978, Kontrakultura, Naprijed, Zagreb, 236 str.

Roth, H, 1962, Die realistische Wendung in der Pädagogischen Forschung. In: Becker, H., Blochmann, E., Bollnow, O. F., Heimpel, E., Wagenschein, M. (Hg.): Neue Sam-

mlung. Göttinger Blätter für Kultur und Erziehung. 2. Jg. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1962.

Rus, V., Arzenšek, V., 1984, Rad kao sudbina i kao sloboda, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb.

Ruck, S.K. (ed.), 1951, Paterson on Prisons: The Collected Papers of Sir Alexander Paterson. London, Frederick Mueller.

Rüdiger, M., 1965, Pädagogik und Jugendbildungs- und Freizeitstätten. Eine Einfllhrung in Grundzuge und Probleme außerschulischcr Jugendenerziehung. Hamburg.

Rüdiger, M., 1973, Freizeitpädagogik als Pädagogik der Emanzipation. Ein Diskussionsbeitrag. Kiel.

Samuel, R. (ed.), 1988, Patriotism (3 volumes). London, RKP.

Sapora-Mitchell, 1961, Theory of Play and Recreation, The Ronald Press, New York.

Saunders, P., 1990, Social Class and Stratification, Routledge, London.

Schaff, A., 1967, Marksizam i ljudska jedinka, Nolit, Beograd.

Schelsky, H., 1956, Beruf und Freizeit als Erziehungsziele in der modernen Gesellschaft. Die Deutsche Schule, 246–261. Zit. in.: Nahrstedt, W. (1972). Die Entstehung der Freizeit: Dargestellt am Beispiel Hamburg. Ein Beitrag zur Strukturgeschichte und zur strukturgeschichtlichen Grundlegung der Freizeitpädagogik. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.

Schelsky, H., 1957, 1963, Die Skeptische Generation, VIII, Die Jugend in ihrer Freizeit, Dusseldorf, str. 253–298.

Scheuch, E., 1965, Soziologie der Freizeit. Zit.n.: Nahrstedt, W., (1972), Die Entstehung der Freizeit: Dargestellt am Beispiel Hamburg. Ein Beitrag zur Strukturgeschichte und zur strukturgeschichtlichen Grundlegung der Freizeitpädagogik. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.

Schill, E. A., 1961, Das Freizeitproblem, «Studium Generale», Berlin-Gottingen-Heidelberg, Jahr. 14, H. 5, str. 277–284.

Schivelbusch, W., 1989, Geschichte der Eisenbahnreise: Zur Industrialisierung von Raum und Zeit im 19. Jahrhundert, Frankfurt am Main.

Schleiermacher, F., 1957, Die Vorlesungen aus dem Jahre 1826. In: Wenninger, E. (Hrsg.). Pädagogische Schriften. 1.Bd. Düsseldorf. Zit.n.: Opaschowski, HORST, W.. (1996). Pädagogik der freien Lebenszeit. 3.völlig neu bearb.Aufl. Opladen: Leske und Budrich.

Schmidt, V., 1970, Socijalistička pedagogija između etatizma i samoupravljanja, Pedagogija, Beograd, Br. 2, str. 268–298.

Schnaitmann, G., 1976, Reiseplanung als Gegenstand des Geographieunterrichts. Tuebingen.

Schor, J., 1992, The Overworked American. New York, Basic Books.

Schroeder, K., 2006, Freizeitverhalten und Freizeiterleben von Jugendlichen mit geistiger Behinderungeine empirische Studie aus personenzentrierter und subjektbezogener Forschungsperspektive, Fakultät Rehabilitationswissenschaften der Universität Dortmund, Dortmund.

Schumacher, B., 2002, Ferien: Interpretationen und Popularisierung eines Bedürfnisses, Schweiz 1890–1950, Vienna.

Schwartz, H., 1977. «Games, Timepieces, and Businesspeople», *Diogenes*, 99, 60–79.

Schweizer Reisekasse (ed.), Aus der Praxis des Sozialtourismus: Festschrift zum fünfundzwangjährigen Bestehen der Schweizer Reisekasse 1939–1964, Bern 1965.

Scraton, S., Bramham, P., 1995, Leisure and Postmodernity, u Haralambos (ur.) (1995).

Seifert, M., Fornefeld, B., Koenig, P., 2001, Zielperspektive Lebensqualität: Eine Studie zur Lebenssituation von Menschen mit schwerer Behinderung im Heim. Bielefeld: Bethel-Verlag.

Sennett, R., 1999, The Corrosion of Character. Norton, New York.

Sennett, R., 2004, Respect. Penguin, London.

Sennett, R., 2006, The Culture of the New Capitalism. New Haven, Yale University Press.

Shaw, S., 2001,'Conceptualizing Resistance: Women's Leisure As Political Practice.' Journal of Leisure Research 33: 186–99.

Shaw, S. Henderson, K., 2006, 'Leisure and Gender.' In C. Rojek, S. Shaw and A. J. Veal. A Handbook of Leisure Studies. Basingstoke, Macmillan**:** 203–15.

Simmel, G., 1950, The Sociology of Georg Simmel. New York, Free Press.

Simsek, 2013, dostupno na https://www.amazon.com/So-You-Think-Youre Hipster/dp/0957140983

Sklair, L., 1993, Going global, competing models of globalization, Sociology Review.

Sklair, L., 1995, Sociology of the Global System, 2. izdanje, Prentice-Hall / Harvester Wheatsheaf, Hemel Hempstead.

Spatt, E., 1975, Allgemeine Fremdenverkehrslehre, Innsbruck.

Springhall, J., 1977, Youth, Empire and Society. London, Croom Helm.

Spode, H., 1982, Der deutsche Arbeiter reist: Massentourismus im Dritten Reich, in: Gerhard Huck (ed.): Sozialgeschichte der Freizeit: Untersuchungen zum Wandel der Alltagskultur in Deutschland, Wuppertal 1982, pp. 281–306.

Spode, H., (ed.) 1991, Zur Sonne, zur Freiheit! Beträge zur Tourismusgeschichte: Berichte und Materialien Nr. 11, Berlin 1991, pp. 79–93.

Spode, H., 1993, Historische Tourismusforschung, p. 3f. und 27f.

Slater, T., 2006, The Eviction of critical perspectives from gentrification research, International Journal of Urban and Regional research, 30 (4).

Slavson, S. R., 1948, Recreation and the Total Personality, The Association Press, New York.

Sloterdijk, Peter, 1987, Kritika ciničnog uma, https://monoskop.org/images/7/7b/Sloterdijk_Peter_Critique_of_Cynical_Reason.pdf

Sorokin, S. A., Berger, C. Q., 1939, Time-Budgets of Human Behavior, Harvard Univ. Press, Cambridge.

Soule, G., 1955, Time for Living, New York.

Stanojčić, I., 1960, Sociološka ispitivanja slobodnog vremena, „Naša stvarnost", Beograd, br. 4, str. 475–496.

Stebbins, R. A., 1979, Amateurs: On the margin between work and leisure. Beverly Hills, CA: Sage Publications.

Stebbins, R. A., 1982, Serious leisure: A conceptual statement. Pacific Sociological Review, 25, 251–272.

Stebbins, R. A., 1992, Amateurs, professionals and serious leisure. Montreal, QC: McGill-Queen›s University Press.

Stebbins, R. A., 1996, Volunteering: A serious leisure perspective. Nonprofit and Voluntary Action Quarterly, 25, 211–224.

Stebbins, R. A., 1997, Casual leisure: A conceptual statement. Leisure Studies, 16(1), 17–25.

Stebbins, R.A., 1998, After Work: The Search for an Optimal Leisure Lifestyle. Calgary, AB.: Detselig.

Stebbins, R. A., 2001a, New directions in the theory and research of serious leisure. Lewiston, New York: Edwin Mellen.

Stebbins, R. A., 2001b, The costs and benefits of hedonism: Some consequences of taking casual leisure seriously. Leisure Studies, 20(4), 305–309.

Stebbins, R. A., 2002, The organizational basis of leisure participation: A motivational exploration. State College, PA: Venture Publishing.

Stebbins, R., 2002, New Directions in Theory and Research of Serious Leisure. New York, Mellon Press.

Stebbins, R. A., 2004a, Pleasurable aerobic activity: a type of casual leisure with salubrious implications. World Leisure Journal, 46(4), pp. 55–58.

Stebbins, R. A., 2004b, Between work and leisure: The common ground of two separate worlds, New Brunswick, NJ: Transaction.

Stebbins, R. A., 2005, Project-based leisure: Theoretical neglect of a common use of free time. Leisure Studies, 24, 1–11.

Stebbins, R. A., 2006, Serious Leisure: A Perspective for Our Time. Calgary, AB.: Transaction, Calgary, AB.

Stebbins, R. A., 2007, Serious leisure: A perspective for our time. New Brunswick, NJ: Transaction.

Stebbins, R. A., 2012, The idea of leisure: First principles. New Brunswick, NJ: Transaction.

Stebbins, R., 2014a, Careers in Serious Leisure: from dabbler to devotee in search of fulfillment. Houndmills: Palgrave Macmillan.

Strinati, D., 1995, An Introduction to Theories of Popular Culture, Routledge, London.

Suhodolski, B., 1974, Suvremeni problemi filozofije odgoja, Pedagogija, 4, Beograd.

Supek, R., 1966, Sociologija i socijalizam, Zagreb.

Šimleša, Pero, 1965, Suvremena nastava, Pedagoško-književni zbor, Zagreb.

Tanović, A., 1972, Vrijednost i vrednovanje, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo.

Taylor, I., Walton, P., Young, J., 1973, Critical Criminology, London, Routledge & Kegan Paul.

Težak, S., 1971, Literarne, novinarske, recitatorske i srodne družine, Školska knjiga, Zagreb.

Thomas Morus Akademie Bensberg (HG), 1991, Lernen auf Reisen?: Reisepädagogik als neue Aufgabe fur Reiseveranstalter, Erziehungswissenschaft und Tourismuspolitik, (Bensberger Protokolle, 65). BergichGladbach.

Thompson, E. P., 1967, 'Time, Work Discipline and Industrial Capitalism.' Past and Present 38: 56–97.

Thornton, 1997, General Introduction, u Gelder i Thornton (ur.) (1997).

Tirro, 1993; 1977, dostupno na http://www.counterpunch.org/2011/05/13/why-hip-is-no-longer-hip/ i na http://general.utpb.edu/fac/keast_d/Misc/Tirro%20reading.pdf

Toffler, A., 1970, Future Shock, New York; 1971, Le choc du future, Denoel, Paris.

Toffler, A., 1980, The Third Wave. New York, Bantam.

Tokarski, W., Schmitz-Scherzer, R., 1985, Freizeit, Stuttgart: Teubner.

Tomić-Koludrović, I., Leburić, A., 2001, Skeptična generacija : životni stilovi mladih u Hrvatskoj, AGM, Zagreb.

Tomić-Koludrović, I. Leburić, A., 2002, «Croatian youth at the beginning of 2000: signs of new politicisation», u Flying over or falling through the cracks? Young people in the risk society, Ljubljana: Office for the Youth of the Republic of Slovenia, str. 59–66.

Tomlinson, A., 1989, 'Whose Side Are They On? Leisure Studies and Cultural Studies In Britain.' Leisure Studies 8(2): 97–106.

Topuzović, S., 1975, Slobodne aktivnosti i učeničko samoupravljanje. Svjetlost, Sarajevo.

Touraine, A., 1969, La société post-industrielle, Ed. Donoel, Paris.

Touraine, A., 1971, The Post Industrial Society. New York, Random House.

Tylor, E. B., 1871, Primitive Culture: Researches Into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom, Volume 1, New York: J. P. Putnam's Sons.

Tumin, M. M., 1967, Social Stratification: a critical analysis, u Bendix i Lipset (ur.) (1967).

Tunstall, J., 1962, The Fishermen, MacGibbon and Kee, London.

Turner, V., 1974, Dramas, Fields and Metaphors. New York, Cotnell University Press.

Turner, V., 1982, From Ritual To Theatre. New York, PAJ Publications.

UNESCO, 1958, Bericht uber das Expertentreffen, "Bereiche der Freizeitbeschaeftigungen der Jugend und ihre Abgrenzungen", Institut der Jugend, Gauting.

Urry, J.,1990, The Tourist Gaze: Leisure and travel in Contemporary Societies, Sage, London.

Valentine, K., Alison, M., Schneider, I., 1999, 'The One Way Mirror of Leisure Research.' Leisure Sciences 21(3): 24–46.

Van Moorst, H., 1982, 'Leisure and Social Theory.' Leisure Studies 2(3): 157–69.

Veal, A. J., 1987, Leisure and the Future. London, Allen & Unwin.

Veblen, T., 1899, The Theory of the Leisure Class. London, Allen & Unwin.; 1966, Teorija dokoličarske klase, Kultura, Beograd.

Vernon, R., 1971, Sovereignty at Bay, The Multinational Spread of US Enterprise, Basic Books, NY.

Vujić, 2015, Trebaju li nam još heoriji?, dostupno na http://blog.vecernji.hr/jure-vujic/trebaju-li-nam-jos-heroji-8907

Vujić, J., 2016, Tko su hipsteri?, dostupno na http://blog.vecernji.hr/jure-vujic/tko-su-hipsteri-kontra-kultura-u-sluzbi-kapitalizma-8628

Vukasović, A., 1972, Radni i tehnički odgoj, Mogućnosti u slobodnim aktivnostima, Zagreb, str. 89–95.

Vukasović, A., 1976, Intelektualni odgoj, Izdavački zavod Jugoslavenske akademije, Zagreb.

Vukasović, A., 2000, Prilog određenju nastavnikove odgojne funkcije. Napredak, br. 1, 44–53.

Walls. R., Smoliez, J., 1997, Cultural Democracy and Ethnic Pluralism Multicultural and Multilingual Policies in Education, Frankfurt/Main: Peter Lang.

Warner, L., Lunt, P. S., 1941, The Social Life of a Modern Community, vol. 1, Yale University Press, New Haven.

Warr, P., Banks, M., Ullah, P., 1985, The experience of unemployement among black and white urban teenagers, British Journal of Psychology, sv. 76.

Wearing, B., 1998, Leisure and Feminist Theory. London, Sage.

Wearing, B. M., Wearing, S. L., 1988, All in a Day's Leisure: Gender and the Concept of Leisure, Leisure Studies 7: 111–123.

Weber, E., 1963, Das Freizeitproblem. Anlthropologisch-paedagogische Untersuchung. München-Basel.

Weiner, J., 2000, Why Our Obsession Has Ruined the Game; and How We Can Save It. *Utne Reader*, 97, pp. 48–50.

Welsch, W., (Hg.), 1988, Wege aus der Modernc. Schluesseltexte zur Postmodern-Diskussion. Weinheim: VCH, Acta Humanoria.

White Paper, 2009, Academy of Leisure Sciences; The Benefits of Leisure. http://www.academyofleisuresciences.org/alwsp/.html

Wiener, N., 1954, The human use of human beings, London.

Wilensky, H. L., 1961, "Orderly Careers and Social Participation: the impact of social integration in the middle class";American Sociological Review, Vol 26, pp 521–539.

Wilensky, H. L., 1960, "Work, Careers and Social Integration", International Social Science Journal 12(4): 543–60.

Willis, P., 1977, Learning to Labour, Saxon House, Farnborough.

Wilson, W. H., 1994, The City Beautiful Movement. Baltimore, Johns Hopkins University Press.

Wimbush, E., Talbot, M., 1988, Relative Freedoms: Women and Leisure. Milton Keynes, Open University Press.

Winkler, M., 1992, Erziehung im System der Barbareivermeidung, In: Marotzki, W., Suenker, H., (Hrsg): Kritische Erziehungwissenschaft – Moderne- Postmoderne, Bd. 1, Weinheim.

Woeltz, R. A., 1977, Sport, Culture, and Society in Late Imperial and Weimar Germany: Some Suggestions for Future Research; *Journal of Sport History*, Vol. 4, No. 3, pp. 295–315 (http://www.jstor.org/stable/43610523).

Wohlmann, R., 1993, Entwicklung des Tourismus 1954–1991, in: Heinz Hahn / H. Jürgen Kagelmann (eds.): Tourismuspsychologie und Tourismussoziologie: Ein Handbuch zur Tourismuswissenschaft, Munich, (Quintessenz Tourismuswissenschaft), pp. 10–16.

Wollersheim, H. W., 1987, Jugend: Ideal und „Wirklichkeit": Historischsystematische Studien zur Genese und pädagogischer Relevanz moderner Jugendkonzepte. Univ. Diss.

Wolff, M. M. E., 2003, 'The Wealth Divide: The Growing Gap in the US Between the Rich and the Rest: An Interview with Edward Wolff.' Multinational Monitor **24**(5): http.multinationalmonitor.org/mm2003/03may

Wolfenstein, M., 1961, The Emergence of Fun Morality, Mass Leisure, (ur.) Larrabee, Meyersohn, The Free Press, Glencoe, Illinois.

World Youth Report, 2003, Rethinking Leisure Time, str. 213–247.

Wöhler, K., (ed.), 2005, Erlebniswelten: Herstellung und Nutzung touristischer Welten, Münster, (Tourismus – Beiträge zur Wissenschaft und Praxis 5).

UNWTO World Tourism Barometer, 2008, Vol. 6., NO. 2, online figures: http://www.bpb.de/nachschlagen/zahlen-und-fakten/globalisierung/52511/tourismus

Zborovski, G. E., 1970, Problemy svobodnogo vremeni trudjaščihsja v zarubežnoj sociologii, Filosofske nauki, Moskva, str. 54–61.

Ziegenheim, Eva, 2008, Kooperation von Jugendfarm und Kinder- und Jugendhilfe Ein Kooperationsprojekt zur Bereicherung des freizeitpädagogischen Angebots der Kinder- und Jugendhilfe; Bachelorarbeit an der Hochschule Esslingen Fakultät Soziale Arbeit, Gesundheit und Pflege Studiengang Soziale Arbeit; Esslingen.

Zeigler, E. F., 1977, "The Early Middle Ages: Life, Education, and Patterns of Sport and Physical Activity", *Canadian Journal of History of Sport and Physical Education,* 8, No. 2, 35–50.

Zeigler, E. F., 2004, Sport In The Postmodern World: Servant Or Master?; Seventh international symposium for olympic research; P 25–43; Http://Library.La84.Org/Sportslibrary/Isor/Isor2004a.Pdf

Zielinski, J., 1954., Freizeit und Erziehung, Muenchen.

Zweig, F., 1952, The British Worker, Penguin, London.

VI. KAZALO POJMOVA

Aktivnost 9, 17, 19, 21, 25, 27, 29, 32, 41-45, 55, 57, 61, 64, 65, 66, 68, 70, 72-74, 76, 82, 85, 87, 100, 102, 104, 105, 107, 108, 110-112, 114, 129-132, 135-139, 141-154, 156, 157, 159, 161-166, 168, 171-175, 178, 182, 185-192, 194, 198-203, 210-215, 217, 219, 227, 230, 232-247, 250-286, 298-303, 306, 310-312, 314, 316-323, 325-327

Amerika 15, 16, 18-20, 32, 38, 49, 51, 56, 57, 60, 61, 65, 66, 68, 69, 76

Animacija 223, 301

Antičko doba 20, 21, 24, 25, 29, 33, 42, 45, 50, 77, 113, 169, 221, 280, 287, 327

Apsolutizam 48, 57

Arhetip junaka 83

Aristokracija 22, 24, 25, 28, 35, 38, 46, 47, 53, 57, 59, 61, 285, 288, 289, 291, 293

Aristotel 23, 24, 163, 168, 287

Ars apodemica 299

Besposlica 99, 101, 102, 240

Bricolage 255, 261

Calcio storico 47

Civilizacija 11-13, 16-21, 23, 28-30, 39, 44, 45, 52, 53, 59, 60, 65, 70, 73, 77, 78, 80, 82, 84, 89-91, 94, 95, 97, 103, 109-111, 113, 116, 117, 119, 120, 122, 125, 127, 128, 131, 136, 138, 145, 155, 165-168, 175, 179, 180, 196, 197, 198, 201, 209, 211, 212, 232, 239, 248, 251, 257, 259, 260, 267, 278, 280, 281, 309, 327, 328

Crkva 28-31, 35, 38, 41, 42, 73, 281, 313

Delinkvencija 73, 153, 318

Depersonalizacija 130, 252

Devijantnost 149, 152, 153, 189, 325

Diferencijacija 72, 86, 87, 201, 202, 223, 226, 307, 310

Dihotomija 107, 110, 129, 158, 211, 285

Dokoličarska klasa 170, 206, 217, 218

Dosada 33, 59, 68, 73, 76, 108, 110, 114, 121, 131, 134, 143, 144, 167, 179, 180, 204, 240, 252, 280, 305, 328

Društvo 9, 11, 12, 16, 17, 19, 20, 22, 24, 27-31, 33, 35, 36, 39-42, 44, 46-49, 51-56, 58-66, 68-73, 75-80, 82-92, 94-97, 99-125, 127-177, 180-188, 191-208, 210, 211, 213-243, 245-260, 263, 264, 266, 268, 270-284, 286-298, 300-303, 305, 307-311, 313-329

Družina 62, 71, 242, 272, 273, 276

Država 13, 17, 18, 20, 22, 23, 24, 32, 51, 53, 56, 61-65, 68, 75, 76, 79, 85, 174, 191-193, 201, 212, 214

Duh 12, 13, 24, 27-29, 32, 38, 39, 40, 42, 44, 45, 49, 55, 57, 59, 66, 67, 79, 91, 108, 114, 118, 119, 121, 122, 125-128, 130, 134-136, 139, 145, 148, 149, 153, 159, 168, 170, 177, 178, 192, 200, 211, 221, 232, 233, 262, 270, 271, 283, 293, 299, 303, 312, 327, 329

Dumazedier, Joffre 102, 109, 115, 138, 155, 164, 175, 211, 246, 329, 335

Egipat 17, 22, 287, 292

Emancipacija 52, 55, 100, 107, 108, 123, 127, 132, 136, 138, 141, 159, 174, 190, 214, 252, 262, 300, 305, 316

Emocionalni angažman 215, 216, 219

Engleski park 40, 50

Estetika 59, 88, 164, 196, 276

Europa 28, 30-34, 37-40, 42, 44, 46, 47, 51-54, 56-58, 60, 61, 66, 102, 109, 156, 175, 181, 287, 291, 292, 296, 297, 328, 346

Feminizam 89, 156, 157, 162, 184, 202, 214

Fenomenologija 157-159, 254

Feudalizam 47, 79, 156

Filantropi 69, 195

Folklor 35, 41, 53, 133, 147, 273, 311, 327

Fordizam 195, 261

Francuski park 40, 49, 50

Freyzeyt 41

Grad 13, 16-18, 20, 22, 25, 26, 28, 30-32, 34-36, 38, 40, 41, 44, 45, 47, 54, 56-60, 66-69, 72, 77-80, 93, 94, 157, 280, 288, 294, 297, 298, 301, 308, 328

Građanstvo 20-23, 25, 27, 28, 41, 46, 51, 52, 61, 64, 70, 109, 126, 163, 170, 188, 281, 287

Habitus 205, 240, 278, 305

Hedonizam 29, 74, 121, 123, 129, 267

Hegemonija 77, 123, 181, 192, 193

Heroji 122, 125-127, 355

Hipermoderna 94, 164

Hobi 12, 66, 74, 100, 114, 136, 148, 172, 182, 189, 191, 227, 236, 247, 252, 254-256, 261-264, 266, 281, 302

Homo duplex 83, 149, 150, 170

Humani dobitak 155

Humaniz 73

Humanizam 29, 38, 44, 55, 118, 175, 247

Ideal 11, 13, 21, 22, 24, 38, 44, 45, 50, 58, 59, 61, 65, 69, 73, 82, 83, 108, 113, 124, 126-128, 136, 137, 144, 147, 148, 153, 159, 164, 166, 168, 191, 198, 200, 213, 221, 275, 277, 280, 282, 283, 285, 310

Identitet 30, 59, 80, 82-85, 87, 110-112, 114, 124, 125, 129, 139, 150, 152, 153, 158, 161, 174, 189, 194, 202, 240, 247, 278, 300, 314, 316, 317, 323-325

Idoli 110, 124, 125, 135, 139, 148, 316, 322

Igra 7, 17, 19, 20, 21, 23, 25-27, 29, 33, 37, 38, 40, 44, 45, 47, 48, 57, 59, 66, 68, 69, 71, 72, 75, 83, 88, 93, 97, 101, 111, 117, 119, 128, 131, 134, 138, 151, 152, 163, 167-169, 176, 184, 187, 189, 190, 203, 210, 211, 216, 223, 235, 236, 243, 244, 247, 254-261, 263, 264, 276, 277, 279-281, 283-285, 299, 302, 327, 329

Igrališta 20, 21, 65, 68, 69, 72, 73, 75, 76, 93, 226, 246, 247, 250, 328

Industrijska revolucija 45, 58, 61, 76, 110, 191

Infrastruktura 28, 57, 65, 68, 70, 72-74, 76, 93, 106, 143, 170, 174, 188, 205, 237, 245, 247, 253, 260, 264, 286-288, 291, 293, 295-298, 309, 328

Interakcionizam 157, 162

Islam 28, 33, 48, 51

Izvannastavne aktivnosti 147, 244, 254, 267, 269, 271, 272, 274-276

Izvanškolske aktivnosti 7, 147, 244, 267, 269-271, 276, 336

Kalokagatija 21, 28, 145, 221, 327

Kapitalizam 47, 53, 60, 119, 123, 134, 193, 195, 196, 204, 259

Karneval 35, 131, 132, 224, 260, 307

Karolinški ciklus 33

Katarza 128, 256

Kavana 46, 49, 328

Kina 16, 18, 30, 33, 51, 109, 206

Klasa 13, 16, 24, 25, 38, 41, 42, 45-47, 51-53, 57, 59, 60, 62, 64, 73, 79, 82-84, 87, 89, 112, 113, 116, 133, 157, 158, 160, 161, 169, 170, 181, 182, 192, 193, 196, 198, 200, 201, 203-206, 211, 214, 217, 218, 228, 286, 289-294, 317, 355

Klub 40, 41, 62, 65, 66, 68, 70, 72, 73, 153, 242, 248, 264, 269, 272-274, 276, 283, 293, 321, 322

Kolekcionarstvo 148, 255, 281

Kolonizacija 20, 30, 32, 53, 55, 57, 58, 61, 77, 78, 214, 293

Komercijalizacija 22, 147, 148, 154, 167, 169, 192, 196, 233, 242, 247, 251, 281, 292, 303, 324, 328

Komodifikacija 86, 183

Kompetencija 52, 61, 100, 101, 107, 140-142, 170, 207, 215, 216, 219, 220, 227, 244, 253, 262, 312

Konzumerizam 45, 79, 90, 144, 161, 167, 195, 280

Kopernikanski obrat 44, 270, 327

Kreativna pauza 107

Kriminal 36, 37, 48, 67-69, 151, 152, 158, 159, 166, 169, 173, 194

Kršćanstvo 25, 28, 30, 41, 63, 126

Kult 25, 38, 52, 59, 85, 126, 129, 135

Kultura 5-7, 11-14, 16, 18-21, 25, 29, 30, 33, 35, 38-40, 42, 44, 46, 51, 53, 59, 62, 66, 68, 69, 71, 73, 74, 76, 77, 78-80, 82, 84-87, 89, 93-95, 97, 111, 115, 120-124, 127-140, 144-148, 152-155, 160, 164, 167, 169, 174, 175, 177, 180-182, 186, 188, 191, 194,

195, 196, 198, 199, 201, 204, 205, 208, 210, 213, 214, 216, 218, 219, 221, 223-225, 236, 237, 240-243, 245, 247-249, 252, 254, 257-259, 264, 265, 271, 275-278, 280-282, 284, 289, 290, 292, 299, 300, 303-306, 309, 310, 312-316, 318, 322-325, 327-329, 331, 333, 336, 355

Ličnost 9, 11, 28, 45, 77, 94, 97, 99, 102, 110-113, 117, 129-131, 133, 136, 138, 141, 145-148, 150, 152-155, 164-166, 174-179, 185, 186, 205, 230, 232, 234, 236, 239, 240, 241, 243, 248, 251, 252, 256, 261, 281, 282, 314, 317, 327-329

Lov 14, 17, 19, 27, 32, 33, 38, 40, 42, 43, 46, 72, 256

Markeri 199

Marksizam 82, 89, 156, 162, 213

Masovna kultura 74, 80, 122, 133, 135, 138

Mediji 84, 85, 87, 105, 110, 114, 122, 130, 133, 134, 182, 183, 227, 231, 236, 280, 313, 318, 322, 323

Mehanički sat 30, 48, 328

Merkantilizam 48, 327

Michelinov vodič 78

Migracije 66, 78, 287

Mimeza 278, 279

Mimikrija 260

Mladi 7, 20, 27, 28, 54, 64, 66, 70, 72-74, 93, 94, 100, 110, 115, 121, 123, 138, 141, 142, 146-149, 152-154, 164, 166-168, 174, 176, 180, 181, 199, 200, 205, 206, 226, 230, 231, 236, 240, 245-249, 252-254, 264, 268, 270, 272, 276, 281, 283, 285, 288, 289, 305, 306, 311, 312, 315-326, 337, 340, 341, 343-345, 354

Mobilnost 52, 61, 111, 118, 124, 160, 204, 228, 286, 288, 291, 296, 301

Moda 81, 121, 142, 218, 219

Model 24, 25, 33, 38, 64, 66, 94, 96, 100, 103, 106, 110, 123-129, 134, 145, 149, 150, 158, 164, 170, 171, 185, 187, 192, 194, 195, 214, 215, 226, 249, 253, 257, 265, 280, 285, 291, 293, 297, 299, 300, 312, 314, 315, 320, 322, 326

Moderna 60, 79, 82

Motivacija 111, 154, 162, 171, 173, 190, 210, 215, 254, 260, 265, 288

Načela 36, 39, 51, 53, 58, 60, 61, 63-65, 74, 77, 103, 108, 126, 144, 158, 163, 169, 192, 195, 201, 203, 209, 211, 222, 224, 233, 238-242, 244, 246, 250, 252-254, 260, 268, 274-276, 285, 288, 301, 310, 311, 329

Nash, J. B. 163, 166, 329, 346

Navika 38, 49, 57, 121, 122, 131, 134, 137, 140, 142, 144, 146, 154, 181, 182, 236, 245, 248, 251, 263, 270, 276, 281, 283, 285, 290, 304, 312, 313, 317, 318, 329

Negotium 25

Neradno vrijeme 131

Nezaposlenost 90, 95, 114, 115, 121, 159, 180, 183, 199, 209, 305, 329

Nogomet 41, 47, 66, 70, 72, 105, 273, 282

Obrazovanje 2, 6, 7, 10, 11, 18, 21, 23, 28, 29, 31, 38, 45, 52, 54, 55, 62-66, 69, 70, 72, 74, 78, 79, 96, 97, 99, 105, 106, 117, 122, 124, 128, 133, 136-138, 142, 144-147, 149, 150, 153-155, 164, 169, 170, 171, 181, 194, 196, 197, 204, 211, 221, 222, 225, 226, 228, 230, 232, 243, 245, 246, 251, 252, 256, 269-271, 280, 282, 299-301, 311, 313, 314, 317, 319, 322, 324, 325, 328

Odgoj 5, 6, 9-12, 14, 22, 28, 31, 38, 55, 65, 69, 72, 74, 76, 94, 97, 101, 125, 126, 128, 136, 137, 139, 144-148, 153-156, 159, 166, 178, 179, 181, 221-229, 231, 232, 236, 238, 239, 243, 245, 246, 249-252, 254, 264, 268, 270-272, 275, 278, 280, 296, 300, 301, 305, 311-314, 317-319, 322, 329, 337, 341, 344, 349, 354, 355

Odmor 9, 12, 42, 44, 45, 50, 53, 54, 58, 61, 63, 73, 97, 99-102, 105, 109, 130, 136, 141, 145, 148, 168, 175, 177, 179, 198, 210, 230, 234-236, 240, 241, 243, 248, 251, 256, 262, 286, 291, 293, 294, 295, 298-304, 306, 311, 315, 317, 319, 320, 328, 329

Optimistička hipoteza 120, 129

Ora et labora 42, 327

Otium 25, 27

Ozbiljna dokolica 189-191, 217, 266

Parkovi 17, 21, 40, 49, 50, 57, 65, 66, 68-70, 72-74, 76, 87, 93, 165, 192, 199, 212, 226, 247, 248, 249, 299, 328

Pasivnost 6, 102, 111, 112, 117, 121, 124, 129, 133, 134, 141, 143, 144, 196, 329

Pedagogija 6, 7, 9, 12, 106, 107, 144, 222-228, 232, 233, 238, 270, 287, 300, 317, 341, 349, 351, 354

Pesimistička hipoteza 120, 129

Plemstvo 21, 25, 40-42, 46, 47, 51, 280

Pluralizam 80, 83, 211, 221, 224, 234

Pokret za slobodno vrijeme 65, 70, 72, 73

Politika 11, 13, 17, 22, 23, 30, 32, 39, 41, 46, 48, 49, 51-53, 57-60, 62-66, 68, 76, 86, 89, 100, 103, 118, 125, 127, 150, 158, 168, 179, 183, 194, 196, 200, 280, 282, 313, 325

Postmoderna 76, 79, 82, 83, 86-90, 222-224

Prapovijest 17, 23, 124, 327

Prevencija 40, 43, 63, 69, 78, 153, 180, 229, 318, 322, 326, 328, 329

Priroda 24, 33, 38, 39-41, 59, 67, 69, 77, 79, 81, 89, 92, 103, 105, 114, 117, 118, 131, 133, 148, 155, 162, 163, 169-172, 178, 184, 187, 190, 191, 198, 200, 213, 219, 235, 237, 239, 247, 256, 260, 264, 271, 275, 277, 284, 285, 292-294, 296, 308, 310, 311, 327

Profesija 27, 42, 60, 82, 96, 146, 190, 191, 210, 214, 217, 227, 234, 246, 281, 288, 290, 319

Progres 23, 39, 52, 59, 82, 138, 328, 329

Proizvodnja 14, 30, 31, 32, 36, 45, 46, 49-51, 53, 60, 77, 78, 90, 104, 110-113, 116-120, 129-131, 133, 139, 156, 158, 169, 177, 179-181, 183, 195, 218, 236, 237, 259, 290, 322, 328

Proračun vremena 102, 182

Prosvjetiteljstvo 59, 103, 112, 125, 127, 128, 213, 222, 223, 290, 293, 299, 301

Protestantska etika 43, 113

Racionalizacija 5, 55, 86, 118, 257

Rad 5, 6, 9, 11-13, 16, 17, 19, 23-30, 32, 33, 36-38, 40-42, 44, 45, 48, 50, 52, 54-57, 59, 60, 63, 67, 69, 73, 74, 77, 80-84, 88, 89, 95-97, 99-114, 116, 117, 120, 121, 124, 125, 129-131, 135-138, 141, 142, 145-148, 152, 153, 155, 156, 163-170, 172, 175, 177-181, 183, 185-189, 191, 192, 195-197, 199, 201, 203, 204, 208-213, 215, 216, 218-221, 223, 224, 226-228, 230, 231, 233, 235-238, 241, 242, 244-246, 250-259, 261, 262, 265-277, 281, 286, 288, 294, 295, 299, 302, 303, 305-310, 313, 316, 318, 323, 324, 327-329, 336, 339, 349

Radnička klasa 41, 45, 57, 64, 73, 79, 169, 181, 196, 198, 204, 205, 291, 293

Radno vrijeme 36, 58, 65, 74, 75, 95, 106, 109, 130, 142, 179, 182, 191, 203, 308, 328

Razonoda 12, 24, 29, 32, 33, 34, 40, 41, 45, 50, 53, 57, 61, 63, 72, 80, 97, 99, 102, 120, 129, 131, 132, 134, 141, 145, 175, 177, 179, 181, 227, 230, 234-236, 240, 241, 243, 248, 251, 256, 257, 264, 271, 278, 280, 285, 287, 288, 294, 295, 310, 317, 320, 322, 327, 328

Razum 39, 40, 48, 52, 60, 112, 154, 168, 169, 213, 222, 224, 328

Reformacija 5, 41, 42, 327

Reformska pedagogija 268

Reklama 93, 118, 119, 121, 167, 195, 231

Rekreacija 7, 9, 21, 25, 38, 40, 43, 53, 55, 66-70, 76, 93, 108, 132, 136, 141, 142, 163, 166, 167, 170, 172, 182, 184-186, 189, 192, 195, 196, 203, 210, 214, 226, 227, 236, 251, 255, 256, 264, 277, 278, 280, 294, 346

Religija 18, 19, 21, 27, 29, 33, 34, 41, 42, 52, 53, 57, 63, 66, 67, 87, 112, 114, 124, 127, 168, 170, 171, 173, 180, 208, 210, 213, 221, 256, 281, 287, 321, 325, 328

Renesansa 30, 37, 38, 39, 40, 44, 46, 52, 71, 113, 196, 277, 327

Resursi 24, 46, 68, 70, 76, 90, 135, 150, 160, 164, 170-172, 181, 184, 187, 189, 192,

193, 196-198, 200, 201, 203-208, 211-215, 219, 220, 225, 252, 259, 286, 309, 310, 329

Revolucija 5, 12, 23, 38, 45, 49, 52, 55-58, 60, 61, 65, 76, 78, 80, 82, 90, 92, 110, 125, 154, 158, 180, 191, 197, 199, 209, 221, 225, 296, 299, 328

Rim 21, 22, 25, 28, 287

Robotika 95, 264

Samostani 31, 33, 42, 52

Schole 23, 25, 27

Sekcija 153, 273

Sekularizam 57, 78, 82, 125, 327

Septem artes liberales 269

Simboli 14, 15, 18-20, 23, 35, 38, 57, 73, 74, 78, 89, 91, 111, 112, 119, 122, 123, 125-128, 130, 131, 135, 162, 224, 244, 282, 299, 300, 306, 328, 329

Sloboda 5, 6, 11, 22, 24, 25, 38, 41, 48, 52-54, 59-61, 63, 67, 74, 77-79, 84, 90, 94, 97, 99-101, 103, 104, 108, 114, 117, 120, 121, 123, 129, 131-133, 141, 149, 152, 156, 162, 165, 168-171, 174, 176, 177, 179, 181, 183, 185, 188, 191, 195, 197, 201, 203, 204, 207, 208, 210, 214, 215, 220, 223, 229, 233, 238-242, 244, 252, 257, 259, 262, 267, 268, 270, 271, 274, 275, 283, 284, 300, 301, 303, 306, 311, 320, 322, 327-329, 339, 351

Socijalni i kulturni kapital 205

Spektakl 22, 25, 26, 38, 66, 86, 119, 121, 124, 129, 131, 135, 180, 194, 231, 240, 257, 277, 278, 282, 307

Sport 12, 18, 19, 21, 23, 25, 27, 33, 40, 43, 46, 48, 62, 65, 66, 70, 72, 74, 85-87, 114, 119, 124, 131, 147-149, 152, 153, 168, 174, 178, 179, 183, 185, 189, 190-192, 194, 196, 203, 205, 216, 219, 225, 227, 232, 235-237, 241, 250, 257-261, 264, 266, 272, 277-285, 287, 290, 293, 306, 307, 325, 332, 336

Sputnjik-šok 80, 90, 91

Srednji vijek 12, 28-33, 35, 37, 39-42, 54, 124, 269, 280

Stil 6, 12, 13, 25, 35, 46, 47, 54, 61, 73, 76, 78, 80, 82, 85-91, 94, 106, 110-112, 121, 123, 131, 134, 142, 144, 149, 150, 151, 158, 160-162, 166, 167, 170, 176, 181, 187-189, 192, 194-196, 199-202, 205, 206, 210-212, 215, 216, 218, 229-231, 236, 237, 240, 243, 248, 249, 259-261, 267, 269, 271, 278, 280, 287, 291, 294, 296, 298, 303, 306, 310, 312, 318, 320, 321, 323-325, 327, 354

Strukturalizam 89, 198, 199

Stvaralaštvo 12, 23, 101, 108, 118, 139, 148, 244, 254, 255, 261, 262, 267, 349

Supkultura 84, 122, 204, 323, 324

Svaštarenje 190, 255, 261

Svečanosti 5, 18, 27, 28, 32, 33, 42, 43, 71, 260, 270, 327

Škola 10, 21, 29, 30, 38, 44, 48, 51, 54, 55, 63, 69, 72-74, 81, 91, 96, 105, 106, 112, 137, 139, 147, 150, 153, 155, 157, 200, 203-205, 232, 235, 243-246, 248-252, 254, 264, 267-277, 301, 311, 313, 316, 318, 319, 321, 322, 326, 333, 337, 340, 348, 349

Školstvo 54, 57, 66

Šund i kič 282

Teorija 9, 44, 48, 57, 59, 64, 77, 81, 84, 89, 91, 92, 107, 113, 123, 144, 149, 155-158, 161, 162, 166, 170-173, 175, 178, 182, 183, 186, 188, 192, 193, 195, 196, 198, 201, 202, 204, 206, 208, 210, 214, 215, 217-219, 222, 223, 228, 229, 233, 252, 253, 256, 258-261, 280, 286, 328, 340, 349

Tlachtli 19, 20

Totalno vrijeme 105, 106

Tradicija 6, 9, 11, 18, 23, 26, 27, 35, 54, 58, 59, 63, 65, 67-69, 71, 72, 79, 88, 99, 106, 133, 139, 158, 163, 165, 168, 169, 171, 173-175, 177, 179, 197, 203, 213-215, 217, 222, 225, 226, 249, 269, 276, 283, 286-288, 293, 298, 304, 307, 327

Trgovina 16, 17, 20, 23, 28, 32, 36, 39, 42, 46, 47, 50, 51, 78, 203, 287, 327

Trickle effect/učinak kapanja 111

Turizam 7, 12, 80, 174, 185, 199, 205, 225-227, 263, 264, 285-315, 344

Turnir 33, 34, 42, 280, 327

Tvornica 51, 56, 59, 78, 80, 104, 180, 204, 271, 276, 294

Ukus 29, 58, 85-87, 103, 122, 123, 130, 132-134, 154, 161, 192, 205, 212, 239, 283, 315

Umjetnost 12, 13, 20, 21, 25, 28-30, 33, 37, 39, 42, 46, 57-59, 72, 80, 86-88, 122, 126, 128, 133, 135, 139, 148, 167, 191, 194, 219, 221, 237, 241, 276, 283, 288, 290, 297, 311, 329

Upadljiva potrošnja 206, 217

„Uradi sam" 136, 202, 236, 247, 255, 256, 261, 263-265

Veblen, Thorsten 168, 170, 280, 355

Velika turneja 288, 289

Viteštvo 31, 33, 34, 71, 126, 269, 280, 327

Vježbanje 38, 63, 85, 137, 141, 168, 174, 195, 219, 256, 278, 316

Volontiranje 190, 266

Voluntarizam 206, 207, 220

Volja 60, 61, 201, 275

Vrijednosti 29, 45, 55, 59, 62, 65, 69, 77, 80, 86, 87, 89, 90, 91, 108, 112-114, 118, 119, 121, 122, 124, 132-139, 147-151, 156, 159, 161, 164, 167-170, 174, 175, 181, 188, 192, 195, 204-206, 231, 232, 236, 237, 240, 255, 259, 272, 277, 280, 282, 300, 301, 309, 310, 312, 314, 317, 323, 349

Znanost 9, 10, 12, 13, 16, 29, 30, 32, 34, 38, 39, 40, 44, 46, 48, 52-56, 60, 72, 77-79, 82, 86, 88, 89, 90, 94, 95, 118, 124, 135, 144, 158, 159, 171-173, 177, 182, 191, 198, 209, 211, 213, 221, 222, 224-226, 229, 231, 234, 236-238, 251, 260, 277, 281, 282, 287, 327, 329, 341

BILJEŠKA O AUTORU

Goran Livazović rođen je 10. svibnja 1982. godine u Osijeku. 2004. godine stekao je zvanje diplomiranog učitelja razredne nastave i engleskog jezika na Učiteljskom fakultetu u Osijeku. Doktorski rad „Utjecaj medija na poremećaje u ponašanju adolescenata“ obranio je 2011. godine pri Odsjeku za pedagogiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Zaposlen je na Odsjeku za pedagogiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku od 2008. godine. Predaje kolegije Pedagogija, Socijalna pedagogija, Pedagogija slobodnog vremena, Medijska pedagogija, Metodologija pedagogijskih istraživanja, Pedagoška statistika i Obrazovanje na daljinu. Predavač je na poslijediplomskom doktorskom studiju pedagogije Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku i Sveučilišta u Zagrebu, te mentor studentima preddiplomskog, diplomskog i doktorskog studija. Sudjelovao je i bio pozvanim predavačem na više domaćih i međunarodnih znanstveno-stručnih skupova, objavio tridesetak znanstvenih i stručnih radova, te priručnika za nastavnike i roditelje. Suradnik je na više domaćih i europskih znanstvenih te stručnih projekata u području odgoja i obrazovanja, projekta „*Kurikulum socijalnih kompetencija i odnosa u školi*“ pri Filozofskom fakultetu u Zagrebu i programu Ministarstva znanosti i obrazovanja, te projekta Hrvatske zaklade za znanost pod nazivom „*Hrvatski monitor nasilja*“ pri Pravnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Bio je članom više znanstvenih i stručnih povjerenstava na razini Sveučilišta J. J. Strossmayera, Rektorskog zbora i Agencije za znanost i visoko obrazovanje Republike Hrvatske. Obnašao je rukovodeće funkcije voditelja Odsjeka za pedagogiju i prodekana za nastavu Filozofskog fakulteta u Osijeku. Tajnik je Hrvatskog pedagogijskog društva u dva mandata od 2013. godine. Služi se aktivno engleskim, njemačkim i talijanskim u govoru i pismu, te pasivno mađarskim i francuskim jezikom.